

ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE

TOM. XLIX.

SECTIO HISTORIAE

REDIGUNT DÁNIEL BAJNOK, PATRIK DINNYÉS

EGER, 2022

Az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae” a IV. sorozata és folytatása az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis” (I. sorozat 1955–1962), az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series” (II. sorozat 1963–2008), illetve az „Acta Academiae Agriensis. Nova series” (III. sorozat 2009–2017) tudományos közleményeinek.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

XLIX. KÖTET

TANULMÁNYOK A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

A KÖTETET SZERKESZTIK
BAJNOK DÁNIEL, DINNYÉS PATRIK

EGER, 2022

**ACTA UNIVERSITATIS
DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE**

NOVA SERIES TOM. XLIX.

SECTIO HISTORIAE

Tanulmányok

**Dr. Kaló Ferenc és Dr. Kertész István
tiszteletére**

REDIGUNT
DÁNIEL BAJNOK, PATRIK DINNYÉS

EGER, 2022

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor az MTA doktora,
professor emeritus

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
professor emeritus

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálta:

A szerkesztőbizottság

ISSN: 2560-2144

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés, borító: Líceum Kiadó

Megjelent: 2022-ben

Készült: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula Gratulatoria	4
Szubjektív köszöntők	5
Bajnok Dániel	
A makedónok athéni barátai	9
Ballabás Dániel	
Count Ödön Széchenyi's strange marriages	25
Balogh Judit	
Vármegyei nemesek térfoglalása a Székelyföldön	35
Barta János, ifj.	
A tudás elhivatott terjesztői. Egyházi szerzők szerepvállalása a hazai mezőgazdasági irodalom első századaiban	47
Bartók Béla	
„Kárpátjaink istenalkotta bástyái”	61
Dinnyés Patrik	
I. Napóleon alkalmi orosz követe: I. A. Jakovlev – A. I. Herzen apja –	73
Gebei Sándor	
A „győzelem napjai” I. Péter cár országában	83
Gesztelyi Tamás	
Gyermekáldást segítő varázsgemma	95
Györkös Attila	
A Trója-motívum megjelenése a késő középkori magyar–francia diplomáciában.....	99
Kalmár János	
Buda 1686. évi visszafoglalása és Hispánia	109
Kiss László	
Reformkori próbálkozások a „nemzeti karakter” meghatározására II.	121
Makai János	
Jaroszlav fejedelem Novgorod élén	139
Miskei Antal	
Szegedi Kiss István élete és működése (1505–1572)	159
Pap József	
Két korszak határán. Az 1861-es országgyűlés története	185
Szlávik Gábor	
A császárkori Nyugat-Kis-Ázsia városi életének egy jellegzetes közszerelője, az <i>euergetés</i>	203
Szűcs Tamás	
A Jeruzsálem-kérdés, az UNESCO és a globális örökségpolitika (1999–2011)	223
Veres Gábor	
A bükki faszénégetés a 20. század utolsó évtizedében	235
Vizi Sándor – Kozári József	
A háborúk és a hadseregek kialakulása, szerepük a társadalmak történelmében és az államok közötti kapcsolatok alakításában az ókortól a középkor végéig	249
Fénykép melléklet a 80 éves kollégákról	271

TABULA GRATULATORIA

Ambrus László

Borbély Zoltán

Kristóf Ilona

Kriston Pál

Majtényi György

Nagy Andor

Rainer M. János

Rakita Eszter

Romsics Ignác

Rózsa Sándor

Szakály Sándor

Verók Attila

SZUBJEKTÍV KÖSZÖNTŐK

Kedves Kaló Tanár Úr!

Soha nem tartottál igényt arra, hogy Téged ünnepeljenek, de a 80 éves kor elérése alapos okot szolgáltat erre. Engedd meg, hogy ebből a különleges alkalmából a szakmai önéletrajzod adatai és a munkában együtt töltött negyedszázad tapasztalatai alapján egy rövid áttekintést adjak az életpályádról.

1942-ben születél, abban az évben, amely a magyar történelem egyik tragikus periódusába tartozik. Általános iskolai tanulmányaidat szülőfaludban, Novajon végezted, majd az egri Dobó István Gimnáziumban érettségiztél. 1961-ben vettek fel a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára. Az ottani Történelmi Intézet több tagját később nagy tisztelettel említetted. Szereped volt abban, hogy közülük Barta János az 1990-es évek elején Egerben is oktatott. A 2000-es évek elején pedig Györkös Attila a kezdeményezésedre került Debrecenből az Eszterházy Károly Főiskola Ókor- és Középkori Egyetemes Történelmi Tanszékére.

Történelem–orosz szakos diplomád megszerzése után egy évig a füzesabonyi Általános Gimnáziumban tanítottál, majd öt évig az alma mater, a Dobó István Gimnázium tanára voltál. Az 1970/1971-es tanévben már óraadóként orosz nyelvet oktattál az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskolán. 1972 és 1987 között az intézmény Orosz Nyelv és Irodalom Tanszékén dolgoztál. Már akkor is kitűntél nagy munkabírássoddal, a rád bízott feladatok precíz megoldásával és korrekt magatartásoddal. Nyelvtudásod magas színvonaláról később magam is meggyőződtem.

1987-ben saját kérésedre, áthelyezéssel, főiskolai docensként kerültél a Történelem Tanszékre. Itt is tekintélyes oktatónak számítottál, és Nagy József tanszékvezető sokat adott a véleményedre. 1993-ban az egyetemi képzés távlati tervének megvalósítása jegyében az oktatási egység kettévált. Az Egyetemes Történelmi Tanszéknek Te lettél a vezetője. 2001-ben az egyetemi szintű történelem szakos képzés engedélyének megszerzését követően még nagyobb változások következtek be. Ekkortól 2007-ig, 65. életéved betöltéséig főiskolai tanári beosztásban az Új- és Modernkori Egyetemes Történelmi Tanszék élén álltál.

Oktatott tárgyaid a 17–19. századi egyetemes történelemhez kapcsolódtak. Hallgatóid becsültek felkészültségedért, nyugodt, jól követhető előadásmódodért, átlátható követelményeidért és emberséges magatartásodért. Tudomásom szerint olyan témakör is akadt, amelyet igen lelkesen oktattál, ez pedig a 19. századi orosz művelődéstörténet volt. Eleinte kutatási témaként is a 19. századi orosz művelődési viszonyokat választottad. A későbbiekben ehhez újabbak társultak, például a nyugat-európai és az orosz civilizáció viszonya, illetve a 19. századi orosz társadalmi gondolkodás.

Talán nem túlzó az a megállapítás, mely szerint az intézményi érdekek sem a tanszékvezetés, sem a kutatás terén nem biztosítottak számodra nyugodt körülményeket. Volt olyan főiskolai szintű feladat, amely már az orosz tanszéki időszakban megtalált, de tisztségeid száma igazán 1987-től kezdett növekedni. Ezek közül csak a legjelentősebbeket említem: 1994–2002 között Palcsóné Zám Éva, majd Hauser Zoltán mellett elláttad az Eszterházy Károly (Tanárképző) Főiskola képzési főigazgató-helyettesi teendőit, 2002–2006 között pedig Hauser Zoltán mellett oktatási rektorhelyettesként dolgoztál. Mindez azt jelenti, hogy 12 éven keresztül irányítottad, ellenőrizted egy nagy intézmény tanulmányi ügyeinek szervezését. Bölcsészdoktori disszertációdát 1980-ban Debrecenben védted meg, s a hivatalos statisztika szerint 1995-ben a főiskola oktatói közül ötödikként szereztél meg az új doktori fokozatot, a PhD-t.

Az oktatóként, testületek tagjaként és vezetőként végzett munkád elismeréseként 1979 és 2003 között számos kitüntetésben részesültél. Íme a tiszteletet parancsoló lista: Miniszteri Dicséret, Kiváló Munkáért, Szakszervezeti Mozgalmi Munkáért, Eszterházy Károly Emlékplakett, Pro Academia Paedagogica Agriensi, Eger Város Oktatásáért és Művelődéséért, a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje. Azt nem tudom megmondani, hogy melyikre vagy legbüszkébb, de ha végignézed azoknak a sorát, akik megkapták a Pro Academia (Paedagogica) Agriensit, jórészt főiskolánk, illetve egyetemünk legkiválóbb oktatóinak nevével találkozol. Egészen biztos vagyok benne, hogy jogosan szerepelsz a névsorban!

80. életévedet elérve, jóval túl az aktív oktatói-oktatásszervezési-kutatói időszakodon büszke lehetsz az általad elért eredményekre. Oktatói munkádat tanítványaid elégedettsége kísérte. Munkatársaiddal való kapcsolatod rendkívül korrekt volt, közvetlen kollégáiddal egyenesen baráti kapcsolatokat ápoltál. Tanszékvezetőként beosztottjaidat soha nem utasítottad, inkább megkérted őket egy-egy feladat elvégzésére. Egyetlen alkalom akadt, amikor szakítottál szokásos óvatosságoddal: az ezredfordulón keresztülvitted, hogy az intézmény az általad vezetett oktatási egységből egyszerre két docenst terjesszen fel főiskolai tanárnak. A terved azonban bejött, utólag is köszönet jár érte. Felső vezetőként sem hatalmi szóval oldottad meg az ügyeket, sokkal inkább sok-sok egyeztetéssel, a tanárok és az adminisztratív dolgozók véleményének figyelembevételével.

Kedves Tanár Úr! Annak érdekében, hogy az intézeti köszöntés igazán maradandó legyen, tanulmánykötetet állítottunk össze két nyolcvanéves kollégánk tiszteletére. Fogadd ezt tőlünk szeretettel! Tudjuk, hogy ebben a korban már nem túl könnyű az élet, s Neked is akadnak gondjaid. Kívánjuk, hogy családtagjaid, volt munkatársaid és tanítványaid öröme minél eredményesebben vedd fel a harcot egészségi problémáiddal!

A köszöntők nevében:

Makai János

Kedves Kertész Professor Úr!

Tíz évvel ezelőtti köszöntőmet azzal kezdtem, hogy az emberi lét országútjának vannak olyan állomásai, melyeken érdemes egy pillanatra megállni, számvetést készíteni, s a 70. életév betöltése is ilyen állomást jelöl. A 80 éves kor elérésekor mindez még inkább érvényes. Ennek a köszöntőnek a megírásakor azonban szerencsés helyzetben vagyok, mert felhasználhatom azt a beszélgetést is, amely az Eszterházy Podcaston 2021. november 5-én hangzott el. Akkor Bajnok Dániel ókortörténész kollégánk kérdéseire válaszolva érdekes áttekintést adott az életpályádról.

Gyermekkorodban nagybátyád látott el könyvekkel, s első olvasmányélményeid között már ott voltak a római regék. Egriként engem büszkeséggel tölt el, hogy Gárdonyi Géza Egri csillagok című regénye szintén az első olvasmányaid közé tartozott. A történelem iránti szeretetedet és a művelésével kapcsolatos tehetségedet bizonyította, hogy gimnáziumi éveid alatt tanulmányi versenyt nyertél. Egyetemi éveid előtt megtanultad a nyomdász-kéziszedő szakmát, és egy ideig még az Eötvös Loránd Tudományegyetemen folytatott tanulmányaid mellett is dolgoztál a Kossuth Nyomdában.

Az egyetemen latin-történelem szakpáron végeztél, a harmadik szakod pedig a magyar nyelv és irodalom volt. Nagy hatást gyakorolt egész pályafutásodra, hogy Hahn Istvánhoz, a híres ókortörténészhez osztottak be Hérodotosz-szemináriumra. Egy 2020-ban, a COVID-világjárvány idején készült írásodban az alábbi mondatokkal emlékeztél szeretett professzorodra: „Amikor 1962 őszén, kétévi nyomdásztanulói létet követően tanítványa lettem, és a poros szedőterem és a könyvekkel zsúfolt tanári szoba közötti kiáltó ellentét hatása alá kerültem, a sorsom is eldőlt. A lényéből áradó emberség, a szellem páratlan kisugárzása mélyen megragadott. Ő csakhamar észrevette érdeklődésemet a tárgy és ragaszkodásomat személye iránt. Gyengéd figyelemmel és eréllyel igazgatta lépéseimet az ókori történelem megismerésének útján.”

1969-ben kapcsolódtál be a magyar felsőoktatás és a tudományos élet vérkeringésébe. Ebben az évben védted meg az Attalidák valláspolitikájáról készített egyetemi doktori disszertációd, illetve kezdted dolgozni az ELTE Ókori Történelmi Tanszékén. 1982-es kandidátusi disszertációdban a hellénisztikus Pergamon politikai szerepét elemezted. A témaválasztásod egyáltalán nem volt a véletlen műve, mivel már hallgatóként nagy hatást gyakorolt rád Berlinben a Pergamon-oltár. Pergamon történetéből nemcsak disszertációkat készítettél és tudományos munkákat publikáltál, hanem 1982-ben a Humboldt Egyetemen szemináriumsorozatot is tartottál.

Az 1990-es évek elején a későbbiekben a Semmelweis Egyetembe integrálódott Testnevelési Egyetem főállású oktatója lettél. Teljesítményed hamarosan professzori kinevezéssel ismerték el. Életpályád azonban újabb állomásokat tartogatott. A hellénisztikus történelemről írt tudományos értekezésed megvédése után, 1999-ben bekerültél az MTA doktori közé. 2001-ben, amikor az egri Eszterházy Károly Főiskola lehetőséget kapott egyetemi szintű

történelem szakos képzés indítására, lelkesen csatlakoztál az itteni oktatói karhoz. Néhány év elteltével az addig párhuzamosan futó budapesti oktatást befejeztél, és csak az egri katedrát tartottad meg. 2013-ban Egerben professor emeritus lettél, s még két évig tanítottad a hallgatókat.

A Magyar Tudományos Művek Tárában 2022 szeptemberének elején 337 tételed szerepelt. Összes tudományos közleményed száma 217, ebből 60 idegen nyelvű. 36 kötet szerzője vagy, míg folyóiratcikkből 82-t írtál. Oktatási és ismeretterjesztő kötetek, könyvrészletek és cikkek is fűződnek a nevedhez. Az MTMT-ben szereplő munkáid közül a legfrissebb 2022-es, és Nagy Sándort, a hódítót mutatja be több mint 400 oldalon. A főszereplőről a már említett műsorban Bajnok Dánielnek úgy nyilatkoztál, hogy a makedón király „vitathatatlanul egy vitatott személyiség”.

Tevékenységednek igen fontos részét képezte a tudományos ismeretterjesztés. Nagy érdemed, hogy kiléptél a tudomány elefántcsonttornyából, és az érdeklődők széles körében tetteid ismertté az ókor történetének jelentős vagy csak érdekes eseményeit, összefüggéseit, személyiségeit. Hangsúlyt helyeztél az ókori sportrendezvények, különös tekintettel az olimpiai (olümpiai) mozgalom bemutatására. A tudományos ismeretterjesztésben óriási lehetőséget, egyben nem kis felelősséget jelentett számodra, hogy indulásától kezdve rovatvezetője voltál a História című folyóiratnak.

Az egri egyetem jogelődjének, a főiskolának a története 1948-tól 2016-ig tartott. A családod élete több szálon is kötődik hozzá. Feleséged, az egri kollégáid által nagyon tisztelt Ildikó itt végzett, Te pedig másfél évtizedig itt dolgoztál. Megalakulásától országos szinten a legismertebb tagja voltál a Történelemtudományi Intézet Ókor- és Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének. A tanszék, illetve az intézet számos oktatójával baráti viszonyba kerültél, s ezek a szálak részben még ma is erősek. Hallgatóid nagyon tiszteltek hatalmas tudásod és kiváló előadói vénád miatt.

Kedves Professzor Úr! Egy oktatói-kutatói pálya még akkor is göröngyös, ha sikeres. 80 éves korodban csak a szépre és a jóra emlékezz! Például arra, hogy 2018-ban egri felterjesztést követően miniszteri dicséretet kaptál, 2021-ben pedig a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével tüntettek ki. Annak érdekében, hogy az intézeti köszöntés igazán maradandó legyen, tiszteletedre és kollégád, barátod, Kaló Ferenc tiszteletére tanulmánykötetet állítottunk össze. Fogadd ezt tőlünk szeretettel! Kívánjuk, hogy őrizd meg testi egészségégedet, szellemi frissességedet és remek humorérzékedet!

A köszöntők nevében:

Makai János

BAJNOK DÁNIEL

A MAKEDÓNOK ATHÉNI BARÁTAI

A klasszikus Athént megosztó egyik legfőbb törésvonal a Kr. e. 340-es és 330-as években a makedónkérdés volt: hogyan viszonyuljon a szövetségi rendszerét nélkülöző polis a II. Philippos alatt felemelkedő és idővel Hellas egészét fenyegető makedón királysághoz?¹ Bár a mai kutatás már rég nem osztja fel hősiek ellenállókra és gyáva megalkuvókra a kor politikusait, továbbra is jellemző a szakirodalomban, hogy a szónokokat a makedónbarát vagy éppen a makedónellenes irányzat tagjainak tekintik. De vajon van-e létjogosultsága e címkéknek? Jelen tanulmány azt vizsgálja a 330-as évek viszonylatában, hogy a vezető „makedónbarát” szónokok (elsősorban Aischinés, Phókión és Démadés) közös platformon álló és együttműködő ágensek voltak-e, vagy inkább önálló véleményvezérek; illetve hogy egyáltalán beszélhetünk-e ekkor makedónpárti irányzatról Athénban.

1. A makedónkérdés

II. Philippos (359–336) uralomra jutása után néhány éven belül számos olyan erőd és város került a makedónok kezére az Égei-tenger északi vidékén, amelyek korábban athéni érdekeltségnek számítottak: 357-ben Amphipolis és Pydna, aztán Poteidaia (356) és Methóné (354). Eközben Athén erőit lekötötte a szövetségeseivel vívott háború (357–355). Miután pedig Philippos beavatkozott a Hellas középső vidékén dúló Harmadik Szent Háborúba is, ráadásul 348-ban hosszú ostrom után bevette a Chalkidiké Szövetség fővárosát, Olynthost, minden athéni számára nyilvánvaló jelentőségűvé vált a makedón fenyegetés.² Ezzel összefüggésben felmerült a stratégiai kérdés: miként viszonyuljon a szövetségi rendszerét nélkülözni kénytelen Athén az egyre komolyabb egzisztenciális veszélyt jelentő és folyamatosan terjeszkedő makedón királysághoz?

Egymás érdekeit keresztező hatalmak viszonylatában két véglet lehetséges: a megbékélésre törekvés és az agresszív konfrontáció, és ez kijelöli a makedónkérdésre adható válasz két sarokpontját, amelyek között természetesen sokféle átmenet szöbe jöhetett II. Philippos, majd utána fia, III. Alexandros uralma (336–323) idején is. Fontos azonban megjegyezni, hogy a makedónkérdés

---

1 Tisztelettel ajánlom ezt a tanulmányt kötetünk ünnepeltjeinek. Kertész István professzor úr munkái, amelyekben ugyanezt a történeti helyzetet makedón oldalról mutatja be, fontos inspirációt jelentettek számomra. – Jelen tanulmányban minden évszám Kr. e. értendő. Ahol nincs fordító megjelölve, ott a forrásszemelvényeket magam fordítottam.

2 Ehhez magyarul lásd Kertész 2000: 53–57 és Kertész 2002: 230–235.

alapvetően máshogy jelentkezett a döntő jelentőségű chairóneiai ütközet (338) előtt és után, és ez a tanulmány az ütközet előkészületeitől a Koszorú-perig (330) tartó időszakra fókuszál.

Chairóneia előtt nem volt jelentős közvetlen fegyveres összecsapás Athén és Makedónia közt, ami világossá tette volna a tényleges erőviszonyokat. Bár a 346-ban megkötött philokratési béke³ az első perctől fogva nyilvánvalóan nem Athénnek kedvezett, és mindvégig igen bizonytalan lábakon állt, a következő néhány évben mégis viszonylagos nyugalmat teremtett az Égei-tenger északi vidékén az athéniak számára. Az egyre súlyosabb diplomáciai villódzások után a béke összeomlása 341/0-ben újfent nem hozott közvetlen összeütközést a két állam viszonylatában, hanem olyan háborúban nyilvánult meg, mint például Perinthos és Byzantion makedón ostroma (340), amelyet az athéni flotta beavatkozása hiúsított meg, de hasonló konfrontációkra került sor Euboia szigetén és a thrák Chersonésoson is.⁴ Mivel azonban a makedón befolyásépítés folyamatosan és érzékelhetően végigkísérte a 340-es éveket, athéni szempontból a kérdés alapvetően az volt, hogy vajon van-e létjogosultsága a megbékítés politikájának, azaz lehetséges-e még egyenrangú félként tárgyalni Philipposzal egy makedónokkal közös biztonsági rendszer kialakítása érdekében, vagy az együttműködés szándéka már önmagában véve is, legalább hallgatólagosan, alárendeltséget jelez, ezért nincs más megoldás, csak a háború.⁵

Ez a kérdés azonban a 338-as chairóneiai csatában végképp eldőlt, amikor Philippos és Alexandros súlyos vereséget mért Athén, Thébai és más görög polisok egyesített seregére. Ezer athéni esett el a csatában, a foglyok száma pedig elérte a kétezer főt.⁶ Az ütközet döntően alakította át azt a keretet, amelyben Athén és Makedónia viszonya értelmezhető volt. Egyértelművé vált, hogy katonai értelemben sem Athén, sem más görög *polis* nem lehet egyenrangú ellenfele a makedónoknak, ezért a korábbi kérdés már inkább úgy szólt, hogy miként lehet biztosítani Athén számára a lehető legnagyobb önállóságot, illetve meg lehet-e valamiképpen szabadulni a makedón dominanciától. A ma makedónellenesnek címkézett politikusok az önkritika halvány jele nélkül igyekeztek megindokolni, illetve utólag is pozitívan értékelni azokat a lépéseket, amelyek a 338-as vereséghez vezettek. Démosthenés például már a csatában elhunytak állami temetésén elmondott *Halotti beszédében* a Vaksors (Tyché) szeszélyét, illetve a thébái hadvezéreket tette felelőssé a csatavesztésért,⁷ majd 330-ban a Koszorú ügyében elmondott szónoklatában is egy jó ügy érdekében megtett,

3 A philokratési békéhez mindmáig alapvető: Harris 1995: 78–101 és Buckler 2000: 135–132.

4 Magyarul röviden: Kertész 2002: 240. Összefoglalóan: Rhodes 2010: 352–355.

5 „The question was mainly this: was it possible to cooperate with Philip on equal terms or did any cooperation necessarily entail, if not explicit then at least implicit, subordination?” (Allen 2013: 97.)

6 Dem. 18.264, Diod. 16.86.4; Ellis 1976: 198; Hammond 1994: 154; Worthington 2014: 88; magyarul Kertész 2017: 120–123.

7 Dem. 60.19–22. A beszéd magyar fordítása: Horváth 2019.

észszerű és egyben hősiés kísérletként beszélt az ütközethez vezető döntésekről,⁸ és 334-ben ugyanígy érvelt Hypereidés is a Dióndas elleni perben.⁹

A makedónok ellenfeleinek tekintett szónokok személye könnyen azonosítható a 330-as években. Legfontosabb hangadójuk vitán felül Démosthenés, akinek jelentős (bár nem kizárólagos)¹⁰ szerepe volt abban, hogy 339/8 fordulóján Thébai nem engedett Philippos fenyegetésének, hanem szövetségre lépett régi riválisával, Athénnal, és így vállt vállnak vetve vívták meg a makedónok elleni, balul végződő csatát.¹¹ Démosthenés Chairóneia után is visszatérően sürgette a fegyveres ellenállást. Philippos halálhírét (336) kitörő örömmel fogadta, és arra készült, hogy újra összefogva a thébaiakkal kihasználja a trónutódlás okozta bizonytalan helyzetet, ám Alexandros határozott fellépése Thébait és Athént is elkedvetlenítette egy időre.¹² 335-ben Démosthenés perzsa pénzen fegyvereket küldött a thébaiak makedónellenes felkelésének támogatására.¹³ A thébaiak megbüntetése és városuk elpusztítása után Alexandros „követek útján, mint Idomeneus és Duris állítja, tíz vezető államférfi kiadását követelte, de a legtöbb és legmegbízhatóbb forrás csak a következő nyolcét: Démosthenés, Polyeuktos, Ephialtés, Lykurgos, Moiroklés, Démón, Kallisthenés és Charidémós”.¹⁴ Ez a lista nyilvánvalóan a makedónellenes politikusokat tartalmazza.

Mielőtt azonban rátérnénk azokra, akik „makedónbarát” álláspontot képviseltek az athéni közéletben, vizsgáljuk meg, hogy valóban léteztek-e makedónbarát és makedónellenes politikai csoportosulások a 330-as években.

2. Politikai pártok

Az attikai szónokokról írott klasszikus alapmű, F. Blass *Die attische Beredsamkeit* című munkájának fejezetcímei sokatmondók.¹⁵ A III. kötet 2. részének első fejezete: *Redner der patriotischen Partei* (»A hazafias párt szónokai«, ti. Démosthenésen kívül Hypereidés, Lykurgos stb.), a második fejezete: *Redner der makedonischen Partei* (»A makedónpárt szónokai«, ti. Aischinés, Démadés stb.). A későbbiekben is axiomatikus maradt az athéni közélet efféle kettéosz-

8 Dem. 18.197–230.

9 Különösen: Hyp. *Diond.* 2–3, 15–16, 19.

10 Démosthenés minden érdemet magának tulajdonított a szövetségért (Dem. 18.178), ezzel szemben lásd Brun 2015: 211 és Guth 2014.

11 Dem. 18.169–173, Diod. 16.84.4–5, Plut. *Dem.* 18.1–3. Az események háttéréhez lásd Worthington 2013: 241–243.

12 Diod. 17.3–4.

13 Diod. 17.8, Iust. 11.2–3, Plut. *Dem.* 20, 23. Az athéniak végül nem csatlakoztak fegyveresen a thébaiak lázadásához.

14 Plut. *Dem.* 23.4. (Máthé Elek fordítása, módosításokkal.) Vö. Plut. *Phoc.* 17.2. Tíz főről van szó Diodórosnál is (Diod. 17.15.1), ám Arrianos *Anabasis*-ában (1.10.4) kilenc név szerepel, a *Suda* lexikon 'Antipatros'-szócikkében pedig tizenegy (α 2704).

15 Blass 1880: 372.

tása a makedónkérdés mentén,¹⁶ noha azóta a szakirodalomban sokan vitatták, hogy vajon tényleg beszélhetünk-e makedónbarát és makedónellenes csoportosulásokról a 340-es és 330-as években,¹⁷ és az is egyértelmű, hogy a makedónkérdés bár fontos, de nem az egyetlen fontos probléma volt a korabeli Athénban.¹⁸ A mértékadó szakirodalom továbbra is használja a makedónbarát vs. makedónellenes megkülönböztetést,¹⁹ ám néhányan óvatosságra intenek, és felhívják a figyelmet arra, hogy bár egyes szónokok politikai alapállása leegyszerűsítve leírható e jelzőkkel, de egyrészt ez az alapállás idővel változhatott, másrészt stabil politikai csoportosulások e fogalmakkal nem azonosíthatók.²⁰ Már csak azért is érdemes tehát óvatosan bánni velük, mert egyáltalán nem egyértelmű, hogy léteztek-e szilárd, összetartó politikai irányzatok, azaz pártok a korabeli Athénban.

E témában írt tanulmányában M. H. Hansen úgy véli,²¹ három feltételnek kellene teljesülnie ahhoz, hogy pártokról beszélhessünk. Egyrészt léteznie kell egymással versengő csoportoknak, amelyek mindegyike kis számú vezetőt és jelentős számú követőt tartalmaz. Másodszer e csoportoknak egy darabig bizonyos fokú stabilitást és (a vezető[k] irányában) lojalitást kell mutatniuk, amely nem változhat naponta és ügynként. Harmadszor a csoportoknak versengeniük kell a szavazatok többségének elnyeréséért, amely alapján a győztes csoport érvényesíteni tudja akaratát. (Közvetlen demokráciában ez nem választásokat, hanem pl. népgyűlési szavazatokat jelent.)

Az egyes politikai vezetők körüli csoportosulásokról sok szó esik a forrásainkban,²² azonban egyáltalán nem magától értetődő, hogy ezek a csoportok stabilak lettek volna, illetve valaha is csoportként versengtek volna a szavazatokért.²³ A 330-as évekre vonatkozóan a legfontosabb kútfőink a ránk maradt törvényszéki szónoklatok,²⁴ ezek azonban felemás képet adnak, mert

16 Beloch 1884: 249–250; Schaefer 1887: *passim* (különösen 190–196), Pickard-Cambridge 1914: *passim* (különösen: 395–398).

17 A dichotómiát először R. Sealey (1955: 80–81, lásd még Sealey 1993: 163–167, 173–174) kérdőjelezte meg, az utóbbi időben lásd Brun 2013.

18 A 330-as évek végén jelentkező gabona- és bányászati krízis markánsan megjelenített a politikai életben, Atkinson 1981.

19 Ráadásul tudatos döntés alapján, lásd Will 1983: 9; Bianchi 2005: 317; Westwood 2020: 1 n. 4.

20 Engels 1993: 51–56, Sawada 2019: 337–338. Közismert, hogy a makedónokkal szemben Aischinés sem volt mindig háborúellenes (Dem. 19.10–11), és Démosthenés sem volt mindig békeellenes (vö. Dem. 5).

21 Hansen 2014: 379.

22 Például οἱ ἀμφὶ τὸν Πείσανδρον (Thuk. 8.65.1), οἱ περὶ τὸν Ἐπικράτη καὶ Κέφαλον (Hell. Oxy. 7.2), illetve a 330-as évekre vonatkozóan: τοῖς περὶ τὸν Δημοσθένην (Diod. 17.15.2).

23 Az 5. századi „pártok” létét látszólag megerősítő forrásaink mind a császárkori Plutarchostól valók: Thukydides (Melésias fia) és a *kaloikagathoi* (Plut. *Per.* 11.2), ill. Hyperbolos ostrakismosa (Plut. *Nic.* 11.5).

24 Az egészben vagy jelentős terjedelemben ránk maradt beszédek ebből az évtizedből:

a vádbeszédek jellemzően egyetlen személyre (a vádlottra) vetítenek minden lehetséges visszásságot, és nem hangsúlyozzák az esetleges együttműködőket, nehogy a felelősség súlya is többekre háruljon. Kivételnek tekinthető Hypereidés vádbeszéde *Philippidés ellen* (338–336 között), amelynek célja egy olyan határozat érvénytelenítése (*graphé paranomón*), amely a makedón érdekeket elvtelenül kiszolgáló népgyűlési elnökök (*proedroi*) részére javasolt kitüntetés, ezért a szónok gyakran többes számban beszél az ellenfelekről.²⁵ Aischinés viszont a Koszorú-perben (330) csak az első mondatában, és akkor is csak általánosságban beszél arról, hogy Démosthenésnek támogatói is vannak,²⁶ de a későbbiekben csak Démosthenést (illetve olykor a *de iure* alperes Ktésiphónt) támadja.

Ezzel szemben a védőbeszédekben olykor feltűnnek a vádló alakja mellett a vele egy húron pendülők, vagy ahogy Aischinés még 343-ban mondta: „az egységfrontba szervezett szónokok”,²⁷ akik együttes erővel törnek a vádlott (vagy éppen a haza) vesztére. Hypereidés 334-ben azt állítja, hogy a felperes Dióndas már ötven vádiratot nyújtott be, „ráadásul az összeset mások szolgálatában! Saját nevükkel ugyanis – nehogy előtérbe kerüljenek – nem mernek keresetet benyújtani, a te gátlástalanságodat azonban tökéletesen kihasználják.”²⁸ Hogy kik ezek a mások, akik Dióndast használják politikai strómanként, azt nem árulja el, de nyilván az általa makedónbarátnak tekintett szónokokra gondol, mert korábban ezt mondta: „Nézzétek meg, a nevével jegyzett ötven feljelentéssel Dióndas Philippos támogatói ellen soha egyetlen pert sem kezdeményezett, ellenfeleit viszont folyvást gyalázza minden bírósági perben.”²⁹ Démosthenés sem csak vádlóját, Aischinést tartja felelősnek hazája sorsáért a 330-as Koszorú-perben, hanem néhány alkalommal megemlíti a vele együttműködőket is: „De visszatérek tárgyamra: miután Aischinés jól összehozta az amphissai háborút, munkatársaival közösen (συμπεραναμένων δὲ τῶν ἄλλων τῶν συνεργῶν αὐτῷ) pedig a végletekig fokozták a thébaiak elleni elkeseredést, csakugyan az lett a vége, hogy Philippos ellenetek támadt...”³⁰ Ha azonban azt szeretnénk megtudni, hogy

Hyp. 1, 2, *Dion.*; Lyc. 1; Aeschin. 3; Dem. 18. Nem törvényszéki beszédek: Isocr. 12, *epist.*3; Dem. 17 (tényleges szerzője valószínűleg nem Démosthenés, lásd Horváth 2013).

25 Hyp. 2: „egy szabad városban zsarnokok szekerét tolják...” (fr. I), „Ráadásul ezek bal-szerencséjében gyalázzák a népet” (fr. X). Lásd még Hyp. 2.1–2. (Horváth 2001: 75.) A többes számot az is indokolhatja, hogy néhányan társszónokként támogathatták Philippidést, Whitehead 2000: 47.

26 Aeschin. 3.1: „Látjátok az ügyeskedést, athéni férfiak: lám, hogy csatasorba álltak egyesek, és szerte az Agorán kérvényekkel próbálják elérni, hogy ne a szokott mérték szerint történjenek a dolgok városunkban.”

27 οἱ συντεταγμένοι ῥήτορες, Aeschin. 2.74.

28 Hyp. *Dion.* 26. (Horváth László ford.)

29 Hyp. *Dion.* 9. (Horváth László ford.) Lásd még: Hyp. *Dion.* 11, 21–22.

30 Dem. 18.163. (Gyomlay Gyula fordítása, módosításokkal.) Lásd még: Dem. 18.161, 18.234.

kik azok a személyek, akiket Démosthenés Aischinés társainak tart, mindössze egyetlen szakaszra vagyunk utalva: „amikor mindjárt a gyászos esemény (ti. Chairóneia) után a népnek választania kellett valakit, aki az esetetek fölött gyászbeszédet tartson, akármilyen szép hangod van, bizony mégsem téged választott, pedig te is a jelöltek közt voltál, sem Démadést, pedig épp azelőtt ő kötötte meg a békét, sem Hégémónt, sem senki mást közületek (οὐδ’ ἄλλων ὑμῶν οὐδένα), hanem engem. Aztán mikor előléptél te meg Pythoklés, gorombán és szégyentelenül, Zeusra és az istenekre, és ugyanazzal vádoltatok és gyaláztatok, mint amivel most is teszed, akkor aztán még inkább engem választottak.”³¹

Azért kivételes ez a szakasz, mert Démosthenés itt név szerint említ rögtön három személyt is, akik szerinte Aischinés köréhez tartoztak a chairóneiai csata utáni időszakban. Amennyire a forrásainkból kiderül, közülük sem Hégémón,³² sem Pythoklés³³ nem tűnik jelentős figurának az athéni közéletben, Démadésról pedig később bővebben esik még szó. Azt azonban érdemes megfigyelni, hogy Démosthenés a halotti beszédre pályázók között említi Aischinés mellett (és egyben vetélytársaként) Démadést és Hégémónt, de csak Pythoklésről állítja, hogy Aischinésszel együtt emelkedett szólásra Démosthenés ellenében. Tartós csoport-együttműködésre ez a szakasz sem utal.

A politikai klikkek létére tehát csak elszórt utalásokat találunk, és Hansennek igaza lehet abban, hogy ha valóban jelentős szerephez jutottak volna a közéletben, akkor valószínűleg többet hallanánk róluk. Nem ismerünk egyetlen olyan bírósági vagy népgyűlési döntést sem, amelyet utólag valamilyen politikai klikk működésével magyaráztak volna. Ha el kellett ismerni vagy meg kellett magyarázni, hogy egy szavazásnál miért a másik fél álláspontja kerekedett felül, akkor szóba jöhetett, hogy az ellenfél nagyszerű szónok (pl. Aeschin. 3.97–102, Dem. 18.132), hogy „nem hallgatták végig a beszédem” (pl. Dem. 19.8, 23–24, 45–46), hogy megvesztegették a *proedros*okat (pl. Aeschin. 3.3) vagy akár a népgyűlés/bíróság tagjait (pl. Aeschin. 1.86; Lys. 29.12.); vagy végül az az érv is, hogy az adott javaslatot a népgyűlés végén nyújtották be, és arról sokan már nem értesültek (Aeschin. 3.126; Dem. 21.193). De olyan magyarázatot egyetlen ízben sem találunk a szónoki beszédekben, hogy „az ellenfelem támogatói megtöltötték a népgyűlést/bíróságot, pedig ha a szavazáson a polgárok arányosan vettek volna részt, akkor nem maradok alul”. A források inkább felnagyíthatják az ilyen együttműködések szerepét az ellenfélre vonatkozóan, hogy befeketítsék, mintsem hogy kisebbítenék azokat.³⁴

31 Dem. 18.285. (Gyomlay Gyula fordítása, módosításokkal.)

32 Valószínűleg azonos a 327/6-os év archónjával (Lambert 2012: 392) és egy 321/0-ra (?) datált feliraton említett határozat betérjesztőjével (IG II² 1469B, 122, Lambert 2012: 177 n. 131). A *Suda* szerint (s.v. Ἡγήμων, η 53) írt egy drámát *Philinna* címen.

33 Pythodóros fia. Démosthenés szerint korábban az ő barátja volt, de miután Pythoklés Philipposnál járt, elkezdte kerülni a Démosthenésszel való találkozást, és inkább Aischinésszel társalgott az Agorán (Dem. 19.225 és 314). Vagyonos családból származott, vállalt *triérarchiát* és egy *symmoria* vezetését is, Davies 1971: 485. Bizonytalan, hogy azonos-e azzal a Pythoklésszel, akit Phókiónnal egyszerre ítélték halálra, Plut. *Phoc.* 35.5.

34 Hansen 2014: 399.

3. Véleményvezérek

Ha nagyszámú követőből álló politikai pártok nem voltak is, vajon volt-e következetes együttműködés azon szónokok között, akiket ma jellemzően makedónbarátnak szoktak címkézni? A forrásaink, úgy tűnik, ezt is cáfolják, és a legfőbb makedónbarátok inkább tekinthetők önálló véleményvezéreknek, mint kooperáló politikusoknak.

Démosthenés markánsan makedónellenes politikájával gyakran Isokratés és Speusipposz Philipposz-párti véleményét szokták szembeállítani,³⁵ e két személy azonban több ok miatt sem vehető számításba jelen vizsgálódásunk során. Egyrészt egyikük sem tekinthető valódi politikai ágensnek, hiszen nincs nyoma annak, hogy aktívan részt vettek volna az athéni közéletben, vagy felszóltak volna a népgyűlésen. Isokratés szónokiskolát működtetett Athénban, Speusipposz pedig Platón unokaöccseként az Akadémia vezetője lett (348–340). Isokratés Philipposzhoz címzett, tanácsadó jellegű írásai³⁶ legfeljebb az athéni értelmiség szűk rétegét érdekelhették, a szónokok körében azonban a leghalványabb reakciót sem váltották ki. Reflektált viszont rájuk Speusipposz, név szerint is említve Isokratést, és hiányolva művéből többek közt azon nagyszerű szolgálatok felsorolását, amelyeket Philipposz családja a görögségnek tett.³⁷ E behízelt gondolatok miatt a Speusipposz-levelet R. Sealey az antik görög irodalom „talán legkellemetlenebb írásának” nevezte.³⁸ Másrészt tehát azért sem vehetjük őket számításba, mert láthatóan Isokratés és Speusipposz sem egymás elbarátaiként, hanem egymással is vetélkedő értelmiségiként alkották műveiket. Azonban egyikük írásai sem vezettek kézzel fogható politikai eredményre Athénban vagy Philipposz udvarában.³⁹ Harmadszor, sem Speusipposz, sem Isokratés nem élt sokáig a 330-as években, hiszen előbbi 339-ben, utóbbi pedig 338-ban hunyt el.⁴⁰

A 330-as években három jelentős athéni politikusra szokták alkalmazni a makedónbarát jelzőt: Aischinésre, Phókiónra és Démadésre.⁴¹ E jelzőt bizonyos források alapján valóban meg is érdemelték. Plutarchos szerint Phókiónt és Démadést barátjának (*philoí*) tekintette a makedón Antipatrosz,⁴² Aischinés

35 Magyar nyelven többek közt Kertész 2000: 59, Kertész 2002: 239–240, Kertész 2022: 75.

36 Ezek a *Philipposz* c. beszéd 346-ban (Isocr. 5), illetve a *Philipposzhoz* c. 342-ben és 338-ban írott levelek (Isocr. *epist.*2 és *epist.*3).

37 Speus. 1. A levélhez lásd Natoli 2004: 102–109.

38 „The letter of Speusipposz is perhaps the most disagreeable writing in the preserved corpus of ancient Greek literature.” (Sealey 1993: 167.)

39 Ezt Markle (1976: 98) nem így látja, de vö. Natoli 2004: 42–45, 50–56.

40 Natoli 2004: 54, Gray 2013: 6352.

41 Kertész 2000: 59, 64; 2022: 111, 121.

42 „Állítólag Antipatrosz maga kijelentette, hogy Athénban két barátja (*philoí*) van, Phókión és Démadés, csak éppen az egyiket nem tudja rábeszélni, hogy bármit elfogadjon tőle, a másikat pedig képtelen kielégíteni ajándékaival.” (Plut. *Phoc.* 30, Máthé Elek ford.)

pedig nem cáfolta meg a 330-as Koszorú-perben mondott beszédében, hogy Alexandrosszal hivatásos vendégbaráti viszonyban (*xenia*) állt.⁴³ Hármuk közül Aischinés tűnhet a „lehangosabbnak”, mert mindhárom ránk maradt törvényszéki beszédét (346, 343, 330) részben vagy egészben Démosthenés és az általa képviselt makedónpolitika ellen írta. Aischinés tényleges politikai szerepvállalása azonban nagyobb részben a 340-es évekre, a philokratési békekötés idejére és annak utóéletére korlátozódik. A következő évtizedben csak azt tudjuk róla, hogy *pylagorasként* részt vett a Negyedik Szent Háború kirobbanásához vezető vitában a Delphoi Amphiktyonia tanácsában 339 tavaszán, majd tagja volt 338-ban a chairóneiai csata utáni, Philipposhoz küldött békedelegációnak, aztán 336-ban vádat emelt a Démosthenésnek aranykoszorút javasoló Ktésiphón ellen, 330-ban pedig elvesztette a bíróság elé került pert, és karrierje ezzel végleg véget ért.⁴⁴ Felirata Athénban nem maradt fenn, népgyűlési indítványa ebben az időszakban nem ismert.

Aischinésnél valamivel aktívabb volt viszont ezekben az években „Phókión, a »Derék«, aki Démosthenés körével szemben politizált”.⁴⁵ A róla kialakult képet főleg Plutarchos életrajza formálta, illetve Diodóros 16–18. könyvének egyes részletei és Cornelius Nepos Phocion-életrajza.⁴⁶ Ezekből egy mérsékelt, önálló, megvesztegethetetlen, kevés szavú, bölcs hadvezér és államférfi képe bontakozik ki, aki a tetteket mindig a szavak elé helyezte. Mindezen tulajdonságai alapján feltűnő a kontraszt Démadésszal, aki épp az ellentétének tűnik. A valóság bizonyára sokkal árnyaltabb lehetett, hiszen – Démadésszal szemben – Phókiónnal igen kedvezően bánt az irodalmi hagyomány.⁴⁷ „Makedónbarátságát” mindenestre árnyalja az a tény, hogy a 340-es években több ízben is sikeres hadvezérként (*stratégos*) szolgálta hazáját a makedónokkal vagy szövetségeseikkel szemben: 348-ban és 341-ben Euboián, 340/339-ben Byzantionnál.⁴⁸ Jelentős politikai szerepe volt a 330-as évek számos történelmi pillanatánál, 336/5-ben pedig a bulé tagja volt.⁴⁹ Az évtizedben újraértelmezett makedónkérdést, illetve Phókión erre adott válaszát nagyszerűen foglalja össze Plutarchosnál

43 „Ez a Démosthenés, aki mostanában Alexandros-ellenességét bizonygatja (azelőtt meg nyilván Philippos-ellenes volt), és aki az Alexandros-hoz fűződő vendégbarátságomat (*xenia*) hozza föl ellenem...” (Aeschin. 3.66) Plutarchos szerint Phókión is Alexandros vendégbarátja volt, Plut. *Phoc.* 17.9, *Alex.* 39.4.

44 Részletesebben: Bajnok 2017: 41–45.

45 Φωκίων μὲν ὁ χρηστός, ἀντιπολιτευόμενος τοῖς περὶ τὸν Δημοσθένην. (Diod. 17.15.2, Illés Imre Áron ford.) A „Derék” (Chrétos) jelző Plutarchosnál és Neposnál is szerepel.

46 Tritle 1988: 146–149.

47 Ez jelentős részben Phaléroni Démétriosnak köszönhető, Tritle 1988: 5–7, Bearzot 2013: 5302.

48 Egy 349/8-ra datált, Orontés (Mysia korábbi *satrapése*) számára készült kitüntetési határozaton Charés és Charidémos mellett szerepel Phókión neve is (IG II³, 1 295, 29), vö. Dem. 21.164. 340/339-ben viselt stratégosi tisztségét két felirat is igazolja (IG II² 1628, 436 [326/5], ill. IG II² 1629, 957 [325/4]).

49 Agora XV 42, 206. Erről a feliratról ismerjük Phókión *démotikonját*: Potamios.

megőrzött, az athéni néphez szóló mondása: „Én csak azt mondhatom, hogy vagy magatok legyetek erősek a fegyverekben, vagy legyetek barátai azoknak, akik erősek.”⁵⁰ E gondolat alapján Phókión nem volt eleve háborúellenes és makedónbarát, hanem a korábbi tapasztalatai vezették arra a fölismerésre, hogy ha Athén nem elég erős önmagában, akkor muszáj jó viszonyra törekednie Philipposzal és Alexandrosszal.⁵¹

Hármuk közül vitán felül Démadés volt a legaktívabb közéleti szereplő a 330-as években. Plutarchos életrajzai alapján egy megvesztegethetőségét nyíltan felvállaló, a szót nagyszerűen csavaró, gátlástalan politikus képe rajzolódik ki előttünk,⁵² más forrásokból azonban világos, hogy Démadés elképesztő népszerűsége tett szert Athénban ezekben az években: bronzszobrot állítottak neki az Agorán, ingyenes étkezést kapott a Prytaneionban.⁵³ Számos feliraton szerepel a neve előterjesztőként: a róla monográfiát író P. Brun 18 hozzá köthető fennmaradt határozatot említ, amelyek közül hét a 330-as évekből származik,⁵⁴ és mindezen felül hét irodalmi forrásban hivatkozott feliraton is szerepel a neve.⁵⁵ Ha hihetünk Diodórosnak, akkor a „makedónbarát” Démadés harcolt az athéni seregben a chairóneiai csatában, majd fogságba esve szókimondóan megróttta Philippost, amiért az mértéktelenül ünnepelte győzelmét: „»Király, ha már a Vaksors Agamemnón szerepét osztotta rád, nem szégyelled, hogy Thersités módjára viselkedsz?« A találó kritika hallatán Philippost mintha kicserélték volna...”⁵⁶ Akár tényleg így esett Démadés első találkozása Philipposzal és Alexandrosszal, akár nem, az bizonyos, hogy a következő időszakban minden fontos tárgyaláson ott volt, amit a makedónokkal folytattak. Hypereidés *Dióndas elleni* beszédének egy szakasza jól bemutatja, hogy bármennyire ellen-szenves volt is Démadés politikája a makedónellenes szónokok számára, közreműködése és pusztá személye is nélkülözhetetlennek bizonyult Athénban: „Hiszen ki ne keseredne el látva, hogy a népgyűlésen akárhányszor követelitek: előterjesztése szövegéből húzzon ki valamit, Démadés nem hajlandó megtenni – ha pedig netán mást készültök javasolni, kijelenti, elmegy a városból

50 Plut. *Phoc.* 21.1. (Máthé Elek ford.)

51 Trittle 1988: 111–112.

52 „Démadés ugyanis, aki maga is csak az állam hajóroncsa volt, olyan botránnyosan élt és vezette az állam ügyeit, hogy amikor megöregedett, Antipatros azt mondta: akár-csak egy áldozati állatból, nem maradt belőle más, csak a nyelve és a belei.” (Plut. *Phoc.* 1.3, Máthé Elek fordítása.) Démadésról szóló további lesújtó megjegyzések: Plut. *Dem.* 11.5, *Phoc.* 20.6, 30.4–7.

53 Dinar. 1.101. A népszerűségét részben annak köszönhette, hogy lovai révén olympiai győzelmet aratott, bár a *Suda* ezen értesülését (s.v. Δημάδης, δ 415) semmilyen más forrás nem erősíti meg. Kertész 2022: 111.

54 Brun 2000: 177.

55 Liddel 2020: 1.620–676.

56 „Βασιλεῦ, τῆς τύχης σοι περιθείσης πρόσωπον Ἀγαμέμνονος αὐτὸς οὐκ αἰσχύνῃ πράττων ἔργα Θερασίτου; τὸν δὲ Φίλιππον τῆ τῆς ἐπιπλήξεως εὐστοχία κινηθέντα τοσοῦτο μεταβαλεῖν τὴν ὄλην διάθεσιν ὥστε...” (Diod. 16.87.2.) Vö. Plut. *Dem.* 20.3, Iust. 9.4.1.

– majd előáll valamelyik bennfentese (τις τῶν κοινωνῶν αὐτοῦ), és előadja: úgy, ahogy van, szavazzátok meg, hogy alkalmatok lehessen Démadés segítségével rabigába hajtani a fejeteket (ὅπως ἂν δουλείαν ὑπάγειν ὑπὸ Δημάδου ἔχητε).⁵⁷ Bár a 320-as években – Hypereidés vádja nyomán – számúzték egy időre Démadést, nélkülözhetetlenségét újfent igazolta, amikor 322-ben visszahívták.⁵⁸

E három „makedónbarát” politikus között számos ponton kimutatható véleménykülönbség állt fenn a vizsgált korszak során. A chairóneiai csata előtt Philippos békeajánlatot tett Athén és Thébai számára is,⁵⁹ és ezen ajánlat megvitatása során az időközben Athénba érkező Phókión „igyekezett meggyőzni a népet, hogy mivel Philippos békét akar és szerfölött tart a háborútól, fogadják el a javaslatát”,⁶⁰ és ne akarjanak Boiótiában háborúzni. Nem tudunk róla, hogy Aischinés vagy Démadés kiállt volna Phókión mellett: Aischinés a békejavaslatról szóló vita létét is tagadja,⁶¹ Démadés pedig sok ezer athéni polgárral együtt harcolt a chairóneiai csatában.⁶²

Már említettük Démadés Philippos előtt tett bátor felszólalását a vesztes ütközetet követően. Ugyanekkor odahaza Phókiónt bízták meg a város védelmének megszervezésével,⁶³ ám az ostromra nem került sor, mert Philippos hamar békét és szövetséget kötött Athénnal. E békekötést (amelyet a szakirodalomban olykor Démadés-féle békeként is említenek)⁶⁴ gyakran Démadés, Phókión és Aischinés közös követjárása eredményének tudják be,⁶⁵ holott a források egyszer sem említik őket együtt az esemény kapcsán, sőt Phókión részvételére semmilyen kútfő nem utal.⁶⁶ Philippos még a 338/7-es év telén pánhellén kongresszust hívott össze Korinthosba, amelyen közös békét (*koiné eiréné*) hirdettek. E békemű megítélésében szintén jól dokumentálható a Phókión és Démadés között fennálló ellentét: „Phókión azon a véleményen volt, hogy el kell fogadni

57 Hyp. *Dion.* 22. (Horváth László fordítása.) E különös szakasz részletes elemzéséhez lásd Kucharski 2022: 406.

58 Deinarchos 323-ban Démosthenésszel együtt említi Démadést, panaszkodva befolyására és korrupsztására (Din. 1.7, 11, 89, 101, vö. Din. 2.15). 322-ben a városba visszatért és polgárjogába újfent beiktatott Démadés indítványára ítélték halálra Démosthenést és Hypereidést Athénban (Plut. *Dem.* 28.2).

59 Aeschin. 3.148–151.

60 Plut. *Phoc.* 16.1.

61 Aeschin. 3.149. Aischinés e ponton ellentmondásba kerül saját magával, lásd Carey 2000: 215 n. 168.

62 Diod. 16.87.1. L. Tritle (1988: 112) szerint Phókión, miután javaslatát leszavazták, nem kérdőjelezte meg az athéniak döntését, hanem részt vett a csata stratégiai előkészítésében.

63 Plut. *Phoc.* 16.4. A kezdeti réműlethez és a kétségbeesett athéni lépésekhez lásd Kertész 2000: 63–64.

64 Grote 1853: 699–700; Mitchel 1962: 224; Gallo 2019, 360.

65 Tritle 1988: 113; Kertész 2000: 64; Worthington 2013: 256. (Worthington hivatkozásai számos ponton tévesek.)

66 Démadés részvétele a csata utáni békekötésben: Dem. 18.285, Diod. 16.87.3. Aischinés részvétele: Aeschin. 3.227 és Dem. 18.282.

Philippos békés és jó szándékú politikáját; de amikor Démadés azt javasolta, hogy a város fogadja el a közös békét, és vegyen részt a görögök együttes gyűlésén, nem volt hajlandó hozzájárulni a javaslatához, amíg meg nem tudják, hogy mit követel Philippos a görögöktől. Nézetével a válságos viszonyok között kisebbségben maradt.”⁶⁷

Az évtized következő jelentős fordulópontja Philippos 336-ban bekövetkezett halála. Ez értelemszerűen reményt adott a makedónellenes politikusoknak, ezért Démosthenés áldozati ünnepeket javasolt, sőt szentély felállítását a királyt meggyilkoló Pausanias tiszteletére.⁶⁸ Phókión nem támogatta e javaslatokat, hiszen „az a hadsereg, amely ellen Chairóneinál harcoltak, egyetlen emberrel lett csak kevesebb”.⁶⁹ Az ébredő athéni és thébai reményeket azonban rövidesen letörte Alexandros gyors hatalomátvétele: hamar Thébai falai alá ért, és Athén e hírre jobbnak látta gyorsan követséget meneszteni hozzá, hogy bocsánatáért esedezzenek, amiért nem ismerték el elég gyorsan a hatalmát.⁷⁰ E követséget talán Démadés vezette,⁷¹ és eredetileg Démosthenés is részt vett volna rajta, csak hogy ő útközben visszafordult a Kithairón-hegységnél, mert úgy döntött, jobb, ha nem kerül Alexandros szeme elé.⁷² Phókión és Aischinés e követségben vállalt szerepéről semmilyen forrás nem tudósít.

Egy évvel később következett be Thébai lázadása és Alexandros által elrendelt pusztulása (335), amely újfent óriási riadalmat okozott Athénban. Alexandros követelését a makedónellenesnek tekintett szónokok kiadátásáról (lásd fent) egyetlen athéni politikus támogatta: Phókión. Szerinte Démosthenésnek és társainak „Leós leányait és a Hyakinthidákat kell utánozniuk:⁷³ vállalják önként a halált annak érdekében, hogy semmi végzetes dolog ne érje hazájukat. Férfiatlan gyávasággal vádolta azokat, akik nem hajlandók meghalni a városért. A nép azonban ellenséges érzülettel hallgatta szavait, így a javaslatát zajosan visszautasították.”⁷⁴ Diodóros szerint éppen Démadés volt az, aki ezután némi kenőpénz fejében benyújtott egy ravaszul megfogalmazott határozatot, amely tartalmazott egy Alexandroshoz címzett könyörgést, illetve egy ígéretet a szónokok törvények szerinti megbünteté-

67 Plut. *Phoc.* 16.4–5. (Máthé Elek ford.)

68 Aeschin. 3.160.

69 Plut. *Phoc.* 16.6. (Máthé Elek ford.)

70 Diod. 17.4.4–7.

71 [Démadés]: *A tizenkét évről*, 14. Lásd Brun 2000: 72; Dmitriev 2021: 291–296; Kucharski 2022: 407.

72 Aeschin. 3.161, Diod. 17.4.8.

73 Az athéni mitikus emlékezet ezen önfeláldozó szereplőit Démosthenés is említette a *Halotti beszédben* (Dem. 60.27 és 29), ezért okkal feltételezhető, hogy Phókión saját korábbi gondolatmenetét fordítja itt ravaszul Démosthenés ellen, Horváth 2019: 76–77.

74 Diod. 17.15.2. (Illés Imre Áron ford.) A Plutarchosnál (*Phoc.* 17.2–4) szereplő leírás csak részleteiben más, tartalmában azonos Diodóroséval.

sére – amelyre végül nem került sor.⁷⁵ Démadés és Phókión véleménye tehát ebben a helyzetben is eltérő volt, miközben Aischinés semmilyen megnyilvánulásáról nem értesülünk.

4. Következtetés

Bár gyakran említik együtt Aischinést, Phókiónt és Démadést mint a makedónok három athéni barátját, forrásaink szerint igen korlátozott volt az együttműködésük a 330-as években. A Koszorú-perben (330) elhangzó visszatekintésben sem Aischinés, sem Démosthenés nem utal e szereplők kooperációjára vagy bármilyen makedónbarát párt létezésére. A vizsgált időszak történelmi fordulópontjainál (Chairóneia, Alexandros hatalomátvétele, Thébai pusztulása) kimutatható különbséget találunk Phókión és Démadés politikája között, akik vitathatatlanul fontos alakítói voltak az athéni döntéseknek. Ezzel szemben Aischinésről megállapítható, hogy a források alapján nem vett részt azokban a vitákban, amelyek e fordulópontokhoz kapcsolódtak, hanem politikai jelentőségét ránk maradt szónoklatai nagyítják fel.

Úgy tűnik tehát, hogy nem létezett „makedonische Partei”, ahogy általában véve sem voltak pártok a korabeli Athénban. Voltak ezzel szemben a népgyűlési vitákon véleményvezérként fellépő szónokok, akik között egyesek jobban hajlottak a makedónokkal való együttműködésre, mások inkább a konfrontáció lehetőségét keresték. E szónokok sorsa azonban a makedónokhoz fűződő barátságuktól vagy ellenszenvüktől függetlenül csekély változatosságot mutat az Alexandros halálát követő felfordulás és az athéni demokrácia pusztulása idején: 322-ben Démosthenést öngyilkosságba kergették, Hypereidésnek pedig még a nyelvét is kivágták; 318-ban Phókiónt maguk az athéniak végezték ki, Démadést Kassandros gyilkoltatta meg. Aischinés azon kevesek közé tartozott, aki bár önkéntes száműzetésben, de természetes halállal halhatott meg.

---

75 Diod. 17.15.3–5, és hasonlóképp Plut. *Dem.* 23.6. Elképzelhető, hogy ennél körülményesebb eljárásra volt szükség Alexandros megenyhítéséhez, amelyben Phókión is szerephez jutott, lásd Arr. 1.10.6, Plut. *Phoc.* 17.5–8.

FORRÁSOK

- Aeschin. Aischinés
 Agora The Athenian Agora Inscriptions
 Arr. Arrianos: *Anabasis Alexandri*
 Dem. Démosthenés. A 18. és 19. szónoklat magyarul: Gyomlay 1896.
 Diod. Diodóros: *Bibliotheca historica*. A 17. könyv magyar fordítása: Illés 2021.
 Dinar. Deinarchos
 Hell. Oxy. *Hellenica Oxyrhynchia*
 Hyp. Hypereidés. Magyarul: Horváth 2001 és Horváth 2015.
Dion. Dióndas elleni beszéd
 IG Inscriptiones Graecae
 Isocr. Isokratés. Magyarul: Rokay 2011–2015.
epist. Isokratés levelei
 Iust. Iustinus: *Epitome*. Magyarul: Horváth–Bollók 1992.
 Lyc. Lykurgos
 Lys. Lysias
 Plut. Plutarchos: *Vitae paralelae*. Magyarul: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. Máthé Elek
Alex. Alexandros-életrajz
Dem. Démosthenés-életrajz
Nic. Nikias-életrajz
Per. Periklés-életrajz
Phoc. Phókión-életrajz
 Speus. Speusippos. Lásd Natoli 2004.
 Suda *Suidae Lexicon*, 5 vols., ed. Ada Adler, Leipzig, 1928–1938. Angol fordítás: *Suda On Line* (<http://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol.html>, 2022. jún. 30.)
 Thuk. Thukydídés: *A peloponnésosi háború*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allen, Danielle S. 2013: *Why Plato Wrote*. Wiley-Blackwell.
 Atkinson, J. E. 1981: Macedon and Athenian Politics in the Period 338 to 323 BC. *Acta Classica, South Africa* (24.) 37–48.
 Bajnok Dániel 2017: *Magánélet az Agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen*. Budapest.
 Bearzot, Cinzia 2013: Phokion. In: Roger S. Bagnall et al. (edd.): *The Encyclopedia of Ancient History*. Wiley-Blackwell, 5301–5302.
 Beloch, Julius 1884: *Die attische Politik seit Perikles*. Leipzig.
 Bianchi, Erika 2005: The Law of Eukrates (336 B.C.): A »Democratic Trick«? *Studia Historica, Universidad de Salamanca* (23.) 313–330.

- Blass, Friedrich 1880: *Die attische Beredsamkeit. Dritte Abtheilung. Zweiter Abschnitt: Demosthenes' Genossen und Gegner.* Leipzig.
- Brun, Patrice 2000: *L'Orateur Démade. Essai d'histoire et d'historiographie.* Bordeaux.
- Brun, Patrice 2013: Y avait-il vraiment des anti-Macédoniens à Athènes entre 338 et 323? A propos d'un nouveau fragment d'Hypéride 'Contre Diondas'. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (187.) 87–92.
- Brun, Patrice 2015: *Démosthène: Rhétorique, pouvoir et corruption à Athènes.* Paris.
- Buckler, John 2000: Demosthenes and Aeschines. In: Ian Worthington (ed.): *Demosthenes. Statesman and Orator.* London–New York, 114–158.
- Carey, Christopher 2000: *Aeschines.* Austin.
- Davies, John K. 1971: *Athenian Propertied Families 600–300 B.C.* Oxford.
- Dmitriev, Sviatoslav 2021: *The Orator Demades. Classical Greece Reimagined through Rhetoric.* Oxford.
- Ellis, John R. 1976. *Philip II and Macedonian Imperialism.* London.
- Engels, Johannes 1993: *Studien zur politischen Biographie des Hypereides. Athen in der Epoche der lykurgischen Reformen und des makedonischen Universalreiches.* 2. Auflage. München.
- Gallo, Luigi 2019: Allies and Foes (II): Politicians Without Transmitted Speeches. In: Gunther Martin (ed.): *The Oxford Handbook of Demosthenes.* Oxford, 353–362.
- Gray, B. D. 2013: Speusippos. In: Roger S. Bagnall et al. (edd.): *The Encyclopedia of Ancient History.* Wiley-Blackwell, 6352–6353.
- Grote, George 1853. *History of Greece.* Vol. XI. London.
- Guth, Dina 2014: Rhetoric and Historical Narrative: The Theban-Athenian Alliance of 339 BCE. *Historia* (63.) 151–165.
- Gyomlay Gyula 1896: *Demosthenes politikai természetű törvényszéki beszédei. (Görögül és magyarul.) Második kötet. XIX. A hűtlen követség ügyében. XVIII. A Koszorú ügyében.* Budapest. (Újabb, egynyelvű kiadás: 1975.)
- Hammond, N. G. L. 1994. *Philip of Macedon.* London.
- Hansen, Mogens Herman 1991: *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principle and Ideology.* Oxford.
- Hansen, Mogens Herman 2014: Political Parties in Democratic Athens? *GRBS* (54.) 379–403.
- Harris, Edward M. 1995: *Aeschines and Athenian Politics.* New York–Oxford.
- Horváth János – Bollók János 1992: *Világkrónika. A kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből.* Fordította Horváth János, sajtó alá rendezte Bollók János. Békéscsaba.
- Horváth László 2001: *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése.* Budapest.

- Horváth László 2013: Az Alexandrosszal kötött szerződés (Corpus Demosthenicum XVII.): A szerzőség kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* (57.) 1. 81–91.
- Horváth László 2015: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok.* Budapest.
- Horváth László 2019: Démosthenés: *Halotti beszéd.* Az eredetiség kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* (63.) 67–84.
- Illés Imre Áron 2021: *Nagy Sándor uralkodása. Diodóros Történeti könyvtárának 17. könyve.* Szeged–Budapest.
- Kertész István 2000: *Hellénisztikus történelem.* (História könyvtár monográfiák 13.) Budapest.
- Kertész István 2002: *Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig.* Budapest.
- Kertész István 2017: *A görög-római hadművészet fejlődése. A trójai háborútól Julius Caesar koráig.* Budapest.
- Kertész István 2022: *Nagy Sándor, a hódító.* Kossuth.
- Kucharski, Janek 2022: Hyperides, Diondas, and the First Ascendancy of Demades. In: *The Orators and Their Treatment of the Recent Past. Trends in Classics 133.* Ed. Aggelos Kapellos. Leiden, 397–411. (megjelenés előtt)
- Lambert, Stephen 2012: *Inscribed Athenian Laws and Decrees 352/1–322/1 BC. Epigraphical Essays.* Leiden–Boston.
- Liddel, Peter 2020: *Decrees of Fourth-Century Athens (403/2–322/1 BC).* Vols. I–II. Cambridge.
- Markle, Minor M. 1976: Support of Athenian Intellectuals for Philip: A Study of Isocrates' *Philippus* and Speusippus' *Letter to Philip.* *The Journal of Hellenic Studies* (96.) 80–99.
- Máthé Elek (ford.) 1978: *Plutarkhosz. Párhuzamos életrajzok.* Budapest.
- Mitchel, Fordyce W. 1962: Demades of Paeonia and IG II2. 1493, 1494, 1495. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (93.) 213–229.
- Natoli, Anthony Francis 2004: *The Letter of Speusippus to Philip II. Introduction, Text, Translation and Commentary.* Stuttgart.
- Pickard-Cambridge, Arthur W. 1914: *Demosthenes and the Last Days of Greek Freedom. 384–322 B.C.* New York–London.
- Rhodes, Peter J. 1994: The Ostracism of Hyperbolus. In: *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis.* Edd. Robin Osborne, Simon Hornblower. Oxford, 85–98.
- Rhodes, Peter J. 2010: *A History of the Classical Greek World 478–323 BC. Second Edition.* Wiley-Blackwell.
- Rokay Zoltán 2011–2015: *Iszokratész attikai rétor művei. I–II. kötet.* Görög eredetiből fordította: Rokay Zoltán. Textus Receptus III.1–2. Óbecse.
- Sawada, Noriko 1996: Athenian Politics in the Age of Alexander the Great: A Reconsideration of the Trial of Ctesiphon. *Chiron* (26.) 57–84.

- Sawada, Noriko 2019: Allies and Foes (I). Aeschines, Hyperides, Lycurgus. In: Gunther Martin (ed.): *The Oxford Handbook of Demosthenes*. Oxford, 337–351.
- Schaefer, Arnold 1887: *Demosthenes und seine Zeit. Zweite Revidierte Ausgabe. Band 3*. Leipzig.
- Sealey, Raphael 1955: Athens after the Social War. *The Journal of Hellenic Studies* (75.) 74–81.
- Sealey, Raphael 1993: *Demosthenes and His Time. A Study in Defeat*. Oxford.
- Squillace, Giuseppe 2013: Demades. In: Roger S. Bagnall et al. (edd.): *The Encyclopedia of Ancient History*. Wiley-Blackwell, 1988–1989.
- Trittle, Lawrence A. 1988: *Phocion the Good*. London – New York – Sydney.
- Whitehead, David 2000: *Hyperides. The Forensic Speeches*. Oxford.
- Will, Wolfgang 1983: *Athen und Alexander. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr.* München.
- Worthington, Ian 2013: *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*. Oxford.
- Worthington, Ian 2014: *By the Spear: Philip II, Alexander the Great, and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*. Oxford.

DÁNIEL BALLABÁS

COUNT ÖDÖN SZÉCHÉNYI'S STRANGE MARRIAGES

The second child of István Széchenyi and Seilern Crescentia, Ödön Széchenyi was born in 1839.¹ For later generations, he became well-known as a fireman: by 1870, he organised the Budapest fire department and, at the invitation of the sultan, he moved to Constantinople in 1874 where he launched the Turkish fire-fighting organisation.² According to his mourning card, he passed away in the spring of 1922 as an Ottoman imperial deputy chief of ordnance, Turkish fire-brigadier commander-in-chief, Knight's Cross of the Order of Leopold, diamond 1st class medalist of Order of Osmanieh and 1st class medalist of the Order of Medjidie.³ Ödön Széchenyi's career as a firefighter seems to be a huge success however, his family life left a lot to be desired. This study primarily focuses on his private life: although his marriages are interesting on their own, this paper attempts to put them into a wider perspective by meeting the requirements of the era's social expectations. This paper aims at depicting the long-term consequences of a hasty marriage.

Ödön Széchenyi's first wife was Irma Almay (1844–1891), whose family (original name: Wurm) had settled in Pest in the second half of the 18th century. Her grandfather, József Wurm (1770–1854) was an ironmonger and made a fortune during the Napoleonic wars. He saw his wealth increased when he built a profitable block of flats (Wurm court) in Pest. In 1834, he gained nobility and lands with Almási nobility particle and he changed his name to Almay. One of his daughters was married to Pál Bugát, chief medical officer, while the other one became the wife of Lipót Rottenbiller, Mayor of Pest. His son, Rudolf (Rezső) (1812–1879) chose his wife from the Baron Fellner family. This army-contractor family belonged to the same upper-middle class as the Wurm-Almay family. In 1871, the Wurm court had 310 residents and it was Pest's 8th most populated block of flats. Its national income was 66,600 forints which was the third highest in the city. The daughters of Rudolf Almay and Adél Fellner were married to old Hungarian noble families. Gizella's husband was Baron Antal Liphay while Irma's husband was Count Ödön Széchenyi.⁴ For the Almay family, these marriages meant higher social status but for the Széchenyis, it was a step back. The two marriage certificates were quite telling. These were issued on the same day in the same location and with an almost identical wording. In one of the

---

1 The research was supported by OTKA K 134378 (Parliamentarism in the era of Dualism from a regional perspective) project.

2 Ödön Széchenyi's career as a firefighter, see Roncsik 1938.

3 Exhibited in the István Széchenyi Memorial Museum in Nagycenk.

4 Vörös 1997: 75–86.

documents, Rudolf Almay and his wife stated that their daughter is married to the son of the deceased István Széchenyi and Seilern Crescentia with their names in bold. However, his marriage with Irma Almay was announced by Ödön Széchényi himself and he did not even mention his widow mother.⁵

Istvánné Széchenyi expressly opposed her son's marriage,⁶ and she did not even participate in the wedding which took place in Esztergom on 10th January 1864. According to the report of *Fővárosi Lapok*, „the basilica has not seen such a high number of people since its consecration; even residents from the neighbouring settlements came to visit the capital of the diocese to witness the celebration of the son of the greatest Hungarian. (...) Having come with his full assistance, the Cardinal Prince Primate had a silent mass followed by the actual wedding. (...) The bride's huge silk wedding dress was decorated with lace frills from Brussels; her veil and her apron were also made in the Belgian capital; her swan-fur white coat even showed her dignity; the bride's long train was held by two servants; her hair was decorated with an orange-blossom wreath held by a quality diamond bouquet; she wore 3 luxurious but simple bracelets; all of them are kind gifts. (...) The bridegroom wore gold embroidered yellow boots, red pants, white atilla and a cornflower blue velvet cloak. All of them were rich in gold. There was a falcon wing on his calpac which symbolized high aspiration. After the wedding, the Prince Primate delivered a touching speech where he warned the newlyweds that they should respect their sacrament and the sacred responsibilities. The ceremony ended with the pontiff's benediction.” The newlyweds were cheered by „almost 10,000 people” followed by the wedding feast which took place in the cardinal's palace. The couple then traveled to Vienna when Ödön introduced his wife to his mother.⁷ In one of her letters, Widow Lajosné Széchényi wrote the following about this meeting: „We had been waiting for so long. Around 6 o'clock, the poor victim appeared. Blushed and confused, she was struggling with the freezing cold and the curious witnesses. She was wearing Hungarian clothes; her shoulders were covered with two thick braids. Her bonnet was made of a golden net. Generally, she was a nice woman but not attractive. Her nose is big; her chin is protruding. Opinions differed whether she was pretty or not. I found her much nicer and much more loveable than I had expected. (...) After lunch, poor bride was stuck in a window booth and was given a lot of wedding gifts one after the other. I felt sorry for her because she looked like a victim there.”⁸

Then the couple have gone off the radar for almost 10 years. Meanwhile, they have had 3 children: András Széchényi (1865–1907), Vanda (1870–1916) and Olga (1873–1889).⁹ In 1874 (as it was suggested previously) Prime Minister

5 MNL OL P 623. 510. „Meghívók, értesítések” 91, 92.

6 Bártfai Szabó 1926: 493.

7 *Fővárosi Lapok*, 1864. jan. 12. 30–31.

8 Széchényi (szerk.) 1913: 334.

9 Gudenus 1998: 52.

István Bittó informed Ödön Széchenyi that „His Majesty, the Sultan wishes to prevent the recurring fires in Constantinople and, witnessed by ambassador Count Ferencz Zichy, he declares that he would be honoured if My lord could manage the fire departments in Constantinople.”¹⁰ Széchenyi accepted the kind order and after having abandoned his family, he moved to the Turkish capital; as he said, his wife had been pretty reluctant to go with him.¹¹ The couple then became estranged but I could not specify its reason and its exact date. Undoubtedly, their „unowned” children came off worst. The lack of a secure family and financial difficulties led to serious personality problems: in case of András, his lifestyle was really shameful for the Széchenyi name and tradition.

Ödön's wife was thought to be lavish by him since she was constantly travelling abroad where she was wasting a lot of money although Ödön's wealth was not big enough to cover his wife's needs. According to him, she was given Ödön's complete wealth of 150,000 forints but she wasted the whole amount. Exact details have yet to be investigated although Ödön Széchenyi herself did not deny that she was down-and-out by the early 1880s and she needed Ödön to support her and their children. She claimed that all he did was to send money to them: as a father he did not really care for his children. Although he did not even contact them regularly, he blamed his wife for neglecting their children.¹² (To be able to understand the abovementioned things, it is crucial to note that both parents wanted to obtain guardianship of their children; that's why they intended to make each other look bad in the eyes of the public.) After his death in 1879, Rudolf Almay, by his will, bequeathed 150,000 forints to his grandchildren which was a relief for the family who had to face difficult financial situations. at the time. Since they were minors, they could only enjoy the interest of that amount since the capital was managed by a fiduciary who was appointed by the orphans' court.¹³

The lack of a proper education was clearly visible in the case of András Széchenyi – although his parents blamed each other, they eventually agreed that András needed assistance. In the 1870s, a private tutor helped him and then he was taken to the Csöndes Institute. He was withdrawn from there by his mother because she (as she said) could no longer tolerate that her son had to clean shoes and do similar things. András continued his studies in

---

10 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Bittó István miniszterelnök levele Széchenyi Ödönhöz, 1874. okt. 6.

11 MNL OL P 623. 304. VII. 32. 12. 8.

12 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Jegyzőkönyv, amely felvétellett Budapest Főváros árvaszékénél 1886 év június hó 25 napján kisk. grf. Széchenyi Andor ügyében 1886 év május hó 11 napján 9452 szám alatt kelt árvaszéki végzés folytán.

13 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Felosztási javaslat. Előterjeszti Dr. Török Béla ügyvéd, mint kisk. gróf Széchenyi Andor vagyongondnoka, úgysis mint gróf Széchenyi Ödön úr meghatalmazottja, néhai Almay Rudolf úr végrendeleti intézkedései folytán gróf Széchenyi Ödönné szül. Almay Irma asszony gyermekei javára rendelt 150.000 ftnyi hagyományból gyámpénztári kezelés alatt álló értékek tárgyában.

Theresianum where he was really „mischievous” and he escaped. He was then taken care of by his father in Constantinople. He made András attend a trade school and he provided his son with a job in a bank – although András could not stay there either for a long time.¹⁴ From the middle of the 1880s, he had larger and smaller scandals. Without his parents’ consent, he went to Monte Carlo where „he supposedly wasted all his money at the infamous Monte Carlo gambling dens; he even accumulated a 1650 franc debt in the hotel where he stayed”. In Constantinople, he left a 600 forints debt and, according to the estimation of his fiduciary, in the summer of 1888, he owed landlords, waiters and craftsmen 1,500 forints. He was constantly unavailable: one day checked in from Cairo and from Yokohama the other day. From Yokohama, he claimed that he was going to travel to Chicago.¹⁵ His pistol battle with Richárd Wahrmann became a public sensation in March 1887. The Count sustained a life-threatening injury and he was even sentenced to 1 month in prison.¹⁶ The administration fee and András’s hospital treatment cost 1000 forints, which was a huge problem for his „poor mother who was constantly sitting next to his sickbed”. His marriage was scandalous as well. „It was foolish of the young Count to get married at the age of 19. In a spa, he met a very attractive Russian lady, much older than him; he proposed her on the spot. (...) In the second year of their marriage, the woman gave birth to a boy. The couple had already become estranged. After the birth of the baby, the woman left her husband and she was wandering in the world for months. (...) Although she was not in need, she compromised her title of Countess by becoming an actress without any artistic skills and then she signed a contract under the pseudonym of Ilona Sárvári and she was singing at the Orfeum.”¹⁷ András Széchényi’s offences attracted the attention of the orphan’s court as well. On the basis of a proposal by László Sipőcz, head of the orphan’s court, the Count’s minority was extended in 1888. According to the explanatory statement, „András, grandson of the great István Széchenyi, is completely unaware of his duties and absolutely unworthy of the grand Széchényi family due to his loathsome behaviour”.¹⁸ As a result, they successfully stop him to waste the

14 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Jegyzőkönyv, amely felvétellett Budapest Főváros árvaszékénél 1886 év június hó 25 napján kisk. grf. Széchenyi Andor ügyében 1886 év május hó 11 napján 9452 szám alatt kelt árvaszéki végzés folytán.

15 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez jelentése Dr. Török Béla ügyvédnek, mint kiskorú gróf Széchenyi Andor gondnokának, 1886. máj. 15., 1887. jan. 27., 1888. jún. 12., 1890. jún. 15.

16 Clair 2002: 308.; BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez jelentése Dr. Török Béla ügyvédnek, mint kiskorú gróf Széchenyi Andor gondnokának, 1887. ápr. 4., 1891. jan. 4.

17 Országos Hírlap, 1898. december 1. 9.

18 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez Dr. Sipőcz László árvaszéki elnök előterjesztése kiskorú gróf Széchenyi Andor ügyében, 1888. márc. 31. Másolat.

inheritance of his maternal grandfather however, he continued his controversial lifestyle. His parents were unable to handle their son.

One of his siblings, Olga Széchenyi was studying at the Sacré Coeur sisters in Vienna. Her short life ended in the spring of 1889 when she passed away in Gleichenberg after an unsuccessful medical treatment.¹⁹ At the age of 14, Vanda Széchenyi was married to a Persian bey – certainly by the help of her father.²⁰ In the sources of the orphan's court, she was recorded as Dadianné Wahram Bey.

After the death of Olga, Ödön Széchenyi had a mental breakdown and a year later, she was put in charge of a guardian. By the Royal Court of Law in Budapest, she was considered as a person with severe mental illness. She was in a very difficult financial situation and when she was taken to the asylum, she did not even have clothes to wear. Later she was provided with the suitable clothes but it was a costly procedure. She „refused to be treated in Hungary from the very beginning”. As a result, she was taken to the first class of Landes Irrenanstalt in Vienna and, in December of 1890, she was transported to a private asylum. She passed away there on 19th February 1891.²¹

The life of Ödön Széchenyi grabbed my attention when I learnt that his first wife was alive when he had children from another woman: Ilona in 1888 (†1951) and Gusztáv in 1889 (†1966). Therefore, they were adulterine children. After the death of Irma Almay, Ödön Széchenyi got married for the second time on 1st August 1892. His new wife was the mother of the abovementioned children. He even had another legal child from Eulalia Kritopulo (Christopoulos) (1854–1918) called Bálint (1893–1954).²²

Initially, Ödön Széchenyi concealed the fact that he had several illegal descendants. It is likely that his first wife did not know them since sources of the orphan's court did not indicate adultery. The broader public of the Széchenyi family became familiar of the illegal children when Gusztáv grew up and his father provided him with a free position in Academia Ludovika. During the 1907 general assembly, an appeal was submitted by the Széchenyi family in which they firmly objected to the allegedly illegal use of the Széchenyi name and the count title; at the same time, they intended to take the necessary legal actions.²³ One year later, in the spring of 1908, Gyula Andrassy jr., Minister of Interior informed the Széchenyi family that – „through the Ministry of Justice – Pasha Ödön Széchenyi's children, Gusztáv and Ilona were legalised by the grant

---

19 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez jelentése Dr. Török Béla ügyvédnek, mint kiskorú gróf Széchenyi Olga gondnokának, 1889. ápr.

20 Gudenus 1998: 52.

21 BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - A Budapesti Királyi Törvényszék 15563/1890. sz. ítélete.; Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez jelentése Dr. Török Béla ügyvédnek, mint elmebeteg gróf Széchenyi Irma gondnokának, 1890. jún. 15., 1891. jan. 25.; Gudenus 1998: 52.

22 Gudenus 1998: 52–53; MNL OL P 623. 512. 257.

23 MNL OL P 623. 304. VII. 29. 1. 2.

of a royal pardon".²⁴ At the 1909 assembly, it was publicly known that during the legalisation procedure, the King was of the opinion that the family agrees and approves his constitutional right to do that. So Ödön actually had their legalised by deceiving the King. The family assembly had therefore no other option than accept the irreversible fact.²⁵

An interesting question may arise: why did the family object to „smuggle” Ödön’s children? Were they only afraid of „dilution” or were there other compelling reasons of their objection? If we want to analyse the background of this case, we should consider the inheritance procedure of the Nagycenk entail. Ödön’s grandfather, Ferenc Széchenyi founded three entails for his sons in 1815. „According to his will, all of his sons (Lajos, Pál and István) should have an entail chosen by lot and this should continue to belong to their first descendant only if it is a male. Should the male branch die out, the entail shall belong to the other two oldest sons and their branches and the managing of the entails shall be equal.”²⁶ At the time, the beneficial owner of István Széchenyi’s entail was his first son, Béla (1837–1918). However, Béla has only daughters and in 1907 he was 70 years old therefore the inheritance procedure was expected within a relatively short period. Thus if Ödön’s children were somehow dropped out from the inheritance, István’ entail would go for the other two branches after Béla’s death. Possible actions against Ödön was provided by the founder’s provision which said that „those shall be dropped from the inheritance who were married to a woman not coming from an ancient noble family or with different religious views”.²⁷

According to the era’s practice we can speak about ancient noble origin if the person was capable of showing a proof of noble descent. At the beginning of the 20th century, it basically meant that (during an official procedure) the person had to certify his/her lineal and legal descent: 8 noble ancestors from the father’s branch and 8 noble ancestors from the mother’s branch. These 16 people (great-great grandparents) shall therefore come from a noble family and their ascendants (the lineal descendants of the applicant) could not be legalised or adopted. The imperial and royal chamberlains were also subject to ancient nobility not to mention certain honours and foundations. Only people with a noble origin could be members in the royal court and equal marriage should also happen between two noble people since the descendants of the under-ranked person did not meet the requirements of nobility. A carelessly chosen spouse could even affect several successive generations. These descendants were undesirable for those families who intended to keep their rank and a misalliance could cause serious financial damage. Certain founding letters

---

24 MNL OL P 623. 301. VII. 28. 1. 25.

25 MNL OL P 623. 301. VII. 28. 1. 23.

26 Széchenyi 1933: 99.

27 Széchenyi 1933. 100.

stipulated that beneficial owners shall only come from an equal marriage.²⁸ It can be seen, then, ancient nobility was crucial for certain social classes and it had many practical consequences as well.

Consequently, the Széchényi family considered that „due to Ödön's illegitimate marriages (not married to a person with ancient noble ascendants), his son, Bálint, who came from an unknown Rác family and who has been a servant in Ödön's household, is not eligible for the beneficial ownership of the Nagycenk entail and Gusztáv, Ödön's other son is not considered as a member of the Széchényi family since he was born from adultery.”²⁹ The interested branches took a prejudicial action against Ödön in 1914 in order to make him state that neither him nor his descendants are eligible for the beneficial ownership of the Nagycenk entail. In his counter-statement, Ödön denied that his second marriage was illegitimate and he claimed that his sons from this marriage are fully eligible for the entail. According to the birth certificates, his wife was admitted to the Roman Catholic Church one day before their marriage, therefore she was Roman Catholic at the time of their marriage. As for her origin, “she was the descendant of an old Greek noble Kritopulo family from the Byzantine Empire which belonged to those Greek families that became under control of the Turkish state authorities after the Ottomans captured the Byzantine territory in 1453”. To prove it, Ödön attached certificates of several prominent people from Constantinople.³⁰ The reliability of the documents cannot be checked today and I do not intend to support one Party or the other. The most crucial aspect is the lack of ancient noble origin: a lower-rank marriage could be an important reference in case of inheritance procedures.

The actual lawsuit was postponed due to the First World War. In the autumn of 1918, the beneficiary owner of the entail, Béla Széchényi, passed away. Negotiations started between the legitimate branches and Ödön. Due to the tumultuous times, cash compensation was out of the question and eventually, Ödön was offered the so-called Hegykő farm which comprised approx. one fifth of the Nagycenk entail. In the spring of 1921, Ödön accepted the offer and he signed the relevant papers.³¹ One year later, Ödön Széchényi passed away knowing that finally he had been able to provide a compensation for his children.

---

28 Kempelen 1907: 5, 67–70, 95, 108.

29 MNL OL P 623. 301. VII. 28. 2. 16.

30 MNL OL P 623. 304. VII. 32. 12. 3–10.

31 MNL OL P 623. 301. VII. 28. 2. 144–146.

SOURCES

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- P 623. 510. „Meghívók, értesítések” 91., 92.
- P 623. 301. VII. 28. 1. 23., 25.
- P 623. 301. VII. 28. 2. 16., 144-146.
- P 623. 304. VII. 29. 1. 2.
- P 623. 304. VII. 32. 12. 3-10.
- P 623. 512. 257.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Bittó István miniszterelnök levele Széchenyi Ödönhöz, 1874. okt. 6.
- IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Jegyzőkönyv, amely felvétellett Budapest főváros árvaszékénél 1886 év június hó 25 napján kisk. grf. Széchenyi Andor ügyében 1886 év május hó 11 napján 9452 szám alatt kelt árvaszéki végzés folytán.
- IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Felosztási javaslat. Előterjeszti Dr. Török Béla ügyvéd, mint kisk. gróf Széchenyi Andor vagyongondnoka, ügyis mint gróf Széchenyi Ödön úr meghatalmazottja, néhai Almay Rudolf úr végrendeleti intézkedései folytán gróf Széchenyi Ödönné szül. Almay Irma asszony gyermekei javára rendelt 150.000 ftnyi hagyományból gyámpénztári kezelés alatt álló értékek tárgyában.
- IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez jelentése Dr. Török Béla ügyvédnek, mint kiskorú gróf Széchenyi Andor gondnokának, 1886. máj. 15., 1887. jan. 27., 1887. ápr. 4., 1888. jún. 12., 1889. ápr., 1890. jún. 15., 1891. jan. 4.
- BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez Dr. Sipőcz László árvaszéki elnök előterjesztése kiskorú gróf Széchenyi Andor ügyében, 1888. márc. 31. Másolat.
- BFL IV.1411.b. - 1879 - 00501 - Széchenyi - A Budapesti Királyi Törvényszék 15563/1890. sz. ítélete.; Budapest főváros tekintetes Árvaszékéhez jelentése Dr. Török Béla ügyvédnek, mint elmebeteg gróf Széchenyi Irma gondnokának, 1890. jún. 15., 1891. jan. 25.

Fővárosi Lapok, 1864.

Országos Hirlap, 1898.

REFERENCED LITERATURE

- Bártfai Szabó László 1926: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. III. kötet. 1820–1920.* Budapest.
- Clair Vilmos 2002: *Magyar párbajok. Attila hun irány idejétől az 1923. év végéig.* Budapest.
- Gudenus János József 1998: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. kötet.* Budapest.
- Kempelen Béla 1907: *A nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben.* Budapest.
- Roncsik Jenő 1938: *Gróf Széchenyi Ödön.* Debrecen.
- Széchenyi Viktor (szerk.) 1913: *Sárvár-felsővidéki Gróf Széchenyi Lajos és nejei Clam-Gallas Lujza és Wurmbrand Françoise grófnők levelezése 1781–1873.* Budapest.
- Széchenyi Viktor 1933: *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből.* Székesfehérvár.
- Vörös Károly 1997: Egy pesti ház regénye. In: Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon.* Budapest, 75–86.

BALOGH JUDIT

VÁRMEGYEI NEMESK TERFOGLALÁSA A SZÉKELYFÖLDÖN

A 17. század folyamán egyre szembetűnőbbé vált az a folyamat, amelynek a révén az erdélyi vármegyei elit tagjai egyre nagyobb számban nyomultak be a Székelyföldre a széki főtisztségek megszerzése és házasodás által.

A szórványos beházasodás nem volt ritka a 16. századot megelőzően sem, különösen azokban az esetekben, amikor a beházasodó birtokai rendkívül közel estek valamely székely szék határaihoz.¹ Így került be a székely elitbe a Petki család,² akik minden bizonnyal Petek településről származtatták magukat, ami kívül esett a Székelyföld határain. Ilyen kívülről érkezett volt a Kornis család is.³ A kívülről érkezettek fogadtatása nem volt egyforma. Míg ugyanis a homoródszentpáli Kornisok nagyon hamar Udvarhelyszék elismert és hivatalviselő primori családjai közé emelkedtek, addig Marosszéken például koronkai Mihályfi Tamás komolyabb ellenállásba ütközött.⁴ Ugyanakkor a Mihályfival szembeni székely támadások egyik legfőbb irányítója éppen az

1 Ezzel kapcsolatosan érdemes megemlítenünk Benkő Elek kutatásait, amelyek azt bizonyítják, hogy korábban egy zárt tömbként számon tartott Székelyföld székei nagyon is különálló egységek voltak. Az egykori Fehér megyébe beköltöző székely csoportok nem voltak egységesek, hanem eleve jelen volt a sporadikusság, ami a székekbe költözés és az oda való befogadhatóság feltételeit is megteremtette. „Ma már a valószínűség magas fokán állíthatjuk, hogy Maros-szék az Árpád-kori Torda megye, Udvarhely-szék Küküllő megye, Háromszék és a külső medencék székei pedig Fehér megye területén szerveződtek, ahol a beköltöző székelyek megyei keretek között élő magyar alaplakosságot találtak. Ugyanakkor a fenti három megye keleti részén megtelepült székelyek a három fő székely nyelvjárást jelentő más-más dialektusban beszélnek, ami arra vall, hogy mindenik érintett megyének megvolt a maga külön székely története, a székek kialakulása pedig nem egy kezdetben egységes, hipotetikus Székelyföld utólagos feldarabolódásával, hanem igen korán, a betelepítés eltérő körülményeinek és az azt megelőző megyei beosztásnak megfelelően, földrajzilag is jól elkülönülő tájegységek szerint történhetett.” Benkő 1993: 8. A székek határainak mentén a középkor folyamán a magyar és a székely népesség etnikai keveredésével is számolhatunk. Hegyi Géza szerint „a történeti kutatás a 20. század közepétől kezdett számolni azzal a lehetőséggel, hogy megtelepedésükkor a székelyek vármegyei keretek között élő magyar nyelvű lakosságot is találtak mai szállásterületükön (illetve annak egyes szélein)”. Hegyi 2016: 183.

2 Balogh 2010: 241–265.

3 Balogh–Horn 2008: 849–897.

4 „1553. febr. 6-án Báthori Endre, Ferdinánd erdélyi vajdája Szamosújvárról Bodont és Iklandot Zelemiri Miklós czigányok vajdájának, zeykfalvi Polyák Ferencznek és Sebesi Pálnak adományozza, ugyan ez év aug. 10-én Dobó István és Kendi Ferencz vajdák a Thamási László és Lajos kihaltával koronára szállt Bodont, Iklandot, Kapust, Urajt és Sópatakat koronkai Mihályfi Tamásnak adományozzák.” In: <http://www.oocities.org/mezobodon/> – utolsó letöltés: 2018. június 12.

a homoródszentpáli Kornis Mihály volt, aki szintén nem volt székely eredetű, és Mihályfi Tamás maroszséki jelenléte éppen az ő terjeszkedését akadályozta.⁵ Érdekes, hogy Mihályfi Tamás birtoka később a Kovacsóczy, majd a Tholdalagy családra szállt, tehát nem került székely kézbe a későbbi évtizedek folyamán sem.⁶

Ezt követően a következő beáramlási hullám az 1562-es segesvári végzés után történt, amikor János Zsigmond tudatosan nem székely főkapitányokat nevezett ki a két székelyföldi uralkodói vár, Székelybánya és Székelytámadt élére a Losonci Bánffyok⁷ vagy az Osztopáni Pernesziek⁸ személyében. Ezek azonban ekkor még, a 16. században főképpen a székelyek büntetéseként voltak értelmezhetőek,⁹ amit már részben Báthory István igyekezett korrigálni, amikor 1571-ben kinevezte főkirálybírónak azt a Petki Mihályt és Kornis Farkast, akik ugyan nem voltak székely származásúak, de akkorra már sokadik generáció óta a székely elitbe integrálódtak.¹⁰

A 16. század végének zűrzavarát követően előbb Báthory Zsigmond, majd pedig Bocskai István igyekezett visszaállítani a korábbi székely kiváltságokat.¹¹ Ez utóbbi Derzsi Petki Jánost tette meg székely generálissá, aki ha nem is volt eredetét tekintve székely, ekkorra már a székely primori rend tagjai közé számított.¹² A 17. század folyamán Báthory Gábor uralma még többé-kevésbé ezt az állapotot mutatta a széki főtisztségek tekintetében.

5 Balogh–Horn 2008; Balogh 2010.

6 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarTortenetiEletrajzok-magyar-torteneti-eletrajzok-BE5D/kovacsoczy-farkas-15761594-3764/birtokai-csaladi-ele-te-irodalmi-szerepe-3850/i-3851/> – utolsó letöltés: 2018. június 12. Az adományozott falvak a következők: Bos, Koronka (cum curia), Sóváralja, Sósváros (ma Sófalva), Bodon, Cserefalva, Karácsonfalva, Folyfalva, Somosd, Kis-Görgény, Vajda, Fintaháza, Baczkamadaras, Ákosfalva, Csibafalva, Ilendfalva, Sz. Gerecze, Nyárádtó, Lőrinczfalva, Sz. László, Bede, Nagy-Adorján, Tompa, Monyatth alias Bódogasszonyfalva, Mogyorós, Demjénháza, Moson, Ikland, Kál, Kebele, Szent-Iván, Jobbágytelke, Hodos, Nagy-Ernye és Jedd. Maroszsékben: Korogy-Sz.-Márton (simulcum domo seu curia nob.) Korogy-Fyletelke és Kisszóllós, Küküllő megyében; Vaczman, Kis-Ernye praedium Maroszsékben. – (A beiktatásról szóló eredeti oklevél: MNL OL gyulafejérvári káptalani ltr. Diversorum Comitatum cista I. fasc. 4. nr. 15. Másolata az Erd. Múz. gr. Kemény J. Appendix 12. k.)

7 Losonczy Bánffy Farkast 1580-ban tanácsosként és Doboka vármegye főispánjaként említették, 1583 márciusában pedig már bizonyosan Udvarhelyszék főkapitánya és Csík-, Gyergyó- és Kászsószék főkirálybírája volt. Lázár (é.n.): 149.

8 Kolozs Megyei Levéltár. Protokollumok. Udvarhelyszéki Törvénykezési Jegyzőkönyvek. 1598. F. III. 59.

9 Jakó 1979.

10 Balogh–Horn 2008: 863; Szabó (szerk.) 1890: 334–335. A Báthory István által 1571. június 9-én kiadott rendelet szövegéből kiderül, hogy ekkor már Kornis Farkas és Petki Mihály voltak Udvarhelyszék főkirálybírói.

11 Szabó (szerk.) 1890: IV. 150, V. 168.

12 Balogh 2011: 202–221.

A szék vezetői szinte kivétel nélkül a székely nemesek közül kerültek ki.¹³ A két széki főtiszttség közül a katonatársadalom számára a főkapitány volt az első és nagyobb befolyással bíró, ezért itt jelentek meg először kívülről jött, nem székely eredetű nemesek, zömmel főnemesek. Báthory Gábor fejedelemsége alatt mindössze négy esetben jelent meg nem székely eredetű főkapitány valamely szék élén. Az ekkor legnagyobb hatalmú és anyagi erejű székely elitet felvonultató Udvarhelyszékben a fejedelemmel nem szimpatizáló, sőt nyíltan ellene forduló Petki Jánost váltotta Némethi Gergely,¹⁴ Marosszéken Mattys Jánost követte Bethlen Gábor,¹⁵ Marosszék élén állt egy ideig Huszár István,¹⁶ valamint Háromszék főkapitánya egy ideig Kornis Boldizsár¹⁷ volt. Mind a négyük főkapitánysága azonban átmenetinek volt mondható, mert Némethi Gergelyt a székely Balássy Ferenc, Bethlen Gábort a csíksomlyói Székely Miklós,¹⁸ Huszár Istvánt Balássy Mihály váltotta fel. Háromszék élén pedig Bedő István után Béli Kelemen¹⁹ töltötte be ezt a pozíciót. A főkirálybírók minden esetben székelyek voltak, Udvarhelyszéken Balássy Ferenc és Geréb András, Háromszéken Kálnoki János, Marosszéken Gáspár János, Csík-, Gyergyó- és Kászsorszéken pedig Mikó Ferenc. Háromszéken megjelent egy nem székely ebben az időben egészen alacsony, alkirálybírói tisztségben, ami viszont annak volt köszönhető, hogy az illető, Tholdalagi Mihály benősült a székely nemességbe, és ennek a révén szerezte meg az alkirálybírói hivatalt.

13 Balogh 2009: 172.

14 MNL OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii. VI. k. 270–271. fol., Némethy Gergely Bocskai hajdúvezére volt, később pedig Kendi Ferenc leányának, Krisztinának a feleségül vétele révén az erdélyi főrendek közé emelkedett. Némethy, aki tehát 1609-től töltötte be az udvarhelyszéki főkapitányságot, akkor is hűséges maradt Báthoryhoz, amikor az apósa Kornis Boldizsárral együtt összeesküvést szőtt a fejedelem ellen.

15 Bethlen Gábor anyai ágon ugyan székely volt, sőt a gyermekkorának egy részét is a Székelyföldön töltötte, ezért az ő esetében ez a származás hivatkozási alap lehetett a főtiszttség betöltésére. Ugyanakkor a főkapitányi posztot nem székely származása, hanem a Báthory Gábor fejedelemhez kötődő barátsága miatt kapta.

16 Huszár Péter, pápai várkapitány egyik fia. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/otodik-kotet-356E/huszar-csalad-brenhidai-3D80/> – utolsó letöltés: 2018. június 12.

17 T. Orgona 2014: 118–120; Erdélyi országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel. Szilágyi (szerk.) 1875–1898: VI. 13.

18 Lázár (é. n.): 215.

19 Balogh 2005: 210; Deák 1887: 9–11.

Csík-, Gyergyó-, Kászsorszék	
Főkapitány	Mattys János, Bethlen Gábor, Székely Miklós
Főkirálybíró	Kelemen Mihály
Alkapitány	Mikó Ferenc
Marosszék	
Főkapitány	Huszár István, Balássi Mihály
Főkirálybíró	Gáspár János
Háromszék	
Főkapitány	Kornis Boldizsár, Bedő István, Béldi Kelemen
Főkirálybíró	Kálnoki János
Alkirálybíró	Tholdalagi Mihály
Udvarhelyszék	
Főkapitány	Petky János, Némethi Gergely, Balássi Ferenc
Főkirálybíró	Balássi Ferenc, Geréb András
Alkirálybíró	Dániel Mihály, Ugron Pál
Alkapitány	Dániel Mihály

1. táblázat: Székely főtisztek Báthory Gábor idején

Bethlen Gábor alatt a főtisztségek betöltőinek összetétele erőteljes átalakulásnak indult, és egyre inkább átkerült a főkapitányok kiválasztása a mindenkori fejedelem kezébe, míg a főkirálybíró választása még jobbára a székek hatáskörében maradt. Bethlen személyzeti politikája a korábnál erősebben épült a személyes bizalomra, korábbi közös tevékenységre. Ráadásul a székely társadalmat is elődeinél jobban, belülről ismerte. Az uralma idején Udvarhelyszék főkapitánya a már korábban is fontos pozíciókat betöltő székely Andrásfalvi, Véczei és Szentdemeteri Balássi Ferenc volt, aki 1615-től 1621-ig az egész székelység generálisa lett.²⁰ Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék főkapitánya 1613 végétől a szintén székely Mikó Ferenc volt. Marosszék élén a székely Balássi Mihály, majd a nem székely körtvélyfáji Kovacsóczy István,²¹ később Tholdalagi Mihály főkapitány állt, aki sajátos helyzetben volt, ugyanis székely felesége és helyben lakása révén átmenetet képviselt a székely primorok és a csupán a tisztséget megszerző vármegyei nemesség között.²² 1636-ban viszont ő szerezte meg Háromszék főkapitányságát is, ami már mindenképp egy országos hatalmat birtokló nemes térnyerését mutatja a széki főtisztségekben. Háromszék élére ráadásul Bethlen Gábor Zólyomi Dávidot nevezte ki 1626-ban, akinek nem volt semmilyen székelyföldi rokoni kötődése.

²⁰ Szilágyi (szerk.) 1875–1898: VI. 554; MOL F1-Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára-Libri regii-10. kötet-98; Szádeczky-Kardoss 1927: 173.

²¹ Lázár (é. n.): 208.

²² Lázár (é. n.): 174.

A főkirálybírók ekkor többségében a székelység soraiból kerültek ki, Udvarhelyszékben a székelyföldi primoródszentpáli Kornis Ferenc, majd a nem székely Kamuthy Farkas és a halála után ifjabb Székely Mózes, valamint ifjabb Balássy Ferenc is betöltötte a pozíciót. Háromszéken vargyasi Daniel Mihály, Csíkban szárhegyi Lázár István töltötte be ezt a tisztséget. Tholdalagi Mihály ebben az időszakban gyakorlatilag uralta Marosszékot, mert a főkirálybírótságot is ő viselte.²³ Marosszék főkapitánysága 1620-tól egy újabb nem székely, brenhidai Huszár István kezébe került.

Csík-, Gyergyó-, Kászonszék	
Főkapitány	hídvégi Mikó Ferenc,
Főkirálybíró	szárhegyi Lázár István
Alkapitány	
Marosszék	
Főkapitány	Balássi Mihály, ifj. Balássi Ferenc, brenhidai Huszár István, Székely Mózes, Kovacsóczy István
Főkirálybíró	Tholdalagi Mihály
Háromszék	
Főkapitány	Zólyomi Dávid
Főkirálybíró	vargyasi Dániel Mihály
Alkirálybíró	
Udvarhelyszék	
Főkapitány	Balássi Ferenc
Főkirálybíró	homoródszentpáli Kornis Ferenc, Kamuthy Farkas
Alkirálybíró	
Alkapitány	

2. táblázat: Székely főtisztek Bethlen Gábor idején

Gyakorlattá vált tehát, hogy Marosszék és Háromszék vagy Udvarhelyszék főkapitányságát a fejedelem valamely nem székely bizalmasának adományozta. A Rákócziak idején ez a tendencia folytatódott. Csíkszék élén Mikó Ferencet Petki István főkapitánysága követte, aki székely primornak tekintette magát, és a birtokai is itt voltak. Háromszék és Udvarhelyszék főkapitányságát viszont Tholdalagi Mihály halálát követően Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György fia kapta meg, ami állandósította azt az állapotot, hogy a három szék (Marosszék, Udvarhelyszék, Háromszék) élén vármegyei nemes álljon, és ezzel a széki főkapitányság inkább fontos országos méltósággá kezdett válni, egyre kevésbé volt a székelyek legfőbb méltósága.

²³ Lázár (é. n.): 28–29.

Csík-, Gyergyó-, Kászsorszék	
Főkapitány	hídvégi Mikó Ferenc, királyhalmi Petki István ²⁴
Főkirálybíró	szárhegyi Lázár István ²⁵ , alcsernátoni Damokos Tamás
Alkapitány	
Marosszék	
Főkapitány	ertsei Tholdalagi Mihály ²⁶
Főkirálybíró	brenhidai Huszár Mátyás ²⁷
Háromszék	
Főkapitány	hídvégi Nemes Tamás ²⁸ , zabolai Basa Tamás
Főkirálybíró	vargyasi Daniel Mihály ²⁹ , vargyasi Daniel Ferenc ³⁰
Alkirálybíró	
Udvarhelyszék	
Főkapitány	Tholdalagi Mihály ³¹ , brenhidai Huszár Mátyás, gyerőmonostori Kemény Boldizsár ³²
Főkirálybíró	ábránfalvi Ugron Pál ³³ , vargyasi Daniel Ferenc ³⁴

3. táblázat: Széki főtisztek I. és II. Rákóczi György fejedelemsége idején

Barcsai Ákos idején egy átmeneti állapotban Csíkban rövid ideig Kálnoki Mihály volt a csíki főkapitány és Cserei Mihály a főkirálybíró.³⁵ Udvarhelyszék főkapitánya 1658-ban Kemény Simon, Kemény János fia lett.³⁶

24 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: X. 181.

25 Endes 1938: 108–109.

26 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: X. 156.

27 Köblös 1904: 128; Kelemen 1907: 8–9; Nagy 1859: 207–209; Trócsányi 1980: 28; Kovács 1994: 84; Lázár 1889: 85–6; EOE. X. 180.

28 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: X. 180.

29 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: X. 181.

30 Jakab–Szádeczky 1901: 380–381.

31 Kővári 1854: 236; EOE. X. 156.

32 Jakab–Szádeczky 1901: 381.

33 Jakab–Szádeczky 1901: 356.

34 Vargyasi 1896: 2.

35 Endes 1938.

36 Jakab–Szádeczky 1901: 390.

Apafi Mihály uralmának idejére az előzőekben leírt gyakorlat természetessé vált. Udvarhelyszék főkapitánya Bethlen János kancellár volt 1660-tól, őt követte 1667-ben Bethlen Miklós, majd az 1676-os fogarasi fogsága idején Bethlen Gergely váltotta fel. Egyikük sem volt székely származású.³⁷ Keresdi Bethlen Gergely nem is nagyon jelent meg a székben, a tisztségét tehát nem aktív főkapitányként töltötte be.³⁸ Háromszék főkapitánya a székely hídvégi Nemes János volt szinte az Apafi-korszak egész ideje alatt. Már Ali pasa szelistyei táborában feleskette őt Apafi, ám 1662 és 1663 májusa között Rhédey László került a helyére. Ő ugyancsak nem volt székely, noha a Rhédeyeknek ekkorra már birtokuk volt a Székelyföldön³⁹ a Tholdalagi és a Huszár, valamint a Bethlen családdal együtt. Marosszék a 17. század legnagyobb részében nem székely főkapitányok vezetése alatt állt. Tholdalagi Mihályt brenhidai Huszár Mátyás követte,⁴⁰ majd az Apafi-korban Haller Gábor megöletése⁴¹ után ruszkai Kornis Gáspáré⁴² lett a kapitányi poszt. Az ő 1683-ban bekövetkezett halála után rátóti Gyulaffy László került a tisztségbe, aki szintén nem volt székely.⁴³ A székely származású főtisztek legnagyobb számban és leggyakrabban Csíkszékben voltak jelen, emellett Háromszék volt az a szék, ahol székely származású vagy legalább beházasodott családok sarjai jutottak főkapitányi vagy főkirálybírói tisztségekhez. Ezzel szemben Marosszék és Udvarhelyszék főtisztségeinek a megszerzése ekkorra jobbára a nem székely családok lehetősége lett. Csíkszéken Apafi uralmának kezdetén már évtizedek óta a székely királyhalmi Petki István volt a főkapitány, aki Kemény János egyik legtovább kitartó híve volt Apafival szemben.⁴⁴ Ezért 1661 végén Apafi sepsiszentgyörgyi Daczó Jánost nevezte ki, aki ugyan székely volt, de a birtokainak jelentős része Háromszéken terült el.⁴⁵ Apafi korai politikáját ugyanakkor jól szolgálta ez a kinevezés, egyrészt Daczó nem volt része a Kemény mellett felsorakozó csíki elitnek, másrészt református volt csak úgy, mint a fejedelem és a hozzá közel álló főurak nagy többsége.⁴⁶ A csíkiek azonban bizalmatlanok, sőt ellenségesek voltak vele szemben, és tiltakoztak a kinevezése ellen. Ezért Petki Istvánnak Apafi hűségére való visszatérése után, 1664-ben újra visszakerült a főkapitányi székbe, és 1667-es haláláig ő töltötte be a tisztséget.⁴⁷ Őt a székely Szentpáli János követte, aki Apafi sógora volt

---

37 Szádeczky-Kardoss 1927: 205.

38 Lukinich 1927: 167–176.

39 Balogh 2014: 9–20.

40 Lázár (é. n.): 174.

41 Lázár (é. n.): 205; Szabó 2008.

42 T. Orgona 2014.

43 T. Orgona 2014.

44 TT. 1892: 77; Szádeczky-Kardoss 1927: 201.

45 Szádeczky-Kardoss 1927: 205.

46 Balogh 2017a: 253–276; Balogh 2017b: 62–77.

47 Szádeczky-Kardoss 1927: 205; Tóth 1902: 395.

Bornemissza Zsuzsanna férjeként.⁴⁸ Az ekkor már idős főtiszt még 1669-ben meghalt, így minden akadály elhárult az előtt, hogy újra Daczó János, aki ráadásul Nemes János háromszéki főkapitány sógora volt, üljön a főkapitányi székbe. A szék ugyan újra tiltakozott, ám a fejedelem a saját „fejedelmi auctoritás”-ával érvelve tartotta meg tisztségében Daczót.

Apafi korában Udvarhelyszéknek a királybírái sem voltak mindig székelyek. Ugron Pál, majd Daniel Ferenc főkirálybírósa⁴⁹ után 1664-ben kistrédei Rhédey Ferencet iktatták be 1664-től 1667-ig. Ezt követően 1684-ig nem volt betöltve a főkirálybírói tisztség.⁵⁰ 1684-ben Bethlen Gergely tartott derékszéket, 1685-től pedig 1688-ig vargyasi Daniel István lett a szék főkirálybírója.⁵¹ A kivételesen székely főtiszt halála után Marosnémeti Gyulay Ferenc töltötte be ezt a tiszteket.⁵² Háromszék főkirálybírója 1677-ig uzoni Béldi Pál volt, aki székelyként kapta meg ezt a méltóságot még II. Rákóczi György uralma idején, 1654 augusztus 18-án.⁵³ Csíkszék főkirálybírói tisztségét a Lázár család tagjai szinte örökölhető jussuként tartották számon, így ekkor is Lázár Istváné volt a tisztség. Marosszék élén pókai Sárosi György főkirálybíró állt.⁵⁴ Ez az unitárius⁵⁵ család sem volt székely eredetű, de számos szállal kötődött Marosszékhez. 1662-ben választották meg a szék főkirálybírójává.⁵⁶ A diplomataként is működő Sárosi 1664-ben már a tanácsurak között szerepelt.⁵⁷ A testvére, János is Marosszékhez kötődött, és követként szolgálta a fejedelmet.⁵⁸

48 Szádeczky-Kardoss 1927: 205; <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1892-6827/1892-3-6C70/139a-homorod-szentpali-szentpali-csalad-6E10/>. – utolsó letöltés: 2018. április 3.

49 Jakab–Szádeczky 1901: 381.

50 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: XVIII. 242. „Klmetek főkirálybírója néhai tekintetes nemzetes Rédei Ferencz úr ez világból kimúlván, azóta is Klmetek egyik főtiszt nélkül vagyon.” Apafi Mihály fejedelem 1684. július 21-én küldött biztost Udvarhelyszékre keresdi Bethlen Gergely személyében, mellette Mikes Kelemen is megjelent ekkor.

51 Lázár (é. n.): 91.

52 Gyulay Ferenc anyja szenterzsébeti Pécsi Margit volt, akitől székelyföldi birtokokat örökölt. A felesége, Barakonyi Klára azonban a királyság területén volt birtokos, ahol jobbára Gyulay Ferenc maga is élt. Lázár (é. n.): 91–92.

53 Deák 1887: 21. Deák Farkas 1655-öt említi meg mint Béldi Pál háromszéki főkirálybírói tisztségének kezdő időpontját, Nemes János azonban a naplójában úgy emlékszik, hogy már 1654. augusztus 18-án „esküdték meg Béldi Pál uramat háromszéki főkirálybíró-ságra Maksán az Háromszék gyűlésében”. Tóth 1902: 243.

54 Kelemen 1899: 339.

55 A nyárádszentlászlói unitárius gyülekezet patrónusa volt a család. Kelemen 1899: 339.

56 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: XIV. 262.

57 SzOkl. VI. 312.

58 Szilágyi (szerk.) 1875–1898: XIX. 195.

Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék	
Főkapitány	királyhalmi Petki István, sepsiszentgyörgyi Daczó János, Szentpáli János, Apor Lázár, Mikes Benedek, Teleki Mihály
Főkirálybíró	Lázár István, Damokos Tamás, Henter Ferenc, Apor István
Alkapitány	
Marosszék	
Főkapitány	Haller Gábor, ruszkai Kornis Gáspár, rátóti Gyulaffy László ⁵⁹
Főkirálybíró	pókai Sárosi György
Háromszék	
Főkapitány	hídvégi Nemes János, kistrédei Rhédey László
Főkirálybíró	Béldi Pál, Mikó István, Apor István ⁶⁰
Alkirálybíró	
Udvarhelyszék	
Főkapitány	Bethlen János, Bethlen Miklós, keresdi Bethlen Gergely,
Főkirálybíró	kistrédei Rhédey Ferenc, vargyasi Daniel Ferenc, ⁶¹ marosnémeti Gyulay Ferenc, Mikes Kelemen
Alkirálybíró	
Alkapitány	

4. táblázat: Széki főtisztek Apafi Mihály uralma idején

Az előbbiekből látható, hogy az erdélyi főúri családok előszeretettel foglaltak teret maguk számára a Székelyföldön akár egy huzamosabb ideig tartó főtisztség elnyerése által, akár beházasodva vagy ott birtokot szerezve, akár a három utat kombinálva. Az esetek többségében a 16. század második felétől a főtisztségek megszerzését tekintették a Székelyföldre való behatolás első állomásának. A tisztségek mellé igyekeztek helyben birtokokat szerezni, ami főtisztként könnyebbé vált, emellett sokan házassági kapcsolattal is megerősítették a jelenlétüket, és több esetben (Tholdalagiak, Rhédeyek, Huszár vagy Kamuthy családok) generációkon keresztül sikerült berendezkedniük a Székelyföldön, olyannyira, hogy egy idő után mind ők, mind a kortársak a székelyföldi elit tagjainak tekintették őket.

A 17. századi térfoglalással párhuzamosan ugyanakkor megerősödtek a székely eredetű famíliák, a század végére elsősorban Háromszéken és Csíkban. A fejedelemség utolsó éveire már nem a betelepülőknek, hanem a székely eredetű, egymással szoros rokoni kapcsolatokat ápoló Mikes, Kálnoki és Apor családoknak sikerült a lokális, sőt az országos hatalmi pozíciókat megszerezni, így az időlegesen jelentős befolyásra szert tevő betelepülő családok mellett, sőt velük szemben megőrizni és növelni a hatalmukat.

59 Jakab–Szádeczky 1901: 400.

60 Jakab–Szádeczky 1901: 400.

61 Jakab–Szádeczky 1901: 380-381, 395.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), gyulafehérvári káptalani Itr. Diversorum Comitatum cista I. fasc. 4. nr. 15. Másolata az Erd. Múz. gr. Kemény J. Appendix 12. k.
- Kolozs Megyei Levéltár. Protokollumok. Udvarhelyszéki Törvénykezési Jegyzőkönyvek. 1598. F. III. 59.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest. F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii. VI. k. 270–271. fol.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F1-Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára-Libri regii-10. kötet-98.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Judit – Horn Ildikó 2008: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok (142.) 4. 849–897.
- Balogh Judit 2005: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. Kolozsvár.
- Balogh Judit 2009: A székely társadalom Báthory Gábor korában. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): Báthory Gábor és kora. Debrecen, 153–173.
- Balogh Judit 2011: Székelyföldi karrierek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században. Budapest.
- Balogh Judit 2014: Apák és fiúk Erdőszentgyörgyön. Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica (18.) 1. 9–20.
- Balogh Judit 2017a: Apafi Mihály erdélyi fejedelem portai diplomatáinak felekezeti hovatartozása és kapcsolatrendszere. In: Ittész Gábor (szerk.): Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában. Budapest, 253–276.
- Balogh Judit 2017b: Nemes János, a bibliaismerő székely főnemes. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica (21.) 2. 62–77.
- Benkő Elek 1993: A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. Aetas (8.) 3. 5–20.
- Deák Farkas 1887: Uzoni Béldi Pál 1621–1679. Budapest.
- Endes Miklós 1938: Csík-, Gyergyó-, Kászon székek. (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest.
- Hegyí Géza 2016: Etnikai viszonyok a középkori Székelyföldön. In: Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): Székelyföld története. I. A kezdetektől 1562-ig. Székelyudvarhely, 181–191.
- <http://www.oocities.org/mezobodon/> – utolsó letöltés: 2018. június 12.
- <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarTortenetiEletrajzok-magyar-torteneti-eletrajzok-BE5D/kovacsoczy-farkas-15761594-3764/birtokai-csaladi-elete-irodalmi-szerepe-3850/i-3851/> – utolsó letöltés: 2018. június 12.

- <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarország-csaladai-1/otodik-kotet-356E/huszar-csalad-brenhidai-3D80/>
– utolsó letöltés: 2018. június 12.
- <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1892-6827/1892-3-6C70/139a-homorod-szentpali-szentpali-csalad-6E10/>
– utolsó letöltés: 2018. április 3.
- Jakab Elek – Szádeczky Lajos 1901: Udvarhely vármegye története a legrégebbi időtől 1849-ig. Budapest.
- Jakó Zsigmond 1979: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Bukarest, 19–34.
- Kelemen Lajos 1899: A pókai Sárosiakról. Keresztény Magvető. (34.) 6. 338–340.
- Kelemen Lajos 1907: A brenhidai Huszár-familiának eredete és ágazatja. Genealógiai Füzetek (5.) 8–9.
- Kovács András 1994: Reneszánsz címeres kandalló Abafáján. Erdélyi Múzeum. (56.) 1–2.
- Köblös Zoltán 1904: Brenhidai Huszár Mátyás temetési meghívója. Genealógiai Füzetek (2.) 128.
- Kővári László 1854: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár.
- Lázár Miklós 1889: Erdély főispánjai (1540–1711). Századok 1887–1889. Kny. Budapest.
- Lázár Miklós (é. n.): Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (kézirat) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár ms. 371.
- Lukinich Imre 1927: A bethleni gróf Bethlen család története. Budapest.
- Nagy Iván 1859: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. V. Pest.
- Szabó András Péter 2008: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD-értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Szabó Károly (szerk.) 1890: Székely oklevéltár. III–IV. k. Kolozsvár.
- Szádeczky-Kardoss Lajos 1927: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1875–1898: Erdélyi országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel. Budapest.
- T. Orgona Angelika 2014: Unikornisok Tündérorságban. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546k.–1648). Budapest.
- Tóth Ernő (közl.) 1902: Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. Történelmi Tár (3.) 231–263; 375–411; 528–574.
- Trócsányi Zsolt 1980: Erdély központi kormányzata. 1540–1690. Budapest.
- Vargyasi Daniel Gábor 1896: A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza. Budapest.

IFJ. BARTA JÁNOS

A TUDÁS ELHIVATOTT TERJESZTŐI (Egyházi szerzők szerepvállalása a hazai mezőgazdasági irodalom első századaiban)

Nehezen megválaszolható kérdése agrártörténet-írásunknak, hogy mikorra is keltezhetjük hazánkban a mezőgazdasági irodalom születését. Az 1930-as évek első felében készült gazdasági bibliográfiánk 1505-öt tekinti az első ide sorolható munka megjelenési évének.¹ Az évszám – a hazai gazdasági irodalom helyzetének megítélésére – tetszetősnek tűnik, e határozottnak látszó indítás azonban nem nélkülöz bizonyos optimizmust. Erre utal az inkább feltételesnek tekinthető évszám kijelölése, valamint a hozzá csatolt írás meglehetősen laza kapcsolódása a mezőgazdasághoz. Georgius Wernher – később még jó néhányszor újra kiadott – *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (Feljegyzések Magyarország csodálatos vizeiről) c. művének ugyanis a bibliográfia szerzői sem a Kölnben 1505-ben megjelent első, sem a Bázelen 1549-ben nyomtatott második kiadáshoz nem tudtak hozzájutni, azok létreje csak egy későbbi – ugyancsak bibliográfiai jellegű – összeállítás alapján tudtak utalni. Az első, az 1505-ös dátumot azonban az újabb kutatások már nem erősítik meg, bár egyre több adatot tudnak a Szinyey által még csak királyi tanácsosként és pozsonyi városi kormányzóként bemutatott szerzőhöz kapcsolni.² (Néha talán többet is, mint ami egy életpályába belefér, ami nem zárja ki, hogy ezen a – magyarországi németiség körében többfelé előforduló – néven a 16. század első felében több tollforgató is működött.³)

Az újabb kutatások azt is kiderítették, hogy a hazai gazdasági irodalom bibliográfiájába bekerült Georgius Wernher végül nem is magyarországi születésű volt, hanem az akkor a Habsburg államhoz (a cseh koronához) tartozó Felső-Sziléziában, Patschkau helységben (ma Paskovia, Lengyelország) látta meg a napvilágot 1497 körül.⁴ Boroszló püspöke, Thurzó János segítségével került a krakkói egyetemre, ahol 1519-ben baccalaureatus (babérkoszorús) fokozatot szerzett (a magisteri fokozatot viszont – úgy tűnik – nem érte el). Élete jó részét azután Magyarországon töltötte. Tanítóként működött Kassán és Eperjesen, ezután királyi tanácsos, majd Sóvár, később Szepes várának kapitánya lett. Eperjesen hunyt el 1567-ben, s ott is temették el.

---

1 Dóczy–Wellmann–Bakács 1934: 15.

2 Szinyey 1914: XIV. 1528. hasáb.

3 Az a Brassóban is működő Georgius Wernher (1490?–1556), akiről Csepregi Zoltán 2006-i cikkét írta, pl. nem feltétlenül azonosítható a felvidéki Wernherrel, akitől nemcsak életpályája állomásai szerint, hanem születési és halálozási időpontjában is különbözik.

4 Az újabb kutatások összefoglalóját ld. Dobos 2011: 3–14. lap.

A Magyarország csodás vizeiről írt munkáját – úgy tűnik – a kor neves diplomatája, Sigmund Herberstein báró (1486–1557), I. Ferdinánd és II. Miksa német-római császárok (és magyar királyok) nagy műveltségű tanácsosa és diplomatája ösztönzésére állította össze. A báró nemcsak érdeklődött a földrajz, a néprajz és a természettudományok iránt, hanem maga is írt ezekről a témákról, s mások idevonatkozó értékes munkáinak kiadását is segítette. Nemcsak Wernher munkája immár létező 1549-i bázeli kiadásának ajánlása szól neki, hanem a Magyarország csodás vizei az ő egyik, 1563-ban Bázelen kiadott könyve (*Moscouiter wunderbare Historien*) mellékleteként is helyet kaphatott.⁵

Mecénási érdeklődését a magyarországi fürdők és fürdőalapítási lehetőségek iránt nem titkolt módon a török keltette fel, amire Wernher műve is utal. Leírásából megtudjuk, hogy a törökök nagyon kedvelték a fürdést, és továbbfejlesztették a fürdőket. A Magyarország folyó- és gyógyvizeit, valamint sóbányáit felsoroló munka persze inkább földrajzi leírás, mint gazdasági értekezés. Szerzője pedig nem igazán tudott túllépni regionális ismeretein. Elsősorban az ország középpontjában és a Felvidéken található előfordulásokat tárgyalja, míg az akkor már régen ismert dunántúli, dél-magyarországi és erdélyi források (pl. a savanyúvizek) jóformán teljesen kimaradtak az ismertetésből. Kiemeli, hogy olyan vizek, mint amelyek Magyarországon találhatóak, alig fordulnak elő más országban. A budai hévizekről úgy véli, hogy ezek előfordulási helyét joggal tették meg királyi székhelyül. A források egy része kellemes hőmérséklete miatt alkalmas a fürdésre, ilyenek találhatóak a királyi palota szomszédságában, némelyik viszont olyan forró, hogy a beledobott tojás megfő. Ezeket a meleg forrásokat „thermáknak” nevezi, amelyek részben a város felett, részben a város alatt találhatóak (Felhévíz, Alhévíz).

Wernher művének felvétele a hazai gazdasági könyvészet bibliográfiájába részben a gazdasági irodalom igen tág értelmezéséből, részben a korai munkák nehéz hozzáférhetőségéből következett. Az 1505-ös dátum téves voltát nemcsak ez utóbbi körülmény – a feltételezett kiadás hozzáférhetetlensége – igazolja, hanem az is, hogy kiadásakor a szerző – életrajzi adatai szerint – legfeljebb tizenöt (de lehet, hogy csak hét) éves lett volna. A bibliográfia kiindulópontját így aligha tekinthetjük többnek, mint tetszetős feltételezésnek. Ha a hazai gazdasági könyvészet kezdetét mégis Wernher munkájához kapcsoljuk, a kezdő évszámnak akkor is inkább az 1549-es bázeli kiadáshoz kell kapcsolódnia.

Talán egy hajszállal kerül közelebb a hazai gazdálkodáshoz az a munka, amely könyvjegyzékünkben Wernher kétséges 1505-ös könyve helyére előre léphet. Johannes Jacobus Menardus (1462–1536), az akkori idők egyik legjelesebb (egyébként ferrarai származású) orvosa 1513–1519 között a magyar királyi udvarban élt, s 1535-ben ugyancsak Bázelen megjelent orvostani munkájában

---

5 Dobos 2011. ezt a kiadást nem említi, holott szerepel a Dóczy–Wellmann–Bakács-féle bibliográfiában, ami szerint a Nemzeti Múzeum könyvtárában is megtalálható. Ezzel szemben említi Wernher írását Herberstein egy másik, 1577-ben Antwerpenben kiadott műve mellékleteként.

sok magyarországi növénynek adta meg leírását és lelőhelyét.⁶ Alig kötődött erősebben a mezőgazdasághoz a bibliográfiában rájuk következő több további kötet is, pedig – a külföldi szerzők hazánk természeti viszonyait tárgyaló vagy ahhoz értékes adatokat szolgáltatató művei és cikkei mellett – közöttük fokozatosan feltűnnek hazai szerzőktől származó vagy Magyarországon nyomtatott munkák is. A magyar szerzőktől származó legkorábbi munkát a tudós orvos Zsámboki (Sambucus) János (1531–1584) készítette, azonban 1574-ben kiadott állatorvosi munkája (*Mulomedicina*) még mindig latin nyelven s hazánktól távol (ezúttal is Bázelen) jelent meg. Élettörténetét ismerve persze őt sem sok szál kötötte Magyarországhoz.⁷ Az első hazai kiadású, magyar nyelvű, a gazdaságot is érintő könyvet, a református superintendensi (tkp. püspöki) méltóságba jutó Méliusz Juhász Péter (1536 körül–1572) *Herbarium*át 1578-ban Kolozsvárott nyomtatták „Heltai Casparne Műhelyében”.⁸ A további – hazai szerzők által összeállított, hazai kiadású – gazdasági könyvekre azonban újra évtizedekig kellett várni.

De akár 1505-öt, akár 1535-öt is tekintjük a magyarországi mezőgazdasági irodalom születési évének, ennek az irodalomnak az első művei bizony akkor is meglehetősen elkéstek a hasonló nyugat-európai (és néhány más közép-európai) kezdeményhez képest. Általános – nem csak hazánkban jelentkező – okának azt tekinthetjük, hogy az agrártermelést évszázadokon, de inkább évezredekken keresztül a hagyományok határozták meg. A művelés tapasztalatai nemzedékről nemzedékre szálltak anélkül, hogy a társadalom komolyabb változtatást igényelt volna bennük. Igaz, a kötöttségek – egyik oldalon a gazdaságukkal alig törődő birtokosok érdektelensége a javításban, a másikon a gazdálkodók alávetettsége, akadályoztatásuk bármilyen változtatás kezdeményezésére – nem is nagyon tette volna ezt lehetővé. Ráadásul a termelők – mindenekelőtt a legfontosabb gazdasági ág, az agrártermelés művelői – a műveltség alapvető ismereteit (pl. az írni, olvasni tudást) is nélkülözték, a gazdálkodás megszervezése, esetleges javítása is a szellemi gondozókra, a műveltség monopóliumával rendelkező egyháziakra maradt. Aligha csodálkozhatunk tehát azon, hogy a középkor bontakozó európai mezőgazdasági (vagy mezőgazdasággal is foglalkozó) irodalmában egyházi személyek, közülük kikerült tudósok, a birtokigazgatásban közreműködő tisztségviselők játszották a legfőbb szerepet.

Európa nyugati fele a mezőgazdasági irodalom terén már a középkorban is jelentős időbeli és színvonalbeli előnyhöz jutott hazánkkal szemben,⁹ ami azonban nem tűnt behozhatatlannak. Hiszen az antikvitás gazdag mezőgazdasági irodalma – táptalaja, a római állam és vele az antik gazdálkodás lehanyaglásával

6 Menardus 1535.

7 Itáliai tanulmányok és bolognai professzorság után Bécsben II. Miksa és II. Rudolf császárok udvari orvosa lett. Dóczy–Wellmann–Bakács 1934: 337.

8 Melius 1578.

9 A középkor mezőgazdasági vonatkozású munkáira ld. Kulischer 1929; Frauendorfer 1963; Pirenne 1971.

– Nyugat-Európában is a feledés homályába merült.¹⁰ Az, hogy majd az érett feudalizmus korában a szerzők újból szívesen hivatkoztak az antik auctorokra, nem jelenti azt, hogy a két korszak irodalmában érdemleges folyamatosságot feltételezhetnénk. A korai középkor ismert gazdasági vonatkozású művei egészen más indítékkal születtek. A források szűkössége miatt persze következtéseink is meglehetősen korlátozottak lehetnek. Az mindenesetre tény, hogy a gazdálkodás nem átfogó, az egyes művelési ágakat ismertető művekkel került vissza az írott művek lapjaira, hanem az egyes gazdaságok (uradalmak) számára készült előírások, utasítások formájában. Bár a műfaj klasszikusnak számító példája (a Karoling-kori, a 8–9. század fordulóján keletkezett *Capitulare de villis*) világi – mégpedig uralkodói – birtok számára készült, többségüket mégis egyházi birtokon rendelték el.

Az agrártermelés tényleges szakirodalmának kezdetét végül mégsem az uradalmi utasítások jelentették, hanem azok az összefoglalónak szánt tudományos művek, amelyeket ugyancsak egyháziak készítettek. Sevillai Isidorus enciklopédikus jellegű *Etimológiájában* a 6. században még az antik műveltség feltámasztására tett kísérletet, ami azonban nem talált folytatásra. A korábbanál jelentősebb figyelmet fordítottak a mezőgazdaságra a skolasztika nagy tudományos összefoglalói. Ez az érdeklődés annál is figyelemreméltóbb, mivel a 12. századig nem készült egyetlen mezőgazdaságról szóló értekezés sem. A 13. századtól megjelenő enciklopédikus jellegű *Summa... vagy Opus...* című összefoglalók (pl. Albertus Magnus vagy Beauvais-i Vince munkái) természetrajzi részéből ezzel szemben nem hiányozhatott a mezőgazdasági ismeretek tárgyalása.

Hiába nőtt meg a mezőgazdasági termékek kereslete és ezzel a gazdálkodás iránti érdeklődés a második évezred kezdetén a gyarapodó lakosság, valamint a népesség összetételének átalakulása következtében, a műveltségi ismeretek monopóliuma még mindig az egyháziak kezében tartotta az irodalmat. A szerzetes Wernher de Gartenaere (Gärtner) által a 13. század második felében írt *Helmbrecht gazda* a munkáját becsülettel ellátó földműves iránti mély szimpátiájával emelkedett ki a kor parasztságot elítélő, gúnyoló irodalmából. Kifejezetten technikai vonatkozású tanácsokat tartalmazott Robert Grosseteste püspök, az oxfordi egyetem magisztere, majd kancellárja (egyébként Bacon tanítómesztere) *Régles* című munkája.

A középkor első összefoglaló mezőgazdasági munkáját végül mégsem egyházi szerző, hanem egy bolognai patrícus, Petrus de Crescentiis (1233–1320) készítette. Persze aligha véletlen, hogy ez a munka a gazdaságilag annyira előremutató Itáliában született meg. Az *Opus ruralium commodorum* (1305 körül) a gyakorlat oldaláról próbálta megközelíteni a gazdálkodás egyes területeit, és adott tanácsokat a művelésre. Egyházi előzményeivel ellentétben számos példányban másolták le, majd a nyomtatás megjelenésével könyv formában is kiadták, s nemcsak eredeti latin nyelvén, hanem élő nyelvekre lefordítva is. 1500-

---

10 Barta J. 2007.

ig Németországban tizenegy, Itáliában három, Franciaországban ugyancsak három nyomtatott kiadása született, s még a 16. században Lengyelországban is kétszer (1549-ben és 1571-ben) kiadták.¹¹

Ami viszont a 14. század elején még kivételnek számított, idővel természetessé vált.¹² Az egyházi szerzők dominanciája a középkor végére elenyészett, a gazdálkodás már fel tudta kelteni a társadalom egyre differenciáltabb rétegeinek érdeklődését, kiszélesedett a szakírók köre. Az egyházi szerzők mellé, esetenként helyükre világiak léptek, alkalmazkodva a felhasználók, a gyarapodó olvasóközönség s még inkább a megrendelők igényeihez. A váltás nyilvánvaló jelei – nem utolsósorban a 14. század közepén meginduló, súlyos éhínséggel, betegségekkel és Európa leghosszabb (százévesnek nevezett, de évszázadnál is hosszabb) háborújával terhelt, bő évszázadig tartó válság következtében – persze csak lassan mutatkozhattak. A 15. századból így nem is jegyezhetünk jelentős agrármunkát, a 16. században azonban szinte valamennyi nagy nyugat-európai országban megszülettek az első hazai összefoglaló mezőgazdasági művek, amelyeket többször is ki kellett adni. Az itáliai Camillo Tarello, a német Conrad Heresbach, a francia Charles Estienne, az angol Anthony Tusser, a lengyel Anzelm Gostomski neve (legalább a felsorolás szintjén) ma sem hiányozhat az agrártörténeti összefoglalásokból. A korabeli szerzők pedig ezúttal rendszerint nem elégedtek meg a környezetükben folyó, hagyományos gazdálkodás leírásával, hanem tanácsokat, új módszerek, eljárások ajánlását is magukba foglalták.

Az eltérő szándékok eltérő szerzői mentalitást igényeltek, s ezáltal a társadalom eltérő csoportjainak tagjait tették érdekeltté az agrárművek írásában. Akadtak közöttük magas állami tisztségek viselői, uradalmi hivatalnokok, gazdasítztek, esetenként birtokosok, tudósok, tanárok, de akár dilettáns műkedvelők is. (Utóbbira Angliában találhatunk néhány példát, ahol a gazdasági irodalom iránt óriási kereslet alakult ki.) Volt, aki az államháztartás egyensúlyát szerette volna javítani, mások egy-egy uradalom gazdálkodásához adtak jó tanácsokat, de olyanok is akadtak, akik továbbra is a paraszti gazdálkodás színvonalán szerettek volna emelni. Találhatunk a szerzők között egyháziakat is, de korábbi dominanciájukat természetesen elveszítették. A 16–17. század fordulóján publikáló németországi lelkész, Johannes Coler a paraszti gazdaság mindennapjaihoz akart tanácsokat adni, hasonlóképpen a parasztságon kívánt segíteni a 18. századi Johann Friedrich Mayer, ugyancsak lelkész. (Tekintélyét a gúnyolódóktól még egyházi állása sem tudta megvédeni, hiszen a növények nem állati eredetű tápanyagainak népszerűsítése miatt a gipsz-Mayer csúfnevet kapta.) A 17. századi jezsuita Chistopher Fischer, aki rendjének egyik csehországi uradalmát igazgatta, kifejezetten a nagybirtok problémáival foglalkozott. Őket tehát már nem egyházi állásuk szerint kell külön csoportba besorolnunk, hanem munkáik célkitűzése (nagybirtok vagy

11 Podraza 1962. 361.

12 A kora újkori agrárirodalom rövid összefoglalására Goltz 1902. és Frauendorfer 1963.

parasztgazdaság segítése) alapján csatlakoztathatók valamely szerzői csoporthoz.

A 16. századi kezdeteket tartalmilag és műfajilag is egyre változatosabbá váló munkák követték. Közrejátszott ebben az is, hogy a humanisták optimizmusát a 17. században Európa-szerte új gazdasági és politikai válság lohasztotta le. A gazdálkodással járó kockázatok miatt a birtokosok ritkán törekedtek arra, hogy saját kezelésű gazdaságokat alakítsanak ki. Nyugat-Európa országaiban a paraszti családi gazdaság vált általánossá, s ez váltotta ki az ún. Hausvater irodalom kibontakozását. A műfaj legtöbb darabja Németországban született, első szerzőjének az említett Johannes Colert tekintik (1591-től publikált). A Hausvater szerzők újabb generációinak tagjai (mint pl. a 17. században Chistopher Fischer és Wolf Helmhard Hohberg, a 18. században Otto von Münchhausen és Christian Friedrich Germershausen) már inkább a nagybirtokosoknak szánták műveiket. A 17–18. századi uralkodók gazdaságfejlesztő nézetei pedig (amelyek utóbb a felvilágosult abszolútizmus keretében juthattak kifejeződésre) Európa közepén a merkantilizmusból kinőtt kameralizmus eszméit támogatták, benne a mezőgazdaság gyarapításának céljával. Legismertebb 18. századi képviselői (Johann Heinrich von Justi, Joseph von Sonnenfels) szívesen ajánlottak új módszereket a gazdálkodás javítására, bírálva a hagyományos művelés vélt vagy valóságos akadályait.

Magyarország ugyanakkor mintha kivétel lenne az európai folyamatban. Történetünkben a középkori agrárirodalom teljesen kimaradni látszik. Az érett feudalizmus korszakának lezárásáig hazánkban nem született mezőgazdasági szakmunka. Csak feltételezések alapján találjuk nyomát azoknak a középkori műfajoknak is, amelyek témája érintette az agrártermelést. Wenzel Gusztáv 130 éve írt magyarországi agrártörténetében a források ritka adataira, valamint feltételezett párhuzamokra alapozva próbálta meg a magyarországi vagy magyar vonatkozású agrár szakirodalom kezdeteit felvázolni.¹³ Ugyancsak ő feltételezte, hogy a hazánkban található Benedek-rendi kolostorok igyekeztek meghonosítani a regulák kétkezi (kerti) munkára felszólító előírását, s ezáltal idegenből jött rendtársaik számos mezőgazdasági ismeretre tanították meg eleinket. Megemlíti, hogy Kovachich Márton György a kalocsai érseki levéltárban Crescentius művének 1431-ben készült kéziratát találta meg, amely ugyancsak a mezőgazdasági ismeretek elsajátításáról tanúskodhatott.¹⁴ Wenzel próbálkozásai dicséretesek, a tényleges gazdasági szakirodalom hiányát azonban nem cáfolhatják.

De a mezőgazdaság iránti intenzív érdeklődésnek hazánkban jó ideig a kora újkor kezdetén is alig találjuk nyomát. Az újabb kutatások sem akadtak nyomára annak, hogy a 16. században eredeti gazdasági célú munka jelent volna

13 Wenzel 1887. 47–50, 271. stb.

14 Crescentius műve nyilván más hazai könyvtárakba is elkerülhetett, ha nem is kézirat formában. Későbbi, 1490 körül, *Ruralia commoda* címmel Speyerben nyomtatott példánya például megtalálható a Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárában.

meg, még Crescentius Európa számos országában kinyomtatott, számos élő nyelvre lefordított *Opus ruralium*át sem adták ki, pedig erre – mint láthattuk – még Lengyelországban is akadt vállalkozó kedv. Sőt, a 16. században hazai nyomdában idegen szerzőtől sem jelent meg ilyen jellegű kötet. E hiány okát persze nem annyira valamiféle eredendő gazdasági vagy kulturális elmaradottságban kell keresnünk, hanem a politika, pontosabban a nemzetközi helyzet alakulásában. A 16. század második negyedétől mind a hazai gazdaságot, mind a kultúrát súlyos teherként nyomasztotta az oszmán előrenyomulás. A hódoltsági terület mezőgazdaságában a külterjesebb formák – szélsőséges változatában a jószág ridegtartása – váltak dominánssá, ehhez pedig nem kellett gazdasági könyvészet.

Az első valóban mezőgazdasági tárgyú munkák hazánkban így csak a 17. században születtek meg. Számuk azonban akkor is viszonylag csekély maradt, vizsgálódásunkba alig féltucatnyit tudunk bevonni, kettőt ezek közül is ugyanaz a szerző írt. Az öt szerző közül viszont hárman voltak egyháziak. A két világi író a tanítás, oktatás céljából fogott tollat, munkáikban ezért sem törekedtek különösebben az eredetiségre. A soproni Lackner Kristóf (1571–1631) *Actus oeconomicusa* (megjelent 1619-ben) iskoladráma, amelyet a szerző városa diákifjúsága számára írt, de felnőtt polgártársainak is figyelmébe ajánlott. A munka egyértelműen a Hausvater irodalom darabjai közé sorolható, bár a gazdálkodás egyes területei meglehetősen egyenetlenül jelennek meg benne. A legtöbb figyelmet a szőlőművelés kapja, e téren feltételezhetjük a munkában a legtöbb eredetiséget is. Ugyancsak oktatási cézzal publikálta *Magyar Encyclopaediáját* (1653) a tanár Apáczai Csere János (1625–1659). Eredetiségre ő sem igen törekedett, forrásait sem a kortárs mezőgazdasági munkákban, hanem részben az antik szerzők műveiben, részben a kor hasonló jellegű enciklopédikus-tudományos munkái között találta meg. Lackner művével ellentétben a *Magyar Encyclopaedia* magyar nyelvű volt.

A század további három számításba vehető hazai agrárszerzője a katolikus egyházhoz tartozó író volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy mindegyikük latinul írt volna. Magyarul születtek meg Lippay János (1606–1666) jezsuita szerzetes mezőgazdasági vonatkozású művei, pedig azok aligha a föld egyszerű művelőinek szóltak. Magyar a nyelve mind a mezei munkákat hónaponkénti rendben felsoroló *Calendarium*nak (1661), mind a három kötetes *Posoni kertnek* (1664–1667; a harmadik kötet a szerző halála után jelent meg). Utóbbi a szerző testvérbátyjának, Lippay György esztergomi érseknek a megbízásából készült, célja a virágzó érseki kert növényeinek megörökítése volt. A *Calendarium*ot szerzője a pozsonyi kert leírásának egyfajta bevezetőjéül szánta, benne azonban nemcsak a kerti munkákról, hanem – Magyarországon gyakorlatilag először – „szántásról, vetésről és több e féle majorsághoz illendő foglalatosságról” is szót ejtett.¹⁵

15 Lippay 1662. Vö. a megfelelő hónapok tanácsaival.

A tudományos igénynek és az oktatás szándékának összefonódása jellemezte a szintén jezsuita Szentiványi Márton (1633–1705) tekintélyes mezőgazdasági vonatkozású háromkötetes szintézisét. A *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellanea* (1689–1709) a szerző mintegy 30 éves munkásságát foglalta össze, hiszen elsősorban korábbi természettudományos cikkeinek gyűjteményeként jelent meg. A természet világát persze a szellemi világ produktumaként, azzal összhangban értelmezte. Leírásaiban helyet kaptak olyan aktuálisabb tárgykörök, mint Magyarország népessége, igazgatása, hadtudományi fejezetek (amelyeket az 1680-as évek török háborúi indokoltak), jogi ismeretek és végül hittudományi kérdések is.

A 17. század magyarországi mezőgazdasági irodalmának áttekintését egy újabb, a Hausvater irodalom keretébe sorolható munkával tudjuk befejezni. Igaz, keletkezési évszámát tekintve ez a mű már a 18. század elejének terméke, szerzője is nagyobb figyelmet próbált szentelni a hazai viszonyoknak, mint elődei. A felvidéki falusi plébános Lyczey János (?–?)¹⁶ *Iter oeconomica* (1707) mégis egy korszak lezárását jelenti a hazai gazdasági irodalomban. A török kiűzése, majd a Rákóczi vezette szabadságharc után a gazdálkodásra új feladatok vártak, s ezekhez másfajta irodalomra volt szükség. Persze a Hausvater irodalom eredeti szándékait tekintve bizonyos fokig az *Iter oeconomicum* is rendhagyó munka, hiszen ez sem a parasztgazdák, s nem is a városi polgárok, hanem a földbirtokosok számára készült. Tanácsai sem elsősorban a művelés technikai oldalára vonatkoztak, hanem sokkal inkább a földesúri adminisztráció, a könyvelés (urbáriumok és leltárak) bevezetésére vagy éppen tökéletesítésére ösztönöztek. A szerző elsősorban azokat a forrásokat kereste, amelyekkel a birtokosok jövedelmüket növelhették.

A felsorolt munkáknak aligha lehetett érdemleges hatása a hazai gazdálkodásra. Példányszámuk alacsony maradt,¹⁷ de nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy általában nem a gazdálkodó emberek számára készültek, hanem vagy tudományos értekezésként, vagy létező gazdaságok leírásaként, egyes esetekben a birtokosok okulására szánt útmutatóul. Nyelvük kivételesen volt magyar, kiindulópontjuk sem annyira a hazai gyakorlat, mint inkább a forrásul használt idegen munkák voltak.

A török kiűzése, az ország egyesítése nem járt együtt a hazai agrárirodalom azonnali felvirágzásával. A mezőgazdaság helyreállítása nem új módszerek meghonosítását kívánta meg, hanem az elvadult földek újra művelésbe vételét, az évtizedekig, talán évszázadokig parlagon maradt szántók újra feltörését, a sokfelé szilajon tartott jószág új háziasítását. Nem csoda, ha Lyczey munká-

16 A korszak többnyire jelentős oktatási feladatot ellátó, így élettörténetében jobban ismert egyházi szerzőjével ellentétben Lyczeyről voltaképpen ma sem tudunk többet, mint amit Szinnyey említ, azaz – úgy tűnik hányatott sorsú – felvidéki plébánosi szolgálatainak helyét. Szinnyey 1902: VIII. 162–163. hasáb.

17 Lackner *Actus oeconomica* a nyomdász számlája szerint 200 példányban készült el. Ma egyetlen példánya ismert az Országos Széchényi Könyvtárban. – Kovács József László szíves közlése.

jának megjelenése után a gazdálkodás irodalmában jó hetven éves szünet következett be. Az érdeklődést és talán a keresletet is mutatja, hogy a 17. században született munkák közül többet is újra kiadtak,¹⁸ az egyetlen új próbálkozás azonban, amely a kor gazdaságát akarta volna összefoglalni, kéziratban maradt. Szerzője, az evangélikus lelkész-tanár Bél Mátyás (1684–1749) az 1730-as években írt *Tractatus de re rustica Hungarorum*ában nem elsősorban gazdasági tanácsokat akart adni, hanem a hazai mezőgazdaság tájanként eltérő sajátosságainak megörökítésére törekedett. Amennyiben tehát a kéziratnak olvasója akadt, az maga dönthette el, hogy melyik módszert kívánja elfogadni. A leírt módszerek persze a hagyományos gazdálkodás jellegzetességeit mutatják (a talajerő visszapótlását pihentetéssel biztosító nyomásos földművelését, a síkvidéken a pusztalegelőket kihasználó jószágartatását). A technikai leírásoknál előbbre mutatónak vélhetjük Bél társadalmi vonatkozású megjegyzéseit, amelyek a parasztság terheit, súlyos kiszolgáltatottságát bírálták.¹⁹

A gazdasági irodalom fellendülése, ami a 18. század utolsó negyedében következett be, az állampolitika beavatkozásához kapcsolódott. Magyarország a bécsi kameralisták gazdaságpolitikai elképzeléseiben mint élelmiszer- és nyersanyag-ellátó szerepelt. A hatóságok legkorábban a hadsereg számára oly fontos ló- és juhtenyésztés (a gyapjú a katonaruha alapanyagát képezte) mennyiségi és minőségi jobbítását szerették volna elérni, amit a takarmánynövény-termesztés ösztönzése követett. De a megyéknek küldött helytartótanácsi felszólításokban, nyomtatott tájékoztatókban többek között helyet kapott a krumpli és a dohány népszerűsítése, a méhészet javítása is, míg a gabonatermesztés ösztönzése csak II. József uralkodásának utolsó éveiben, a török háború megindulása után került be az állampolitikába. A gazdálkodás előmozdítását az udvar gazdasági társaságok alapításával és az iskolai tananyag mezőgazdasági ismeretekkel való kiegészítésével is próbálta előmozdítani. A nem túl eredményes gazdasági társaságok sorából kiemelkedett a jezsuita Fridvalszky János (1740–1781) által működtetett erdélyi mezőgazdasági társaság (1769–1772). A kolozsvári akadémia tanára írott munkában is szorgalmazta az olcsó népelelmezési termékek (kukorica, krumpli, csicsóka) termesztését. Javasolta a trágyázást is, bár a talaj pihentetéséről (az ugar hagyásáról) sem tudott lemondani. Sajnos az általa írt *Projectum oeconomicum* is kéziratban maradt.²⁰

Az iskolákban kezdetben többnyire a Habsburg Monarchia más országaiban megjelentetett német munkák fordítását használták. De a fordítók között is akadtak egyháziak vagy valamely egyházhoz közelálló tanárok. Az osztrák Johann Wiegand (aki egyébként világi személy volt) *Handbuch für die österreichische*

18 Lyczey munkája 1713-ban, Lippay *Posoni kertje* 1753-ban ért meg újabb kiadást, utóbbi *Calendarium*át pedig 1753-ig négyszer nyomták újra. Szentiványi Márton összefoglalója ugyanakkor egy természettudományi tankönyv részeként a közép- és a felső-(akadémiai) szintű oktatásban folyamatosan szerephez jutott.

19 Bél ezen munkája 1984-ben magyar fordításban jelent meg.

20 Csetri 1979: 164–165.

Landjugend c. munkáját (1771) a Tiszántúli Református Egyházkerület superintendensének, piskárkosi Szilágyi Sámuelnek azonos nevű fia fordította le, maga is lelkész és különféle egyházi méltóságok viselője (*Az ausztriai paraszt iffjuságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske*, 1774), majd pedig a nyelvtudományból ismert, egyébként piarista Révai Miklós készített belőle az elemi iskolákban használható rövidített tankönyvet (*A mezei gazdaságnak folytatásául*, 1780). Az egyes tankönyveket egyébként a Ratio Educationis által meghatározott iskolai szintekhez igazították. A középfokú (grammatikai és gimnáziumi) oktatásba a gazdálkodás egy latin nyelvű természetrajzi tankönyv révén került be (*Elementa historiae naturalis*, 1778). Szerzőjét nem ismerjük. A gazdálkodásban való hasznosítását nemcsak – az elemi iskolai könyvektől eltérő – latin nyelve és száraz, az ábrákat nélkülöző fejtegetései nehezítették meg, hanem az is, hogy útmutatást, tanácsokat egyáltalán nem tartalmazott. Annál több ilyen került be viszont a gazdasági irodalomban hosszú ideje tartó hiátust ténylegesen megszüntető munkába, Mitterpacher Lajos (1734–1814) háromkötetes *Elementa rei rusticae* c., az akadémiai és egyetemi szintre szánt tankönyvébe (1777–1794). Mitterpacher, aki korai árvasága miatt az egyházba (konkrétan a jezsuita rendbe) való belépésével biztosította tanulásának hátterét, pályáján az akkor Budán működő egyetem professzorságáig jutott. (Az egyetemen 1777-ben külön tanszéket állítottak fel a mezőgazdaságnak.) Magyarországon ő volt az első (és Európában is az elsők között), aki munkájában a 18. századi angol „új mezőgazdaság” eredményeit – a tudományos igényeknek megfelelően – rendszerbe foglalva megismertette és népszerűsítette. Nemcsak a takarmánynövény-termesztést támogatta, hanem bírálta az ugartartást s a paraszti földek szétaprózottságát, az idegen földeken való korlátlan legeltetés szokását (és jogát) is. A gazdálkodás iránti tudós érdeklődés megnövekedését igazolhatja az is, hogy az immár Pestre költözött egyetemen a következő években a mezőgazdaság több értekezés témájává válhatott (Adamovics Antal: *Tentamen publicum ex agrorum, pratorum et vitium cultura*, 1778; Domin József: *Positiones ex elementis rei rusticae*, 1783).

Az 1780-as években több olyan munka is született, amelyik az új módszerek –elsősorban a takarmánynövény-termesztés – gyakorlati hasznosítására akart ösztönözni. Bár e munkák írói már nem elsősorban egyháziak voltak, a gazdálkodás irodalmából az egyházi szerzők mégsem hiányozhattak. Egy, az állattenyésztés alapjait összefoglaló ausztriai munka (Christian Baumann, *Die vermehrte Rindviehzucht*, 1783) szerzője, aki dunántúli tapasztalataira hivatkozva kívánta a magyar gazdákat felvilágosítani, a cisztercita rend tagja volt, az alföldi gazdálkodás jobbításában elévülhetetlen érdemeket szerző Tessedik Sámuel evangélikus lelkész, a Mitterpacher eredményeit újabb munkában összefoglaló Pankl Máté (1740–1798) a pozsonyi akadémia tanára, jezsuita szerzetes (*Compendium oeconomiae ruralis*, 1790). Hiába kerültek ki más szerzők a világiak közül, ők is szinte kizárólag egyházi jellegű oktatási intézményekben szerezhették ismereteiket (mint pl. a 19. század kezdetének két legismertebb szakírója: Nagyváthy János a sárospataki, Pethe Ferenc a debreceni református kollégiumban).

A gazdálkodás népszerűsítése a 18. század végére tehát létjogosultságot szerzett a magyar tudományos életben és a közéletben. Az udvar által támogatott gazdasági társaságok ösztönző szerepe ugyan a monarchia más tartományaival ellentétben nem igazán tudott megvalósulni, a gazdálkodás ismeretei azonban megjelentek az iskolai tananyagban, s nemcsak az állam által támogatott formában. 1779/1780-ban állította fel Szarvason gazdasági iskoláját Tessedik Sámuel evangélikus lelkész, s 1797-ben indult meg a tanítás Keszthelyen, a Festetics György gróf által felállított Georgikonban. Annak ellenére, hogy a budai egyetemen mezőgazdasági tanszék működött, hazánkban mégis ez utóbbi intézmény biztosított első ízben lehetőséget felsőfokú gazdálkodási ismeretek oktatására és elsajátítására. A gazdálkodás ismereteinek terjesztésére készült új kiadványok, az első gazdasági iskolák megalakulása reményt ébreszthetett arra, hogy a magyar mezőgazdasági irodalom leküzdje korábbi elmaradottságát a térség más országaival (Ausztria, Csehország, Lengyelország) szemben. Ami továbbra is kétséges maradt: az írott művek lapjain megjelenő új eredmények gyakorlati alkalmazása. De ez nem az írók hibája volt, a hazai gazdálkodás még nem igényelt igazi változásokat. A gazdálkodás javítására a 19. század elején csak a társadalmi reformok szükségességének felismerése árán lehetett eljutni. Pontosabban: a fejlettebb gazdálkodáson való elmélkedés logikai következménye a társadalmi reformok szükségességének felismerése lett.²¹

Ha alapos késéssel és bizony a nyugat-, sőt a közép-európaiktól is elmaradó intenzitással, de a koraújkori Magyarországon is születtek mezőgazdasági szakkönyvek. Ha persze a hazai szakírók névsorát vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy az Európa más országaiban végbement váltás, a világi szerzők előtérbe kerülése a nyugat-európainál sokkal lassabban, annál később ment végbe, agrárszerzőink között jóval tovább találhatunk egyháziakat, mint a kontinens nyugati országaiban. Úgy tűnik, hogy hiába igényelt élelmiszer és takarmány formájában tekintélyes mennyiségű ellátást a 16–17. században az országban állomásozó katonaság, ez – az állandó háborúskodás, a termelőket sújtó bizonytalanság miatt – sem a birtokosokat, sem a föld művelőit nem ösztönözte gazdálkodásuk javítására. Minden szinten meg kellett elégedniük a művelés hagyományos kereteivel és szintjeivel. Ilyen körülmények között a gazdasági könyvészet ritka darabjai nem annyira az agrárszféra igényeit tükrözték, mint inkább valamiféle kulturális követelményt. Hiszen minek másnak tulajdoníthatnánk Lippay György érsek megbízását, amit öccsének, Jánosnak adott, hogy állítson emléket pozsonyi kertjének? Az már bizonyára meghaladta az érsek eredeti célkitűzését, hogy a buzgó testvér nemcsak a kert esztétikai megörökítésére vállalkozott, hanem gazdasági szempontokat is figyelembe vett. Ezért vehette be az alapvetően virágoskertet megörökítő könyvébe pl. a krumplit. (Az általa potadának, magyarul földi almának nevezett növényt egyelőre nem sorban való vetésre ajánlotta, hanem „valahová szélre, a kert szélén”.²²)

21 Barta I. 1963: 318.

22 Lippay 1664: II. 153.

A kultúra ápolása, támogatása pedig hazánkban a koraújkorban is jelentős részben az egyházak hatáskörében maradt. Ezért is maradhatott az agráriródlom – kissé talán már anakronisztikusan – az egyháziak – azon belül is elsősorban a politikailag és gazdaságilag jelentősebb háttérrel rendelkező katolikusok – kezén. Ha egyelőre ez az irodalom csak a kultúra szintjén tudott is közelíteni Európa nyugati feléhez, mégis lehetővé tette, hogy a körülmények kedvezővé válása – a török kiűzése, a politikai és gazdasági helyzet normalizálódása után, gyakorlatilag a 18. század utolsó negyedében – megnyissa a teret a világi szerzők előtt is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta István 1963: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történeti Szemle* (6.) 305–343.
- Barta János ifj. 2007: Mintakép vagy akadály? Észrevételek az ókori mezőgazdasági szakírók középkori és koraújkori megítéléséről. Fehér Bence – Könczöl Miklós (szerk.): *Orpheusz búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest. 31–48.
- Bél Mátyás 1984: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest.
- Csepregi Zoltán 2006: Bújócskázó életrajz. Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXIX. Ötvös Péter Festschrift*. Szeged. 41–46.
- Csetri Elek 1979: Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772). In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest. 161–172.
- Dobos Irma 2011: Georgius Wernher Magyarország csodálatos vizeiről. *Bányászattörténeti Közlemények* XI. (6.) 1. 3–14.
- Dóczy Jenő – Wellmann Imre – Bakács István, 1934: *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete, 1505-1805*. I. köt. Budapest.
- Frauendorfer, Sigmund 1963: *Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik*. Bd. I. München–Basel–Wien.
- Goltz, Theodor Freiherr von der 1902: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Bd. I–II. Stuttgart–Berlin.
- Kulischer, Josef 1929: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. I–II. München–Berlin.
- Lackhner, Christophorus 1619: *Actus oeconomicus*. Francofurti.

- Lippay János 1661: *Calendarium Oeconomium Perpetuum. az az esztergami érsek urunk ő nagysága pozsoni gondviselőjének majorságról írt lajstroma minden esztendőre.* Pozsony.
- Lippay János 1664–1667: *Posoni kert. Kiben minden kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel... bővségessen Magyar nyelven leírtanak...* I–III. köt. Bécs.
- Lyczey János 1713: *Iter Oeconomicum.* Nagyszombat.
- Melius Péter 1578: *Herbarium az Faknac Fvveknec nevekről, természetekről és hasznairól, Magyar nyelvre és ez rendre hozta az Doctoroc Könyveiből az Horhi Melius Peter. Nyomatott Colosuárat Heltai Gáspárné Mühelylyébe, 1578. Esztendőben.*
- Menardi Joannis 1535: *Medici Ferrariensis... Epistolarum medicinalium libri duodeviginti.* Baseleae.
- Pirenne, Henri 1971: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter.* München.
- Podraza, Antoni 1967: La littérature agraire à l'époque de la Renaissance. In: Bogdan Suchodolski (ed.): *Actes du XIe Congrès International de'Histoire des sciences. Vol. 5.* Wrocław. 359–364.
- Szentiványi Márton 1689–1709: *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum miscellanea.* Nagyszombat.
- Szinnyey József 1891–1914: I–XIV: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest.
- Wenzel Gusztáv 1887: *Magyarország mezőgazdaságának története.* Budapest.

BARTÓK BÉLA

„KÁRPÁTJAINK ISTENALKOTTA BÁSTYÁI”

„Magyar földön nincs ellenség!”¹ – írta a szegedi *Délmagyarország* című lap 1915. május 9-én az előző napon kapott információk alapján, és ez azt jelentette, hogy hét hónapos elkeseredett és borzalmas veszteségekkel járó küzdelem után sikerült az orosz hadsereget kiűzni Magyarország északkeleti megyéiből. A hír országszerte nagy örömet váltott ki, mivel az egész télen és tavasszal folyó honvédelmet az osztrák–magyar vezetés igazságosnak tüntette fel, és erkölcsi tőkét kovácsolt belőle. A harcok a következő hónapokban a keleti fronton tovább folytak, de a felszabadulást Magyarországon olyan hatalmas diadalnak tartották, hogy egy évvel később, 1916. március 6-án Jankovich Béla kultuszminiszter elrendelte annak iskolai megünneplését. Az iskolai megemlékezések valódi oka azonban más volt: „Megengedem – írta a miniszter – hogy ez alkalommal az ünnepély után közvetlenül a tanulóifjúság és a résztvevő közönség tettekben nyilvánuló áldozatkész hazaszeretetének kifejezésére a Kárpátoknak hazánk védelmében elpusztult falvai javára gyűjtés rendeztessék.”² A minisztérium lapjában hamarosan részletes javaslatok is megjelentek a Kárpáti nap tervezéséhez. „Igenis, áldozzon a gyermek abból, amit a szülői gond és jóság az ő kényelmére, fölöslegére, elkényeztetésére szánt. Tanulja meg gyakorolni a lemondás erényét, soha az idők még alkalmasabbak nem voltak erre a leckére. Vesse le természetes, gyermeki önzését, lépjen ki magából, hogy belehelyezkedjék a vele egykorú szenvedők, a hajléktalanná lett gyermekek bús lelkiállapotjába.”³

Ez volt a célja a következő forrásnak, amely a csurgói tanítóképző intézetben a Kárpáti napra készített elemi iskolai mintaóraterv. A csurgói magyar királyi elemi iskolai tanítóképző intézetet 1869-ben alapították. Az 1915–16-os tanévben a 4 évfolyamra 120 diák iratkozott be, de csak 83 fő végezte el tanulmányait, mert pl. 32 fiú hadba vonult.⁴ „Több tanár csendes munkahelyét a lövészárokkal cserélte fel, hogy életét, vérért áldozza a hazáért”⁵ – írta az iskola krónikása 1939-ben. Egyik tanáruk, Kaposi Károly 1886-ban született Kőszegen evangélikus családban, 1904–1907 között a pápai állami tanítóképző intézetben tanult, 1908-ban Hunyad vármegyébe helyezték, majd 1912-ben nevezték ki a csurgói állami tanítóképző intézethez.⁶ Ott a gyakorlóiskola tanára és a tanítóképzős

---

1 DMO 1915. 110.1.

2 VKM 30 000/1915. VI-a- ü. o.

3 NTL 1916.11.2.

4 CSÉ 1916. 17.

5 Koltai 1939: 88.

6 CSÉ 1916: 13.

diákok szakvezető tanítója lett 1919-ig. Fontos tudni, hogy a komáromi székhelyű cs. és kir. 12. gyalogezred egyik tisztjeként ő is megsebesült, majd hazakerült Csurgóra. A *Néptanítók Lapjában* már 1914-től jelentek meg mintaleckéi, pl. az 1914. decemberi limanovai győzelem is belekerült egy óratervébe.⁷

Ilyen előzmények után jelent meg Kaposi Károly óraterve a *Néptanítók Lapja* 1916. április 13-i számában az *Alkalmi tanítás a Kárpáti napra* címen.⁸ A nyomtatott szövegnek ilyen formában többféle forrásértéke is van. Egyrészt egy olyan tanító készítette, aki maga is megjárta a csatateret, tehát „testközelből” ismerte a háborút. Másrészt a tartalma tükrözi a korabeli magyar állam és társadalom gondolkodását, hiszen az iskola mindig egy adott történelmi korszak tükré. Harmadrészt nevelési, képzési és oktatási szempontból is vizsgálható, milyen célok, módszerek, eszközök jellemezték a korabeli elemi iskolai tanítóképzést. Azt mutatja meg, milyen eszményt, erkölcsi útmutatást, világnézetet akart átadni egy tapasztaltabb tanító a kisgyermekes és a leendő tanítók számára.

A lenti leckét 10-12 éves gyermekeknek taníthatta Kaposi tanító úr a 17-18 éves tanítójelöltek előtt, vagyis mindkét korosztálybeli fiúk számára példát kellett mutatni. A tervezett órának szerkezetileg három nagy, római számmal jelölt része van: bevezetés, tanítás, befejezés. A vizuális szemléltetés nagyon hangsúlyos volt az órán, hiszen a két falitérképen kívül a tanító táblai rajza is fontos szerepet játszott, és a négy csatakép mellett négy kép a harcok következményeit, a halottakat, a menekülőket, a lerombolt házakat mutatta be. Az újságokból felhasznált illusztrációk találati helyét Kaposi tanító úr sajnos nem jegyezte le. Érdekes szemléltetőeszköznek tűnik még egy vár agyagmakettje, és nem szabad elfeledkezni a *Jó Pajtás* című gyermekújságból hozott versekről. Ezek a tanító szemléletes, színes szóbeli előadásával, leírásával mind azt a célt szolgálták, hogy az érzelmekre hatva együttérzést váltsanak ki a tanulóknak nemcsak a hős magyar katonák, hanem a földönfutóvá lett polgári lakosok iránt is.

A tanítási rész első fele a Kárpátok földrajzi és katonai fontosságát, jellemzőit hangsúlyozza, a második fele pedig együttérzést szeretne kialakítani a háborús pusztulás leírásával, végül a befejezés a gyermekek adakozási kedvét próbálja felkelteni. A következő szövegben a **T.** a tanító, a **GY.** a gyermekek megtervezett, elképzelt mondatait jelöli, és az óra részegységeinek neveit az arab számok és kisbetűk mellé dőlt betűvel újra beírtuk a szövegbe.

Alkalmi tanítás a Kárpáti-napra

Írta: Kaposi Károly, csurgói állami tanítóképző-intézeti gyakorló iskolai tanító. A tanítás tárgyi célja: *A Kárpátok – a világháborúban beigazolást nyert – nagy jelentőségének megértetése*

7 NTL 1918: 30. 7–8.

8 NTL 1916: 15. 6–9.

Paedagogiai célja: *A Kárpátokban és hazánk védelmében elpusztult falvak javára rendezendő gyűjtés*

Szemléltető eszközök: *A Kárpátok domború térképe, a tanító színes rajza krétával, szemléltető képek képes folyóiratokból*

Vázlat

I. Érdeklődéskeltés

- a) Feleleveníték a községben oly megtörtént eseményt, melynek tárgya összefüggésben van a nagy világháborúval illetőleg a kárpáti harcokkal
- b) Célkitűzés

II. [Tanítás]

1. A Kárpátok jelentősége

- a) A Kárpátok hazánknak természetes bástyái
- b) A kárpáti harcok színterének bemutatása, szemléltetése domború térképen, rajzon, képekben
- c) A véres küzdelmek leírása, szemléltetése képeken, rajzon
- d) Az orosz sereg menekülése és pusztulása

2. Adakozatok a kárpáti elpusztult falvak felépítése céljára!

- e) Az oroszok pusztítása
- f) A menekülők nyomora, elpusztult otthona
- g) Részvételre és adakozásra serkentés

III. [Befejezés]

- a) Felelet a célkitűzésre és összefoglalás
- b) Alkalmat adok, hogy a gyermek részvételének tettekben is kifejezést adhasson.

Részletes eljárás

I. Bevezetés

a) A község kapcsolata a háborúval

T. Emlékezzünk vissza arra a színdarabra,⁹ amit a tanító bácsik március 14-én este előadtak!¹⁰ A színdarabban kinek a fia voltál te, Jenő és Pista?

Gy. A rongyos katonáé.

T. Mondd el, hol és melyik csatában kapta a rongyos katona a halálos sebeit!

---

9 Zilahy 1915.

10 A tanítók rendezték a színművet, nem játszottak benne.

Gy. A rongyos katona a Kárpátokban harcolt, őrjáratra ment és akkor egy ellenséges golyó átment a szívéen.

T. Valószínűleg tudjátok fiúk, hogy sok pénzt vettünk be azon az ünnepélyen. Abból a pénzből itt Csurgón szobrot állítanak¹¹ majd az elesett csurgói hős katonák emlékére.

Gy. Az én bátyám is ott a Kárpátokban esett el mint a rongyos katona.

T. Milyen büszkék lehettek majd ti, ha arra a felállítandó emlékszoborra gondoltok. Mondd meg, hol harcolt a te hősi halált halt bátyád meg a rongyos katona!

Gy. A Kárpátokban volt tavaly télen egy nagy csata és ott halt meg bátyám, meg a rongyos katona.

T. Jenő is beszélni akar, halljuk!

Gy. Édesapám azt írta, hogy ott a Kárpátokban sok orosz pusztult el.

T. Nagy véres csaták voltak ott a Kárpátokban. Ma ebben az órában hazánk minden iskolájában, tehát sok ezer tanuló velünk együtt gondol és beszél arról a véres harcról, ami a Kárpátokban lefolyt.

b) Lássuk, miért! *Célkitűzés*

II. A Kárpátok jelentőségének tanítása

a) *A Kárpátok hazánk természetes bástyái*

T. Mielőtt a nagy harcokról beszélünk, ismerjük meg a helyet, ahol a harcok lefolytak, azaz ismerjük meg a kárpáti harcteret! Gondolatban utazzunk el arra a harctérre! Melyik égtáj felé és merre kell utaznunk? Mutasd meg a térképen, Pista!

Gy. Az Északkeleti-Kárpátokba¹² kell utaznunk, mert ott voltak a nagy harcok. Először Budapestre, innen Miskolcra, Kassára utazunk. Ez a hegység az Északkeleti-Kárpátok.

T. Fiúk, ma behoztam ezt a térképet is. Miféle térkép ez? (*a IV. és V-VI. osztály már ismeri*).

Gy. Magyarország domború térképe.

T. Miért mondjuk domború térképnek?

Gy. Mert kidomborodnak rajta a hegyek és a völgyek. (*Mutathatunk be rajzban készített domború térképet is. Képes folyóiratokban láttam szemléletes és a célnak megfelelő térképet.*)¹³

T. Milyen magasnak kell itt a határon a Kárpátok hegycsúcsait elképzelnünk? Mutasd és mondd el, Jenő!

11 ÚB 1923. 256. 1.

12 A történelmi Sáros megye nyugati szélétől Máramaros megye délkeleti széléig tartó hegylánc.

13 A valódi domború térkép akkor ritka szemléltetőeszköz volt, az újságok ún. panorámatérképeket közöltek.

Gy. Itt a Magas-Tátra vidékén ez a határhegység 2000 m magas, itt az északkeleti Felvidék 1000 és 1500 m magas, a délkeleti Felvidék határán pedig 1500-2000 m magas.

T. Gondoljatok el 50 templomtornyot egymás fölé állítva, körülbelül olyan magasak ezek a hegyek. Nézzétek most ezt a várat! *(Agyagból készült vár.)* Mik védik a várban levő várost?

Gy. A bástyák.

Gy. A mi hazánkat még erősebb és magasabb bástyák védik, a Kárpátok.

Gy. Tanító bácsi kérem, akkor a muszkák nem tudtak hazánkba bejönni.

T. Fiúk, a katonák énekelnek egy nótát is erről. Ki tudja ezt a nótát elmondani?

Gy. Én, én.

Gy. „Magyarország körül van kerítve/ Kősziklából van a kerítése/ Kősziklából van a kerítése/ Kutya muszka nem jöhetsz be tőle.”

b) A kárpáti harcok színterének bemutatása

T. Figyeljétek meg a folyóvölgyeket!

Gy. A folyóvölgyekből hágók vezetnek a hegyeken keresztül és ott jöhettek be a muszkák.

T. Hol van a legtöbb alacsony hágó és folyóvölgy, melyek az Alföld felé vezetnek?

Gy. Itt az északkeleti Felvidéken.

T. Ott voltak azok a nagy és véres harcok. Most lássuk, mely hágókon akarta a muszka vezér nagy hadseregét hazánk szívébe bevezetni! Vegyük sorra a domború térképen a folyóvölgyeket! Gyere ki ..., sorold el a Kárpátokban a folyóvölgyekbe vezető járható hágókat!

Gy. Itt a Laborca¹⁴ völgyében, az Ung, a Latorca és Tisza völgyében vezetnek járható hágók.

T. Felrajzolom, hogy el ne felejtjük. *(Előre felrajzolt hegy- és vízrajzi térképbe belerajzolom a hágókat.)*

T. A Latorca völgyébe vezet a Dukla-hágó, az Ung völgyébe az Uzsoki-szoros, a Latorca völgyébe a Vereckei-szoros, a Tisza völgyébe a Kőrösmező melletti hágó.¹⁵ Nézzétek ezt a képet!

Gy. Ez a Vereckei-szoros.

T. Nézzük meg ezt a szorost!

Gy. Ez az Uzsoki-szoros.

T. Itt is az út két magas hegylanc között vezet a folyóvölgybe. A magas hegyek és a szűk bejáratú hágók a mi katonáinknak nagy segítőtársai voltak. Várjon miért?

Gy. Katonáink eltorlaszolhatták a hágókat és a hegyekről a közeledő muszkákat puskával, gépfegyverrel, ágyúval sorjába el tudták pusztítani.

14 Mai neve Laborca, és szlovákiai folyó.

15 Kőrösmező на Ясиня (Jaszinya) néven ukrain település a Tatár-hágó közelében.

T. Mit csinálnak itt katonáink?

Gy. Kivágnak nagy fatörzseket és eltorlaszolják a hágó útját.

T. Nincs is a világon ország, melynek határait a jó Isten hatalmasabb bástyákkal, hegyláncolatokkal megvédte volna, mint hazánkat. De nemcsak ezek a hatalmas magas bástyák védik hazánk határait, hanem ezek az úttalan hatalmas erdők is. A hegyeket a muszka gyalogság megmászhatná ugyan, de már a tüzéség, a lovasság és a tréncocsik¹⁶ nem tudtak átvergődni ezeken az úttalan erdőkön. A jó Isten véghetetlen jósága nemcsak bástyákat épített hazánk határán, hanem adott e hazának vitéz és bátor katonákat is, kik hazájukat meg is tudták védeni a muszkákkal szemben.

c) *A véres küzdelmek leírása*

T. Beszélgessünk most arról, hogy hogyan védték meg hős katonáink ezen a harctéren hazánk határait!

T. Ki volt az orosz hadsereg fővezére? Talán nem tudja sok, hát megmondom. Nikolajevics nagyherceg.¹⁷

Gy. Az újságban azt olvastuk, hogy az orosz fővezér már karácsonykor Budapesten és újévkor Bécsben akarta az ünnepi ebédjét megenni.

T. Tehát mi volt a célja?

Gy. Hogy elfoglalja hazánk legtermékenyebb részét, a Nagy Alföldet.

T. Nikolajevics nagyherceg milliós hadsereget indít az északkeleti Felvidék felé. Át akart törni katonáinknak eleven várfalán. Nézzétek ezt a képet! Mit láttok?

Gy. Katonáink felmászna a sziklás hegyekre.

T. Ők ezen a helyen várják az oroszokat. Nagy erős csapatok szállják meg a hágókat is. Mondd el, mit ábrázol ez a kép!

Gy. A Dukla-hágóban hős katonáink visszaverik az oroszokat.

Gy. Mennyi elesett orosz fekszik már!

T. Az oroszok sokszor-sokszor megismétlik rohammal megsemmisíteni bátor katonáinkat és elfoglalni minden szorosunk bejáratát. Hőseink azonban, mint egy vasból készült fal, kiállják a rohamokat. Az oroszok az úttalan erdőkön is felhatolnak hőseink fedezékei elé. Lássuk, hogyan járnak ezek! Mondd el, mi történik itt a képen?

Gy. Huszárok puskatussal, karddal, durunggal ütik agyon a muszkákat.

T. Ilyen hősieen harcoltak a ti hadban levő apáitok és testvéreitek is a Kárpátokban.

¹⁶ Katonai szállító lovasszekerek.

¹⁷ Nyikolaj Nyikolajevics Romanov nagyherceg (1856–1929) 1914. július – 1915. augusztus között volt az orosz hadsereg névleges főparancsnoka.

T. Beszélj el, mit látsz ezen a képen!

Gy. Az oroszok támadnak.

T. Nézd meg, hány rohamoszlop látszik!

Gy. 1, 2 ... 8.

T. Sokszor 15 oszlopot is küldtek az orosz tisztek egymás után katonáink puskái, gépfegyverei és ágyúi elébe. Ilyen nagy tömegtámadással szemben hős csapataink olykor-olykor néhány kilométert kénytelenek voltak hátrálni. Úgy, hogy az oroszok elfoglalták az Erdős Kárpátokból és a Máramarosi Havasokból¹⁸ ezt a keskeny területet. *(Rajzzal kísérem.)* Sáros, Zemplén, Ung, Bereg és Máramaros megyék megérezték a rablókozákcsapatok szennyes kezét, fosztogatásait és kegyetlenkedéseit.

d) *Az orosz sereg menekülése*

T. Veszélyes volt a helyzet, mert az oroszok már a Kárpátok lejtőin ereszkedtek alá a völgyek felé. De az Isten megsegítette vitéz csapatainkat. Belelehelte hős katonáink lelkébe a szívós kitartást. 3-4 hónapon át tartóztatják fel hős katonáink a rettenetes nagy orosz hadsereget a Kárpátokban. Amíg katonáink itt ellent állnak a vad orosz támadásoknak, az alatt okos vezéreink itt Galíciában *(megmutatom térképen)* nagy csatát készítenek elő. Sok ezer meg ezer katonát gyűjtenek ezen a területen össze. Az oroszok nem is sejtik, hogy nekünk mi a szándékunk. Május elsején ágyúink itt, Gorlice¹⁹ nevű községnél valóságos gránátésőt zúdítanak az oroszok állására. Az állásokban levő oroszok legnagyobb részét megölték ágyúgolyóink, a megmaradt része ijedten, félholtra rémülve menekült errefelé, északkeletnek. *(Rajzzal kísérem.)* Csapataink elképzeltelhetlen gyorsasággal üldözik errefelé az oroszokat. Nézd meg, hová kerültek a galíciai csapataink?

Gy. A kárpáti orosz sereg hátába.

T. Mit csinálnál most, ha te lennél a mi csapataink fővezére?

Gy. Hátba támadnám az orosz kárpáti sereget.

T. Helyes. A mi fővezéreink parancsára gyilkos rohamra mennek katonáink az Erdős Kárpátokban, ugyanakkor a galíciai hadseregünk szintén gyilkos támadást intéz az oroszok hátába. A támadás következményét mutatja ez a kép. Mondj el, mit mutat!

Gy. Katonáink összeszedik az orosz halottakat. Itt a földre szúrt szuronyos orosz puskák állnak, a földön hevernek edények, rongyok és holttestek.

18 Pallas, 1895: X. 217–218.

19 1915. május 1-jén itt törték át a német–osztrák csapatok az orosz védelmet. Valójában ez volt az ünneplés oka.

T. Látjátok, így hagyta el a hatalmas orosz sereg a kárpáti harcteret. A nagy zavarban felbomlott az oroszok között a rend. Menekült mindenki, aki tudott. De a hegyeknek fölfelé nehéz volt a menekülés, a szorosokban megakadt a rengeteg tűzérés és trén, velük együtt a gyalogság is. A Kárpátok hegysége, hazánk bástyája, az orosz sereg temetőjévé lett. A bástyák beengedték ugyan az oroszokat, de élve többé ki nem bocsátották őket. Hogy hogyan fut a muszka, azt Benedek Elek, a kedves meseíró költők megírta szép költeményben. Mondd el, Kálmán!

(A költemény megjelent a *Jó Pajtás* 1914. évf. 2. számában.)²⁰

2. Adakozásra nevelés

e) Az oroszok pusztítása

T. Nem döbönt meg többé szép magyar hazánk földje muszka lábától. Május első napjaiban kitakarodott hazánk földjéről az orosz. Beszéljünk arról, hogy hol voltak a muszáktól megszállott vidékek lakói a véres harcok alatt!

Gy. Az emberek elmenekültek.

T. Mondd el, mit ábrázol ez a kép!

Gy. Itt égnek a házak, a szegény lakosok nagy esőben, sárban menekülnek.

T. Te beszélj arról, hogy mit visznek magukkal a menekülők!

Gy. Egyesek kocsira rakták gyermekeiket, ágyneműjüket, mások bugyorban visznek ágyneműt. A kis gyermekek is menekülnek. Szegények! Itt meg kidőlt a ló, eltörött a szekér. Szegény emberek!

T. Te beszéld el, amit ez a kép ábrázol!

Gy. A menekülők hevernek a földön, alusznak. Fejük alatt van a batyu. Mások beszélnek, sírnak.

T. Hány ezer család volt kénytelen kezébe venni vándorbotot, batyut a hátára és menekülni?! Hogy mi várt békés, barátságos otthonukra, azt ezen a képen látjuk. Mondd el, mit ábrázol, Laci! Figyeld meg az utcát!

Gy. Jaj, de borzasztó pusztulás! A házakból csak egy darab fal vagy a kémény áll. Itt még ég egy ház. Az utcán romok, törött szekerek, dögölt lovak hevernek.

T. Te beszélj erről az öreg emberről és feleségéről!

Gy. Az öreg ember a lóra borul, talán az ő lója és sír. Az asszony is sírva néz körül.

T. Az épségben megmaradt lakóházakban az orosz hordák tanyáznak. Az azelőtt kedves, barátságos szobákból undorító, piszkos ólat csinálnak. A templomokat, iskolákat sem kímélik, istállókká változtatják át ott tanyázásuk alatt.

²⁰ Téves bejegyzés, mert az 1914. évi 2. szám megjelenésekor még nem zajlott a világháború.

f) *A menekülők nyomora*

T. Május első napjaiban orosz harcos nincsen már hazánkban. A menekültek hazatérhetnek. Gondolatban kövessük őket hazatértükben! Mennek, mennek. Szegények, mennyire vágyódhattak már kis falujuk, kis kunyhójuk után. Szívszorogva kutatják a távot, látják-e már szülőfalujuk tornyát, hívja-e őket egy füstölő kémény füstfelhője? Végre előttük van a falu! A falu közepén állt a templom, mellette az iskola. Hol vannak ezek az épületek? Csak falromok árulják el, hogy itt falu volt. Szegény menekültek, keresik otthonukat. Egy tűzhely, mellette rom, téglahalmaz, sár és a romokon egy fekete macska! Ennyi maradt a kedves otthonukból. Szegény emberek, hol pihentek meg? Szegény gyermekek, hol játszotok majd? Szegény menekültek, mikor mosolyogtok majd ismét, mikor örültek a kedves otthonnak?

g) *Részvétre, adakozásra serkentés*

T. Árpád jelentkezik, halljuk!

Gy. Az újságban olvastam, hogy sok pénzt gyűjtenek az országban, melyből újra felépítik a feldúlt falvakat.

T. Igaz, fiúk, mi szerencsések, akiknek van békés otthonunk, gyűjtöttünk már sok ezer koronát, de még sok kis pajtásoknak nem kerül még abból új otthonra. Hozzatok fordulnak e hajléktalan kis pajtásaitok így összetett kezekkel: Segítsétek felépíteni kis házikókat! Hogyan segíthetnétek a szegényeken?

Gy. Adunk nekik pénzt és a tanító bácsi elküldi nekik azt.

T. De hiszen nektek nincsen pénzetek!

Gy. Nekem van perselyemben, azt hozom el.

Gy. Én is, én is!

T. Ezer meg ezer gyermek adja oda ma 1-2 fillérjét, sok ezer fillérből sok korona lesz. Ha a szegény menekült öregemberek és gyermekek ismét megtanulnak örülni és mosolyogni az újonnan felépített otthonuknak, akkor ti is azok között lesztek, akik őket erre megtanították. A jó Isten áldása is rajtatok lesz.

III. Befejezés

a) *Felelet a célkitűzésre*

T. Avval kezdtem meg a beszélgetést, hogy miért beszél széles e hazában ma ebben az órában minden tanító gyermekeivel a kárpáti harcokról. Ki érzi szívében és ki tudja, miért ünnepelünk ma?

Gy. Ma egy éve vertük ki az oroszokat hazánkból.

T. Helyes! Néhány szóval foglaljuk össze, kinek köszönhetjük, hogy ma ezt az örvendetes emlékűnnepet ünnepelhetjük? Mondd el, mit látsz ezen a képen?

Gy. Katonáink temetik elesett magyar hőseinket.

T. Hogy hogyan temetik el bajnokainkat, azt elmondja Lévy József költő egy szép költeményben. Mondd el a költeményt, Laci! (*A költemény, Ifjú bajnokot temetnek, a Jó Pajtás 1914. évfolyamának 38. számában jelent meg.*)²¹

T. Sok derék hősünk holtteste fekszik a Kárpátokban. Az ő várfaluk állta útját a milliós orosz hadseregnek. Kárpátjaink istenáldotta bástyái hőseink hú szövetségestársai voltak e véres küzdelmekben. Ha nem védik e bástyák hazánk határait, talán nekünk sem volna ma békés otthonunk, talán muszkák és szerbek²² tanyáznának ma itt e csendes községünkben. Köszönjétek meg mindennapi imáitokban Istennek, hogy velünk és hőseinkkel volt e nehéz harcokban, hogy a Kárpátok hatalmas bástyáit teremtette szent hazánk védelmére. Az elpusztult falvak szerencsétlen lakói iránt ti is érzitek kötelességteket, hozzátok el néhány filléreteket a feldült falvak újra való felépítésére. Tanítsátok meg a szegény menekülteket ismét mosolyogni, örülni, legyenek e falvak szebbek, mint voltak valaha!

Magyarország ostromlott *várként* történő jellemzése általános volt a sajtóban is 1914 őszétől, így a Kárpátok láncait állandóan *bástyákkal* azonosították. Viszont elgondolkodtató, hogy a tanító szerint is főként Istennek és az általa teremtett hegyeknek, azaz egy természetfeletti erőnek, a természeti adottságoknak, valamint a magyar vitézségnek volt köszönhető, hogy az oroszok nem hatoltak beljebb az országba. Az osztrák–magyar hadsereg tehetségtelen felsőbb vezetéséről, hiányzó téli és hegyi felszereléséről, súlyos veszteségeiről és a német segítségről nyilvánvalóan nem lehetett az iskolában nyíltan beszélni, mert a diadal emlékét elhomályosította volna.

Sokan és sokáig hitték azt naiv idealista módon, ami ebben az óratervben is megfigyelhető, hogy a háború viharának tisztító, felemelő, léleknedesítő hatása lehet a jövő nemzedékekre. Eszmetörténeti, pedagógiai és „nevelő tanulságai azonban az egymást követő nemzedékek javára és épülésére örökön megmaradnak”.²³

FORRÁSOK

CSÉ 1916: *A csurgói magyar királyi állami elemi népiskolai tanítóképző intézet XIX. értesítője az 1915/16. iskolai évről*, szerk. Mohar József igazgató, Csurgó.

DMO 1915: *Délmagyarország*, 1915. IV. évf. 110. sz. május 9.

JP 1914: Lévy József: Ifjú bajnokot temetnek. *Jó Pajtás*, 1914. VI. évf. 38. sz. szeptember 20.

21 JP 1914. 38. 8.

22 A szerbek dél felől támadtak, ahol nem a Kárpátok védték a határt.

23 NTL 1916: 11. 3.

- Koltai István 1939: *A csurgói m. kir. áll. tanítóképző intézet története*. Szeged.
- NTL 1916: 11: Kárpáti-nap a feldult tűzhelyekért, *Néptanítók Lapja*, 1916. XLIX. évf. 11. sz. március 16.
- NTL 1916: 15: *Néptanítók Lapja* 1916. XLIX. évf. 15. sz. április 13.
- NTL 1918: Mintalecke, A tápióbicskei hős, *Néptanítók Lapja*, 1918. 51. évf. 30. sz. július 25.
- Pallas 1895. X: Kárpátok. In: *A Pallas Nagy Lexikona*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1895. X.
- ÚB 1923: A hősök emlékünnepe Csurgón. *Új Barázda*, 1923. V. évf. 256. sz. november 13.
- VKM30000/1915. VI-a-ü.o.: *Avallás-és közoktatásügyi m. kir. miniszter 30.000/1915. VI-a. ü. o. számú körrendelete a Kárpátok jelentőségének méltatására elrendelt ifjúsági ünnepély és a kárpáti elpusztult falvak javára engedélyezett ifjúsági iskolai gyűjtés tárgyában*. In: A szombathelyi egyházmegye részére az 1916. évben kibocsátott körlevelek betűrendes tartalomjegyzéke, Szombathely, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1917.
- Zilahy Lajos 1915: *A rongyos katona, Mesejáték két felvonásban*. Műkedvelők Színháza 47. Budapest.

DINNYÉS PATRIK

**I. NAPÓLEON ALKALMI OROSZ KÖVETE: I. A. JAKOVLEV
– A. I. HERZEN APJA –**

Kaló Ferenc tanár úrnak az egri felsőoktatásban töltött utolsó aktív évei voltak a mi első éveink. A 19. század első fele egyetemes történetének rejtelseibe még éppen ő vezetett be minket, de többen teljesítettük nála a *Szlávok története I.* kollokviumot is. Mindezekből világosan látszott, hogy a 18–19. század fordulója és a szláv népek történelme igazán közel áll a szívéhez. Később, amikor publikációs tevékenységét is megismertem, akkor az előbbi tapasztalatok fényében érthető volt, hogy kutatómunkájának egyik fő területe Alekszandr Ivanovics Herzen¹ élete és munkássága volt. A tíz évvel ezelőtti, 70. születésnapjára Actát² még csak mint hallgató forgathattam, ezúttal azonban már magam is publikációval köszönhetem egykori tanáromat. Noha Herzen és munkássága már kívül esik kutatási területemen, annak apja, Iván Alekszejevics Jakovlev³ még jócskán érinti a 18. század végét, 19. század első negyedét. Mivel tudomásom szerint róla még idegen nyelven sem nem jelent meg önálló tanulmány, ezért a következőkben röviden szeretném bemutatni életét annak legismertebb epizódjáig, a Napóleonnal (1804–1814/1815) való 1812-es találkozásig és a váratlan adódott pétervári diplomáciai küldetésig I. Sándor (1801–1825) udvarában.⁴ Az ezt követő időszakról a források még szűkszavúbbak és ellentmondásosabbak, így annak feltárására jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatok.

Jakovlev névvel több nemesi család is bírt, azonban Iván Alekszejevics azon kettő egyikéből származott, amely ősi bojár családnak számított, a trónon ülő Romanovokkal közös ősökkel.⁵ A hagyomány és a családfa még I. Péter reformjai után is nagy jelentőséggel bírtak Oroszországban, tehát elmondható, hogy Iván Alekszejevics születésétől fogva egy elismert család – igaz, legfiatalabb – tagja volt. Alapvető életrajzi adatairól az *Orosz Életrajzi Lexikon*⁶ utolsó, 25. kötetéből kaphatunk némi információt.⁷ Eszerint 1767. június 23-án/július 4-én⁸ született Moszkvában, de „ájtatos és istenfélő” nénikéinél történő nevelését – a

1 Герцен, Александр Иванович (1812–1870)

2 Kiss (szerk.) 2013.

3 Яковлев, Иван Алексеевич (1767–1846)

4 Kaló 2012: 103.

5 A közös ős a legendás moszkvai bojár, Andrej Ivanovics Kobilja (Кобыла, Андрей Иванович [14. sz.]) PPK 1873: 353.

6 Русский биографический словарь

7 РБС 1913: XXV. 85–87.

8 Az első dátum a forrásokban is szereplő Julianus-naptár, a második a Gergely-naptár szerint van megadva.

kor szokásához híven – francia nevelők végezték. 16 éves korában lépett be őrmesterként⁹ az Izmajlovszkij testőrezredbe. I. Pál trónra lépésekor (1796) százasoként került sor a nyugdíjazására.¹⁰ 1801-ben külföldi körutazásra indult, ahonnan csak 1811-ben több (meg nem nevezett) ország felkeresése után tért végleg haza.¹¹ Ez a külföldi utazás inkább tekinthető a politikai rendszer(változás) miatti száműzetésnek, mint hagyományos Kavalierstournak. Az út hossza és az utazó életkora miatt sem illik bele az utóbbi típusnak a sorába.¹² Első körben eddig az általános életrajzi információk, majd a lexikon rátér az 1812. őszi moszkvai találkozásra Napóleonnal, amire mi később térünk vissza.

A napóleoni epizódot követően még az olvasható a forrásban, hogy a sikertelen pétervári küldetés után a jaroslavi és tveri kormányzóságokon keresztül tért vissza Moszkvába, egy év távollét után. Magas kort megérve, 1846. május 6-án/18-án, 79 éves korában halt meg.¹³ Ennyi a szigorú értelemben vett életrajzi adat, de itt nincs vége az információknak, ugyanis a szócikk Herzen apjáról írt visszaemlékezésével folytatódik. A részlet Herzen (Iszkander¹⁴ álnéven írt) önéletrajzából, az *Emlékek és elmélkedésekből*¹⁵ származik. Ahogy azonban a két forrást összevetettük, világossá vált, hogy jelentős részben már az általunk fentebb említett életrajzi adatok is abból vannak.¹⁶ Bár ez még csak egyetlen forrás, de majd láthatjuk, nem túlzás azt állítani, hogy Jakovlevet leginkább Herzentől és/vagy Napóleon kapcsán ismerjük.¹⁷

Egyéb forrásokból még megtudhatjuk, hogy Iván Alekszejevics apja, Alekszej Alekszandrovics Jakovlev¹⁸ volt, aki éppen Iván születésének az évében lett kinevezve az Igazságügyi kollégium¹⁹ elnökének. Megjegyzendő még, hogy valóságos államtanácsos²⁰ és az 1750–60-as évek pénzreformjainak egyik jelentős alakja volt. Anyja Natalija Boriszovna Meserszkaja²¹ hercegnő volt. Házasságukból négy fiúról: Pjotr, Alekszandr, Lev²² és Iván, illetve két lányról:

9 сержант

10 гвардия капитан

11 РБС 1913: XXV. 85–86.

12 Kulcsár 2006: 104; 110–113.

13 РБС 1913: XXV. 86.

14 Искандер

15 Былое и думы. Magyar nyelven csak részletek jelentek meg fordításban: Herzen 1953; Herzen 1988.

16 Герцен 1931: I. 25.

17 РРК 1873: 355.

18 Яковлев, Алексей Александрович (1726–1781)

19 Юстиц-коллегии

20 Действительный статский советник. A rangtáblázat 4. polgári rangja.

21 Мещерская, Наталья Борисовна (1734–1781)

22 Пётр (1760–1813), Александр (1762–1825), Лев (1764–1839).

Jelizaveta és Marija²³ tudunk. A négy fiúból kettő, Alekszandr és Pjotr²⁴ kötött törvényes házasságot, de – ahogyan Ivánnak A. I. Herzen – mindegyiküknek voltak törvénytelen gyermekei. További érdekesség, hogy 1838-ban A. I. Herzen éppen Alekszandr nagybátyjának egyik házasságon kívül született lányát, Natalja Alekszandrovnát²⁵, tehát elsőfokú unokatestvérét vette feleségül.²⁶

Amint említettük, törvényesen Iván Alekszejevics sem házasodott meg, de két gyermekéről tudunk: az ismertebb Alekszandr a fiatalabb, aki 1812-ben a német Henriette Wilhelmina Luisa Haaggal²⁷ való kapcsolatból született.²⁸ A már említett, 1801-ben megkezdett, többéves európai körút végén ismerkedett meg Jakovlev Luisa Haaggal, és Stuttgartból hozta magával Moszkvába 1811-es visszatérésekor.²⁹ Mivel Herzen 1812. március 25-én/április 6-án született, elképzelhető, de egyáltalán nem biztos, hogy a végső hazatérés melletti döntésben komoly szerepet játszott a várandósság is. Annyi biztos, hogy valahogy az 1811-es év legvégén értek haza, hiszen Herzen meg is jegyzi, hogy „három hónappal születésem előtt tért vissza [apám – D. P.] anyámmal.”³⁰ A hazautazás feltételezett oka mellett nyilvánvalóról is tudunk, ez pedig a közeledő orosz-francia háború volt, legalábbis Iván testvérenek, Pjotrnak az unokája, Tatjana Petrovna Passzek³¹ elbeszélése szerint.³² Tőle tudhatjuk meg azt is, hogy Luisa Haag nem túl gazdag családból származott. Gyermekkora nehéz volt, ezért gyakran időzött máshol. Egy ilyen alkalommal, amikor egy előkelő családnál volt, találkozott Lev Alekszandrovics Jakovlev követtel és testvérel, Ivánnal. A testvérek, amint látták a 15 éves lány nehéz sorsát, elhatározták, hogy kimekítik, így magukkal vitték az orosz követségre. Röviddel ezután Iván Itáliába utazott, ahonnan visszatérve várandósan találta a lányt. Az újbóli találkozásra 1811 végén Kasselben került sor, ahol Lev A. Jakovlev mint követ szolgált³³

23 Елисавета (?–1813), Мария (?–1847).

24 Pjotr esetében az orosz genealógiai könyv későbbi betoldásban jegyzi csak meg, hogy egyik törvénytelen leszármazottjának visszaemlékezésében olvasható, hogy valójában megházasodott, felesége Jekatyerina Valerianovna Ulszkaja (Ульская, Екатерина Валериановна) volt. Jekatyerinát a genealógia fentebb Alekszandr feleségének jegyezte, de ebben a betoldásban már az szerepel, hogy nem ő, hanem Olimpiada Makszimovna (NN, Олимпиада Максимовна) volt Alekszandr felesége. PPK 1873: 355, 378.

25 Захарьина, Наталья Александровна (1817–1852)

26 PPK 1873: 354–355.

27 Haag, Henriette Wilhelmina Luisa (1795?–1851?)

28 Kaló 2008: 124.

29 РБС 1916: V. 97.

30 Герцен 1931: I. 25.

31 Пассек, Татьяна Петровна (1810–1889)

32 РС 1872: VI. 611.

33 PPK 1873: 355.

Hieronymus Napoleon³⁴ vesztfáliai király (1807–1813) udvarában.³⁵ Ennek a mozzanatnak később az 1812-es, Napóleonnal való találkozásban lett még szerepe, hiszen ez az ismeretség is közrejátszhatott abban, hogy Iván Alekszejevics Napóleon elé kerülhetett Moszkvában.³⁶

Jakovlevnek volt egy másik törvénytelen, idősebb gyermeke is, aki egy Moszkva melletti faluban élő lánytól született: Jegor Ivanovics Herzen.³⁷ Ő majdnem tíz évvel korábban született, és végül úgy hozta a sors, hogy – betegeskedései ellenére³⁸ – több mint tízzel tovább is élt Alekszandrnál.³⁹ Először Jegor 1803-as születési dátumából vált nyilvánvalóvá számunkra, hogy Iván külföldi utazása nem volt egybefüggő, noha van forrás, ami egyértelműen ezt sejteti.⁴⁰ Máshol aztán arra is találtunk utalást, hogy időnként hazajárt „nyaralni”.⁴¹ Tehát Ivánnak az 1801–1811 közötti külföldi tartózkodása valószínűleg úgy történt, hogy ideje nagy részét (akár több évet egyhuzamban) külföldön töltött, de időnként hazalátogatott Oroszországba.

A gyermekek, mivel házasságon kívül születtek, nem viselhették a Jakovlev vezetéknevet.⁴² De honnan a Herzen név? Alekszandr esetében mindenhol azt az információt olvashatjuk, hogy a német „Herz”, azaz „szív” szóból származik.⁴³ Tatjana Petrovna említi, hogy mivel a „szív ajándéka” volt a gyermek, az asszony pedig német, innen az elnevezés.⁴⁴ Sőt, még azt is megemlíti, hogy Alekszandrrel együtt Jegor is ezt a nevet kapta, holott vele szemben Iván Alekszejevics „még ridegebb” volt.⁴⁵ A közös név ellenére fontos leszögezni, hogy az anya nem ugyanaz volt, de nem is lehetett volna, hiszen egyrésztől Jakovlev Luisa Haagot

34 Bonaparte, Jérôme (1784–1860)

35 PC 1872: VI. 611.

36 РБС 1913: XXV. 86. A másik ok, hogy Moszkvában egy francia hadvezér, Napóleon által Moszkva élére kinevezett kormányzó, későbbi oroszországi követ, Édouard Mortier (1768–1835) felismerte Ivánt, mivel korábban Párizsban már találkozott vele. Герцен 1931: I. 15.

37 Герцен, Егор Иванович (1803–1882)

38 Герцен 1931: I. 21.

39 PPK 1873: 355.

40 РБС 1913: XXV. 85–86.

41 Перкаль 1971: 26.

42 Lehetőség lett volna arra is, hogy I. A. Jakovlev apaként örökbe fogadja törvénytelen fiát, így az jogosult lett volna a vezetéknev használatára. Erre egyik bátyjánál sor is került, Alekszandr örökbe fogadta Alekszej nevű, házasságon kívül született fiát, így annak a neve Alekszej Alekszandrovics Jakovlev lett. Перкаль 1971: 18; PPK 1873: 355.

43 Kaló 2012: 103.

44 Több online cikkben is olvasható az a változat, hogy az édesanya szólította „Mein Herz”-ként fiát, és innen ered a Herzen, de erre vonatkozóan forrásokban vagy a szakirodalomban nem találtam információt.

45 Jegor születéséről csak annyit tudunk, hogy egy Moszkva melletti településen született. Az évből és helyszínből arra következtethetünk, hogy Iván Alekszejevics külföldi utazása során időnként hazatérhetett. PC 1872: VI: 610–612.

akkor még nem is ismerhette, másrésről ha ismerte volna is, a lány Jegor születésének évében még csak 7-8 éves lehetett.

Jakovlev gyermekei nevelésében – ha csak közvetetten is, de – érvényre juthatott saját, tudományok iránt való érdeklődése. Ennek jó alapja lehetett gazdag könyvtára. A nevelők mellett Luisa Haag is – a kor és társadalmi rangja viszonyainak megfelelően – könyvszerető lehetett.⁴⁶ Mindemellett a források, sőt maga Alekszandr I. Herzen is rideg és túlzottan kimért életmódról szól, amit még a „Herz” szó vezetéknevének való választása sem old fel, hiszen az apa gyermekét élete végéig „tanítvány”-nak szólította.⁴⁷ A távolságtartó életmódnak egyrésről oka lehetett Jakovlev fokozódó félelme a különböző betegségektől, talán hipochondriában szenvedett.⁴⁸ Másrésről pedig majd láthatjuk, a napóleoni epizód is visszavetette társadalmi pozícióit. De ha Jakovlev nem is fordított direkt figyelmet fia mindennapi fejlődésére, arra például még 1839-ben is tekintettel volt, hogy a már 27 éves, házas, sőt gyermekes fiát a jobb előmeneteli lehetőségek végett Pétervárra küldje.⁴⁹ Az apa-fiú viszonyoknak akár csak rövid vázolója is bőven túlmutat munkánk keretein, így arra részletesebben nem térünk ki, azonban egy jelentős eseményt még megemlítenénk. Egy olyan sorsfordító esetet szeretnénk felidézni, amelyik apa és fiú közös tapasztalása, és amire Kaló Ferenc is felhívta a figyelmet egyik tanulmányában: Jakovlev mellett a 13 éves Alekszandr is jelen volt azon a hálaadó Szent Liturgián, amelyet az 1825-ös dekabrista felkelést követő kivégzések másnapján tartottak a Kremlben. Bár arról sajnos nincs információnk, hogy Jakovlevre milyen hatást gyakoroltak az események (maga a felkelés és az azt követő megtorlás), Herzen esetében tudjuk, hogy egész életére meghatározó, életművét és gondolkodását tekintve talán mondható, hogy megrázó élmény volt.⁵⁰ Ezt alátámasztja az a tény is, hogy mikor a fentebb említett célból Herzen 1839-ben Pétervárra érkezett, első estéjén felkereste a Szenátusi teret, ahol a dekabrista felkelés annak idején zajlott.⁵¹

De térjünk vissza az 1812-es esztendőhöz, amikor sor került I. A. Jakovlev életének legismertebb epizódjára, Napóleonnal való találkozására. Itt jegyeznénk meg egy érdekes egybeesést: ahogy Jakovlev saját apja pályafutása (véltető) csúcspontjának évében született (kinevezése az Igazságügyi Kollégium élére), úgy 1812-ben született A. I. Herzen is. Ez két okból fontos: egyrésről a francia hódítók megjelenése az ófővárosban, majd az azt követő találkozás Napóleonnal apára és családjára Herzen születésétől fogva hatást gyakorolt. Mondhatni, alaptörténete volt az egész családnak. Később pedig ez az egybeesés egyértelműen sajátos küldetéstudatot adott Herzennek is.⁵²

46 Kaló 2008: 125; ЭСБЕ 1893: VIIIa 566.

47 РС 1916: V. 97.

48 РС 1872: VI. 633.

49 Перкаль 1971: 5.

50 Kaló 2006: 104.

51 Перкаль 1971: 6.

52 Kaló 2012: 103; Гинзбург 1957: 196–198.

Magáról a találkozásról két fő forráscsoportból tudunk informálódni: primer forrásként a Jakovlev által írt beszámolókból és levelekből,⁵³ szekunder forrásként pedig Herzen már említett *Emlékek és emlékezések* című önéletírásából,⁵⁴ illetve más visszaemlékezésekből, amelyek időnként egymásnak is ellentmondanak.⁵⁵ Mindezek alapján annyi bizonyosnak látszik, hogy a történet nem csak a szűk családi körben volt alapja a családi oral historynak. Herzen beszámolójáról szükséges megjegyezni, hogy bár kronologikus rendben, mégis meglehetősen röviden tárja elénk magát az eseményt. Mindez érthetővé válik, ha látjuk, hogy az önéletírásából eleve nem sokat tudhatunk meg sem magáról a Jakovlev családról, sem apjáról vagy bátyjáról.⁵⁶

A találkozásra francia császár és orosz nemes között tehát szeptember 9-én/21-én a Kreml tróntermében került sor. Az alábbiakban ezt csak átfogóan ismertetjük, nem térünk ki az egyes források közötti eltérésekre. Azokat az információkat osztjuk meg, amelyek alapvetően mindenhol egyeznek. Ezek alapján a beszélgetést öt fő részre lehet osztani:

1. Köszöntés, „üres frázisok”
2. Moszkva égése
3. Háború vagy béke?
4. Menlevél Jakovlevnek
5. Levél I. Sándor császárnak

(1) Az első pontot egyik általunk ismert forrás sem részletezi, de megjegyzi annak létét. (2) Ezután Napóleon kezdeményezte a beszélgetést, és állította, hogy nem ők gyújtották fel a várost. Ezt igazolandó elmondta, hogy életében Európa majdnem összes fővárosát meghódította, de csak egy várost gyújtatott fel Itáliában, azt is csak azért, mert a lakosság az utcán állt ellen. A tűz – szerinte – egyértelműen az oroszok hibája, de érthetetlen számára, hogyan gyújthatják fel a „szent városukat”. Jakovlev jelezte, hogy ő nem tudja, ki áll a tűz mögött, de őt is erősen érinti, hiszen vagyonából annyi maradt, amit a császár lát rajta (ruházata szakadt és rongyos volt). Ezután a francia császár a város elmenekült kormányzóját hibáztatta, akit ellenben Jakovlev némileg védett. Ezek fényében került szóba a felperzselt föld taktikája is, de a találkozás fő témájára csak ezután terelődött a szó: (3) Napóleon békét óhajt. A francia császár hangsúlyozta, hogy neki nincs ügye Oroszországgal, a célja csak a tilsziti béke (1807) betartatása. Az igazi cél Anglia meghódítására. Egyébként pedig már itt az

53 PA 1874: XII. 1055–1058, 1060–1061, 1062–1069.

54 Герцен 1931: I. 13–19.

55 PA 1874: XII, PC 1872: VI.

56 Гинзбург 1957: 196; Перкаль 1971: 17; Herzen önéletírásában van egy megjegyzés a bátyjáról és vele való kapcsolatáról. Azt is említi, hogy a róla szóló részeket nem szeretné az ő hozzájárulása nélkül megjelentetni. Ezt követi egy szerkesztői megjegyzés, miszerint ezek az említett részek nem is kerültek kiadásra, tartalmuk teljesen ismeretlen. Герцен 1931: I. 21.

ideje a békekötésnek, de hiába próbál az orosz erők főparancsnokával, Mihail Illarionovics Golenyiscsev-Kutuzovval⁵⁷ kapcsolatot létesíteni, az nem tárgyalt vele. Sándor császár sem küldött még követeket, pedig gyorsan meg lehetne kötni a békét. Ellenben ha az oroszok a háborút folytatni akarják, ám legyen! Pétervárig fognak a francia seregek masírozni. Ezután szó esett még a seregekről, de amint lehetett, Jakovlev rátért egyéni kérésére: (4) adjon számára menlevelet, amivel elhagyhatja Moszkvát. Napóleon úgy tett, mintha nem értené, miért akarja elhagyni a várost, de legyen, hozzájárul, hogy ő és kísérete (az időközben hozzá csatlakozó kb. 500 ember) elhagyhassa a francia fennhatóságot. Ennek ára azonban az volt, hogy (5) vigyen üzenetet Sándor császárnak, egyenesen Pétervárra. Jakovlev ódzkodott, hiszen neki erre semmilyen felhatalmazása sem volt, de végül ráállt. Napóleon írt egy levelet, azt kellett kézbesítenie. A levél borítóján ez állt: „Testvéremnek, Sándor császárnak”.⁵⁸ Jakovlev becsületszavát adta, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy a levelet kézbesítse. Röviden tehát így zajlott a párbeszéd kettőjük között. Ezután Jakovlev népes kíséretével elhagyta a várost. Amikor az orosz őréséget elérték, először gondoskodott háza népe további útjáról, majd pedig útnak indult Pétervárra. I. Sándor azonban egyáltalán nem fogadta az alkalmi követet, sőt háziőrizetbe vetette. Először Jakovlev ragaszkodott hozzá, hogy a levelet csak személyesen adhatja át, viszont amikor a császártól olyan parancsot kapott, hogy azt mindenképpen a küldöttjének adja át, írt egy bizonylatot az átadásról, amely évekkel később is megvolt még. Egy hónapnyi fogság és magány után kapta Jakovlev azt az utasítást, hogy mielőbb hagyja el a várost anélkül, hogy ottléte alatt a császárral a találkozóóról beszélt volna. Több kényszerű kitérő után, 1812. őszi útnak indulásához képest egy év múlva tért vissza Moszkvába, s ezt követően életét gyakorlatilag a négy fal között élte.⁵⁹

A napóleoni esetet követően nem is tudunk életéről túl sokat, amit igen, azt is leginkább fia, Herzen életének részeként. Említettük már, hogy 1839-ben Iván Alekszejevics Pétervárra küldte fiát a jobb előremenetel reményében. Ennek során egy levelet küldetett vele egy bizonyos Olga Alekszandrova Zserebcovának⁶⁰, akivel kapcsolatban Herzen megjegyezte, hogy időnként, amikor Moszkván keresztül utazott, felkereste otthonában apját. Ismeretségük még a katalini udvarból való,⁶¹ és az 1800-as évek elején is összefutottak Párizsban, ahonnan együtt utaztak tovább. Volt tehát olyan személy, akivel kapcsolatban volt Iván, és nem élt teljesen bezárkózott életet, de a fiatalkori fényes társasági élet, vagy az európai utazások dinamikája már a múlté volt.⁶²

57 Голенищев-Кутузов, Михаил Илларионович (1745–1813)

58 Герцен 1931: I. 17.

59 Герцен 1931: I. 15–19, PA 1874: XII. 1055–1070, PC 1872: VI. 612–618.

60 Жеребцова, Ольга Александровна (1765–1849)

61 О. А. Зсеребцова születési neve Zubova. Testvére, Platon Alekszandrovics Zubov volt II. Katalin utolsó favoritja. Перкаль 1971: 26.

62 Перкаль 1971: 26.

Iván Alekszejevics Jakovlev 1846. május 6-án/18-án halt meg, szűk körben. Mindez – Herzen elmondása szerint – életmódjának szükségszerű következménye. Nem sok ember volt, akit valóban szerethetett, így nem voltak sokan, akik jelen lehettek volna utolsó napjai végső küzdelmeiben. Herzen részletesen beszéli el az eseményeket gyóntató pappal, orvossal és utolsó párbeszédekkel, a halál elleni utolsó tusakodással, majd végső belenyugással.⁶³

FORRÁSOK

- Herzen, A. I. 1953: *Emlékezések és elmélgedések*. Szemelvények. (Vál., ford. Honti Rezső, bev. Vlagyimir Putyinov.) Budapest.
- Herzen, A. I. 1988: *Emlékek és elmélgedések*. Szemelvények. (Vál. Zöldhelyi Zsuzsa, ford. Kovács Péter, jegyz. Kun Miklós.) Budapest.
- Герцен, А. И. 1931: I.: *Былое и Думы*. М-Л.
- РА 1874: XII. Wahrheit und Dichtung. // *Русский архив*. Историко-литературный сборник. Выпуски 1–4. 1053–1095.
- РБС 1913: XXV: *Русский биографический словарь в 25 томах*. Яблоновский – Фомин. Санкт-Петербург.
- РБС 1916: V: *Русский биографический словарь в 25 томах*. Герберский – Гогенлоэ, Санкт-Петербург.
- РРК 1873: *Русская родословная книга*. Издание „Русской Старины” Тип. Министерства Путей Сообщения. Санкт-Петербург.
- РС 1872: VI: Их ранних лет, из жизни дальней. Воспоминания Т.П. Пассек. 1810–1842 гг. // *Русская старина*. Том VI. Выпуски 7–12. Санкт-Петербург, 607–648.
- ЭСБЕ 1893: VIIIa: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Германия – Го, Санкт-Петербург.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Kaló Ferenc 2006: A dekabrlista felkelés utáni korhangulathoz (ahogyan Herzen látta). In: Gebei Sándor (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. (Nova Series Tom. XXXIII. Sectio Historiae.) Eger, 103–111.
- Kaló Ferenc 2008: „Történeti munkákat rendszeresen olvass!” (Herzen). In: Makai János (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. (Nova Series Tom. XXXV. Sectio Historiae.) Eger, 123–129.
- Kaló Ferenc 2012: Nagy idők tanúi: Herzen és Viktor Hugo. In: Makai János (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. (Nova Series Tom. XXXIX. Sectio Historiae. Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére.) Eger, 103–108.

⁶³ Герцен 1931: I. 464–467.

- Kiss László (szerk.) 2013: *Acta Academiae Agriensis*. (Nova Series Tom. XL. Sectio Historiae. Tanulmányok a 70 éves Kaló Ferenc tiszteletére.) Eger.
- Kulcsár Krisztina 2006: A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán. *Korall* (26.) 7. 99–127.
- Гинзбург, Л. Я. 1957: «*Былое и думы*» Герцена. Ленинград.
- Перкаль, М. К. 1971: *Герцен в Петербурге*. Ленинград.

GEBEI SÁNDOR

A „GYŐZELEM NAPJAI” I. PÉTER CÁR ORSZÁGÁBAN

Az ünnepelt kollégákat egy olyan írással szeretném köszönteni, amelynek a témaválasztása egy bizonyos szempontból mindkét kolléga érdeklődési köréhez kapcsolható. Az oroszországi téma Kaló Ferenc esetében nem szorul különösebb indoklásra, Kertész István esetében pedig a „történelem fűszerezése” iránti vonzalma bátorított arra, hogy I. Péter cár győzelmi ünnepeire fókuszáljak. A tartalom kibontása érdekében nem tekinthetünk el a cár gyermekkorának felidézésétől.

Az apa, Alekszej Mihajloviics cár (ur. 1645–1676) 1. házasságában 13 gyermek (8 lány, 5 fiú), 2. házasságában 3 gyermek (2 lány, 1 fiú – Pjotr Alekszejevics, a későbbi Nagy Péter) született. A bőséges gyermekáldás ellenére a trónöröklés egyenes útját az első házasságbeli 5 fiú sem tudta biztosítani. A felnőttkort csupán a 21 éves korában váratlanul elhunyt Fjodor (1676–1682 között III. Fjodor néven cár) és az önálló uralkodásra képtelen, félvak, szélütött (?) Iván (V. Iván néven cár 1682–1696) érte meg. A trónöröklési sorba akarva-akaratlanul be kellett vonni a 2. házastárs fiát, Pétert is, akit egyáltalán nem cárfiként neveltek. Sőt, szántszándékkal kirekesztették a cári udvarból, anyjával és annak rokonságával az ún. Nyemeckaja szlobodán (nyemec = néma, vagyis az oroszul nem beszélők, „Idegenek telepén”) kellett élnie. Életének első tíz évét az Oroszországba különféle civil munkára és katonáskodásra szerződött idegenek (leginkább hollandok és németek) között töltötte, egy olyan mikrovilágban, amely gyökeresen különbözött az orosz valóságtól. Az „idegenek szigete” a moszkvai városkapukon túl, a Jauza folyó jobb partján épült ki. Az 1652-ben engedélyezett első építkezések évről évre gyarapodtak, tíz év múlva már több száz kertes ház sorakozott itt egymás mellett a gondosan megtervezett utcákban. Luteránus, kálvinista (holland) és katolikus templomok, iskolák, kézműves műhelyek (pékek, szabók, cipészek, borbélyok, óráskok, üvegesek stb.) gondoskodtak az itt élők mindennapjairól. Amíg az „idegenek telepén” engedélyezett volt a kocsmákban az alkohol, a kávé fogyasztása, a dohányzás élvezete, addig Moszkvában a legkeményebb büntetés várt azokra, akik próbálkoztak ezekkel az istentelen eretnek szokásokkal.¹

III. Fjodor cár hirtelen bekövetkezett halála az eddig mellőzött Péter cárfiú azonnal a trónörökösök sorába emelte. Az uralkodói képesség problémáját úgy oldották fel, hogy a fiúféltestvéreket, a 15 éves beteg Ivánt is, és a „telepről” a cári udvarba parancsolt 10 éves Pétert is cárrá koronázták. Régensként az Iván fölött anyáskodó édestestvért, Szofját tették meg a bojárak. 1689-re viszont a mostohatestvérek, Szofja és Péter között olyannyira elmérgesedett a viszony,

---

1 Idevágó orosz nyelvű szakirodalom: Ковригина 1998; Захаров 1996; Ярхо 2015.

hogy belső harc indult az igazi hatalom megszerzéséért. A Péter győzelmével záruló „családi viszály” tulajdonképpen az ő valóságos egyeduralmának a nyitánya, hiszen a testileg-lelkileg sérült féltestvére – V. Iván 1696-ban hunyt csak el – nem vett részt az államügyek intézésében. Tehát a 1689–1725 közötti periódus számít ténylegesen I. Péter cár egyeduralmának. (Különleges uralom volt az ő cársága, hiszen a jelölt 35 évből csupán egyetlenegy év, az 1724. év volt háborúmentes.)

A Nyemeckaja szlobodán eltöltött gyermekévek viszont nem múltak el nyomtalanul. Amint arról már szót ejtettünk, a cári gyermek „alapiskoláztatása” de facto az idegenek (hollandok, németek) között zajlott. Az 1672-ben született Pétert minden érdekelte, pontosabban minden kézzel végezhető mesterség. A fa megmunkálása különösen a kedvére való volt. Amíg az elemi ismereteket (írás, olvasás, számolás) Nyikita Zotov dumatanácsnoktól sajátította el, a holland nyelvet a már Moszkvában született idegentől, Andreas Viniustól, addig a hajóácsolás, a hajóépítés és a hajózás fortélyait a holland Frans Timmermantól és Carsten Brandttól, a katonáskodást a katolikus skót Patrick Gordontól, a vigasság és szórakozás (gyakran tivornyázás) szépségeit, de csúfságait is a genfi születésű François Leforttól tanulta el.² Ebben a környezetben egy új életszemlélettel, az orosz, a hagyományos, ortodox értékektől idegen, azokat tagadó életfelfogással találkozott, ami Péter egész életét „megfertőzte”. A Nyemeckaja szloboda mikrovilágába Joachim pátriárka (1690) és az anyja halála (1694) után akadálytalanul elmerülhetett. Az isteni megközelíthetlenségben élő cárok törvényeit, szokásait sutba vágva, az idegenekhez vendégségbe járt, barátaivá,

2 Андрей Андреевич **Виниус** (Andreas Andreason Vinius 1641–1717) – holland kálinista család sarja. Már nagyapja Alekszej cár szolgálatában vasöntő műhelyeket alapított, működtetett. Neveltetése során eleve több idegen nyelvet elsajátított. Az otthon szerzett holland, orosz, német mellett megtanult angolul, latinul. 1655-ben áttért a pravoszláv hitre, a Külügyi Hivatal alkalmazottja volt. Az idegenek telepén lakott ő is, a Lefort-féle összejöveleket állandó résztvevője. Az itt megalakított „legbolondabb, legrészegebbb ...” gyülekezet tagja. Франц Фёдорович **Тиммерман** (Frans Timmerman 1644–1702[?]) – holland kereskedő, Péter tőle szerezte első navigációs ismereteit, csillagászati, geometriai jártasságát. Карстен **Брандт** (Carsten Brandt ?–1693) – holland hajóács, aki egy bárkaroncot kijavítva vízre bocsátotta Péter kedvenc játékszerét, az első vitorlás bárkát. Патрик Леопольд **Гордон** (Patrick Gordon 1635–1699) – Élete végéig katolikus, a Stuart-dinasztia iránti hűségét soha meg nem tagadta. Idegen hatalmak katonájaként szolgált. Brandenburgi, porosz, svéd, lengyel katonáskodás után cári katonának állt a varsói orosz követ rábeszélésére 1661-ben. Praktikus ismereteit az orosz reguláris hadsereg „talpra állításánál” kamatoztatta. Péter játékezeideiből formálódtak ki az ő gyakorlatoztatása révén az ún. gárdaezredek (a Preobrazsenszkij- és a Szemjonovszkij-polk). Az első gárdaezrednek „keresztapja” lett. 1690-től a fiatal cár elválaszthatatlan bizalmasa. Ő volt az első idegen Oroszországban, akit a cár otthonában keresett fel. Франц Яковлевич **Лефорт** (François Le Fort 1656–1699) – Holland verbuválók hatására szegődött orosz szolgálatba. 1676-ban érkezett Moszkvába, de csak egy előnyös házasság lendítte fel karrierjét. Gordon tábornok egyik rokona lett a felesége, az ő ajánlására kapitányi rangban alkalmazták. Az 1670–1680-as évek háborúi előmenetelét segítik. Az előléptetéseit emlékezetes vendégeskedéssel, nagy dínomdánommal ünnepelte meg a Nyemeckaja szlobodán lévő házában.

bizalmasaivá fogadott egyeseket közülük. Első szerelmére, Anna Monsra (egy német luteránus aranyműves lányára) is itt talált rá, akit egy évtizeden át „első barátnőjeként” tisztelt és tartott el. Rá való tekintettel engedélyezte Péter cár az első evangélikus templom építését a telepen. A mélyen hívő Mons kisaszszony reálsan viszonyult a helyzetéhez, tisztában volt azzal, hogy „herr Pieter” soha nem veheti el feleségül, soha nem lehet belőle cárné. Tudomásul vette a „háziasszony szerepét”. Főzött, mosott, állatokat gondozott, kertet művelt. Az időnként „hazatérő férjét” kényeztette, annak kicsapongásait, barátaival folytatott dorbézolásait nyugalommal fogadta. Az effajta szórakozásnak nagy mestere Lefort volt, aki kifogyhatatlan ötleteivel gondoskodott a vendégek hangulatáról. Péter cár rendszeres látogatója volt a Lefort-háznak, vendégeskedéseiről naplójegyzetek tanúskodnak.³ Olyannyira elégedett volt a katona-házigazda ilyenfajta szolgálataival is a cár, hogy 1690-ben a fia születésekor Lefortot vezérőrnaggyá léptette elő. A cári kegy folytatódott azzal, hogy államköltségen egy hatalmas, 1500 főt befogadni képes palota épülhetett számára a telepen, hiszen az uralkodót és kíséretét csakis méltó körülmények között fogadhatta. 1693 őszén már több száz vendég szórakozhatott az új monumentális épületben. A szeptemberi vigasság pl. négy napon át tartott megállás nélkül. (Egyik teremben aludtak, pihentek a kimerült vendégek, a másokban zene szólt és táncoltak, a harmadikban, a 250 főre megterített asztaloknál ettek-ittak stb., esténként tűzijátékban gyönyörködtek, ágyúkból durrogattak.) Minden „állami”, egyházi ünnepnapot, családi születésnapot, névnapot ilyen formában tettek emlékeztetéssé.⁴ Írásos dokumentum nincs róla, de a legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy Leforttól származik a mindenkit meghökkentő és megbotránkoztató „intézmény”, a „részezeskedés minisztériuma” alapításának ötlete. A duhajkodásban ekkor határokat nem ismerő Péter cár kapva kapott a feldobott ötleten, és „társszerzőként” együttműködött annak megszervezésében. Hivatalos nevén: „*всешутейший, всепьянейший сумасброднейший собор*” (a legbolondabbak, a legrészezesebbek és a legeszementebbek gyűlése) élén a „pátriárkával”. (Első „főtisztelendője” Péter első tanítója Nyikita Zotov lett.) Maga a cár állította össze a működési szabályzatukat, amelynek az 1. §-ában az állt, hogy mindennap kötelesek leinni magukat, józanul lefeküdniük tilos. Ez a hivatalosított minisztérium a cári udvar különleges intézménye volt a középkori udvari bolondok szerepének „továbbfejlesztésére”. Válogatott részeges, dadogó tagjai minden udvari rendezvényen ott voltak, a legdurvább tréfákat engedhették meg maguknak büntetlenül. Azért alkalmazta őket a cár – egyesek így magyarázták –, hogy az ájtatoskodó egyháziakat kifigurázzák, nevetségessé tegyék őket, tekintélyüket aláássák. Egyetlen istenhez imádkoztak, kizárólag Bacchushoz. Ez a testület „az egyházi hierarchia és szertartások legundorítóbb paródiája volt”⁵ – a neves orosz történész Kljucsevszkij értékelése szerint.

3 Павленко 2009: 57.

4 Павленко 2009: 61–62.

5 Ключевский 1989: 36–37.

Friedrich Wilhelm Bergholtz, a holsteini küldöttség tagja, aki 1721-ben szemtanúja volt a „legbolondabbak, legrészegeesebbek” attrakcióinak, pozitívan közelített a jelenséghez. Péter, ez a „bölc s uralkodó” (*мудрый государь*) tükörként használja a 12 kardinálisnak beöltöztetett, részegeskedő, utálatos embert – jegyzi fel naplójában a holsteini vendég –, hogy a jelenlévők okuljanak a látványból, és még véletlenül se hasonlítsanak a nekik szolgáló pór emberekhez. A példából tanulva törekedjenek ők is arra, hogy gyökerestől lehessen kiirtani minden ősrégi, káros, durva szokást (az iszákosságot) a hétköznapokból és az ünnepekből egyaránt.⁶ Ez a szervezet egyébként több mint két évtizeden át funkcionált. Fontos kelléke volt az orosz győzelmi ünnepségeknek, ahol a „részeg, bolond kardinálisok” a legyőzött ellenség kigúnyolásában jeleskedtek. Azov 1696-os elfoglalása után rendezett örömműnnepen a török szultán és nagyvezír, illetve az iszlám vallás kifigurázása volt a céltáblájuk,⁷ a svédek felett aratott orosz győzelmek (Poltava, 1709, a Hangö-udd [=finnül Hango, =oroszul Gangut]-félszigetnél zajlott tengeri ütközet, 1714⁸) pedig a svéd katonai hegemónia porig alázásának a témájául szolgáltak. Természetes, hogy ezeknek a nagyszabású, több napon át tartó állami ünnepeknek a kiemelt eseménye a katonai díszszemle volt, 1714-ben pedig a győztesek flottaszemléje Pétervárrott. Miután 1714. július 26–27./augusztus 6–7-én a legyőzhetetlennek hitt svéd hadiflotta is elszenvedte „a maga Poltaváját” a finn Hango-félsziget Rilaxi (Riilahti) fjordjában az ünnepi parádéra szeptember 20-án/október 1-jén került sor a Néván. 150 ágyú üdvölvése köszöntötte a hazatérő győzteseket. A folyami felvonulást a tengeri csatában főszerepet játszó, vitorlával is felszerelt orosz evezős gályák nyitották meg. (Ti. a sekély vizű fjordban a mély merülésű svéd hajók szinte mozgásképtelenek voltak.) A győzelem és a parádé értékét növelte, hogy a zsákmányként lefoglalt svéd zászlóshajót is, a foglyul ejtett svéd főpa-

6 Берхгольц 1843: 152–154.

7 Устрялов 1858: 300. – Eddig soha nem látott ünnepségsorozat vette kezdetét Moszkvában. Látványosságok mindenfelé. A Moszkva folyón át vezető kőhídnál diadalkapu emelkedett, a tetején a kétfejű sassal három koronával. A diadalív drapériával volt fedve, zászlókkal díszítve, homlokzatán felirat. „Isten velünk, senki nem lehet ellenünk.” (*Бог с нами, никто же не на ны.*) Alatta a „dicsőség lebegő alakja, jobb kezében babérkoszorú, baljában olajfaág”. Alatta újabb felirat: „Tettéért érdemes a jutalomra” – más fordításban: „Kiérdemelte a fizetséget”. (*Достоин делатель мзды своея*) [...] A diadalív jobb és bal oldalán hatalmas férfialakok, Herkules és Mars magasodtak. Feliratuk: „Herculesi szilárdsággal” „Marsi bátorsággal” (*Геркулесовою крепостью, Марсовою храбростью*). Hercules lábánál az azovi pasa figurája két rabláncban lévő törökkel, Mars előtt pedig a tatár murza bábuja két összeláncolt tatár fogollyal volt látható. – Just Juels, IV. Frederik dán király követe Oroszországban (Ambassade i Rusland), a fél évvel későbbi, az 1700. január 1-i moszkvai parádé szemtanúja egy ijesztő epizódról is beszámolt. A menetben lovagló Péter cár hirtelen leugrott a lováról, és eltorzult arccal, görcsben rángatózva egy svéd zászlónak esett. Kardjával össze-vissza vagdalta, lábbal tiporta, fékezhetetlenül tombolt. A szokatlan jelenséget Péter idegrohamának tulajdonították. – Юль 1892. [o. n.]

8 Az orosz flotta megszületéséről és kiépüléséről lásd pl. Веселаго Ф.Ф. tengerész-hadtörténész munkáit: Веселаго 1872, 1875.

rancsnokot, Nils Ehrenschöld ellentengernagyot is „közszemlére” bocsátották a Néva partján tolongó tömeg számára. A hannoveri elektor jelen lévő oroszországi rezidensének, Friedrich Christian Webernek a jelentéséből arról is értesülünk, hogy a svéd ellentengernagy egy új, ezüsttel átszövött, Péter cár által ajándékozott mundérban díszelgett. Péter cár ugyancsak ellentengernagyként (a győzelem elismeréseként kapta meg ezt a rangot) zöld színű, arannyal átszövött díszegyenruhában pompázott. A szenátus épülete előtt partra szállva folytatódott az ünnepi felvonulás egy diadalív alatt. Azon egy festett jelkép hirdette az orosz sas fölényét a svéd elefánt fölött, a sas karmaiban egy elefántot tartott (ugyanis az elfoglalt és a Névéra bevontatott svéd hajó neve „Elefánt” volt), megtoldva a latin közmondás – „*Aquila non capit Muscas*” – verziójával: „Az orosz sas nem kapdos a legyek után”.⁹ A látványosság igazi csattanója Péter cár nagy hatású beszéde volt, amellyel nemcsak „sajátjainak”, de a jelen lévő külföldi vendégeken és hivatalos személyeken keresztül Európának is üzent. „Ki gondolta volna, testvéreim (*bratci*), 30 évvel ezelőtt – indította eszmefuttatását magasztos pátozzsal –, hogy az Ost-See partján, német ruhába öltözve, az ellenségtől elvett területen hajókat ácsolunk magunknak, és olyan várost építünk, a melyben ti most éltek. Megéljük azt, hogy a külföldre tanulni küldött fiaink tudással gazdagodva hazatérnek, megéljük azt, hogy a nálunk élő külföldiek tisztelni fognak bennünket, a külföldi uralkodók pedig engem. Minden tudás bölcsője Görögország volt, majd Itáliába került át, onnan pedig [Nyugat-] Európába. Elődeink »tudatlansága miatt« (*nyeveszesztvo*) a tudás tovaterjedése a lengyeleknél megtorpant. Eljött az idő, ránk került a sor, hogy kinyissuk a szemünket, hogy »a Görög tudományokat, művészeteket és életmódot« átvegyük, elsajátítsuk. Ez viszont csak abban az esetben sikerül, ha ti mindenben támogattok engem, minden ellenvetés nélkül engedelmeskedtek nekem, amíg nem tudtok helyesen cselekedni, szabadon dönteni a jó és rossz között. A tudás és ismeretek áramlása, áramoltatása ugyanaz, mint az emberi testben a vérkeringés, és hiszem, hogy a tudományok előbb-utóbb elhagyják Angliát, Franciaországot, Németországot, és Oroszországba érkeznek, de néhány évszázados ittlétük után visszatérnek »eredeti hazájukba«, Görögországba. Gondoljatok a latin mondásra: »*Ora et labora!*«”¹⁰ A háború várva várt lezárása csak 1721-ben sikerült, pedig a béketárgyalások már XII. Károly halála után megkezdődtek. (A nagy katonakirályt 1718. november 30-án a norvég Fredrikshald ostromakor halálos lövés érte.¹¹) A fegyvernyugvást valójában az orosz deszantegységek egyre gyakoribb és sikeresebb Stockholm környéki pusztításai kényszerítették ki. 1721. augusztus 30-án/szeptember 10-én aláírásra került Nystadban (=ma: a finn Uusikaupunki) az a 24 cikkelyes békeszerződés, amelyben a két évtizeden át viaskodó felek igaz barátságot és szomszéd-

---

9 Бебер, 1872. [o. n.]

10 Бебер, 1872. [o. n.]

11 Mizler, 2010: 44–59.

ságot, örök időkre érvényes békét ígértek egymásnak szárazon és vízen.¹² Svédország kénytelen volt tudomásul venni az orosz erőfölényt, azaz a Baltikum területi átrendezését. Oroszországhoz került Livónia Rigával, Esztónia Revellel (=ma: Tallinnal), Narvával, Karélia délkeleti része Kexholmmal (=ma: Priozerszkkal), Viipurival (=ma: Viborggal), Ingria (=Ingermanland, a Néva torkolatától a Ladoga-tóig terjedő rész), Ösel (=ma: Saaremaa), Dagö (=ma: Hiiumaa), Moon (=ma: Muhu) szigetek. Az orosz fél szabad kereskedelmet biztosított a svédeknek Rigában, Revelben és az Ösel szigeti Ahrensburgban (=ma: Kuressaare), ahonnan évente 50 ezer rubel értékben vámmentes gabonakivitel illette meg a vesztes Svédországot. A szárazon és vízen zajló kereskedelem egyébként a szokásos vámok, illetékek lerovásával folyhatott. A háború előtt és alatt működő svéd kereskedőházak visszakerültek tulajdonosaikhoz, a régi svéd fennhatóságú nagyvárosokban, kikötőkben új kereskedőházak nyílhattak. A balti térség nyugalmasában és a balti kereskedelem fellendítésében érdekelt Oroszország vállalta a Livóniában, Esztóniában és a szigeteken élő egykori svéd alattvalók privilégiumainak tiszteletben tartását, az evangélikus vallás bántatlanságát, de azt kikötötte, hogy az itt élő birtokosok, ingatlantulajdonosok három éven belül cári hűségesküt tegyenek, ellenkező esetben kötelesek tulajdonukat eladni és a svéd korona fennhatósága alá költözni. Mivel az „igaz barátság és szomszédság”, illetve „a valódi béke” ország-világ előtt demonstrálandó, ezért állandó diplomáciai képviselőt nyílhatott a fővárosokban a kölcsönösség elve alapján. Hogy mennyire leáldozott a svéd korona ereje és tekintélye, mutatja az a tény, hogy a békét orosz követelésre három héten belül már ratifikálták is.

Péter cár euforikus hangulatában minden korábbi ünnepet elhalványítva tette emlékezetessé a nagy eseményt. Az új és a régi fővárosban, Pétervárott és Moszkvában külön-külön, egy-egy teljes héten át tartottak a különböző társadalmi kasztok szintjéhez igazított össznépi vidámságok. Pétervárra egyébként szeptember 4-én futott be az örömhír. Minden erődbeli és hajóágyú megszólalt, órákon át szakadatlanul dörögtek az ágyúk, zúgtak a harangok. A már említett holsteini kamarásnak, Bergholtznak, az ünnepek résztvevőjének részletes ismertetéséből tudjuk, hogy az eufória napról napra erősebbé vált. Ha még valakinek kétsége támadt volna az ágyúk és harangok jelezte örömhírről, úgy a fehér vállszalagos lovashírnökök gondoskodtak az információ továbbításáról. Utcáról utcára jártak a 35 ezer lakóházzal bíró városban, kettős olajág fölött babérkoszorús fehér zászlót lobogtattak, trombitával és üstdobokkal jelezték mindenki számára: béke született.¹³ Másnap a holsteini delegáció szálláshelyénél váratlanul katonazenészek, főleg kürtösök és üstdobosok jelentek meg, hogy „zenével” köszöntsék a vendégeket a békekötés apropóján. A hercegnek elég sok pénzébe került a zenészek figyelmessége – jegyezte meg Bergholtz. Alighogy távoztak a zenészek, hivatalosra váltott a napirend. Péter

12 A béke szövege: ПСЗ VI, 1830: 420–431.

13 Берхгольц 1843: 135–136.

cár személyes követei a cár nevében sétahajókázásra és Erzsébet nagyhercegnő születésnapjára ünnepségére invitálták a fontos vendégeket. Az értük küldött sétahajó a Néva túlsó partjára szállította a meghívottakat, ahol maga a cár és cárné fogadta a díszvendéget és kíséretét. Rövid négyszemközti beszélgetés után a gyülekezőhelyről megindult a sétahajók, jachtok karavánja az admirális hajója után. Az admirális diktálta a tempót, a manővereket a Néván fel s alá. Egyetlen hajó sem önállósíthatta magát, szigorúan az admirális (zászló) utasításai szerint cselekedhettek. Zászlólevonásig minden hajó a „parancsnak” engedelmességgel szelte a Néva vizét. A hajón lévők vidámságáról kisebb-nagyobb fedélzeti zenekarok gondoskodtak. A sétahajókázás után a cár, cárné vendégerege a posta palotánál partra szállt, és a gazdagon megterített asztaloknál falatozott.¹⁴ A táncos bálozással tarkított fogadás este 11 óra körül ért véget. Még ki sem pihente a holsteini delegáció az előző nap fáradságait, amikor újabb meglepetéssel próbálta feledtetni Péter cár a holsteiniek Nystad miatti csalódottságát. (Tudniillik a holsteini herceg arra számított, hogy a cár belefoglaltatja a békeszerződésbe a herceg svéd királyi ambícióit, ami viszont elmaradt!) Ezúttal a program a pétervári glóbusz megtekintése volt.¹⁵ Ez a glóbusz 1654–1661 között épült sub directione Olearii. Eredetileg Schleswigben volt látható, amit Péter cár 1713-ban személyesen is megcsodált. A schleswigiek ezzel az ajándékkal kedveskedtek a cárnak, aki Pétervárra való szállításáról gondoskodott. Ez négy évbe tellett – állítja Bergholtz –, vízi úton Revelbe (Tallinba), onnan szárazon tovább. Pétervárott egy speciális épülete van a glóbusznak, de végleges helye a Vasziljevskij szigeten lesz. A földgömb kívül-belül működik – írja a holsteini hivatalosság alig leplezett ámulattal. Kívül a földrészek, belül a csillagos égbolt rajzolódik ki, a földgolyó tengelyét idézve akörül forog. A glóbusz belsejébe egy holsteini címerrel díszített ajtón keresztül lehet belépni, belsejében egy rögzített asztal, körülötte 10 ember számára ülőhely. Az egész szerkezetet egy szász származású, de sokáig Holsteinben élő mestermester kezeli. A külső és belső festéseket, díszítéseket lüttichi (liege-i) mesterek készítették – osztja meg az olvasókkal a glóbuszal kapcsolatos tudnivalókat az egyébként Oroszországban született, egykori cári tábornok-apa fia.

Szeptember 10-én az álarcosbálok sorozata kezdődött, és több napon át tombolt a jókedv. A nyitó eseményre ágyúlövés szólította a kötelezően álarcot viselő, de egyenköpenybe burkolózott személyeket a szenátusi épület előtti, lepadlózott térre, hogy a hálaadó misén részt vegyenek, hogy utána pedig ledobhassák magukról a köpenyeiket, és a saját maguk kreálta, tirke-tarka jelmezeiket felfedhessék. Maga a cár holland matrónának vagy talán fríz parasztnak öltözött, de a nyakában lógó harci dob arra utalt, hogy katonai szolgálatát hajódobosként kezdte. A cárné holland vagy fríz parasztasszonynak öltözött, tafotával kivarrott fekete bársonyszoknyát viselt, karján kis kosárkát vitt.

14 Берхгольц 1843: 137–140.; A glóbusz 1725-ben a Tudományos Akadémia rendelkezésébe került át, de az 1747. évi tűzvészben több értékes műtárggyal megsemmisült.

15 Берхгольц 1843: 140–143.

Árulkodó jel volt, hogy az álarcos főszereplők milyen jelmezben és milyen kísérettel vonultak fel. Pl. az egyik népes kíséret francia szüretelőket jelenített meg, viasz szőlőtőkéről viaszfürtöket szüreteltek. Voltak itt, akik indiaiaknak, kínaiaknak, perzsáknak, egyiptomiaknak stb. maszkírozták magukat, nem hiányoztak a gúnyolandó római katolikus előljárók, püspökök, jezsuita, domonkos szerzetesek alakjai sem stb. Egyesek mitológiai alakokként, pogány istenségekként (Bacchus, Neptunus, Szatír=Mensikov táncmestere volt) mutatkoztak, mások állatok bőrébe, bundájába bújtak (rénszarvas, medve, tigris). A színes kavalkád tulajdonképpen a magamutogatást, a gazdagsággal való hivalkodást, a figyelem felkeltését stb. szolgálta¹⁶ – vonta le a látottak tanulságát Bergholtz. A vég nélküli maskarabálok szeptember 17-én az Admiralitás, a hajóépítő műhely és a „zászlók házána” a megtekintése szakította meg. Egy új hadihajó ünnepélyes építése kezdődött el a cár jelenlétében. S ha már jelen volt a tőkegerenda lefektetésénél Péter cár, minden ceremóniát félredobva beállt a hajóácsok közé dolgozni, és csak az Admiralitás ágyújának eldördülésére hagyta félbe a munkát, kíséretével „a zászlók házába” vonult vacsorázni. Ebben a házban gyűjtötték össze és állították ki az összes svéd trófeazászlót, hadijelvényt, amiket a húszéves háború idején zsákmányoltak.¹⁷ Végre-valahára ezen a napon (18-án) befejeződött a féktelen mulatozás Pétervárott – sóhajt fel őszintén Bergholtz –, mindenki belefáradt a parttalan evésbe-ivásba, de senki nem merészelt távol maradni a maskaranapoktól, senki nem kockáztatta meg az 50 rubelnyi büntetést.¹⁸

A diadal teljes és hivatalos csúcspontja október 22-én/november 4-én következett el, amikor a ratifikált szerződést közhírré tették. Szándékosan ezen a nevezetes napon olvasták fel a nagyközönségnek a pétervári Szentháromság-székesegyházban a békeszerződés szövegét, hiszen a nemzeti büszkeség, a nemzeti összetartozás napját szimbolizálta október 22./november 4. már egy évszázada. Ilyenkor az ország évről évre az 1612-es év hőseiről emlékezett meg körmenetekkel, mert a Minyin és Pozsarszkij vezette, nemeseket és nem nemeseket egységbe tömörítő népfelkelés ekkor szabadította fel Moszkvát a lengyel hódítóktól. A győzelem hírének közzététele után az ünnepi misét celebráló pszkovi érsek – a Szent Szinódus és a Szenátus engedélyével – bejelentette, hogy a cár őfelsége az érdemeivel rászolgált a „Nagy”, a „Haza Atyja” és az „Imperátor” titulusokra. Némi szabadkozás után „minden oroszok cárja”, Péter elfogadta a felajánlott címeket, Oroszország hivatalos neve Orosz Birodalommá nemesült, uralkodójának hivatalos titulusa pedig „Nagy Péter, minden oroszok Császára (Imperátora), a Haza Atyja” lett.¹⁹

16 Берхгольц 1843: 146–154.

17 Берхгольц 1843: 158–159.

18 Берхгольц 1843: 160.

19 ПСЗ 1830: VI: 445–446. – Oroszországot birodalomként, uralkodóját imperátorként Péter uralma idején csak Svédország, Poroszország és Hollandia ismerte el. 1731-ben Dánia, 1741-ben Nagy-Britannia, a Német-római Császárság, 1745-ben Franciaország,

Az össznépi szórakozást egy fényes tűzijáték egészítette ki. A Szenátus épületével szembeni Néva-szigeten egy hatalmas Janus-templomot ácsoltak, kapujában kétoldalt egy-egy figurával, az orosz cárt, illetve a svéd királyt szimbolizálva. Az egész komplexum mellett meggyújtásra váró tűzpiramisok, tűzkerekek. A szigetről a Szenátus erkélyéhez gyújtózsínórt húztak, amely az orosz címerállatnál, a kétfejű sasnál végződött. Pontban éjfélkor Péter cár meggyújtotta a gyújtózsínórt, a sas (a Tűzmadár) rászállt a Janus-templomra, és lángba borította. Az épületből figurák léptek elő, és kitárták a templom kapuit, az épület belső teréből százával röppentek fel a különböző színű rakéták. Ez jeladás volt a Néván horgonyzó hajóknak, amelyek egy órán keresztül folyamatos ágyúszóval köszöntötték a béke eljövetelét. A tűzijáték fontos eleme volt még az a két kompozíció, amely a győzelmet és a sikeres békekötést hirdette. Az első egy kikötőbe úszó hajót ábrázolt „*конец дело венчало*” (dicsőséggel zárult az ügy) felirattal, a másodikon az orosz és a svéd koronák egybefonódása volt látható „*соединение дружбы*” (barátságban való egyesülés) szöveggel.²⁰

A régi főváros, Moszkva sem maradhatott ki az ünneplésből. Péter, az új imperátor, hogy az ünnepélyességet maximálisan biztosítsa, a Moszkvába történő bevonulást hat héttel későbbre, 1721. december 18-ra halasztotta. Ő maga is részt vett a diadalmenet megtervezésében, külsőségeinek kigondolásában. A tengerhez való vonzódását a szárazföldi Moszkvában is hangsúlyozni kellett. Ezért a „Szép-városkapu” (*Красные ворота*) mögötti téren sorakozott fel a téli „üzemmódra szerelt” („*на зимнем ходу*” = szánokra emelt) orosz flotta, amely egy hajóból, sok bárkából, csónakból állt össze. A vezérhajón a matróz egyenruhába bújt Péter cár serénykedett. Az orosz flotta felvonulása azért volt különösen érdekes, mert a „téli hajókat” szarvasok és medvék húzták. A legkisebb „hatlovas hajókban” 10-12 matróz foglalt helyet. Pompás látvány volt a cárné üvegtükrökkel borított, kemencével fűtött „gondolája”. Péter császár dupla fedélzetű, három árbocos „hadihajója” a valóság illúzióját idézte éppúgy, mint a „fals (fából, papírból) ágyúk” sokasága a néhány igazi, üdvlövéseket leadó ágyú között. A „hadihajó” legénysége a parancsoknak engedelmeskedve tengeri manővereket is produkált, a 16 lovas „hadihajó” mozdulatait a felhúzott vitorlákkal segítették.²¹

Civilek és katonák – rangjuktól, beosztásuktól függően – kisebb-nagyobb arany emlékérmekkel lettek gazdagabbak az ünnepnapok idején. Ezek a medálok értékükben azonosak voltak a Poltaváért és a Hangöért (Gangutért) osztogatott kitüntetésekkel, de egyedülállóak voltak azért, mert a feliratuk büszkén hirdette: orosz bányákból származó aranyból készültek. Némileg érthetetlen, hogy a nagy diadal apropóján csupán egyetlen, a legmagasabb állami kitün-

---

1759-ben Spanyolország, 1764-ben a Rzeczpospolita (a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) hivatalosította az 1721. évi diplomáciai változást.

20 Майков 1895: 17–18.

21 Бассевич 1867: 207–209.

tés, a Szent András-rend, került átadásra, az is a holsteini-gottorpi hercegnek, Karl Friedrichnek (Karl Peter Ulrich – a későbbi III. Péter cár – apja). Poltava évében hatan is részesültek ebben a kegyben (négy orosz tábornok, egy orosz és egy külföldi miniszter).²² A köznépet az általános amnesztia – a gyilkosok kivételével minden száműzött és fogvatartott visszanyerte a szabadságát – és az 1718 óta felhalmozódott adóhátralék eltörlése vigasztalta leginkább.²³

Nagy Péter császár a 21 éves háború tanulságát, tapasztalatát egy olyan háromszor is megbukott tanuló iskolaéveihez hasonlította, aki a „hétosztályos (elemi) iskolát” csak harmadik próbálkozásra tudta csak (*трехвременная школа*) sikeresen elvégezni.²⁴ Tehát az 1721. augusztus 30-át/szeptember 10-ét, a békekötés napját méltán emelte be az állami ünnepek sorába. A svéd Dominium maris Baltici-t 1721 után orosz dominium váltotta egészen 1918-ig. Az utókor pedig azóta is folytatja a „zsarnok – reformátor” uralkodó minősítését: „Első Péter” vagy inkább „Nagy Péter”?²⁵

FORRÁSOK

- Бассевич, Г. Ф. 1867: „*Записки графа Бассевича, служащие к пояснению некоторых событий из времен царствования Петра Великого*”. М. https://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bassevic_II/text1.htm – utolsó letöltés: 2022. június 6. Franciából fordítva: *Henningue Frederic de Bassewitz: „Éclaircissements sur plusieurs faits relatifs au règne de Pierre le Grand, ...”*
- Берхгольц, Ф.-В. 1843: *Дневник камер-юнкера Берхгольца, 1721–1725*. 1721 год. Сентябрь. – https://www.vostlit.info/Texts/rus13/Berhgzol_2/text1.htm – utolsó letöltés: 2022. május 31. – németből fordítva. Publikálva még: *Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений*, Том 43. № 169. 1843.

22 Серков 1990: 93–95; Дуров 1993. – A Szt. András-rend kitüntetését (*орден Святого апостола Андрея Первозванного*) I. Péter alapította 1698-ban, Oroszország védőszentje nevével (*Sanctus Andreas Patronus Russiae*). Az András-kereszt négy végén lévő betűk, S.A.P.R. az előbbieket rövidítése. A kétfejű sason nyugvó András-keresztet világoskék színű, vállon átvett szalagon viselték, vagy szalag nélkül arany nyakláncra. Jelvénye egy nyolcszögletű ezüstcsillag a jelszóval: „*За Веру и Верность*” (A hitért [a vallásért] és a hűségért). Egyszerre csak 12 orosz és 12 külföldi viselhette a legmagasabb állami kitüntetést. Csak nemesi származásúak nyerhették el, civilek, katonák egyaránt. Ez utóbbiak közül csakis a tábornokok. Az első kitüntetett Fjodor Golovin (1699), a második Ivan Mazepa kozák hetman (1700) volt. I. Péter cár is csak hetediként érdemelte ki a Szt. András-keresztet (1703). 1917-ig adományozták ezt a kitüntetést. I. Péter cár, császár 41 főt (közöttük 17 külföldit), II. Katalin 104 főt (közöttük 44 külföldit), I. Miklós 30 éves uralkodása alatt 220 főt (közöttük több mint 100 külföldit) érdemesített a Szt. András-rend tagjának. 1998-ban az Orosz Föderációban újra hivatalosították ezt az elismerést.

23 Бассевич 1867: 207.

24 Ключевский 1989: 54.

25 Font-Krausz-Niederhauser-Szvák 1997: 245–248, 252–253.

- Вебер, Ф. Х. 1872: Записки Вебера о Петре Великом и об его преобразованиях,... In: *Русский архив* № 6–9. Москва. http://adjutant.ru/lib/rus_archive_1872-09.htm – utolsó letöltés: 2022. június 3. Németből fordítva: A német szöveg is elérhető a neten: Friedrich, Christian Weber: *Das veränderte Rußland, In welchem Die jetzige Verfassung des Geist- und Weltlichen Regiments, Der Kriegs-Staat zu Lande und zu Wasser; [...] In einem Biß 1720 gehenden Journal vorgestellt werden, Mit einer accuraten Land-Carte und Kupferstichen versehen.* Nicolaus Förster, Franckfurth, 1721. <https://archive.org/details/WeberRussland1721/page/n5/mode/2up> – utolsó letöltés: 2022. június 3.
- ПСЗ 1830: VI: *Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.* Том VI. (1720–1722) Санкт-Петербург.
- Юст, Юль 1892: Записки Юста Юля, датского посланника при русском дворе (1709–1711) // *Русский архив*, № 3. Dánból fordítva: Just Juels rejse til Moskva 1709–1711 – https://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jul_3/text1.htm – utolsó letöltés: 2022. május 31.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Веселаго, Ф.Ф. 1872: *Список русских военных судов с 1668 по 1860 год.* Санкт-Петербург.
- Веселаго, Ф.Ф. 1875: *Очерк русской морской истории.* Часть I. Тип. Демакова, Санкт-Петербург.
- Дуров, В. 1993: *Орден св. Андрея Первозванного / Ордена России.* – Воскресенье, Москва. <http://armor.kiev.ua/History/Andrew.html> – utolsó letöltés: 2022. június 10.
- Захаров, В. Н. 1996: *Западноевропейские купцы в России: Эпоха Петра I.* РОССПЭН, Москва.
- Ключевский, В. О. 1989: *Курс русской истории.* Sankt Petersburg. 1904.; Reprintjét használtam: Сочинения в девяти томах. IV. Мысль, Москва.
- Ковригина, В. А. 1998: *Немецкая слобода Москвы в конце 17 – первой четверти 18 вв.* Археографический центр, Москва.
- Майков, В. В. 1895: *Поступки и забавы императора Петра Великого.* Санкт-Петербург.
- Павленко, Н. И. 2009: *Лефортово.* Молодая гвардия, (Жизнь замечательных людей), Москва.
- Серков, С. Р. 1990: Первые ордена России // *Военно-исторический журнал.* № 1. 93–95.
- Устрялов, Н. Г. 1858: *Исторія царствованія Петра Великаго.* т. II. Изд. Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, Sankt Petersburg.
- Ярхо, В. А. 2015: *Иноземцы на русской службе.* Ломоносовъ, Москва.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula 1997: *Oroszország története.* Maecenas, Budapest.

Miszler Tamás 2010: „Az utolsó felvonás”: XII. Károly norvégiai hadjáratai (1716, 1718). In: Miszler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Konferenciakötet. PTE BTK Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 31–59.

GESZTELYI TAMÁS

GYERMEKÁLDÁST SEGÍTŐ VARÁZSGEMMA

Az oslói Ustinow-gyűjteményben egy egészen különleges darabnak tekinthető gemma található.¹ Az előlapján guggoló helyzetben álló asszony, ami a szülés erőlködésére utal. Haja a vállára hullik. Egyik kezével térdére támaszkodik, a másikkal nemi szervéhez nyúl. A guggoló helyzet a nők szülési testtartása volt, olykor a szülési szék is látható, melyen ilyenkor ültek.² A kibontott haj minden kötés megoldására utal. A hátoldalon látható állatalak meghatározása vitatott. Eitrem a következőképp írta le: „Kutya (sakál?) felálló fülekkel és meredő nemi szervvel.”³ Alatta SSS középen egyenes vonallal összekötve, előtte és fölötté OPΩPIOYΘ olvasható. A feliratot Eitrem Hóros nevének fény jelentésével hozta összefüggésbe, míg a gemma élén megjelenő betűket (VVV) három alfának értelmezte, és esetleg a áylóç szó rövidítéseinek. A futó állat lehetséges értelmezése A. A. Barb⁴ nyomán a következő: a görög kyón kutyát és terhest egyaránt jelenthet, így Anubist a szexuális erővel kapcsolta össze, aki nemzi és hordozza combjai közt a mindenséget.⁵ Ezt az értelmezést az ithyphallikus ábrázolás megerősíteni látszik.

J. Gwyn Griffiths az állatot szamárnak látja, mely Séth-Typhónt testesíti meg, aki a szexuális energia és a termékenység forrása.⁶ Válaszában Barb⁷ elfogadja a szamár meghatározást, és idéz három olyan mágikus gemmát, melyen az állat ugyanolyan tartásban látható, mint ezen a gemmán, de a képfelület alján hanyatt fekszik, fölötté pedig a guggoló nő *cunnusát* az állat phallosza felé irányítja. Értelmezésében mindkét alakot ártó démoni erőnek tartja, az állat „a szamár, mely az ártó Séth megtestesülése”, a nőalak „az ártó Métra vagy Hystera... mint egy obszcén mezítelen nő jelenik meg”.⁸

Az Ustinow-gemma alapján – mely az előbbi jelenetet két részre bontva helyezi el a gemma két oldalán – Barb értelmezése teljesen elhibázottnak tűnik. Ugyanis a hátoldal feliratának elemei jól ismertek a szülési amulettekről. A három S középen egyenes vonallal összekötve a Chnubis jel, mely az egyiptomi Chnum szimbólumából származik: egy kinyújtott kígyótestre három további

1 Gesztelyi 2022: Nr. 69.

2 Bonner 1950: 92 skk, Michel 2001: Nr. 387 sk.

3 Eitrem 1921: 20 sk. Nr. 12.

4 Barb 1953: 216 Nr. 45.

5 Vö. Plutarchos De Iside et Osiride 44.

6 Gwyn Griffiths 1959: 367.

7 Barb 1959: 369.

8 Barb 1959: 370.

van merőlegesen ráhelyezve.⁹ A három V a gemma élén három K betű szára lehet, melyek ez esetben a szülési görcsök amulettjeinek a betűi, a kólika karakterei. Hasonlóképpen sorolja fel ezeket a betűket egy, a British Museumban őrzött gemmának a hátoldala,¹⁰ ott azonban megvannak a betűk függőleges szárai is, melyek ez esetben hiányoznak. A futó állat megnyúlt teste valóban kutyára emlékeztet, de fejformája, kinyitott szája, hosszú fülei és hangsúlyozott hímtagja inkább számárra utal.

V. Dasen szerint az előlap nőalakjában Omphaléről van szó, aki hasonló szerepet játszik itt, mint Héraklés a mágikus gemmákon: „ahogy Héraklés egy oroszlánt fojtogat, Omphalé egy számár ellen harcol, mely megtestesíti a gonosz erő akcióját, mely a nő egészségét fenyegeti a méh akaratlan mozgásától a vetélés veszélyéig.”¹¹ Az ábrázolásban és a feliratban kifejeződő kívánságok tehát a következőképp mondhatók el: biztos megtermékenyítés, a magzat megőrzése és könnyű szülés. A szülési görcsökkel összefüggő gemmák rendszerint barna jáspisból készültek, ahogy ez esetben is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barb, Alphons Augustinus 1953: Diva Matrix. *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* (16.) 193–238.
- Barb, Alphons Augustinus 1959: Seth or Anubis II, *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* (22.) 367–371.
- Bonner, Campbell 1950: *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor.
- Dasen, Veronique 2008: Le secret d’Omphale. *Revue Archeologique* (46) 2. 265–281.
- Eitrem, Samson 1921: *Ein christliches Amulett auf Papyrus*. Videnskapsselskabet Forhandlingar, No. 1. Kristiania.
- Gesztelyi, Tamás 2022: The Gems in the Ustinow Collection, Museum of Cultural History, University of Oslo. *Acta Classica Debr.* (58.) 101–141.
- Gwyn Griffiths, John 1959: Seth or Anubis? *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* (22.) 367.
- Michel, Simone 2001: *Die magischen Gemmen im Britischen Museum I-II*, London.
- Zwierlein-Diehl, Erika 1993: *Magische Amulette und andere Gemmen des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln* (Papyrologica Coloniensia XX), Opladen.

9 Vö. Zwierlein-Diehl 1993: Nr. 16.

10 Michel 2001: Nr. 392.

11 Dasen 2008: 265: „Whereas Heracles throttles a lion, Omphale fights against a donkey which embodies the action of malevolent entities threatening feminine health, from the involuntary movements of the uterus to the dangers of delivery.” E gemmák részletes leírása: Dasen 2008: 267–269.

GYÖRKÖS ATTILA

A TRÓJA-MOTÍVUM MEGJELENÉSE A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYAR–FRANCIA DIPLOMÁCIÁBAN

A francia királyi pár¹ távoli rokona, Foix-Candale-i Anna, 1502 nyarán Észak-Itálián át Budára utazott, hogy II. Ulászló magyar–cseh király felesége legyen. A házasság egy szélesebb perspektívájú velencei–francia–Jagelló szövetség részeként a török elleni közös fellépés célját tűzte ki, ugyanakkor az itáliai Habsburg törekvések megfékezésére is szolgált.

A menyasszony utazásával kapcsolatban számos korabeli forrás született, amelyek részletekbe menően bemutatták, hogy a leendő királynét és kíséretét miként fogadták a velencei *terra ferma* területén, majd a tengeri köztársaság központjában és végül Magyarországon.

Tanulmányomban azt kívánom vizsgálni, hogy a 16. század eleji velencei elit hogyan igyekezett látványos tengeri bemutatókkal és dramatizált színi előadásokkal utalni a reneszánsz korban is sokszor hivatkozott trójai háború különböző motívumaira, s ezek révén megerősíteni a francia–velencei közösségtudatot. Magyarországra érkezve Pierre Choque hazánkat is igyekezett bekapcsolni ebbe a mitologikus eredetű, immár trilaterális közösségbe, hiszen Óbudát a legendás, trójaiak által alapított Sicambria városával azonosította.

Diplomáciai háttér

Amikor 1494-ben VIII. Károly francia király (1483–1498) nápolyi hadjáratára készülődött, számos megneemtámadási szerződést kötött a környező országokkal, így Angliával, Spanyolországgal vagy a birodalommal.

Nem foglalkozott ugyanakkor Közép-Kelet-Európával, ezen belül is a Jagellók megnövekedett hatalmával, egészen pontosan azzal a ténnyel, hogy II. Ulászló 1490 után Mátyás örökébe lépve a cseh királyság után (amelyet részben 1471 után birtokolt) a magyar trónt is megszerezte. Mivel testvérei, János Albert (1492–1501) és később Sándor (1501–1506) egyaránt birtokolták a lengyel királyságot és a litván nagyfejedelemséget, a familia gyakorlatilag egész Kelet-Közép-Európa birtokosává vált, egyfajta „Jagelló birodalmat” vagy „nemzetközösséget” alkotva.² A francia diplomáciának szüksége volt néhány évre, hogy felismerje a

1 A tanulmány elkészítését támogatta az ELKH-DE Középkori Magyarország és Közép-Európa Hadtörténete Kutatócsoport (0522007. sz.). Anne de Foix-Candale a francia királyné, Bretagne-i Anna unokatestvére volt, férjének, XII. Lajos királynak pedig távoli rokona.

2 Az itt szereplő fogalmakat a *Dynasty and Dynasticism 1400–1700* című konferencia során használták az előadók. 2016. március 16–18, Oxford, Sommerville College.

régióban történt változásokat. Ebben az időben XII. Lajos igyekezett széles körű szövetségi rendszert alkotni, először Velencét nyerve meg 1499-ben, majd egy évvel később küldöttei Magyarországon is hosszan tartó tárgyalásokba kezdtek.

Kosáry Domokos szellemes megjegyzése szerint bár a kor valamennyi szövetségi szerződése törökellenes célokat tűzött ki formailag, a valóságban ezek az egyes államok saját szűkebben vett érdekeit szolgálták.³ Valóban, amikor 1500-ban XII. Lajos a fent említett szövetségi rendszert létrehozta Velence és a Jagellók bevonásával, a szerződés hivatalosan egy hosszú távú keresztes vállalkozást volt hivatva megteremteni. A felek „(...) *állandó és örökké tartó ligát, uniót és konföderációt hoznak létre a Török ellen*”.⁴

Velence már 1499 óta háborúban állt az Oszmán Birodalommal, a magyar határokat pedig egy bő évszázada fenyegették a török betörések. A francia szövetségnek azonban más mozgatórugói is voltak. XII. Lajos ebben az évben meghódította a milánói hercegséget, amely jogilag birodalmi területnek számított, így szüksége volt I. Miksa (1493–1519) császár beleegyezésére és investitúrájára ahhoz, hogy legálisan birtokolhassa a térséget. A francia–velencei–Jagelló közeledést tehát tekinthetjük egyfajta nyomásgyakorló eszköznek is a fent említett cél eléréséhez. II. Ulászló és Anna házassága ennek a szövetségi rendszernek a megalapozásául is szolgált.⁵

Anna királyné Itáliában – bevonulások és ceremóniák

A leendő magyar királyné 1502-es nyári utazásáról, amely a Blois–Milánó–Velence–Buda útvonalat érintette, számos korabeli dokumentum ad tájékoztatást. Ezekben hangsúlyosan jelennek meg a reprezentációs elemek: kik, hogyan és milyen körülmények között fogadták a háromoldalú szövetség egyik zálogának tekintett Annát. Heroldja és egyben szertartásmestere, a bretagne-i származású Pierre Choque két, képanyagban is gazdag leírásban mutatta be az utazást.⁶ A velencei tanács titkára, Marino Sanuto,⁷ illetve a szintén a városál-

3 Kosáry 1978: 83.

4 „faciunt [...] ligam, unionem et confederationem perpetuam ac omni ævo duraturam contra Turcos.” Az 1500. július 14-én, Budán kelt szerződés kézirata a párizsi levéltárban található: Archives nationales, Paris, J 432, No. 26. Eddig egyedüli, de rendkívül elavult kiadása: Leonard (ed.) 1693: 436–443, itt: 437.

5 Györkös 2017: 127–140.

6 A két beszámoló kéziratai a párizsi Bibliothèque nationale de France-ban található, Ms. Fr. 90. (1502. augusztus 17., Velence, illetve 1502. december 16., Buda). A szövegnek két kiadása van: Le Roux de Lincy 1861: 156–185 és 422–439, valamint újabban: Györkös 2016: 93–110 és 129–151. Az alábbiakban saját kiadásunk és fordításunk szövegét fogjuk idézni.

7 Barozzi (ed.) 1880.

lamból származó kereskedő-bankár, Girolamo Priuli⁸ naplójában szintén beszámoltak az eseményről, valamint a Signoria készített egy információkban szintén gazdag, humanista hangvétellű laudációt Anna velencei fogadtatásáról Angelo Chabrielis tollából.⁹

Anna utazásának legfontosabb krónikása, Pierre Choque elsődlegesen a királyné itáliai városokban való fogadtatásának részleteire koncentrált, leginkább arra, hogy az ekkor velencei fennhatóság alatt álló Crema, Brescia, Verona, Vicenza, Padova és végül maga az anyaváros előkelőségei miként tették tiszteletüket a francia származású leendő magyar királyné előtt. Ezek a leírások ismétlődő és gyakran sztereotipikus formában íródtak, néhol azonban érdekességeket is tartalmaznak. A herold számára nyilvánvaló volt, hogy a városok lelkesedéssel fogadták a királynét. Az általuk összeállított három-, négy-, sőt ötezer főből álló fogadóbizottságok (ezek száma a szöveg szerint állandóan nőtt, ahogy Velence felé haladt a kíséret) a városfalak előtt tartottak díszbeszédeket.¹⁰ Soraikban megjelentek a városi társadalom legfontosabb elemei: a hatalmat képviselő podesták, a városi kapitányok, főpapok, a világi egyház és a szerzetesrendek képviselői, az egyetemek küldöttei, a céhek vezetői, katonák és az egyszerű városlakók is. Choque a beszámolójában igyekszik az adott települések néhány jellegzetességét is bemutatni: a lakosság számát, katonai erejét és – modern nyelvezettel élve – az egyes városok „turisztikai” érdekességeit is. Például említést tesz Padovai Szent Antalnak a város bazilikájában található ereklyéről vagy arról a Madonna freskóról, amelyet a hagyomány Lukács apostolnak tulajdonított, és a korszak egyik művészeti kuriózumának számított.¹¹

Ezekben az esetekben a reneszánsz korszakban közkeletű és divatos bevonulási ünnepekről kapunk leírásokat. A bevonulás, avagy *triumphus*, *intrada* avagy *entrée* mindig politikai töltettel bíró esemény volt: egyszerre szolgált arra, hogy reprezentálja a településre érkező politikai személy fontosságát és jelentőségét, és alkalmat adott a fogadó városi közösségek önreprezentációjára is.

A kérdést a mai szakirodalomban több szempontból is vizsgálják a kutatók (kulturális antropológia, taxonómia, ritualitástörténet).¹² A szakemberek jelen-

8 Cessi (ed.) 1912.

9 *Libellus hospitalis munificentiae Venetorum in excipienda Anna regina Hungariae per Angelum Chabrielem compositus*, ed. Bernardinum Venetum de Vitalibus, 1502, Venetiis.

10 [Crema] „vindrent au devant de ladite dame hors ladite ville jusques a trois mil” (Györkös 2016: 94); [Vicenza] „au devant de laquelle [dame] vindrent jusques a quatre mil hors ladite ville” (uo. 98); [Padoua] „Vindrent au devant de ladite dame jusques a cinq mil” (uo. 100).

11 „En icelle ville est le corps monseigneur Sainct Anthoine de Pade et la premiere ymaige que monseigneur Saint Luc paignit jamais a la semblance de Notre Dame; et plusieurs beaux reliquaires qui seroient longs a raconter, qui furent montrez a ladite dame.” (Györkös 2016: 101). Lukács apostolról mint a Madonna-kép festőjéről lásd Belting 2000: 358–359.

12 Néhány munka a kérdés igen gazdag irodalmáról: Mulryne–Goldring (eds.) 2002; Desplat–Mironneau (eds.) 1997; Strong 1984.

leg emellett érvelnek, hogy a középkori és reneszánsz ünnepek olyan látványosságok voltak, ahol a látogató előkelőség és a fogadó közönség között kölcsönös és szimbolikus párbeszéd zajlott.¹³

Legújabbán Helen Watanabe-O’Kelly tett éles különbséget a ceremóniák (*ceremonies*) és az ünnepélyes látványosságok (*spectacles*) között.¹⁴ A kétfajta ünnepeket jómagam inkább a „nyitott” és „zárt” kategóriával jellemezném. Az első nyilvános volt, és leginkább a királyi és fejedelmi bevonulások, valamint a koronázások alkalmával rendeztek ilyen ünnepeket, ahol a fentebb említett kölcsönös társadalmi párbeszéd megvalósulhatott. Az utóbbi ugyanakkor sokkal előkelőbb, elitistább volt, és elérhetetlen maradt az egyszerű városi polgár számára.

Az általunk vizsgált esetben ezek a látványos események olyan jellegzetességekkel bírtak, amelyek különlegesek a hagyományos bevonulási ünnepek sémáit tekintve. Például Vicenzában az egyik útkereszteződésnél egyfajta életkép várta a leendő királynét: egy szerencsekerék (*Rota Fortunae*) tetején Cupido, a szerelmi vágyat jelképező istenség ült (közvetlen utalásként Anna és Ulászló elkövetkezendő házasságára), társaságában pedig két angyal állt, akik a katolikus egyházi liturgia *Sanctus* részének *Benedictus qui venit* (Áldott, aki jön az Úr nevében) sorait énekelték. Ebben az esetben tipikusan reneszánsz jelenséget figyelhetünk meg: az antik és a keresztény kulturális modellek együttélését, amelyek közösen használva más, újabb tartalmat nyertek. A látványosságok nem nélkülöztek némi itáliai frivolitást sem: „Egy újabb kereszteződésnél volt három istennő [...], ruhájuk úgy ki volt vágva, hogy kilátszott a mellbimbójuk” – a látvány érezhetően hatást gyakorolt a szöveg szerzőjére, Pierre Choque-ra.¹⁵

Az adriai partvidékre érkezvén a francia és magyar küldöttek hajón folytatták útjukat, és a Velencei-öbölben, Giudecca szigete előtt egy hatalmas velencei flotta, élén a híres Bucentoróval, a dózse¹⁶ díszhajójával várta a nevezetes vendéget és kíséretét.¹⁷ A tengeri fogadtatás külsőségei újabb alkalmat nyújtottak nemcsak Anna házassága fontosságának kihangsúlyozására, hanem a háromoldalú szövetségi rendszer iránt tanúsított elvárások bemutatására is.

A hajókon bemutatott színpadi jelenetek egyikében Ámor, a szerelem istene mutatkozott meg, azt mondván Annának: „Légy szerelmes” (*Soyez amoureuse*). Ennél sokkal konkrétabb politikai jelleggel bírtak azok a jelenetek, amelyek közül az egyik például három királynét ábrázolt (Franciaország, Velence, Magyarország), akik három törökkel harcoltak, s a végén győzelmet arattak. Egy másik jelenetben egy mór királynő vazallusi esküt tett egy francia ruhába öltözött hölgynek. A fenti jeleneteknek nyilvánvalóan az volt a szándékuk, hogy

13 Strong 1984: 11; Korsch 2013: 79.

14 Mulryne-Watanabe-O’Kelly-Shewring (eds.) 2004: I. 5–6.

15 „A ung autre carrefour estoient trois déesses vestues de satin cramoisy, les robes dehachées tellement que l’on veoit leurs mamelles.” (Györkös 2016: 99.)

16 Ekkor Leonardo Loredan, 1501–1521.

17 A Bucentoro mint a dózse reprezentatív hajójának fontosságáról lásd Korsch 2013: 87.

kiemeljék az európai hatalmak között köttetett törökellenes szövetség jelentőségét.¹⁸

A „trójai színház” Velencében – és annak diplomáciai utalásai

Anna Velencébe való bevonulása hatalmas eseménynek számított a korban. Az erről hírt adó Pierre Choque szerint több mint kétszázezer ember volt jelen, amikor az ünnepi flotta felhajózott a Canale Grandén – meg kell jegyeznünk, hogy a város lakossága kb. a fele volt a francia herold által megadott számoknak, tehát itt nyilvánvaló túlzásról van szó.¹⁹ A leendő magyar királynét érezhetően elbűvölte a tengeri nagyváros: hajóversenyeket és templomokat látogatott, megtekintette a muranói üvegmanufaktúrákat, megnyitották számára a San Marco-bazilika kincstárát, és minden este díszvacsorákon tündökölt.

Míg a királyné multságokon vett részt, a háttérben éles és kemény tárgyalások zajlottak a francia és magyar követek között Anna hozományának kifizetését illetően. 1502. augusztus 5-én a magyar és francia követség hatalmas fogadáson vett részt a Maggior Consiglio nagytermében. Két forrás is tudósít az eseményről: a már sokat idézett Choque beszámolója talán részletesebb, de helyenként kaotikus, nehéz kihámozni belőle a valós eseményeket. A másik szöveg, Angelo Chabrielis laudációja szűkszavúbb ugyan, de sokkal könnyebben érthető.

Beszámolóik alapján úgy tűnik, hogy a Signoria ezen az estén egyfajta *politikailag* inspirált vacsorát adott a kor bevett szokásai szerint. A politikai indíttású ünnepek rendkívül divatosak voltak a kései középkorban, a burgundi herceg által 1454-ben megrendezett *Fácán fogadalma* óta, amikor Jó Fülöp február 17-én udvarában egy pompás és szimbolikus utalásokkal telített lakoma után esküt tett a pogányok elleni keresztes hadjárat megindítására.²⁰ A különböző fogások között a franciául *entremets*-nek hívott látványos közjátékok színesítették a lakomát, amelyek mindegyike az esemény politikai jelentőségét volt hivatott kiemelni. Velencében 1502 augusztusában is valami hasonló történt.

A források nem túl sokat jegyeztek fel a felszolgált ételekről (kivéve a deszszerteket és a borokat...), de a két krónikás részletesen beszámolt az étkezést kiegészítő látványosságokról. A velenceiek érezhetően fel voltak készülve az ilyen alkalmakra: külön színházi előadásokra alkalmas, forgatható pódium szolgálta a látványosságokat – olyan technikai megoldás, amelyet a francia krónikás csodálatra méltónak talált.²¹ Az est során a teljes trójai mítosz körbe lett mutatva: Párizs ítélete, Heléna részletekbe menően tálalt elrablása, Trója ost-

18 Györkös 2016: 104–105.

19 Crouzet-Pavan 1997: 138.

20 Lafortune-Martel 1984.

21 „Au meillieu de ladite salle y avoit ung eschaffault de la haulteur de trois brasses qui se remuoit par sus quatre roux.” Györkös 2016: 107.

roma (amelyet a görögök csak csellel tudtak bevenni, ahogy azt Chabrielis megállapította). Egzotikus állatok, például sárkányok, elefántok és tigrisek jelentek meg a színen, albán zenészek társaságában.

A témaválasztás egyáltalán nem volt véletlenszerű. A trójai származás gondolata szerves része volt a frank, majd később a francia identitástudatnak. Az eszme egyik első kidolgozója a 6. században működő Tours-i Gergely volt, de a 12. században Benoît de Sainte-Maure saját Trója-regényében is népszerűsítette a gondolatot (*Le Roman de Troie*, 1165k.). A reneszánsz korban a trójai identitás egyik legfontosabb propagátora Jean Lemaire de Belges volt, aki udvari költőként megírta az *Illustrations de Gaule et singularitez de Troie* című művét (kiadása 1510), ugyanakkor, amikor Pierre Choque szintén a király környezetében élt.²²

Velencében ezzel párhuzamos időben szintén létezett trójai származástörténeti hagyomány, amely valamikor a 13. század körül keletkezhetett (Martino da Canale, *Les Estoires de Venise*, 1267k.), de a mítosz leginkább a reneszánsz korban vált népszerűvé (Bernardo Giustiniani: *De origine Urbis Venetiarum*, 1493).²³ A velenceiek saját magukra a szabadságszerető, mindenkitől független trójaiak örököseként tekintettek, és elkülönítették magukat az itáliai félsziget más, germán-római gyökerekkel rendelkező népeitől.

Az ókori mítoszra való hivatkozással, az 1502-es esemény során a szervezők nyilvánvalóan a francia-velencei közös tudatban létező trójai gyökereket kívánták megjeleníteni, s ezzel a diplomáciai szövetséget igyekeztek megerősíteni. Erre nagyon is szükség volt, hiszen néhány évvel korábban még ellentétes oldalon küzdöttek: 1495-ben Velence részt vett a VI. Sándor által szervezett Szent Ligában, amely éppen a franciák itáliai félszigetről való kiűzését tűzte ki céljaként. A trójai mítosz megjelenítése tehát értelmezhető a két korábban ellentétes oldalon álló fél szimbolikus kiegyezéseként is.

Sicambria mítosza – Magyarország és a trójai identitástudat

„*Plus bel que je viz jamais / A legszebb dolog, amit valaha is láttam*” – Pierre Choque francia herold ezt a kifejezést használja leggyakrabban magyarországi útleírásában. Ebben a levélformában megfogalmazott naplóban beszámol Anna koronázásáról, az esküvői ünnepekről, valamint leírást ad az ország érdekességeiről, katonai és gazdasági állapotáról is. Értekezése nagyon gazdag a reprezentatív alkalmak és helyszínek leírásában, amelyeket néhol képi illusztrációkkal is színesít.

A képi anyag révén megcsodálhatjuk a budai vár egyik reneszánsz szökőkútját, amelyből az esküvői ceremónia során vörösbor folyt,²⁴ a híres Corvina könyvtár néhány titkos rejtelmét, így például egy kitömött sárkányt és egy sár-

22 Abélard (ed.) 1976.

23 Canale-Polidori 1845: 272–274.

24 A szökőkút itáliai párhuzamai kapcsán lásd Buzás 2016.

kányfejet – ezek vélhetően az erdélyi barlangokból származó őslények preparátumai voltak, ahogy hasonlóról a kortárs Petrus Ransanus itáliai történetíró is említést tett.²⁵

Pierre Choque érezhetően nem érdeklődött túlságosan a humanista tudományok iránt, így nem időzött el sokat a korabeli világ egyik legszebb könyvtárában. „Van itt egy nagyon szép könyvtár is, legalább három-négyszáz latin, görög és magyar nyelvű kötettel, legtöbbször remekbeszabott kötésben.”²⁶ Tegyük hozzá, hogy mai ismereteink szerint Mátyás vagy II. Ulászló nem rendelkezett magyar nyelvű könyvekkel, illet a korszakból nem is ismerünk. A herold ugyanakkor hosszan elidőzött a királyi palota más kincsei előtt. „A várban szép remekművek és bútorok találhatók [...]. Többek között egy falikárpit Trója történetéről, felirata szerint pikárdiai munka, olyan stílusban, amilyen Franciaországban is található.”²⁷

Ennek a trójai tematikájú faliszőnyegnek a létezéséről Antonio Bonfini is van korábbi utalásunk, aki az 1495-ös pütkösdi ünnepségek kapcsán említi meg, hogy a királyi palotában „az ebédlő pamlagon drága huzat, amelyre káprázatos és rafinált művészettel a trójai háború történetét hímezték, ez egykor Mátyás királyé volt.”²⁸

Sajnálatos módon nem rendelkezünk több adattal ahhoz, hogy pontosabban azonosítani tudjuk a Bonfini vagy a Choque által leírt faliszőnyeget. A művészettörténeti munkákban általánosan elfogadott tény, hogy a késő középkori trójai motívumú szőnyegek mindegyike fejedelmi vagy királyi tulajdonban volt. A francia VIII. Károly, az angol VII. Henrik, Aragóniai Ferdinánd nápolyi király, Merész Károly burgundi herceg és Hunyadi Mátyás is rendelkeztek egy-egy ilyen típusú művészeti alkotással.²⁹ Úgy tűnik, hogy a faliszőnyegek többségét az 1470-es években a tournai-i Pasquier Grenier műhelyében készítették,³⁰ így Pierre Choque megjegyzése, miszerint a budai palota remeke pikárdiai eredetű, akár igaz is lehet.

A magyar királyság fővárosa körül tett látogatása során Choque egyéb trójai elemeket is talált, például a római Aquincum romjait. Óbuda eme híres látványosságát már korábban is a trójaiak legendás városával, Sicambriával azonosít-

25 Farkas 2013: 32–37.

26 „Aussy, y a belle et grande librairie jusques au nombre de troys a qutre cens livres escriptz en latin, grec et hongre; et la plus grant part historez en chef d’euvre.” Györkös 2016: 150, a magyar fordítás: 165.

27 „Il y a en icelluy chasteau de beaux chefz d’euvre et pieces de meubles, comme de tapisseries, tant de soye que de layne et soye mestionnée. Et entre autres y est l’ystoire de Troye telle et de la façon que celle qui est en France, laquelle est faicte en Picardie, selon l’escripture y estant.” Györkös 2016: 150, magyar fordítása: 165.

28 “Triclinium autem auleis erat nobilissimis convestitum, in quibus Troiani belli series nimio artificio summoque opere erat intexta, hec omnia Mathie regis quondam fuerant [...]”. Bonfini (Decas V., lib. V., cap. 76.) in: Fögel–Iványi–Juhász (edd.) 1941: 271.

29 McKendrick 1991: 52–53.

30 Belozerskaya 2005: 116.

tották. A herold így ír az élményeiről: „A közelben terül el Óbuda, amely nagyon szép hely, számos templommal és házzal. Itt épült meg először Buda, és itt a folyó partján, Óbuda környékén állt Sicambria is, ahol korábban a franciák laktak, akiket ekkor sicambriaiaknak neveztek, amikor Trója elpusztult, és száműzetésbe kényszerültek.”³¹

A mitologikus Sicambria történetének alaposabb ismertetése szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit. Ahogyan azonban egy nemrégiben megjelent tanulmány kiemelte, a város neve először a 8. század elején jelent meg a *Liber Historia Francorum* című krónikában, s a települést az idők során Pannóniába lokalizálták. A 12. századi itáliai krónikaíró, Godfrey de Viterbo Magyarországra helyezte a települést. A legenda szerint Francus vagy Francion, Hektor fia követőivel Trójából menekülve a Duna mentén alapított várost, amelyet az egyik trójai törzs neve után neveztek Sicambriának.³²

A név a középkori magyar kéziratok anyagában is felbukkan. A 13. századtól kezdve (Kézai Simon) a reneszánsz korszakig (Petrus Ransanus) a krónikák Sicambriát Aquincum romjaival azonosították. A késő középkori okleveles anyagban Sicambria gyakorlatilag Óbuda szinonimájává vált.³³

A fentebb már említett Jean Lemaire de Belges, aki Pierre Choque herold társa volt a francia udvarban, 1510-es művében kifejtette, hogy Kelet-Közép-Európa megérne egy utazást a trójai származásukra büszke francia nemeseknek: „Jó elfoglaltság lenne a Trója véreből származó igen nemes és felettebb kiváló francia és breton nemzetek számára, ha meglátogatnák – Magyarországon, Szlavónia és Albánia térségein átutazva – fejedelmeik és rokonaik ősi településeit.”³⁴

Összefoglalás

Általános értelemben a diplomáciai szövetségek megfontolt számítások alapján kötöttek, s gyakran dinasztikus kapcsolatokkal erősítették meg őket – ahogy azt a fent tárgyalt esetben is láthattuk. Ugyanakkor ahogy az az Anna királynéval kapcsolatos dokumentumokból kitűnt, a valósnak vélt, de leginkább mitolo-

31 „Et en icelluy lieu fut premierement ediffié Bude; et est celle Bude Veige située sur le bort du fleuve et ou circuit de la ville de Sycambrie ou habiterent premierement les Francoys lors nommez Sicambriens, quant Troye fut destruite et mise en exil.” Györkös 2016: 149, és magyarul: 164–165.

32 A kérdésről lásd még Seláf 2015: 175–181.

33 Így például: „in campo Sicambrie vocato” (1515), avagy „in fluvio Sicambrie” (1516). Szapolyai János 1529-ben például azzal a helymegjelöléssel írt alá oklevelet 1529-ben, hogy „in castris nostris in Sicambria”. B. Szabó–Kanyó–Spalner 2015: 197.

34 „Alors ce seroit un beau pasetemps, à la tres noble et tres illustre nation Française et Britanique, procreez du vray sang legitime de Troye, d’aller voir en passant par le pais de Hongrie, Esclavonie et Albanie, les sieges de leurs premiers princes et parens.” Abélard (ed.) 1976: 183–184.

gikus közös gyökerek hangsúlyozásának megvolt a maga célja, fontos szerepet játszott az itáliai háborúk forgatagában folyton átalakuló diplomáciai szövetségek megerősítésében. A Trója-mítosz megjelenítése a velencei ünnepeken vagy akár a magyarországi látogatás alkalmával egyaránt a három állam összetartozását és közösségét volt hivatva kihangsúlyozni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abélard, Jacques (ed.) 1976: *Les Illustrations de Gaules et singularitez de Troye de Jean Lemaire de Belges*. Droz, Genève.
- Barozzi, Niccolò (ed.) 1880: *I diarii di Marino Sanuto*, vol. 4. Venezia.
- Belting, Hans 2000: *Kép és kultusz*. Balassi, Budapest.
- Belozerskaya, Marina 2005: *Luxury Arts of the Renaissance*. J. Paul Getty Museum, Los Angeles.
- B. Szabó János – Kanyó Ferenc – Spalner Enikő 2015: Hogyan kerülhetett Sicambria Óbudára? Egy hagyomány genezise. *Budapest régiségei* (48.) 189–203.
- Buzás Gergely 2016: Reneszánsz utak – reneszánsz kutak. *Archaeologia – Altum Castrum Online* <https://archeologia.hu/reneszansz-utak-reneszansz-kutak>, utolsó letöltés: 2022. augusztus 25.
- Canale, Martino da – Polidori, Filippo Luigi 1845: La cronique des Veniciens de maistre Martin da Canal; Cronaca veneta del maestro Martino da Canale dall'origine della città sino all' anno MCCLXXV tratta da un codice della Biblioteca Riccardiana per cura di Filippo-Luigi Polidori con la versione italiana del conte Giovanni Galvani e le annotazioni di varii. *Archivio storico italiano* (8.) 229–766.
- Cessi, Roberto (ed.) 1912: *I diarii di Girolamo Priuli*. (Rerum Italicarum Scriptores, 24.) Bologna.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth 1997: *Venise, une invention de la ville, XIIIe-XVe siècle*. Champ Vallon, Paris.
- Desplat, Christian – Mironneau, Paul (eds.) 1997: *Les entrées. Gloire et déclin d'un cérémonial*. Société Henri IV, Paris.
- Farkas Gábor 2013: Ransanus és a sárkány. *Erdélyi Múzeum* (75.) 32–37.
- Fógel, József – Iványi, Béla – Juhász, László (edd.) 1941: *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Györkös Attila 2016: *Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepei Észak-Itáliában és Magyarországon*. Gödöllő, Attraktor.
- Györkös, Attila 2017: Le mariage d'Anne de Foix et la diplomatie franco-hongroise au début du XVIe siècle. In: Attila Györkös – Gergely Kiss (eds.): „M'en anei en Ongria.” *Relations franco-hongroises au Moyen Âge II*. Debrecen, Történelmi Intézet, 127–140.
- Korsch, Evelyn 2013: Renaissance Venice and the Sacred-Political Connotations of Waterborne Pageants. In: Shewring, Margaret (ed.): *Waterborne Pageants and Festivities in the Renaissance. Essays in Honour of J. R. Mulryne*. Routledge, London, 79–97.

- Kosáry Domokos 1978: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, Magvető.
- Lafortune-Martel, Agathe 1984: *Fête noble en Bourgogne au XVe siècle. Le banquet du Faisan (1454): Aspects politiques, sociaux et culturels*. Bellarmin, Montréal – Vrin, Paris.
- Leonard, Frederic (ed.) 1693: *Recueil des traitez de paix, de trêve, de neutralité, de confederation, d'alliance et de commerce, faits par les rois de France avec tous les princes, et potentats de l'Europe, et autres*. t. I. Paris.
- Le Roux de Lincy, Antoine 1861: Discours des cérémonies du mariage d'Anne de Foix, de la maison de France, avec Ladislas VI, roi de Bohême, de Pologne et de Hongrie. *Bibliothèque de l'École des Chartes* (22.) 156–185 és 422–439.
- McKendrick, Scot 1991: The Great History of Troy: A Reassessment of the Development of a Secular Theme in Late Medieval Art. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (54.) 43–82.
- Mulryne, James Ronald – Goldring, Elizabeth (eds.) 2002: *Court Festivals of the European Renaissance. Art, Politics and Performance*. Routledge, London.
- Mulryne, James Ronald – Watanabe-O'Kelly, Helen – Shewring, Margaret (eds.) 2004: *Europa Triumphans: Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*. 2 vols. MHRA–Ashgate, London.
- Seláf Levente 2015: A trójai eredet mítosza és Magyarország Olivier de la Marche emlékirataiban. In: Gálffy László – Sáringer János (szerk.): *Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, 175–181.
- Strong, Roy 1984: *Art and Power: Renaissance Festivals, 1450–1650*. Boydell Press, Woodbridge.

KALMÁR JÁNOS

BUDA 1686. ÉVI VISSZAFOGLALÁSA ÉS HISPÁNIA

A Buda 1686. évi visszavívásában részt vett hispániai katonák közül alig néhánynak ismertjük a nevét. Don Felix de Astorga volt e távról érkezett önkéntesek parancsnoka. Soraikban harcolt Avilafuente márki, Juan Manuel Diego López de Zuñiga, Bejar hercege – akit Veja, ill. Vescar néven is említettek, és akiről tudjuk, hogy életét vesztette az ostrom során¹ –, továbbá Castel Moncajo márki, Almeida, Don Rodrigo de los Henares lovassági kapitány, Lorena, Moreno, Don Juan Francisco Manrique, Antonio Mendoça, Llaneres márki, Olocau gróf, Leganes márki, Don Matheo Morón, valamint a szintén hősi halált halt, családja aragóniai ágából származó Piccolomini herceg, Pedro González tűzmester, de Valero márki, Don Gaspar de Zúñiga és Escalona hercege is, akik mindhárman megsebesültek Buda alatt. Egy részüknek csupán a családneve maradt ránk, mint Cano, Ursello, Serveorto vagy Rebolledo esetében. Úgy tudjuk, hogy a spanyolok vesztesége főként a július 13-ai sikertelen ostrom alkalmával volt különösen jelentős.²

Kérdés, hogy miként kerültek ide ezek a katonák Európa Budától oly távoli szegletéből. Hiszen a spanyol uralkodó nem volt abban a helyzetben, hogy reguláris segélycsapatokat küldjön, mint a lengyel király vagy némelyik német fejedelem.³ II. Károly nemhogy katonát nem adott unokafivére, a császár vállalkozásához, hanem még a Brandenburg által I. Lipótnak átengedett 300.000 tallért sem váltotta meg. A spanyol király nem áldozott tehát családjának, a Habsburgok másik ágának török elleni vállalkozására, de még csak kezességet sem volt hajlandó vállalni a bécsi kormányzat által spanyol kereskedőktől felveendő kölcsönökért. Hasonlóképpen füstbe mentek a császári udvarnak a spanyol egyházi tizedek megszerzéséhez fűzött reményei is: az onnan várt 600.000 forint helyett csupán alig néhány ezer tallér érkezett a spanyol katolikus egyháztól.⁴

II. Károlyt azonban a pénzhiányon kívül a Bourbon–Habsburg rokonság alapján trónjára áhítozó XIV. Lajos francia király is szorongatta. (A Napkirály,

---

1 Emlékére egy tetteit dicsőítő szonettgyűjtemény jelent meg talán még 1686-ban, a nagybátyjának szóló ajánlással. Bán 2000: 17.

2 A felsorolt személyek nagy részét szerepeltette I. Lipótról írt életrajzában a német születésű kortárs osztrák jezsuita történétíró, Wagner 1719: pars I, lib. IX, 677; ahonnan Bél 1986: 43–44, 54, 67. is átvette. Fallenbüchl 1977: 1193; továbbá Bubits 1891: 578–579., valamint Karl 1938: 446.

3 Varga 2004.

4 Károlyi 1936: 68–69, továbbá az Archivo General de Simancas, Secretaria de Estado II. fond/Negociación de Alemania 3927, 3928. és 3931. csomója. Buda expugnata 1986: 933–934. Ld. még Dumitrescu 1964.

anyai ágon és felesége révén egyaránt rokonságban állt a regnáló spanyol uralkodóval.⁵⁾ Ezért igyekezett megtenni minden tőle telhetőt a spanyol diplomácia annak érdekében, hogy megakadályozza I. Lipót török elleni hadjáratát, hiszen az érdeke azt kívánta, hogy a császár nyugaton lekösse a francia erőket, megakadályozva XIV. Lajost Spanyolország megtámadására vonatkozó tervének megvalósításában. Don Carlos Emanuele Borgomanero bécsi spanyol követ hathatós támogatásával a bécsi udvarban is létrejött egy „spanyol pártnak” nevezett csoportosulás, amelyhez a franciák megszállta országát vesztett emigráns fejedelmek, Lotaringiai Károly hercegen, a császár vején kívül Theodor Althet Heinrich von Strattmann osztrák kancellár, Hermann bádeni örgróf, az Udvari Haditanács elnöke, továbbá maga a császárné, Eleonóra Magdolna pfalz-neuburgi hercegnő, I. Lipót harmadik felesége tartozott. Ők is az oszmánokkal mindenáron fenntartandó béke mellett kardoskodtak, hogy a császár valamennyi keleten felszabaduló katonai erejét a franciák ellen vethesse be.⁶ Ez azért állt érdekében a császárnénak, mert apja, Fülöp Vilmos, Károly választó 1685. május 16-án bekövetkezett halálával maga költözhetett be a heidelbergi fejedelmi palotába. Csakhogy életben volt még az előző fejedelem ágának egy női leszármazottja, Erzsébet Sarolta (Élisabeth-Charlotte), XIV. Lajos öccsének, az orléans-i hercegnek a felesége. A francia király pedig fivére családjának állítólagos jogai védelmében követelte a Rajna bal partján fekvő pfalzi birtokokat.⁷

Reguláris spanyol erők tehát nem érkeztek Buda alá, mégis tudunk ott harcoló katonáikról. Akárcsak itáliaiakról,⁸ angolokról⁹ vagy másokról. Ma már aligha állapítható meg pontosan, hányan harcoltak a hispániaiak közül Budánál 1686-ban. Van, aki négyszázra teszi a számukat,¹⁰ és akad, aki egyedül Katalóniából tud ugyanennyi önkéntesről,¹¹ bár az utóbbi mindenképpen erősen eltúlzott lehet, hiszen a kortárs katalán történeti munka szerzője is csak ötven-hatvan főnyi személyt említ.¹² Abban a tekintetben is eltérnek a vélemények, hogy ők képviselték-e a legnagyobb önkénteserőt az ostromló seregben.¹³

Bárhogy áll is a dolog a számbeli elsőséget illetően, a spanyolországiak részvételének kétségkívül nagy aránya az önkéntesek közt mindenképpen

5 Az erre vonatkozó régebbi szakirodalom ismertetését és a kérdés áttekintését ld. Morel-Fatio 1894: VII–XXVII. Újabb rövid ismertetése Bérenger 2004: 160.

6 Károlyi 1936: 29. és Török 1936: 121.

7 Károlyi 1936: 26.

8 Veress 1936: 142; d’Aste 1991; Jászay 1996: 257–262.

9 Ld. James Richards angol mérnök-kari tiszt Buda ostroma idején írt naplóját. Richards 1859: 221–273.

10 Karl 1938: 445.

11 Kelényi 1936a: 87.

12 Feliu de la Peña 1709: 387–388.

13 Fallenbüchl 1977: 1193. szerint igen, ám Veress 1936: 142. főleg az olaszok számát emelte ki, ami azonban aligha tartható, ha igaz a spanyolokra vonatkozó négyszáz fő körüli adat, és ha persze ugyanakkor helytálló Várady 1936: 147. kortársi tudósításokra hivatkozva alapozott becslése.

magyarázatra szorul. Érkeztek persze szép számmal máshonnan is, hiszen a Bécs 1683. évi felmentésével induló török elleni offenzíva hatalmas nemzetközi propaganda kíséretében zajlott.¹⁴ A pápa által 1684-ben összekovácsolt „Szent Liga” a keresztény erőknek a kereszteshadjáratokra emlékeztető összefogására buzdított a „pogány” török ellen.¹⁵ A háborúnak voltak bankárai, politikusai és fanatikus agitátorai az egyháziak köréből: az első maga XI. Ince pápa, a második Francesco Buonvisi bécsi nuncius, a harmadik pedig Marco d’Aviano kapucinus apostoli misszionárius és pápai legátus személyében.¹⁶ A római egyházfő 1685. december elején kihirdetett bullájában teljes bűnbocsánatot ígért mindazoknak, akik vagy maguk sietnek a császár zászlaja alá, vagy pénzt küldenek a szent háború céljára.¹⁷

Ez utóbbi már magában is jelentős aktuális vonzerőt jelenthetett sokak számára, és nem ez volt az egyedüli. Hiszen a hadszíntér, Magyarország varázsa ekkor már hagyományosnak volt tekinthető. A „pogány” elleni folytonos küzdelem kölcsönzött egyéni jelleget az országnak,¹⁸ amely Budával, a középkori székvárossal a Nyugat szemében a kereszténység védőbástyájává magasztosult. A magyarság a 16. század óta egész Európa ügyének szolgálója szerepében tetszeleghetett.¹⁹ A külföldet az itteni eseményekről történeti népénekek és újságlapok tájékoztatták. Ezek gyakran az egyéni fantáziára hatni kívánó fa- és rézmetszetű illusztrációkkal jelentek meg. A két műfaj egymásból fejlődött. Míg a népénekes állást foglalt a történésekkel kapcsolatban, az újságlap vonatkozó írásának szerzője mindenekelőtt azt tekintette céljának, hogy a leírt eseményeket minél több szenzációval dúsítsa.²⁰ Természetes, hogy a földrész nyugati szélein, ahol a magyarországi eseményekről közvetlen friss információval nem rendelkezettek, ott főként bécsi vagy itáliai, esetleg spanyol-németalföldi hírforrásokból merítettek. Az információk futárok vagy posta útján érkeztek, olykor két hónap késéssel. Előfordult azonban, hogy diplomaták révén;²¹ ilyenkor valamivel hamarabb célba értek.²² A Magyarországon állandósuló török jelenlét a szomszédos német területeken *Turcken-puechlein* néven önálló műfajt is életre hívott. A török tárgyú irodalmi művek mellett pedig egyre-másra feltűntek a tudományos jellegű geográfiák, világkrónikák és hungarikák. Ezek segítségével kezdték megismerni Magyarországot. A 16. század végi franciaországi vallás-

14 Mandlmayr–Vocelka 1985.

15 Kelényi 1936a: 95.

16 Kelényi 1936b.

17 Károlyi 1936: 77.

18 Kelényi 1936a: 34.

19 A téma igen gazdag irodalmából ld. például Artner 2004; Jászay 1996: 249–271; Győry 1933; Imre 2012.

20 Kelényi 1936a: 38.

21 Ilyenre példa a bécsi spanyol követ királya számára írt, 1686. október 31-ei beszámolója Szeged 1686. október 22-ei visszavételéről: Barta 1988.

22 Guiu Aguilà 1984: 366.

háborúk befejeződése után divatba jött ott Magyarországra menni s a török ellen harcolni.²³ A császári hadvezetés folyamatosan számottevő létszámú idegen katonaságot állomásoztatott az országban, amit mindenekelőtt az oszmán jelenlét és a bármikor bekövetkezhető további terjeszkedési szándék indokolt. A nálunk megforduló külföldi katonák közt már a 16. századtól kezdve igen sok spanyol zsoldost is alkalmaztak.²⁴ Volt, aki tévesen úgy vélte, hogy ők hozták volna magukkal az Alföld mocsárlázai elleni védőszer gyanánt az ún. spanyol borsot, azaz a paprikát, ami aztán annyira meghonosodott nálunk, hogy utóbb már magyar specialitásnak tekintették.²⁵

Spanyolország azonban nemcsak a dinasztikus kapcsolatok révén Magyarországra került katonáitól szerezhetett közvetlen tapasztalatokat a török elleni küzdelemről, hiszen egyszer-egyszer saját uralkodójuk is összemérte erejét a „pogánnyal”, mint például V. Károly (Tunisz: 1535, Algír: 1541). A legjelentősebb diadalt II. Fülöp király féltestvére, Don Juan d’Austria aratta felettük a lepantói tengeri ütközetben, 1571-ben.²⁶ A török elleni harcokból hazatérő zsoldosok, kalandorok, utazók, hadmérnökök sokszor erősen kiszínezett elbeszélései, leírásai vagy ábrázolásai, ha tényszerűségüket illetően nem is voltak feltétlenül hitelesek, de közvetlen tapasztalataik valóságosságával számos apró részletében mégis reális képet tártak a török harcokról a korabeli Európa elé. Tudományos igényű művek és kalandregények egyaránt ötvözői voltak azoknak a vonásoknak is, amelyek lassanként a magyar környezet állandó rekvizitumaivá lettek, s amely környezet a külföld szemében később is alig változik majd. Természetes vonzerőt gyakorolt hát az ország, amelytől a messziről érkezett idegen az otthon hallottak alapján csodálatos dolgok és események élményét remélte.²⁷

Ezt az akkor már hosszú ideje fennálló érdeklődést meghatványozta a 17. század második felének felszabadítóháború-sorozata. Az iránta ébredt nemzetközi rokonszenv – a spanyolokét is beleértve²⁸ – osztatlan volt a közvéleményben. Ami nem csoda, hiszen az egyetemes kereszténység ügyéről volt szó.²⁹ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy az 1663–64. évi háború szentgottárdi ütközetében az oszmánok ellen harcolt az egyébként a Habsburgokkal rivalizáló Franciaország mintegy négyezer katonája is. Ekkortól duzzadt tekin-

23 Kelényi 1936a: 43–44.

24 Korpás 1999 és Uő. 2008: 219–261.

25 Barcsay-Amant 1935: 134. Ez azonban csak feltételezés, ld. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. (Főszerk.): Benkő Loránd, III. köt. Budapest 1976, 93.

26 Magyar nyelvű népszerűsítő összefoglalása Zimányi 1983.

27 Kelényi 1936a: 45–46.

28 Bunes Ibarra 1988: 55.

29 Lepanto és Buda közötti eszmei kapcsolat fejeződik ki a kortárs Vicente Carroz egyik kéziratosa, a valenciai irodalmi akadémia 1686. október 13-ai ülésére készült költeményében is. Ld. Budapesti Történeti Múzeum/Kiscelli Múzeuma, Kvt. sz.: 5027 (fóliószám nélkül). Bemutatását ld. Hanny 2002.

télyessé a török Európából való kiverésével foglalkozó irodalom is.³⁰ A megélenkült érdeklődést táplálták és fokozták az újságok is. A pápaság eszmei irányítását propagálták az *Unio Christiana*ban és politikai megvalósulásában, az ún. Szent Ligában. Az Angliában, Francia- és Németországban, valamint Itáliában megjelent nyomtatványok, a *Relationes historicae*, a *Strassburger* és *Frankfurter Zeitungok*, a *Gazette*-ek, a *Mercure*-ök, a *The Present State of Europe* s a spanyol Deslandes, Manescal és Armendáriz kiadók publikálta *Continuatam Historicák*, *Diariók*, *Distinta Relaciónok* ontották a magyarországi híreket.³¹ Ezek többnyire a Bécsben kiadott hivatalos jelentések adatait ismételték némelykor viszonylag pontosan, máskor viszont meglehetősen csonkán vagy jócskán elferdítve.³² Spanyol földön is napvilágot láttak a zömmel olasz mintára és azokéval azonos forrásból merítő, a felszabadító háború híreit spanyolul ismertető kiadványok. Ezek jellemző példái Antonio Faxardo y Azevedo *Varios romances, escritos a los sucessos de la Liga Sagradája*, Nicolás de Olivier y Fullana *Recopilación historica [...] de Ungariája*, valamint Juan Lardito *Historia del estado presente del Imperio Ottomanója*.³³ Főként városi lakosok olvashatták e közérthető stílusú, kevésbé elemző, inkább leíró-elbeszélő, a keresztény sikereket többnyire eltúlzó, a törökök veszteségeit pedig általában felnagyító, a konfliktusokat a jók és rosszak leegyszerűsítően ábrázolt szembenállásaként feltüntetető nyomtatványokat.³⁴ Nyilván az sem véletlen, hogy Simpliciano Bizozeri olaszul írt magyar története azonnal megjelent Barcelonában spanyolul, amelyet a következő évben újabb kiadás követett ugyanott.³⁵ Bizonyára megvan az oka, hogy éppen a katalán fővárosban leltek nagyszámú olvasóra a hasonló tárgyú, kivétel nélkül spanyolul megjelent³⁶ művek. Mert míg más országokhoz hasonlóan, a Pireneusi-félsziget egyéb részein – Fallenbüchl Zoltán találó megállapítása szerint – „a magyarországi *reconquista*” főképp a vezető társadalmi rétegekben talált visszhangra, addig Katalóniában ugyanez a „népet” is megmozgatta.³⁷ Míg másutt a kaland- vagy dicsőségvágy, esetleg az erkölcsi megtisztulás óhaja – ezek a főként a nemesi mentalitásra jellemző normák – sodorták Magyarországra a pápa és a császár zászlai alá a „pogányság” ellen harcba szállni kívánó önkén-

30 Köpeczi 1976: 107–116., Kelényi 1936a: 48. és Bóka 2004: 64–72.

31 Kelényi 1936a: 62. A 20. század elején ismert kortárs publikációk jegyzékét közölte Apponyi 1902. Az 1686. évi ostrom kétszázötvenedik évfordulója alkalmából jelent meg Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma, 1683–1718. *A Fővárosi Könyvtár évkönyve* 5 (1935), 1–190. Ld. még Hubay 1948. A korabeli híráramlásra és „hírpiacra”, főleg német vonatkozásban G. Etényi 2003: 31–62.

32 Benda 1942, továbbá G. Etényi 2003: 159–176.

33 Kelényi 1936a: 66.

34 Guiu Aguilà 1984: 367.

35 Bizozeri, Simpliciano D.: *Ungria restaurada, Comprendiosa noticia de los tiempos: del pasado. Baxo el jugo de la tirania othomana, del presente. Baxo el dominio Catholico de Leopoldo II. [!] de Austria*. Barcelona: M. Gelabert 1687, 1688.

36 Guiu Aguilà 1984: 367.

37 Fallenbüchl 1977: 1193.

seket,³⁸ addig a katalán társadalom egészét megmozgatta a török ellen riadót fúvó keresztény propaganda. Azét a területét, „[...] mely a mohamedán-török veszélyt nemcsak könyvekből és röpiratokból, hanem az állandó kalóztámadások eleven tapasztalatából, rabszolgaságba hurcolt honfitársai sorsából ismeri”.³⁹ Alighanem ez a magyarázata a viszonylag nagyarányú spanyolországi önkéntes részvételnek a Buda alatti táborban, továbbá annak, hogy a katalán földön született ilyen tárgyú kortársi munkák a közép-európai oszmánellenes harcokat a kereszties hadjáratokhoz hasonlítják, a kereszténység és az iszlám konfliktusát látva bennük.⁴⁰ Bécs felmentéséről 1683 októberében egyházi és világi méltóságok, városi előjárók részvételével tartott hálaadással és nagy ünnepségekkel emlékeztek meg Barcelonában.⁴¹ Fennmaradt egy, a Buda 1686. évi ostroma során hősi halált halt katalánok búcsúztatására írt gyászbeszéd is, amely az ő emlékükre hangzott el 1686-ban.⁴² Az ezt publikáló Rafael Figueró, sok egyéb mellett, közzétett egy hőskölteményt is, amely a spanyolok Buda visszavívása során tanúsított hősiességét emeli ki.⁴³

A kereszténység közös erőfeszítését 1686. szeptember 2-án koronázta siker: Buda felszabadult a 145 éven át tartó oszmán fennhatóság alól. A diadalt megért spanyol önkéntesek zöme bizonyára hazatért. Akadtak azonban olyanok is, akik letelepedési engedélyért folyamodtak Lotaringiai Károly császári fővezérhez. Némely feltételezések szerint ők lennének Újlak, Buda e hajdani elővárosának első telepesei.⁴⁴ Hogy aztán beolvadtak-e az ottani német ajkú lakosságba, netán elköltöztek, vagy a 18. század első évtizedében kitört nagy pestisjárványnak estek áldozatul, az a később elkezdett újlaki anyakönyvezés miatt kevésbé tűnik eldönthetőnek.⁴⁵

A vegyes etnikumú keresztény, így a császári seregben is voltak persze olyan spanyol származású hivatásos katonák, akik nem Buda alatt tüntették ki magukat, hanem a felszabadító háború során esetleg másutt szereztek érdemeket, sorsuk mégis a frissen felszabadult magyar székvárosba vetette

38 Erre vonatkozóan ld. Dupront 1997 és Poumarède 2004.

39 Fallenbüchl 1977: 1193.

40 Molas 1984: 344.

41 Molas 1984: 342.

42 *Sermon funebre, en las exequias reales y militares, que el muy illustre Consistorio del Principado de Cataluña, celebra orden de su Magestad, en su salon de San Iorge. Año 1686. Anticipado el sufragio la piedad, en obsequio de los que tan heroicamente consagraron sus vidas en el glorioso Rendimiento de Buda.* Predicó el doctor Raymundo de Sola y de Segura. Barcelona: R. Figueró 1686.

43 Fallenbüchl 1977: 1193–1194. Ld. még *Epigrammes i sonets per la conquesta de Buda.* (Transcripció): Miravall, Ramon. Tortosa 1980. Galántay 2000 Francisco Fabro Bremundan *Floro histórico de la guerra sagrada contra Turcos.* Madrid: S. de Armendariz 1687 című művét idehaza mindaddig teljesen ismeretlenként tüntette fel, noha Zombori 1988: 237. (11. sz. jegyz.) már említette.

44 Barcsay-Amant 1935: 135–136., Fallenbüchl 1977: 1194. A *Budapest története* 1975: 41–44. viszont csak német alapítókat említ.

45 Fallenbüchl 1977: 1194.

őket. A gyakorta békétlenkedő Magyarországon, némely bécsi elképzelések szerint, a spanyol katonák jelenléte kevésbé lett volna ellenszenves a lakosság számára, mint a németeké.⁴⁶ Nyilván hasonló megfontolásból bízhatták egy időre Toledói György grófra a budai vár parancsnoki tisztét,⁴⁷ akinek a vezetékeve is tanúsítja hispániai eredetét. 1691-ben pedig a baszk származású Arayzaga/Areyçaga János báró volt a helyettes parancsnok ugyanott, miután Székesfehérvár visszafoglalása során kimagasló érdemeket szerzett. Budai megbízatását követően aztán érsekújvári parancsnok lett. Családjával együtt telepedett le Magyarországon.

A különböző nemzetiségű katonákkal velük azonos anyanyelvű egyháziak is érkeztek, akik között szintén akadtak spanyolok, mint pl. Morales Zuñeros Mendoza Károly kapisztránus szerzetes, aki 1707-ben bakonyi apát lett.⁴⁸

Ekként hozott magával a hadsereg közkatonákat, tiszteket, értelmiségieket és egyháziakat Magyarországra a Pireneusi-félszigetről is. Akik visszamentek közülük, hazamentek; a maradók zömmel itt letek új otthonra. S néhány év múlva anyanyelvű honfitársakra is azon emigránsok személyében, akik Habsburg Károlyt 1711-ben, a spanyol örökösödési háború vége felé a Katalóniából való távozásakor követték,⁴⁹ aki aztán – III. Károly néven magyar királyként – sokukat a töröktől visszahódított országrészen telepített le, így Budán is.⁵⁰ A hazájukból az örökösödési háború következtében Spanyolországban is érvényre jutó Bourbon-uralom elől politikai okból osztrák Habsburg-területre menekültek közül számosan vettek részt a törököt Magyarország területéről végleg kiűző, a Temesi Bánság területén zajló 1716–17. évi küzdelmekben. Köztük az egyik legnevezetesebb a katalán származású tábornok, Antoni Desvalls i de Vergós, Poal márkija volt.⁵¹ Öccse, Manuel szintén harcolt nálunk a török ellen, akár csak Thoar, de Brichfeus, de Subíria, Ferrer, Jansà vagy Llerena i de Prats. Valamennyien a Poal márki alá rendelt egység katalán tisztjei voltak.⁵² Az örökösödési háborúban Habsburg Károly mellett legtovább kitartó ibériai országrész ide származott emigránsai régi otthonuknak új földbe ültetési szándékát

46 Fallenbüchl 1977: 1197.

47 Barcsay-Amant 1935: 134.

48 Fallenbüchl 1977: 1195.

49 Alcoberro 2002.

50 Castellví de Montblanch, Francisco: *Narraciones historicas desde el año 1700 hasta el 1725 [...] A Biblioteca de Catalunya* (Barcelona), Ms. 421 szám alatt őrzött 20. század eleji kéziratmásolat 1717-ben 395 Budára telepített spanyolt említ (t. VI, fol. 134r). E 18. század első felében keletkezett forrás eredetije az Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchivban (Bécs) W 13443/1-4. jelzetszámon található, amelynek szövege Josep M. Mundet i Gifré és José M. Alsina Roca közlésében 1997–2002 között négy kötetben megjelent Madridban a Fundació Francís Elías de Tejada y Erasmo Pèrcopo kiadásában. (Mivel még a megjelenését megelőzően a barcelonai másolatát használtam, ezért erre hivatkozok.)

51 Pujal 1988.

52 Pujal 1988: 217.

fejezhették ki azzal, hogy a Becskerek mellé tervezett – de soha fel nem épített – településüknek az Új-Barcelona nevet adták.⁵³ S ha nem sikerült is tartósan gyökeret verniük a Temesi Bánságban, némely híradások szerint Budán még a 19. század elején is tartottak ún. spanyol hetet a török elleni diadal néhai hispán hőseit ünnepeve,⁵⁴ akik vitézségét – valamennyi spanyolét 1936 óta, a katalánokét pedig 1991 óta külön is – egy-egy, a budai vár északi falán elhelyezett emléktábla mindmáig hirdeti.

*

---

53 Alcoberro 2011.

54 Barcsay-Amant 1935: 135.

Függelék

A Biblioteca de Catalunya (Barcelona) Fullets Bonsoms-Gyűjteményének Buda visszafoglalására vonatkozó, 1686-ból származó nyomtatványai⁵⁵

Kat. sz.:	Kvt. sz.:
1568	2249 (2 fólió)
1569	2251 (2 fólió)
1570/1	2248/13168 (2 fólió)
1570/2	2258 (2 fólió, ny.)
1570/3	2491 (2 fólió, ny.)
1570/4	2259 (2 fólió)
1572	2247 (2 fólió)
1573	2253 (2 fólió, ny.)

55 1687-től kezdve jelentősen lanyhult a magyarországi török elleni háborúk iránti hispániai érdeklődés: a Madridi Nemzeti Könyvtár csupán egy ilyen témájú dokumentumot őriz ebből és a következő évből (Bán, 19.), de a Katalóniában 1688-ban napvilágot látott 67 röplap közül is csupán 30 tudósít a magyarországi eseményekről; igaz, hogy az angliai ún. Dicsőséges Forradalomról meg csupán 8. Guiu Aguilà 1984: 368. Ráadásul ezek a magyarokat már egyre kevésbé a kereszténység hős védelmezőiként jelenítik meg, mint inkább a jó ügyért harcoló dicsőséges uralkodójuk ellen lázadó, az „eretnekek” (azaz a protestánsok) jogaiért fegyvert is ragadni képes renitensekként, akik – mint például Thököly Imre – végső soron akár a „pogány” törökkel való cimborálástól sem riadnak vissza.

A korábbi megítélés megváltozásának hátterében az 1686 júliusában, a császár kezdeményezésére és többek között a spanyol király részvételével létrejött franciaellenes augsburgi liga, illetve az ennek nyomán 1689-ben Hollandia, majd Anglia csatlakozásával megalakult ún. Nagy Szövetség állt. Az utóbbi résztvevői sorakoztak fel a XIV. Lajos francia uralkodó által sógornője örökségéért indított pfalzi háborúban (1688–97) a Napkirállyal szemben, akinek egyik serege 1691-ben Barcelonát ostromolta, majd 1684-ben és 1689-ben ismét Katalóniára tört. Tehát az oszmánokkal hagyományosan jó viszonyt ápoló „legkeresztényibb király” katonái indítottak fegyveres támadást a katalán székváros ellen, azé az uralkodóé, aki egyébként a törökök pártfogolta császárelenes magyarországi mozgalmak támogatója is volt. XIV. Lajos agresszív külpolitikája pedig végső soron IV. Mehmed, illetve az őt követő öccse, II. Szulejmán szultán az egyetemes kereszténység rovására megvalósított törekvéseinek esélyét növelte. Mindkét hódító szándékának a Habsburgok – főként az osztrák, de a spanyol ág által is támogatva – vezette koalíciók igyekeztek útját állni. Ez volt tehát az oka, hogy a császár vezette, az „igaz ügyért” harcolókkal szemben fellépők – a franciák és a „rebellis” magyarok – ettől kezdve, ugyanúgy, mint a törökök már korábban is, egyaránt negatív színben tűntek fel a spanyolországi kiadványokban. Guiu Aguilà 1984: 368–370.

Az alábbiakban a Biblioteca de Catalunya (Barcelona) Katalónia 16–19. századi történetével kapcsolatos több mint húszezer kéziratot és nyomtatványt tartalmazó *Collecció de Fullets Bonsoms*- (azaz Bonsoms-röplap-)gyűjteménye Buda visszafoglalására vonatkozó, 1686-ban keletkezett dokumentumainak nyilvántartási jegyzékét közöljük a *Catálogo de la Collección de Folletos Bonsoms relativos en su mayor parte a historia de Cataluña*, t. I: *Folletos anteriores a 1701*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona/Biblioteca de Catalunya 1974 alapján (a „Kat. sz.” a dokumentumok e jegyzékben feltüntetett tételszámára vonatkoznak, a „Kvt. sz.” a könyvtári nyilvántartását. A „ny.” pedig a nyomtatványokra utal.)

1574	2242 (ny.)
1577	2255 (ny.)
1578	2257 (ny.)
1584	4332 (ny.)
1585	359 (ny.)
1588	6049 (ny.)
1590	9463 (ny.)
1591	2261 (ny.)
1595	2250 (ny.)
1598	6016 (ny.)

HIVATKOZOTT FORRÁSKIADVÁNYOK

- Artner Edgár 2004 (kiad.): *'Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája'. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca. 1214–1606)*. Budapest–Róma (Collectanea Vaticana Hungariae I/1)
- d'Aste, Michele 1991: *Il Diario dell'assedio e liberazione di Buda del 1686 del barone romano Michele d'Aste*. (A cura di): Piacentini, Ernesto. Roma–Budapest.
- Barta László 1988: Spanyol követjelentés Szeged visszavívásáról. In: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve* [1989], 221–228.
- Bél Mátyás 1986: *Buda visszavívásáról* (Ford. Déri Balázs). Budapest.
- Feliu de la Penya, Narcís 1709: *Anales de Cataluña*, t. III. Barcelona.
- Morel-Fatio, A. 1894 (éd.): *Espagne*, 1: (1649–1700). Paris (Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française XI)
- Richards, James 1859: *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717*. (Kiad.): Simonyi Ernő. Pest (Monumenta Hungariae Historica I/5), 221–273.
- Wagner, Franciscus 1719: *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti*, Pars I. Augustae Vindelicorum.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alcoberro, Agustí 2002: *L'exili austriacista (1713–1747)*, I–II. Barcelona (Textos i Documents 35–36).
- Alcoberro, Agustí 2011: *La 'Nova barcelona' del Danubi (1735–1738). La ciutat dels exiliats de la Guerra de Successió*. Barcelona (Bofarull 15)
- Apponyi Sándor gróf 1902: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, II. köt. Budapest.
- Barcsay-Amant Zoltán 1935: Spanyol-magyar kapcsolatok és győri vonatkozásaik. *Győri Szemle* 6, 133–138.

- Bán Mónika 2000: A Madridi Nemzeti Könyvtár Kézirattárának magyar vonatkozású anyagai Buda visszavételével kapcsolatban. Forrásismertető tanulmány. In: *Magyarország és a hispán világ*. (Összeáll.): Anderle Ádám. Szeged (MTA – SZTE Hispanisztika Kutatócsoport/Kutatási közlemények II), 11–22.
- Benda Kálmán 1942: *A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Budapest (Magyar Történettudományi Intézet)
- Bérenger, Jean 2004: *Léopold Ier (1640–1705) fondateur de la puissance autrichienne*. Paris (Perspectives germaniques)
- Bóka Éva 2004: *Európa és az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században. Az európai egység gondolat politikai eszmetörténetének kezdetei*. Budapest (Varietas Europea)
- Bubics Zsigmond 1891: Kikvettek részt Buda 1686-iki ostromában? *Hadtörténelmi Közlemények* 4, 577–595.
- Buda expugnata 1986: *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. (Szerk.): Bariska István – Haraszti György – Varga J. János, II. köt. Budapest.
- Budapest története 1975: *Budapest története*, III. köt.: *A török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. (Szerk.): Kosáry Domokos. Budapest.
- Bunes Ibarra, Miguel Angel 1988: La conquête et la libération de Buda dans les pensées espagnoles. *Acta Academiae Scientiarum Hungaricae* 34/1, 47–56.
- Dumitrescu, Dinu A. 1964: Contribution à une bibliographie de 'Turcica' espagnols (XVIe–XVIIe siècles). *Revue des Études sud-est européennes* 2/1–2, 229–239.
- Dupront, Alphonse 1997: *Le Mythe de croisade*, 1–2. Paris.
- G. Etényi Nóra 2003: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán 1977: Spanyolok Magyarországon a 18. században. *Századok* 111/6, 1192–1230.
- Galántay Ervin 2000: Buda ostroma, 1686 – spanyol szemmel. *Budapesti Negyed* 8/3–4, 71–92.
- Guiu Aguilà, Montserrat 1984: La defensa d'Àustria i les guerres d'Hongria a la publicística catalana. *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* 4, 363–374.
- Győry János 1933: *A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban*. Budapest (Minerva Könyvtár)
- Hanny Erzsébet 2002: „Academia Poetica...” Buda visszavívása a spanyol köztudatban. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Budapest, 125–136.
- Hubay Ilona 1948: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Budapest (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XXVIII)

- Imre Mihály 2012: A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban. In: Imre Mihály: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról. Sárospatak (Nemzet, egyház, művelődés 7), 15–44.
- Jászay Magda 1996: *A kereszténységvédőbástyája – olaszszemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Budapest (Italianistica Debreceniensis/Monográfiák 3)
- Karl K. Lajos 1938: Budavára visszafoglalásának visszhangja a spanyol félszigeten. *Városi Szemle* 24/3, 445–448.
- Károlyi Árpád 1936: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. (Átdolg.): Wellmann Imre. Budapest.
- Kelényi 1936a: Kelényi B. Ottó: A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 5, 34–101.
- Kelényi 1936b: Kelényi B. Ottó: Marco d'Aviano és a barokk államiszтика. *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv* 1, 177–214.
- Korpás Zoltán 1999: Egyspanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552). *Fons* 6/1–2, 3–129.
- Korpás Zoltán 2008: *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Budapest.
- Köpeczi Béla 1976: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest.
- Mandlmayr, Martin C. – Vocelka, Karl 1985: „Christliche Triumphfreude über herrliche Victorien und stattliche Kriegsprogressen.” Die Eroberung Ofens 1686. Fallstudie über Zahl, Verbreitung und Inhalt propagandistischer Medien in der frühen Neuzeit. *Südost-Forschungen* 44, 99–138.
- Molas, Pere 1984: La ripercussione dell'assedio di Vienna a Barcellona. *Römische Historische Mitteilungen* 29, 331–345.
- Poumarède, Géraud 2004: *Pour en finir avec la croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe–XVIIe siècles*. Paris.
- Pujal, Lluís 1988: *Antoni Desvalls i de Vergós marquès del Poal*. Barcelona (La Rella)
- Török, Paul 1936: Les antécédents diplomatique de la reprise de Bude en 1686. *Nouvelle Revue de Hongrie* 55 juillet–décembre, 119–128.
- Varga J. János 2004: Die Beteiligung Kurbayerns und des fränkischen Reichskreises am Großen Türkenkrieg 1683–1699. *Ungarn-Jahrbuch* 27, 321–329.
- Várady Imre 1936: 147. Egy sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromáról. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 5, 146–161.
- Veress Endre 1936: Gróf Malvezzi Róbert budai jelentései. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 5, 142–145.
- Zimányi Vera 1983: *Lepanto, 1571*. Budapest.
- Zombori István 1988: Szeged visszafoglalásának visszhangja Spanyolországban (1683–1688). *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*, 231–241.

KISS LÁSZLÓ

REFORMKORI PRÓBÁLKOZÁSOK A „NEMZETI KARAKTER” MEGHATÁROZÁSÁRA II.

Tanulmányunk első részében¹ a nemzeti karakterrel foglalkozó reformkori kutatások történelmi alapjait, kiváltó okait, előzményeit vizsgáltuk korabeli írók gazdag felhasználásával. Majd szót ejtettünk a kifejezés használata körüli bizonytalanságokról, s végül a téma néhány etnikai/származási/faji vonatkozásáról is. A mostani, második részben először a nemzeti karakter rokon értelmű kifejezéseiről lesz szó, majd a fő komponenseivel kapcsolatos ún. egy- és többtényezős elméletekről. Végül arra az ugyancsak izgalmas kérdésre is választ keresünk, hogy a reformkori „publicisták” a nemzeti karaktert és annak komponenseit állandóaknak, időtállóaknak tekintették-e, vagy ellenkezőleg, az idő múlásával változóaknak, netalántán megszűnőeknek. Ezzel az írással szeretném köszönteni kedves kollégáimat, a most 80 esztendőes Kaló Ferencet és Kertész Istvánt.

A „nemzeti karakter” rokon értelmű kifejezései

A 18. század végén ugyan már a „nemzeti karakter” kifejezés is fel-felbukkant, de nem ez volt a jellemző. Számos eltérő megnevezése, szinonimája, rokon értelmű kifejezése létezett. Mi több, ezek voltak túlsúlyban. Nemzeti „különöség”, „megkülönböztető” vagy „ismertető jegy”, „saját(os)ság”, „bélyeg”, „jelleg” vagy „jellem”, „tulajdonság”, „hajlandóság”, „lélek” stb. Ezek a szinonimák többnyire nem egyedül, nem egymagukban fordultak elő, hanem a felsoroltakkal (és fel nem soroltakkal) vegyesen, akár egy íráson belül is. Ez már önmagában is mutatta a nemzeti karakter körüli számos bizonytalanságot, kiforratlanságot. De ez nem is lehetett másként! Vizsgált korszakunk, az 1770-es és az 1840-es évek közötti kulturális reformkor mind a nemzetfelfogás, mind a nemzettudat, mind pedig a nemzeti karakter szempontjából átmenetinek tekinthető. Átmenetet képezett a középkori-kora újkori rendi-nemesi nemzetből a modern, liberális nemzetbe és nemzettudatba. Érthető tehát, hogy a kialakulóban, pontosabban: átalakulóban, megújulóban, megteremtődőben lévő nemzet és nemzeti tudat velejárájaként a nemzeti karaktert is képlékenység, kiforratlanság és számos terminológiai bizonytalanság jellemezte. A leggyakoribb szinonimáira, rokon értelmű kifejezéseire jó néhány korabeli példát fogunk felsorakoztatni. A szöveg- és korhűség kedvéért nem fukarkodunk a – rövidebb vagy hosszabb – szó szerinti idézetekkel. A nemzeti karakter változatait a szö-

---

1 Kiss 2021: 29–44.

veg megfelelő helyein a jobb átláthatóság kedvéért vastagított dőlt betűkkel emeljük ki.

Az akár egy íráson belül jelentkező fogalmi/kifejezésbeli változatosság egyik korai példája akár Decsy Sámuel „Osmanográfiá”-ja (1789) is lehetne, amelyben a „**különbség**”, a „**szokások**” és a „**tulajdonság**” egyaránt szerepeltek, különböző jelzős szerkezetekben (erkölcsi, természeti, erkölcsi és természeti tulajdonság).² Az Oszmán Birodalomban élő török és alávetett lakosok testi, természetbeli különbségeivel ugyanúgy foglalkozott (egyébként egy Porter nevű angol követ francia nyelvű könyvéből sokat merítve), mint az oszmán–török férfiak és asszonyok természeti jó tulajdonságaival vagy az oszmán ifjak nemzeti szokásaival. Leírását az oszmán férfiak és (fő)méltóságok öltözetének, ételeinek stb. részletes ismertetésével folytatta. Meglátása szerint a török nemzet erkölcsi tulajdonságainak ismerete nélkül nem lehet ítéletet mondani a természetéről, a cselekedeteiről, a vallásáról és a tudományáról.

Ugyanebben az időben Bessenyei György a „Magyarság” (1778) című nagy hatású röpiratában, majd a „Rómának viselt dolgai”-ban (1801), miközben az anyanyelv nemzetmegtartó voltára, ápolásának szükségességére hívta fel a figyelmet, az anyanyelv (és az öltözet) **megkülönböztető voltáról, különösségéről** beszélt. Leszögezte, hogy nem idegen nyelvek ismeretével, hanem csak „**Nemzeti valóságod**”-dal, „**magyar magad**”-dal és magyar nyelveddel összeforva lehetsz sikeres.³

Amint Bessenyei példája is mutatta, a 18. század végétől a **különösség**, a **megkülönböztetés** motívumai lettek a nemzeti karakter – minden bizonnyal – legfontosabb szinonimái. 1823-ban például a „Tudományos Gyűjtemény” cik-kírója úgy látta, hogy az a nemzet, amelyik nem becsüli a nyelvét és a szokásait, az „hamar kivetkőződik abból, a’ mi neki tulajdona volt, el veszti különösségét, más Nemzetekkel öszve foly, és oda a’ Nemzetisége!”⁴ De akár Fényes Elekre is hivatkozhatnánk, aki 1842-ben megfogalmazta azt a(z egyébként nem tőle származó) gondolatot, hogy Magyarország Európa kicsinyben. Itt ugyanis „18 különféle nép lakik”, amelyek a nyelvükben és egyéb vonásaikban is különböznek egymástól, és ehhez a „nagy különféleség”-hez évszázadok óta makacsul ragaszkodnak.⁵

A nemzeti karakter népi/nemzeti különbségként való beállítására jó példa lehet két kalendárium is. 1834-ben „A’ Magyar Házi-barát” rovatának már a címe is magáért beszélt: „Nemzeti különözés, népkarakter, ’s népkülönözés”.⁶ A következő évi számának rovatcíme némileg ugyan módosult, de a lényeg változatlan maradt: „Nemzeti különbözmény, Népkarakter, Népkülönösség”.⁷

2 Decsy 1789: 126–127, 144–145, 168.

3 [Bessenyei] 1778: 3–14; Bessenyei 1801.

4 Mi az oka, hogy a’ Külföldiek... többnyire balúl ítélnek... 1823: IX. 71–72.

5 Fényes 1842: I. 60.

6 A’ Magyar Házi-barát... 1834: 39.

7 Az egész rovat: A’ Magyar Házi-barát... 1835: 24–38.

A „Közhasznu Honi Vezér”-nek (1843) is volt népismertetés rovata, de témánk szempontjából a rovat tartalmát magyarázó alcím az igazán érdekes. Mind a „nemzeti különösségek”, mind a „**népsajátságok**” kifejezés felbukkant a „néposztályok **jellemrajza**”-val együtt.⁸

A nemzeti különösség/különb(öző)ség/különféleség tehát nem egyszer a **népi/nemzeti saját(os)ságok**kal kapcsolódott össze. Példája ennek egy 1817-es értekezés, amelynek szerzője, miközben a nyelv fontosságára hívta fel a figyelmet, arra is rámutatott, hogy: „Míg valamely nemzet tulajdon nyelvével él, addig fenn marad az ő sajátosságában; annak elhagyatásával elveszti különbségét.”⁹ 1833-ban az első magyar betűrendes szótár „nemzet” címszava is a „nemzeti characterről (sajátságáról)” írt.¹⁰ Egy tíz évvel későbbi cikk a nemzetiség kitüntető külső bélyegeit nevezte „nemzeti sajátosságoknak”.¹¹

A nemzet/nép karakterének lényege tehát a kulturális reformkorban a másoktól megkülönböztető sajátos vonásokban, saját(os)ságokban rejlett. Ezek egyike s egyben a nemzeti karakter újabb, gyakori szinonimája a **nemzeti jellem** volt. Komory Dávid a forradalom küszöbén ugyanúgy a nemzet ősi jelleméről írt (amelyet a szokások és az erkölcs alkotnak), mint Rónay Jácint. A nemzeti jellem történelmi korszakolásával is megpróbálkozott.¹² Ebben a termékeny 1847-es évben Rónay Jácint nagy lélegzetű szociálpszichológiai, nemzetkarakterológiai tanulmányának¹³ már a címében is ott szerepelt a „Jellemisme” kifejezés. Mi több, a jellemet mint a nemzeti karakter szinonimáját erkölcsstani és lélektani szempontból is körülírta.¹⁴ Ez utóbbi értelemben a jellem azon ismérvek összessége, amelyekben az emberi nem belüli különbségek alapulnak. Nála is felbukkant tehát a „különbség”, a megkülönböztetés régóta ismert motívuma. Rónay szerint ezen a végtelen lélektani téren a legkönnyebb és legtöbb a tévedés lehetősége, hiszen: „annyiféle az ember, ahány!”¹⁵ Ugyanekkor az erdélyi Kőváry László szintén a magyarok és a székelyek jellemét rajzolta meg.¹⁶

Komory Dávid hivatkozott írásában feltűnt a nemzeti jellem, illetve karakter egyfajta **nemzeti „bélyeg”**-ként való megjelölése is. A többihez hasonlóan a bélyeg terminus is többnyire jelzős szerkezetekben fordult elő, és (akár a különösség/különb(öző)ség/különféleség) már a kulturális reformkor kezdetétől igen közkedvelt volt. A „Hadi és Más Nevezetes Történetek” 1790 kora tavaszán 3 kérdésből álló pályázatot írt ki a haza és az anyanyelv felvirágoztatása, boldogulása céljából. Az 1. kérdés ugyan a nemzeti karaktert („Nationalis Character”-t)

8 Közhasznu Honi Vezér 1843: 124.

9 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: II. 4.

10 Közhasznu Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

11 [Szilágy] 1843: 109.

12 Komory 1847: 233, 234.

13 Rónay 2001: 51–224.

14 Rónay 2001: 51.

15 Rónay 2001: 52.

16 Kőváry 1847: 177–178, 181–182.

„a' Nemzet' természeti tulajdonságá"-val azonosította,¹⁷ ám a következő évi számban az egyik pályamunka szerzője már az alábbi meghatározással élt: „1. §. Minden Nemzetnek van Nationalis Caractere, az az, minden más Nemzetektől, meg- különböztető Bélyege...” De (hogy a pályázati kiírás címének is megfelelően) azt is hozzátette, hogy ezt „különös természeti Tulajdonságnak is méltán lehet nevezni”.¹⁸ Baróti Szabó Dávid „Kisded Szótár”-ának (1792) „nemzet” címszavában is ez szerepelt: „Nemzeti bélyeg, nationalis character”.¹⁹

A nemzeti karakter bélyegként történő megjelölése a következő évtizedekben is közkedvelt maradt. 1817-ben a (görög eredetű) „charakter” terminust Mokry Benjámín így magyarázta: „valamire irtt vagy valamibe vésett, és bényomott, j e g y e t, j e l t, b é l y e g e t” jelent.²⁰ Két évvel később Thaisz András a nemzet és a nemzeti karakter megítéléséről írt. Látszólagos ellentmondás volt csupán, hogy a címben a „Nemzeti Character” kifejezést használta, a szövegben viszont „belső bélyegről (Character)” beszélt. Lábjegyzetes definíciójában is a „bélyeg” szerepelt.²¹ A „Philosophiai Műszótár” 1834-ben a nemzeti karaktert (nationalis character) ugyanúgy a „nemzeti bélyeg”-gel azonosította, mint ahogy a „Törvénytudományi Műszótár” is 1847-ben.²² Ez utóbbiban – a terminológiai bizonytalanság jeleként, különféle szerzőkre hivatkozva – a „nemzeti szívbélyeg”, a „nemzeti lelkezet” (értsd: nemzeti lelkelet/lélek), illetve a „nemzeti jellem” szinonimák is megjelentek.²³ Kossovich Károly 1842-ben, már a halála után megjelentetett gazdaságtörténeti könyve érdekes módon a nemzeti karakter definiálására, körülírására is vállalkozott. Azt a belső, szellemi természetű „erkölcsi bélyeg”-gel, valamint a „nemzeti lelkelet”-tel („vagy is character”-rel) azonosította. Nem zavarta, hogy eközben a nemzeti karakter több külső, materiális komponensét is megnevezte.²⁴ A fent hivatkozott szerzők szerint tehát a nemzeti karakter lényege a más nemzetektől való, változó komponensű megkülönböztető, külső és belső természetű „bélyegek”-ben rejlik.

A nemzeti karakter egy újabb rokon értelmű kifejezése a – nemzeti bélyeggel és a megkülönböztetéssel is vegyes – **nemzeti tulajdonság** volt. A sok lehetséges magyarázat közül csak egyet ragadtunk ki a példa kedvéért. A magyarokat az ókori parthusokkal (valamint a szkítákkal és a türkökkel) rokonította egy ismeretlen szerző 1826-ban. Erre utalnak „a' nemzeti bélyegek' egyezései.

17 Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790: 15. füzet, 1790. március 2. 280.

18 A' Magyar Nyelvnek a' Magyar Hazában való ... 1790: 3.

19 Baróti Szabó 1792: 157.

20 Mokry 1817: VIII. 3.

21 „Bélyeg, Character. Ezen szó... a' Görögben is meg esmértető jelt, jegyet, bélyeget jelent”. A karakter „meg esmértető bélyege az Embernek”. Thaisz 1819: IX. 36.

22 Sorrendben: Philosophiai Műszótár 1834: 124; Törvénytudományi Műszótár 1847: 290.

23 Törvénytudományi Műszótár 1847: 290.

24 Kossovics 1842: 35–36.

Vannak t. i. minden nemzetnek saját tulajdonságai, mellyek által ők magokat az idegenektől megkülönböztetik.”²⁵

Külön is ki kell térnünk a (már ismert) **nemzeti lélekre**, amelyet – kimondottan a nemzeti lélekkel foglalkozó írásában – Vedres István a **nemzeti erkölcs**-cel és néhány külső, látható nemzeti jellegzetességgel együtt írt le 1822-ben. Szerinte a nemzeti lélek nem más, mint a nemzetet alkotó egyének lelki gondolkodásmódjának az összessége.²⁶ A nemzeti erkölcsök elkorcsosultak. Ezzel megfertőzték a magyar nemzet karakterét.²⁷ Öt év múlva egy névtelen cikkíró szintén a nemzeti lélek és erkölcs/virtus (értsd: erény) fontosságát hangsúlyozta. A nemzeti lélek nélkül ugyanis „úgy vesz el a’ nemzet, mint a’ világ nap nélkül. – Hol a’ nemzeti erkölcs vagy virtus hanyatlik, vagy eltűnt, meg van ott romolva a’ nemzet...”²⁸

Összefoglalóan újból megállapítható, hogy noha a „nemzeti karakter” kifejezést néhányan már a kulturális reformkor kezdetétől ismerték és használták, mégsem ez volt a legelfogadottabb és a leggyakoribb. Számos, többnyire egymással keveredő szinonimája, rokon értelmű kifejezése létezett, ami meggyőzően mutatta, hogy a „nemzeti karakter” használata és értelmezése korántsem volt egységes. Hrabowsky Dávid „Szóbírálat”-a (1841) nem véletlenül hívta fel a magyarok figyelmét a „character” – a magyar beszédben megfigyelhető, német hatásra terjedő – parttalan, szerteágazó használatának veszélyeire.²⁹ Arra is rámutatott, s ez már a saját tétovaságáról is árulkodott, hogy a „jellem” mint a karakter magyar megfelelője ugyan nem régi szó, de mégis általánosan elterjedt.³⁰ A karakter szóval „lelkünk’ cselekvényi erejének” (cselekvő erejének) adunk irányt. A character alatt az „önmunkás lélek’ eredeti bélyegét, vagy csak az egyéneket egymástól megkülönböztető sajátságot” kell érteni; „mindig valami benső, valami lényileg minket illető állapotot akarunk általa kifejezni, nem pedig valami külső állapotra, vagy általában mulékony sajátságra vonatkozó tulajdonságot” fejez ki.³¹ Hrabowsky tehát legalább egy dologban biztos volt. A nemzeti karakternek vannak belső és külső tényezői.

Egy- és többtényezős elméletek

Nemcsak a nemzeti karakter megnevezésében voltak jelentős különbségek, hanem komponensei számának és összetételének a megítélésében is. Ez különféle okokkal magyarázható, de mindenképpen összefüggött a nemzeti

25 [Y] 1826: I. 4, 16, 42, 44.

26 Vedres 1822: XI. 60.

27 Vedres 1822: XI. 62, 63–66, 70–72.

28 A. J. 1827: II. 29.

29 Hrabowsky 1841: 43. sz. 683–686.

30 Hrabowsky 1841: 43. sz. 683.

31 Hrabowsky 1841: 43. sz. 684–685.

karakterrel valamilyen szinten foglalkozó írások szerzőinek foglalkozásával, szakmai, tudományos vagy szépírói kvalitásaival, érdeklődésével, felkészültségével, (német és magyar) szakirodalmi ismeretével. Az írások jó része csupán érintőlegesen tért ki a sokrétű téma valamelyik vonatkozására. Természetesen voltak, bár nem nagy számban, olyanok is, akik alaposabban, felkészültebben és valóban célirányosan igyekeztek a témához nyúlni, bárhogy nevezték is a nemzeti karaktert. Egyes szerzők saját véleményyt (is) formáltak, mások – és ők voltak többen – idegen gondolatokkal ékeskedtek, jobbára hivatkozások nélkül. Mai szemmel nézve főleg ez utóbbiak tudományos értéke – tisztelet a kivételnek – vitatható. Persze a kulturális reformkorban a tudományosságot még teljesen másfajta mércével mérték, mint napjainkban.

Ezek után lássunk jó néhány példát – az egyszerűbbektől az összetettebbek felé haladva – az „egytényezős”, majd a „többtényezős elméletek”-re. Az előbbiek között – amint látni fogjuk – voltak valódi egytényezősök is, de nem ez volt a jellemző. Sokkal több volt az olyan eset, amikor a kiemelt fontosságúnak vélt vagy szinte abszolutizált alkotóelem (legyen az a nyelv, az öltözet, az étel vagy egyéb) más komponensekkel együtt jelent meg. A valódi többtényezős elméletekben jobbára nem volt kiemelt fontosságú elem.

Bárhogy is volt, az egyik legfontosabb alapkérdés mindvégig az maradt, hogy a **nyelv** és a nemzet milyen viszonyban állnak egymással. Kapcsolatukban melyik a fontosabb? Ezek a herderi ihletésű kultúrfilozófiai kérdések számos magyar szerzőt foglalkoztattak hajdanán. Ismerjük már Bessenyei György „Magyarság” című röpiratát (1778), amelyben az **anyanyelv** (és az **öltözet**) nemzetet megtartó különös és leginkább kifejező voltára hívta fel a figyelmet. Feltette a korántsem költői kérdést is: „hogyan neveznéd az olyan Nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Se hogy...”³² Anyanyelv nélkül szüntelenül azt kérdeznék tőle: „*hát te mi vagy honnan jöttél, ki vagy?*” (A szerző kiemelései – K. L.)³³ S ez azért van – tette hozzá a „Rómának viselt dolgai”-ban (1801) –, mert: „Ha különös nyelved, öltözeted nem lesz, alább esel a Zsidónál...”³⁴ Ha megszűnik a nemzet különös nyelve és öltözete, elpusztul a nemzet is. A kulturális reformkor kezdetétől természetesen sok más szerző is úgy vélekedett, hogy a nemzetet és annak karakterét a másoktól megkülönböztető nyelve, valamint a magyarosnak tekintett vitézi öltözete (különös tekintettel a dolmányra) együttesen fejezik ki.³⁵

A „Mindenes Gyűjtemény” 1790. évi levelében a nemzeti nyelv kizárólagos nemzetfenntartó volta is felbukkant. „A Protestánsoknak dícséretekre meg kell vallanom, hogy eleitől fogva ők voltak leginkább Magyar nyelvünknek, 's Nemzeti bélyegünknek őrizőik. Ha ők nem lettek volna, talán eddig mind nyelv-

32 [Bessenyei] 1778: 6, 7.

33 [Bessenyei] 1778: 8.

34 Bessenyei 1801.

35 Vitézi öltözet 1789: X. levél 154–155; 1790. XXI. levél 329–330. Csétsenyi Svastics 1823: 350–351.

vünk, mind Nemzeti characterünk végképpen el-töröltetett volna.”³⁶ A nyelv és nemzeti lét, illetve a nyelv és nemzeti karakter egymást feltételező kapcsolatról, a nyelv nemzeti különbségeket eredményező voltáról Budai Ézsaiás is hasonlóképpen vélekedett 1805-ben, amikor leszögezte, hogy 900 egynehány év óta a magyarok nemcsak az Ázsiából hozott nyelvüket tartották meg, hanem a régi durvaságot, vadságot és bárdolatlanságot is, bár az idők során már a pallérozódás útjára léptek.³⁷

1817-ben egy cikkíró Herder és korábbi magyar szerzők nyomán – egyebek mellett – újból megismételte azt a már jól ismert alaptételt, amely szerint: „Míg valamely nemzet tulajdon nyelvével él, addig fennmarad az ő sajátosságában; annak elhagyatásával elveszti külömségét. Melly nemzet önnön nyelvét megveti, fennállását letapodja.”³⁸ A „Tudományos Gyűjtemény” 1824-es egyik írásában pedig az állt, hogy „a’ nyelv sorsa szorosán öszve-van kötve a’ nemzetével, és hogy egyiknek zavarodása, vagy elenyészése húzza a’ másikat maga után”.³⁹ Még mélyebben foglalkoztatta a probléma azt a szerzőt, aki Herder (nyelv elsőbbségét hangoztató) követőivel vitatkozott 1827-ben. Két korabeli irányzatot különböztetett meg. „Amazok a’ nyelvben éltetik a’ nemzetet, emezek a’ nemzetben a’ nyelvet.” Na de a görög vagy a római nemzet már rég megszűnt, a nyelvük viszont máig létezik, s e két nemzet nevét megőrizte. Vagyis a nyelv nem tartotta fenn a nemzetét, csak a nevét. De ahhoz, hogy a nemzet neve fennmaradjon, nem is szükséges a nyelv, hiszen egykor volt népek/nemzetek nyelvéről szinte semmit se tudunk, a nevük mégis fennmaradt.⁴⁰ A példalózás után a kezdő kérdésére is visszatért, és határozott állást foglalt. „A’ nemzet és nyelv között tehát ne a nyelv legyen az első, hanem a nemzet: mert nem a’ nemzet van a’ nyelvért, hanem a’ nyelv a’ nemzetért.” A nyelv csupán eszköz.⁴¹

Másként vélekedett erről 1832-ben Vajda Péter. „A’ nemzet fő bélyegének a nyelvet mondjuk. A’ nyelvtől veszi nevezetét a’ nemzet és viszont; a’ nyelv és nemzet annyira összeforrott, hogy ezt ama nélkül nem képzelhetjük; nyelvével együtt kivesz a’ nemzet; a’ nemzettel közönségesen a’ nyelv is.”⁴² A német eredetiből magyarrá tett „Közhasznú Esmeretek Tára” 1833. évi 8. kötetében is ez állt a „nemzet” címszó alatt. „A’ nyelv őrzi a’ nemzet egységét, tulajdonságait, sajátosságait, a’ nyelv védi a’ nemzeti lételt; ő kihalván kihal a’ nemzet.” A nyelv köti össze a tagjait, az különbözteti meg őket más nemzetektől.⁴³ A nemzet és nyelve kapcsolatáról értekezett egy 1839-es cikk is. Szerzőjének megállapítása szerint egyedül a nyelv az, ami az embereket összeköti. Az azonos nyelv teszi

36 Minden Gyűjtemény 1790: XVIII. levél 283.

37 Budai 1805: 40.

38 A’ Nemzeti Culturáról közönségesen... 1817: II. (folytatás) 4.

39 Kell-e féltetni a’ magyar nyelvet... 1824: 12. sz. 63.

40 A. J. 1827: II. 24.

41 A. J. 1827: II. 33.

42 Vajda 1832: VI. 62.

43 Közhasznú Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

a nemzetet (ami szerinte „nem egyéb csupa képzeletnél”) nemzetté. A nemzet/nemzetiség élete ugyanúgy azonos a nyelve életével, mint ahogy a halála is.⁴⁴

Komory Dávid még a reformkor végén is határozottan állította, hogy az évszázados viszontagságok közepette a nyelv „egyedül jutott ránk ősi örökségül. Ez tehát egyedüli keleti talizmánunk! egyedüli nemzeti kincsünk mely minket a világ összes népeitől megkülönböztet, s mely nélkül minden lehetnénk, csak nem igaz magyar.”⁴⁵ A nyelv tehát a nemzet és a nemzetiség alappillére, s mint ilyen, a nemzeti karakter egyedüli őrzője és kifejezője.

Az előbb hivatkozott „Közhasznú Esmeretek Tára” már átvezet bennünket a többtényezős elméletek felé. A „nemzet” címszava ugyan kiemelt fontosságot tulajdonított a nyelvnek, de mellette az **eredetet/származást**, sőt az éghajlatot is fontos (nemzetet és nemzeti karaktert) formáló és fenntartó tényezőnek tekintette.⁴⁶ A kulturális reformkorban tehát olyan elméleteket is igen gyakran találni, amelyek a nyelv mellett, sőt a nyelv primátusától függetlenül, más tényezőket is a nemzeti karakter hangsúlyos alkotóelemeinek tartottak. Jó példája ennek már Batsányi János írása is 1790-ben. A fiatal költő az **erkölcsöket** és a **szokásokat** is megemlíttette (egy Forgách Miklósnak írott levelében): „A’ nemzeti nyelvnek el-hagyatásával el-hagyattatnak a’ nemzeti erköltsök, szokások, – a’ Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető béllyege”.⁴⁷ Vagyis a nyelv ugyan a nemzet alappillére, de nem a nemzet és a nemzeti karakter egyedüli fontos őrzője és kifejezője.

Ugyanebben az évben Decsy Sámuel sem hagyott kétséget a felől, hogy a „magyarság” legfontosabb megtartója, illetve kifejezője a kiművelt magyar nyelv, hiszen „a’ magyar nyelv a’ magyar szível (értsd: szívvel – K. L.) el-válhatatlanul öszve vagyon kötve”.⁴⁸ Másrészt viszont azokat a magyar főrendeket is ostromozta, akik nemcsak a magyar nyelvet cserélték idegenre, hanem a „szép magyar **köntöseiket**” és őseik „ártatlan” életmódját, **erkölcsseit** is levetkőzték.⁴⁹ Nem sokkal később Osvald Zsigmond is a nemzeti karakter több tényezőjét sorolta fel. Haldoklónak látta „Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat)...”, és a nemzet régi jó **erkölcsseinek**, helyes **szokásainak**, **nyelvének** és **viseletének** megtartására hívta fel a figyelmet. E négy komponens közül azért ő is a nyelvet és az öltözetet emelte ki. Idézzük: „Egyébb aránt is már az idegen Nemzetek előtt annyira leszállott betsületünk, hogy nyelvünknek ‘s viseletünknek megtagadása miatt tsaknem Nemzeti nevezetünket is el vesztettünk, az állítván majd mindenek, hogy hazánkban a’ mi kevés Magyar Nép vagyon, az is már nagy részint más Nemzetté változott.”⁵⁰

44 Értékezés... 1839: V. 8.

45 Komory 1847: 233.

46 Közhasznú Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

47 Debreczeni 2001: 532.

48 Decsy 1790: 125–126.

49 Decsy 1790: 68–69.

50 [Osvald] 1792: 22, illetve 16.

Láthattuk tehát, hogy a kulturális reformkor idején a nyelv mellett a nemzetinek tartott öltözet/köntös/dolmány/ruha is kiemelt fontosságú szerepet kapott a nemzeti karakter alkotóelemei között. A Szent Korona hazahoza-talának (1790) tiszteletére írott egyik versben ez olvasható: „Hogy ha szö-
vetkezel az idegen szívvel,/ Anyai-nyelvedet, 's 'a dolmánt az övvel/ Illyenek
kedvéért meg-veded nagy fennyen”.⁵¹ A számtalan példa között Csaplovics
Jánosra is hivatkozhatunk, aki egy, az etnográfiai értekezését (1822) ért bírá-
latra feelve a ruha és nemzeti karakter kapcsolatáról így vélekedett. „De
még a' lobogós fehér ruhájában is a' magyarnak- meg van ez a' Charactere.”⁵²
Egy évvel később Svastics Ignác is ezt fejtegette. „Nemzetünk nem csak az
ő Nemzetiségét szülő Nyelvével, hanem Öltözetével is... megkülömböztette
magát egyéb Nemzetektől...”⁵³

A reformkori szerzők természetesen nemcsak a sajátos nyelvet és öltözetet
tekintették a nemzet és a nemzeti karakter megkülönböztető jegyeinek, hanem
a (többnyire más komponensekkel vegyes) ételeket is. Rumi Károly György
„historiai vizsgálódás”-ában néhány etnikum/nép (köztük a magyarok) eredeté-
vel, és sajátos, megkülönböztető ételeikkel foglalkozott 1817-ben. Rámutatott
például arra, hogy a kultúrában előrehaladó népek és emberek életmódja
hamar megváltozhat. Önként, vagy a klíma, illetve bizonyos kormányzati kény-
szerek hatására más szokást vehetnek fel. Ezért a népek származásának a
vizsgálata során az életmód „erősen” nem vehető figyelembe. Ám a tanulatlan,
saját szokásaihoz állhatatosan ragaszkodó köznép „ótsó” ételeit a származása
megállapításához az etnológusnak vizsgálnia kell.⁵⁴ Rumi közbevetőleg meg-
említette, hogy az ételek mellett a **szokások** és a **nyelv** hasonlósága az együt-
tes bizonyíték arra, hogy a kukoricaliszból készített ételekkel élő olasz és oláh
nép egy eredetű.⁵⁵ A tót/szláv népek/nemzetek (horvátok, szerbek, bosnyákok
stb.) azonos származásáról pedig a kásaételeik tanúskodnak.⁵⁶ A magyarokat
illetően a szerző nem hagyott kétséget a felől, hogy „a' Tatároktól származtak,
ezeknek számtalan szokásaik még mai napon is fenn vagynak”.⁵⁷ A lótenyésztés
szeretete és a ló derekas megülése mellett ezt bizonyítják: a pásztorok módjára
főzött gulyáshús, a ló- és csikóhús fogyasztása (főleg a jászoknál és kunoknál),
a szalonna magában vagy káposztával és a szárított marhaganéjból készí-

51 A' Magyar Sz. Korona' haza-jövedelekor... 1790: XXI. levél 329.

52 Csaplovics 1822: V. 114.

53 Csétsenyi Svastics 1823: 350–351.

54 Rumi 1817: VI. 36.

55 Rumi 1817: VI. 36–37. – A szokások és a nyelv említése miatt Rumi elméletét akár több-
tényezősnek is tekinthetnénk. Ám ama tény miatt, hogy a cikkében kizárólag az ételek
hasonlóságára építi bizonyos népek közös eredetét, rokonságát, megszorításokkal
mégis nevezhető akár egytényezős elméletnek is.

56 Rumi 1817: VI. 37.

57 Rumi itt ellentmondásba keveredett korábbi állításával, miszerint a kulturális fejlő-
déssel a népek életmódja és szokásai változnak, amelyeket tehát a származás vizsgá-
latakor figyelembe venni „erősen” nem lehet.

tett tüzelő. „Ezen utolsó szokás aligh vagyon más Nemzeteknél; a' Tatároknál pedig... most is fenn vagyon.”⁵⁸

1831-ben Mindszenty Antal az ételek mellé más komponenseket is beemelt. Meglátása szerint a magyar nemcsak a szülőföldjéhez, a **szokásaihoz**, az életmódjához, a **nemzetiségéhez** és az **alkotmányához** ragaszkodik, hanem az ételeihez is. Ez (és a többi) „második természetté, sőt élete erejévé változott”. Lábjegyzetben ehhez az alábbi információt is hozzáfűzte: „Ha a' Magyar a' jó zsíros eledeleken 's jó borain nevelkedvén fel, a' külföld sovány ételeihez... nem szokhatik, és életerőt adó magyar ételeit nem felejtheti”.⁵⁹

Mondanunk sem kell, hogy a magyarok nemzeti ételeiről már jóval korábban is értekeztek. Szirmay Antal egy 1804-es latin–magyar nyelvű könyvében jó néhány – nomád életből átörökített, Ázsiából hozott, zömmel káposztás – „magyaros” ételt sorolt fel. Ezek: káposztás hús szalonnával (ez a legelső, a legjobb), káposzta paradicsommal, kolbással (ez a második legfontosabb), kaszálé (a harmadik), hajdúkáposzta, illetve kása, fordított kása (ami szkíta eredetű), töltött káposzta, kolozsvári káposzta, kapros káposzta, gulyáshús (bográcsban), szalonna.⁶⁰

Chá(s)zár András „A magyar nemzethez” intézett írásának (1806) címlapján ez a mottó olvasható: „Mihelyt Ruhát, Nyelvet, és szokást el-hagytok: Azonnal meg-szűntök lenni; a' mik vagytok”. (Mátyásy József)⁶¹ Majd így folytatta: a magyar nyelv kiművelése nélkül „oda le'sz Magyar; ha nem le'sz Magyar, ha lesz – is, nem a' le'sz: a' minek lenni kellene; vagy, a' mi lehetne”.⁶² A **nyelv** mellett szerinte a **ruha**, a **zene** és **dal**, valamint a **szokások** is fontosak. A lényeg az, hogy: „A' Magyar kenyeret evőnek kívül belül, elől, 's hátúl, testestől 's lelkestül Magyarnek kell lenni.”⁶³ Kész csoda, írta G. Teleki László 1806-ban, hogy a magyar nemzet az évszázados viszontagságok ellenére is „nyelvével, köntösével, szokásaival, és **köz Társasága Formájával** (a kiemelések tőlem – K. L.) együtt egészen el nem enyészett”.⁶⁴ Chá(s)zár, Mátyásy, Teleki és a többiek egyaránt (a Bessenyei Györgytől is merítő) Decsy Sámuel „Pannóniai Féniksz”-ének gondolatát visszhangozták. Chá(s)zár hivatkozott is rá: „Még a Magyar, Magyar nem lesz: addig a' Magyarnek álló Országá nem lesz”.⁶⁵

Vedre István 1822-ben nemcsak a **nemzeti lélekkel**, **erkölcsökkel** azonosított nemzeti karaktert megfertőző idegen öltözetet, idegen nyelvű könyveket, újságokat, idegen nevelők által terjesztett „ocsmányságok”-at ostromozta, hanem az

58 Rumi 1817: VI. 39.

59 Mindszenty 1831: 132.

60 Szirmay 1804: 52–54.

61 [Chá(s)zár] 1806: 1.

62 [Chá(s)zár] 1806: 4.

63 [Chá(s)zár] 1806: 22, illetve 21.

64 A' Magyar Nyelv elé mozdításáról...1806: 13.

65 [Chá(s)zár] 1806: 20.

idegen **táncot, zenét, játékot** és **szórakozás**módot, illetve ezek majmolását is.⁶⁶ A korai konzervatív gondolkodású szerző még a **bajuszt** („bauszt”-t) is a magyar nemzeti karakter külső kifejezői közé emelte.⁶⁷ Ugyanebben a folyóiratban jelent meg ugyanekkor Csaplovics János korszakos jelentőségű, több folytatásból álló etnográfiai értekezése, amelyben a teljességre törekedve gyűjtötte össze az államban élő sokajkú lakosság népi/nemzeti vonásait meghatározott rendezőelvek szerint. Például: **települési, lakóhelyi, gazdálkodási sajátosságok; mezőgazdasági termékek, táplálék, munkavégzés, foglalkozás; öltözet, zene, tánc; nyelv, erkölcs** stb.⁶⁸

1823-ban nem volt ilyen alapos és átgondolt az a K. J. szignójú szerző, aki – Csaplovicstól sokkal megengedőbb módon – egyenesen azt állította, hogy az igaz magyarnak (vagyis annak, aki a magyar géniust a kebelében hordja) „mindenütt és mindenben caractere van”. Hevenyészve meg is nevezett néhány (állandónak vélt) általános karaktervonást: **nyelv, beszéd, járás, evés, ivás, „gyönyörködés”, életmód, munka, házi szokások**.⁶⁹

A „Tudományos Gyűjtemény” 1826. évi 1. számában egy ugyancsak névtelen szerző a nemzeteket egymástól megkülönböztető, saját tulajdonságai között több külső természetűt is megjelölt. „Illyenek: a’ **nyelv**, a’ közös hagyomány, az **erkölcs**, a’ **polgári, és hadi szokás**, a’ **ruházat**; ezeknek eggyezése a’ nemzeteknek egységét szint olly nyilván hirdeti mint az Iróknak tudósítása, ha a’ **leszármozgatás** (a kiemelések tőlem – K. L.) is hozzájuk járúl”.⁷⁰

Kossovich Károly 1842-ben úgy látta, hogy az erkölcsi, lelki természetű nemzeti karakter szent ereklyéje nélkül a nemzet megszűnik létezni. Néhány külső alkotóelemet ő is felsorolt: **nyelv, öltözet, szokások és életfoglalatosságok**. Ezek idegenné válása a nemzet elhagyásával egyenértékű, „egyszersmind a nemzeti caractert egyedüli kitüntető bélyegöket, örökre vesztek el a nemzetek”.⁷¹

Edvi Illés Pál „Népszerű földleírás”-a (1844) a magyar nemzetiség alábbi komponenseit különböztette meg: a nemzet „fő hajlandóságá”-nak nevezett „karakter” és az ettől elválaszthatatlan **nyelv, ruha, szokások, tánc, dalok, muzsika, ünnepek, multságok, emlékoszlopok** és **nemzeti színek**.⁷²

66 Vedres 1822: XI. 62–66.

67 Vedres 1822: XI. 70.

68 A közelmúltban ezeket a felsorolt és fel nem sorolt sajátosságokat egy áttekinthető táblázatba foglaltuk. Kiss 2021: 175–181.

69 K. J. 1823: VII. 14.

70 [Y] 1826: I. 4, 16, 42, 44.

71 Kossovics 1842: 35–36. Egy évvel később a magyar nemzeti táncról írott cikkében egy álnevű szerző azt állította, hogy a nemzetiségnek vannak belső jellemzői és kitüntető külső bélyegei. Ez utóbbiak a belső jellemzők ismertetői, sőt kifejezői, ami miatt „nemzeti sajátosságoknak neveztetnek”. [Szilágy] 1843: 109.

72 Edvi Illés 1844: 82.

Állandóság vagy változékonyság? Az éghajlat (és egyéb tényezők) szerepe

A reformkori szerzők szinte mindegyike meg volt arról győződve, hogy a magyar nemzet (és természetesen annak karaktere is) már a honfoglalás előtt kiforrott formában létezett. Közéjük tartozott Döbrentei Gábor is, aki 1811-ben a magyar nyelvről értekezve (ez a cikk csak 1828-ban jelent meg) azt hangoztatta, hogy a magyar már akkor „egy magában kiformált Nemzet” volt, amikor a hazáját fegyverrel elfoglalta. „Erre mutat az ő nyelvének állandósága”, ami ma is az, ami az első vezérek és királyok alatt volt. Ugyancsak „egy kiformált Nemzetet mutat az-is, hogy Polgári-szerződésének alkotmányát eredeti épségében mind eddig fenntartotta”.⁷³

A kérdés inkább az volt, hogy mennyit változott az idők során. Az egyik leg-tömörebb, lényegre törő, bár kifejtetlen választ Magda Pál nyújtotta 1819-ben, amikor határozottan leszögezte, hogy: „A' Magyar Nemzet Asiából származott; de magára ruházta az Európai culturát, a' nélkül, hogy a' characterjét egészen levetkezte volna”.⁷⁴

Szinte teljes egyetértés volt abban, hogy a legrégebbi karaktervonások ázsiai eredetűek. Ennek egy sajátos változatát képviselte a „Tudományos Gyűjtemény” már többször hivatkozott – a „tót” szerzők állítását (miszerint a magyarok a földművelést is a már itt élő tótoktól tanulták) burkoltan vitató – cikkírója. 1823-ban azt próbálta alátámasztani, hogy a magyarok már a honfoglalást megelőzően sem voltak teljesen nomádok, hiszen a ló- és marhatartás mellett jól ismerték és gyakorolták a földművelést és a szőlőtermesztést is. Erre az állításra épült a nemzeti karakterrel kapcsolatos álláspontja. „Mikor a' mi Nagy Atyáink Európába által jöttek: már akkor hoztak magokkal tellyesen kifejtődött nemzeti Charactert, és meghatározott nemzeti Constitutiót.” A magyar „Genius”-tól (ami szerinte a nemzeti karakter hordozója, illetve kifejezője) vezetve nem véletlenül foglalták el „győzödelmes karral” a Duna-Tisza két partján éppen a géniuszuknak (lelküknek, karakterüknek) legmegfelelőbb területeket: „a' vég-hetetlen sík földet, a' hol feküdtek a' kövér legelők, a' zsíros szántó földek, a' jeles szabású hegyek és halmok a' bor természetére”. Kevés gondolkodással is belátható tehát – folytatta –, hogy „ebből a' lakhelyt választásból is kihozhatjuk, hogy milyen Geniusa lehetett a' Magyaroknak? 's mitsoda élet módjára való hajlandóságot hozott légyen magával Európába?”⁷⁵ A cikk ez utóbbi, központi gondolatát nem sokkal később újból megismételte, mondván: „Így tehát, már a' lakhely választásban egészen kinyomta magát a' mi Nagy Atyáinknak lelke és belső hajlandósága.”⁷⁶ Éppen ez a – magyar vérébe rögzült – földművelési hajlandóság (amit tehát nem a tótoktól tanultak meg a magyarok) a magyar

73 Döbrentei 1828 (1811): 1740.

74 Magda 1819: 66.

75 K. J. 1823: VII. 14.

76 K. J. 1823: VII. 15.

génusz és nemzeti karakter lényege – szögezte le határozottan.⁷⁷ Ez a síkságot kedvelő belső hajlandóság a lovas nomád ősatyákkal is összeköt, hiszen azért „választotta a’ Magyar a’ sík földet; mert a’ véribbe volt az a’ gyönyörűség, hogy az ő déltzeg paripájin sok határt benyargalódzhasson”.

A Kárpátok hidegebb és terméketlenebb térségeiben élő tótokkal polemiáló szerző tehát összességében úgy ítélte meg, hogy már a honfoglalás korabeli magyarság karaktere is kettősséget mutatott. Egyaránt voltak benne ázsiai nomád (idilli pásztorkodás, marhatartás) és „európai” (szántás-vetés, gazdálkodás, bortermesztés) vonások. Ez ugyanis „mind a’ véribbe volt a’ Magyarnak, és ezt a’ vért magával hozta Ásiából”.⁷⁸ Nem tagadható ugyanakkor – folytatta –, hogy az évszázadok során a nemzeti karakterek megváltozhatnak. De nem szabad elfelejteni – tette hozzá –, hogy egy zseniális és nagymértékben eredeti nemzeti karaktert és életmódot az idegen hatások csak megjavíthatnak, tarkíthatnak, „de az eredeti biljeget ki nem törölhetik abból”.⁷⁹ Hasonlóan vélekedett erről 1836-ban a „Hasznos Multságok” cikkírója is, aki szerint „a’ népfajok’ nemzeti bélyege öröklük századokon keresztül; változik ’s módosul, de el nem enyészik”. De a „mai nemzetiségek” jövőjét illetően komoly kétségei voltak. A vegyüléseknek, összeolvadásoknak milyen következményei lesznek? – kérdezte bizonytalanul. A kölcsönhatásoknak teljes elenyészés lesz-e a vége, vagy mi lesz velük, mi lesz belőlük?⁸⁰

Teljesen más véleményen volt a magyarok elődeiről és a nemzet régiségéről a tankönyvíró Edvi Illés Pál 1837-ben. Szerinte ugyanis teljesen bizonytalan, hogy a hunok, avarok, szkíták és törökök a magyarok rokonai és elődei voltak-e. Úgyhogy „a’ Magyaroknak históriája tulajdonképpen csak ott kezdődik, mikor világosan e’ név alatt *Magyarok*, ez országba bevándoroltak”.⁸¹ A már többször hivatkozott K. J. még határozottabban fogalmazott 1823-ban. Egyrészt igenelte a honfoglalás előtti magyarok kedvező színben való feltüntetését (beleértve nemzeti karakterüket is). Másrészt viszont leszögezte, hogy a magyarok honfoglalás előtti története kapcsán „kértelenek vagyunk csak tapogatódni a’ setétben”. Itt „már csak gondolomra kell Őseinkről ítélnünk”.⁸² Három évvel később lényegében Kölcsey Ferenc is ezt fogalmazta meg. A „búsongó karakterű” magyarok elődeiről ugyanis megállapította, hogy: „Attilától fogva Almosig századokon keresztül semmit sem találunk a’ mivel nemzeti érzésünket összeolvaszthatnók”.⁸³ Nem így gondolta ezt Horvát(h) Endre téti plébános. Nem szűkösek a korai magyarokról tudósító források, ellenkezőleg! „Nincs könnyen egy nemzet a’ Magyaron kívül, mely a’

77 K. J. 1823: VII. 19.

78 K. J. 1823: VII. 15.

79 K. J. 1823: VII. 16.

80 Nemzeti különösségek 1836: 4. sz. 29.

81 Edvi Illés 1837: 541.

82 K. J. 1823: VII. 4., 5.

83 Kölcsey [Cselkövi] 1826: 1. rész 37.

maga eredetéről annyi hazai és külföldi, értő és nem értő Írókat, fejtegetőket, ágoztatókat számlálhatna”.⁸⁴

Természetesen léteztek olyan nézetek is, amelyek a keresztény Európában megtelepedett magyarság ázsiai eredetéből fakadó – jobbára feltételezett, az európai környezetben is megőrzött – karaktervonásainak időközbeni változásaira vagy egyes ősi vonások megszűnésére hívták fel a figyelmet. Közéjük tartozott Kölcsey Ferenc is, aki 1826-ban megállapította, hogy a magyarok „sok Európai szint vettek fel, 's egyszersmind sok nem Európait megtartottak; de ez utólsók csak fél századdal előtt is sokkal szembetűnőbbek voltak mint most”.⁸⁵

Mások a feltételezett, ősi karaktervonásokat próbálták meg rekonstruálni, illetve bizonyítani különböző módokon. A reformkori szerzők egy része többnyire egyetlen (abszolútizált, legalább is kiemelt fontosságúnak tekintett) vagy néhány tényezőnek tulajdonította az emberek, népek, kultúrák, karakterek közötti különbségeket, még ha többnyire nem is vonták kétségbe egyéb tényezők befolyását sem. Közéjük tartozott a „Tudományos Gyűjtemény” – nemzeti kultúráról hosszan értekező, „régibölcsek”-re (görög forrásokra) hivatkozó – szerzője is, aki az éghajlatnak („égmérséklet”-nek, klímának) tulajdonított ilyen központi fontosságú szerepet 1817-ben. Meglátása szerint a levegő milyenségének és – ma úgy mondanánk – a földrajzi környezetnek (vizeknek, hegyeknek, pusztaságoknak) „szembetűnő ereje vagyon a' Nemzetek' gondolkodására, erkölcsére, munkásságára, characterére, valamint külső formájokra, színökre, élelmökre, életek' módjára, nyelvökre és temperamentumokra nézve”.⁸⁶ Rámutatott arra is, hogy az öltözködést ugyan a klíma befolyásolja, ám a ruha egyúttal a nemzeti kiműveltség és karakter fokmérője, kifejezője is.⁸⁷ Nem feltétlenül igaz tehát a mondás, hogy „nem a ruha teszi az embert”. A ruha ugyanis kinek-kinek az értékéről, ízléséről, erkölcsiségéről és karakteréről is árulkodik. A csinos, díszes, tiszta ruha általában rendszeretetre, gondosságra, józanságra utal. Ellenben a piszkos, szennyes, illetlen színű ruhájúak tunyák, gondatlanok, otrombák (idomtalanok).⁸⁸ A szerző nem értett egyet sem Helvetius és Hume (az éghajlat befolyását leicsinylő vagy tagadó), sem Montesquieu (az éghajlat szerepét eltúlzó) nézetével. Rámutatott, hogy „a' Clima befolyásának hathatósága mérsékelteket, sőt gyakran megis győzzetetik más befolyó okok' egygyütt munkálkodása, vagy éppen ellentállása által”. Ilyen befolyásoló oknak tekintette például a despotikus kormányzati rendszert (amely a legkedvezőbb éghajlat alatt élő görögök-

84 Horvát(h) 1823: II. 3.

85 Horvát(h) 1823: II. 47.

86 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 30.

87 Az éghajlat és az öltözet, illetve az öltözet és a nemzeti karakter közötti összefüggést így magyarázta. „A' honnyi köntösnek idegen ruhával felcseréltetése nem csak a' Nemzeti Characternek kisebbségével jár, hanem az egészség veszedelmével is: mivel a' nemzeti ruha a' Clima kívántatásához szokott alkalmaztatni.” A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 40.

88 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 40.

nél tapasztalható), az alkotmányt (a franciáknál) vagy a virágzó kereskedést, „polgári serénység”-et (a ködös, borús klímájú briteknél).⁸⁹

Hasonló állásponton volt jó tíz évvel később Szigeti Gy. Mózes is, aki szerint a természet örök határvonalat húz az emberek közé, s különösképpen az éghajlat (klíma) meghatározó. Alig van olyan körülmény, amely „annyira befolyyna a’ Nemzeteknek nem-csak Karakterekbe, hanem színekbe is, mint az ég-hajlat”, amely ellenkező karakterűekké és érzésűekké teszi az embereket. Ám nemcsak ennek van szerepe, hanem az életmódnak, a nevelésnek, a nyelvnek, a köntösnek, a kultúrának, az igazgatásmódnak, a társalkodásnak és a törvényeknek is. Ezek együttesen okozzák „az annyiféle Nemzeti külömbiségeket”.⁹⁰ Ezek jellemzését követően felszólítással fordult a magyarokhoz. „Hazám nagy Fijai halljátok-meg e’ rövid felsohajtást, ’s őrizzétek elfajúlástól e’ Honni nagy kincseket, ’s tartsátok fenn ez-által Nemzetiségteteket, Á’siából hozott ősi Karakterteket, nagy és dicső tulajdonságtokat.”⁹¹

Az „Athenaeum” folyóirat ismeretlen szerzője (1837) is – egy előző évben megjelent francia (bordeaux-i) cikk alapján – az éghajlat emberre gyakorolt befolyását fejtegette. Megállapította, hogy a Föld különböző térségeiben „arcz-szerkezetre, mérsékményre (temperamentum), betegségekre, erkölcs- és szokásokra nézve különböző népekre akadunk”. Ezek az árnyalatok „az éghajlatok’ befolyásától származnak”.⁹² Nem sokkal később, külföldi (görög, latin; német, francia, amerikai) irodalmak bevonásával Katona Géza is kiemelt, de nem kizárólagos fontosságot tulajdonított az éghajlatnak/égaljnak, ami „egy-egy ember, és egész nemzet’ szellemi ’s testi jelvonataira, valamint egészségi viszonyaira is” kitűnő befolyást gyakorol.⁹³ Definíciója szerint: „Föld, víz, tájhelyzet, légkör, légmérséklet (értsd: hőmérséklet – K. L.), földrajzi hossz, és szélesség’ tulajdonainak összesége alatt, szoros értelemben: é g a l j a t, vagy é g h a j l a t o t szoktunk érteni”.⁹⁴

Katona azonban a „középút” jegyében tudatosan óvakodott a szélsőségektől, vagyis mind az éghajlat emberi testre és lélekre, illetve a „nemzeti sajátosságok”-ra gyakorolt túlzó, mind az azt alábecsülő felfogástól.⁹⁵ Számos esetben ugyanis nem lehet eldönteni, hogy bizonyos saját(os)ságok közül (s itt a japánokat hozta példának) „mellyiket tulajdonítsuk már az égaljnak, mellyiket a’ kormányzási rendszernek, vagy az életmódnak... stb., nem könnyű eldönteni”. Az éghajlat ugyanis „nem kényszerít, hanem csak hajlamít” (hajlamossá tesz).⁹⁶ Mindenesetre két főjel „bélyegzé a’ külön égalj’ lakóit, úgymint: a’ bőr színe,

89 A’ Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 32–33.

90 Szigeti 1828: VII. 1770.

91 Szigeti 1828: VII. 1780.

92 Az éghajlat’ befolyása az emberre 1837: 22. sz. 169.

93 Katona 1840: 34. sz. 531.

94 Katona 1840: 34. sz. 529.

95 Katona 1840: 34. sz. 529.

96 Katona 1840: 34. sz. 530.

és a' termet' nagysága".⁹⁷ Cikke második részében, mintegy összefoglalásként, Katona megállapította, hogy: „Nem állítjuk vakmerően, mintha a' nemzeteknek mind ezen jellemei csupán az égalj befolyásától származnának”. A nép szellemét sok körülmény módosítja. Az égalj csak közvetve módosít ugyan, de mindazonáltal – figyelmes vizsgálat után és részrehajlás nélkül – tökéletesen meggyőződhetünk arról, hogy „az égaljnak legnagyobb szerepe van e' tárgyban”.⁹⁸

1842-ben Fényes Elek is összetettebbnek látta ezt a problémát. Szerinte a magyar nemzeti karaktert (is) igen bajos lefesteni, mert az éghajlat, a törvények, az életmód, a szokások, a nemzeti viszontagságok, a vallás, főként pedig a műveltség nagyban befolyásolják, néhány ponton megváltoztatják. Ám van néhány olyan fő vonás (mint például a napkeleti eredet vagy az ebből következő vérmérséklet), „mellyek a' nemzet természetében, 's származásában mélyen gyökeredznek, 's így inkább állandók”.⁹⁹

A gazdag példalózást, s egyúttal jelen írásunkat is, Komory Dávid „Honderű”-ben közölt 1847-es írásával zárjuk. Katonához vagy Fényeshez képest kevésbé volt rugalmas és felkészült. A nemzeti jellem változásában ugyanis a megváltozott klímának tulajdonított „roppant befolyás”-t, de mellékesen, elnagyolt módon azért az évszázados viszontagságokat és egyéb körülményeket, egy szóval „a kor tarka szellemé”-t is megemlítette.¹⁰⁰

FORRÁSOK

- A. J. 1827: A' Nemzetiség és a' Kultúra. *Tudományos Gyűjtemény*, II.
 A' Magyar Házi-barát. Egy közhasznú házi 's gazdasági kalendáriom 1834: Kassa.
 A' Magyar Házi-barát. Egy közhasznú házi 's gazdasági kalendáriom 1835: Kassa.
 A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak 1806: Pest.
 A' Magyar Nyelvnek a' Magyar Hazában való szükséges voltát tárgyzó Hazafiui ELMÉLKEDÉSEK 1790: Bécs. <https://books.google.hu/books?id=tLJeAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2021. 04. 18.)
 A' Magyar Sz. Korona' haza-jövedelekor készített Vers 1790: *Mindenes Gyűjtemény*, XXI. levél.
 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen. (folytatás) 1817: *Tudományos Gyűjtemény*, I.
 Az éghajlat' befolyása az emberre 1837: *Athenaeum*. 22. sz.
 Baróti Szabó Dávid 1792: *Kisdéd Szótár*. Második kiadás, Kassa.

⁹⁷ Katona 1840: 34. sz. 535.

⁹⁸ Katona 1840: 35. sz. 548.

⁹⁹ Fényes 1842: 64–65. (maga az idézet: 65.)

¹⁰⁰ Komory 1847: I. félév 12. sz. 234.

- [Bessenyei György] 1778: *Magyarság*. (H. n.) https://www.europeana.eu/hu/item/92004/object_NKCR__66_J_000022_449C2G2 (A letöltés ideje: 2022. 02. 24.)
- Bessenyei György 1801: *Rómának viselt dolgai*. <http://mek.niif.hu/05500/05566/html/> (A letöltés ideje: 2022. 02. 24.)
- Budai Ésaías 1805: *Magyarország históriája a' mohátsi veszedelemig*. Debrecen.
- Csétsenyi Svastics Ignácz 1823: *Magyarok esmérete*. Pest.
- [Chá(s)zár András] 1806: *A' Magyar Nemzethez!* Nagy-Szombatban.
- Decsy Sámuel 1789: *Osmanografia, az az a' Török Birodalom... leirása*. 1. rész, Bécs.
- Decsy Sámuel 1790: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadó magyar nyelv*. Bécs.
- Döbrentei Gábor 1828 (1811): *A' Magyar-Nyelv. Felső Magyar-országgi Minerva*, június.
- Edvi Illés Pál 1837: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv...* Buda.
- Edvi Illés Pál 1844: *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytán*. Pest.
- Értéközés a' nyelvek' és nemzetek' életéről és haláláról 1839: *Tudományos Gyűjtemény*, V.
- Fényes Elek 1842: *Magyarország statistikája*. Első kötet, Pest.
- Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. 15. füzet, 1790. március 2.
- Horvát(h) Endre 1823: *A' magyar nemzet nem finn származatú*. *Tudományos Gyűjtemény*, II.
- Hrabowsky Dávid 1841: Szóbirálat. *Athenaeum*, 43. szám.
- Katona Géza 1840: Ember, és nemzet különböző égalj alatt, szellemi 's testi jellemeiben. *Athenaeum*, 34. sz. (április 26.), 35. sz. (április 30.)
- Kell-e féltetni a' magyar nyelvet a' keveredéstől? 1824: *Tudományos Gyűjtemény*, 12. sz.
- K. J. 1823: Magyar Régiségek nyomozása. *Tudományos Gyűjtemény*, VII.
- Komory Dávid 1847: Magyar hitregetani eszmék. *Honderú*, 1. félév 12. szám.
- Kossovics Károly 1842: *Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig*. Buda.
- Kölcsey Ferenc [Cselkövi] 1826: Nemzeti hagyományok. Élet és literatúra 1. rész. *Közhasznú Esmeretek Tára a' Conversations Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva* 1833: 8. kötet. Pest.
- Mi az oka, hogy a' Külföldiek, és Hazánkban lakó Idegenek többnyire balúl ítélnék a' Magyar Nemzetről 1823: *Tudományos Gyűjtemény* 9. kötet.
- Magda Pál 1819: *Magyar Országnek és a' határőrző katonaság vidékinek statistikai és geographiai leirása*. Pest.
- Mindenek Gyűjtemény* 1790: XVIII. levél.
- Mindszenty Antal 1832: *Hazafiúi észrevétel*. Sas.
- Mokry Benjámín 1817: Próba Rajzolat az embernek főbb Charaktereiről, nevezetesen A' Nagy Charakterről. *Tudományos Gyűjtemény*, VIII.
- Nemzeti különösségek 1836: *Hasznos Multságok* 4. sz. január 13.
- [Osvald Zsigmond] 1792: *Az igaz hazafi...* Pest.

Philosophiai Műszótár 1834: Buda.

Rónay Jácint 2001: Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból (1847). In: Hunyady György (szerk.): *Nemzet-karakterológiák*. Budapest.

Rumi Károly 1817: Historiai vizsgálódások, és vélemények a' Gothok, Scythák, Bolgárok és Magyarok' eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény*, 6. kötet.

Szigeti Gy. Mó'ses 1828: Nemzeti külömbség. Felső *Magyar-Ország* *Minerva*, VII. (június)

[Szilágy] 1843: A' magyar tánczról. *Athenaeum* 1. kötet.

Thaisz András 1819: Közönséges Észrevételek a' Nemzeti Characternek Megítélésére különösen pedig a' Magyar Nemzetről hozott némelly Itéletekre. *Tudományos Gyűjtemény*, IX.

Törvénytudományi Műszótár 1847: Pest.

Vajda Péter 1832: Nemzetiség. *Tudományos Gyűjtemény*, VI.

Vedres István 1822: A' Magyar Nemzeti Lélekről egy két szó. *Tudományos Gyűjtemény*, XI.

Vitézi öltözet. *Mindenes Gyűjtemény* 1789: X. levél, 1790. XXI. levél.

[Y] 1826: A' Magyarok' régi lakhelyeiről Próbatétel. *Tudományos Gyűjtemény*, I.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Debreczeni Attila 2001: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6.

Kiss László 2021: Reformkori próbálkozások a „nemzeti karakter” meghatározására I. In: Kiss László (szerk.): *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae, Sectio Historiae*, Tom XLVIII. 53–68.

MAKAI JÁNOS

JAROSZLAV FEJEDELEM NOVGOROD ÉLÉN

Előzmények

Nagyfészki Vszevolod (1176–1212) vlagyimir-szuzdali (nagy)fejedelem részben fiai segítségével intézte a politikai ügyeket. A Lavrentyij-évkönyv az 1190-es év kapcsán tudósít Vszevolod Feodor nevű fiának születéséről,¹ aki valószínűleg azonos Jaroszlavval.² A Jaroszlav Vszevolodovics szerepével kapcsolatos első említés az 1200-as évre vonatkozik. Ekkor apja Perejaszlavl Russzkij, vagyis a Kijev közelében elhelyezkedő Perejaszlavl élére állította őt.³ A település a Kijevi Rusz egyik déli volosztyának⁴ központja volt, s már hosszú ideje Vszevolod rokonsága irányította. Ha helytálló az a feltételezés, miszerint Jaroszlav Feodorral azonosítható, akkor megállapítható, hogy a perejaszlavliak igen fiatal, mindössze tízéves fejedelmet kaptak. 1204–1205 telén Jaroszlav részt vett a legjelentősebb déli fejedelmek által vezetett kunellenes hadjáratban, melyből az óoros (keleti szláv) csapatok sok fogollyal és zsákmányállattal tértek haza.⁵ Jaroszlav első házasságkötésére 1205–1206 telén, tizenöt éves korában került sor: ekkor Koncsak kun kán unokáját vette feleségül.⁶

Az 1206. év meglehetősen viharos volt Vszevolod fiának az életében: előbb II. András magyar király vette fel vele a kapcsolatot,⁷ és Jaroszlav megpróbált beavatkozni a halicsi ügyekbe, majd emiatt Vszevolod Csormnij⁸ kijevi fejedelem nyomására távoznia kellett Perejaszlavlból. 1207-ben Jaroszlav a rjazanyi fejedelmi széket kapta apjától, azonban az is ingatagnak bizonyult. Mivel a rjazanyiak szembeszálltak a hozzájuk érkező vlagyimiriakkal, a nagyfejedelem a következő évben hadjáratot indított ellenük. Jaroszlav megkönnyebbülten üdvözölte apját, de rajta kívül keveseknek volt oka az öröme. Vszevolod radikális eszközökhöz nyúlt, holott ezektől általában tartózkodott: Rjazany városát

1 PSZRL. T. I. 408.

2 Scsepkina 1972: 71; Ribakov 1984: 146.

3 PSZRL. T. I. 416.

4 A voloszty területiális egység a Kijevi Ruszban. A kifejezés jelölheti a Kijevi Rusz egyik régióját, de vonatkozhat egy részfejedelemségen, fejedelemségen belül az egyik központot körülvevő területre is.

5 PSZRL. T. I. 420.

6 PSZRL. T. I. 426; Ribakov 1984: 146.

7 A II. András és Jaroszlav közti kapcsolatfelvétel körülményeihez: Font 2005: 101, 194.

8 Vszevolod Csormnij (Vörös): az Olgovicsok képviselője, többszörös kijevi fejedelem (1206, 1207, 1210–1212).

kiüríttette, majd felgyújtatta, lakóit pedig fogságba vetette, és magával hurcolta. Még a püspököknek sem kegyelmezett. A leszámolás után Jaroszlav is visszatért Vlagyimirba.⁹

Szuzdal és Novgorod egyaránt a 12. század 30-as éveiben függetlenítette magát a kijevi politikai központtól. A következő időszakra vonatkozóan az északkeleti régiót Szuzdali, illetve Vlagyimir-szuzdali Fejedelemségnek szokás nevezni, de a szomszédos novgorodi területekkel kapcsolatban terminológiai probléma merül fel. Font Márta találó megállapításai szerint Novgorod a fejedelmek „váltogatásával”, a rájuk rótt kötelességek (ld. eskü) betartatásával őrizte Kijevtől való függetlenségét, illetve a fejedelmi hatalom visszaszorításán munkálkodott.¹⁰ Ezért a fejedelemség kifejezés helyett jobb híján célszerű a forrásokban és a szakirodalomban is olvasható novgorodi föld terminus technicus használata.

Szuzdal és Novgorod 12. századi és 13. század eleji viszonyát több tényező is befolyásolta. Egyrészt a két terület közti határvonal egyes részeit illetően még nem született megegyezés, s ezért nem volt egyértelmű, hogy melyik felet illeti meg az adószedés joga. Elsősorban Novij Torg (Torzsok) és a Zavolocsje (az Északi-Dvina vidéke) számított problematikusnak. Az előbbinek a kontúrjai a század végére már kezdtek körvonalazódni,¹¹ azonban a vele kapcsolatos harcoknak kereskedelmi és politikai okai is voltak.

Másrészt a szuzdali fejedelmek (Jurij Dolgorukij, Andrej Bogoljubszkij és Nagyfészki Vsevolod) a 12. században és a 13. század elején arra törekedtek, hogy pártfogoltjuknak juttassák a novgorodi fejedelmi széket, s ezt 14 alkalommal tudták elérni. Terveik megvalósítása érdekében – a korban bevett szokás szerint – elsősorban közeli rokonaikat használták fel. A pártfogoltak általában csak egy-két évig töltötték be a fejedelmi tisztséget. A megszakítás nélkül Novgorodban töltött öt vagy hat év már kivételesen hosszú volt. Mivel a pártfogoltak fejedelemségének időtartama döntő módon a novgorodi elit belső erőviszonyaitól függött, a szuzdali fejedelmek rokonainak szereplése többnyire csúfosan végződött. 1200 és 1208 között Nagyfészki Vsevolod ugyan ellenőrzése alatt tartotta a szomszédos területet, de ez kivételes időszaknak számít, amely alapján nem lehet az egész periódust megítélni. 1208–1209 telén Vlagyimir-Szuzdal dominanciája hirtelen szűnt meg, de távolról sem jelentette azt, hogy az északkeleti fejedelmek elvesztették az esélyt a novgorodi trón birtoklására.¹²

1212-ben meghalt Nagyfészki Vsevolod fejedelem, és végakarata értelmében a vlagyimiri trónt nem a legidősebb fia, Konsztantyin, hanem öccse,

9 Az 1206–1208-as események: PSZRL. T. I. 427–428, 434.

10 Font 1998: 58, 63.

11 A. A. Zimin szerint Vsevolod és Novgorod megegyezése értelmében Novij Torg (és Volok Lamszkij) Novgorod és a szuzdali föld közös ellenőrzése alá került: Zimin 1961: 103–104. Ehhez a megállapításhoz John Fennell is csatlakozott: Fennel 1989: 40.

12 Szuzdal és Novgorod 12. századi–13. század eleji viszonyához: Makai 2015: 135–162.

Jurij kapta. Konsztantyin Rosztov, két másik fivére közül Jaroszlav Perejaszlavi (Zalesszkij), Vlagyimir pedig Jurjev (Polszkij) élére került.¹³ A Jaroszlav által irányított északkeleti Perejaszlavi Fejedelemséghez tartozott még Dmitrov, Zubcov, Tver, Kosznyatyin és Nyerehta is.¹⁴ A következő években többször is belviszály bontakozott ki Nagyfészki Vszevolod fiai között.¹⁵ Novgorodot ilyen jellegű belső konfliktus nem fenyegette, mivel nem tartott igényt a Rurik-dinasztia egyetlen ágának tartós jelenlétére sem. Itt 1208–1209 telétől a szmolenszki Rosztyszlavicsok közé tartozó Msztyszlav Msztyszlavics birtokolta a trónt.¹⁶

Jaroszlav első novgorodi fejedelemsége (1215–1216)

Mielőtt Msztyszlav Novgorod élére került, a jelentéktelen Toropcet irányította, azonban olyan tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek alapján többre volt hivatott. 1212-ben meg tudta szerezni a novgorodiak támogatását ahhoz, hogy unokatestvére, Msztyszlav Romanovics kerüljön a kijevi trónra, 1215-ben azonban déli terve miatt önként távozott. A megüresedett trónra a novgorodiak Jurij vlagyimiri (nagy)fejedelem öccsét, Jaroszlavot hívták meg az északkeleti Perejaszlavlából. Jaroszlavhoz két jelentős tisztségviselőt, a poszadnyikot és a tiszjackijt, továbbá tíz tekintélyes kereskedőt küldtek a kéréssel, s amikor Novgorodba érkezett, az összegyűlteken élén Antonyij érsek fogadta őt.¹⁷ Ezután viharos események következtek.

Az 1215–1216-os esztendő történései leginkább a Moszkvai Évkönyvi Szvod és az Első Novgorodi Évkönyv segítségével rekonstruálhatók. A moszkvai forrás igen részletesen tudósít arról a háborúról, amely Vlagyimir-Szuzdalban megváltoztatta az erőviszonyokat, amelynek előzményét Jaroszlav 1215. évi novgorodi fejedelemmé választása jelentette. A lavinát az indította el, hogy az új fejedelem két személyt elfogatott, majd Tverben börtönbe záratta őket. (Az utóbbi település nem is Novgorod, hanem a Perejaszlavi Fejedelemség területén helyezkedett el.) Mivel a szmolenszki származású Rosztyszlavicsok Msztyszlav Udaloj (Udatnij) fejedelem vezetésével szervezkedni kezdtek, a novgorodiak pedig vecse tartására készülődtek, Jaroszlav Novij Torgba távozott, ahol igen barátságtalan lépéseket tett: a novgorodi kereskedőket elfogatta és megbilincselte, áruikat, lovaikat pedig szétoztotta, a Novgorodból küldött követeket szintén megfosztotta szabadságuktól, majd ellenségesen lépett fel a toropeci területekkel szemben. Msztyszlav – ismét Novgorod fejedelmeként – és szövetségesei a novgorodiakkal 1216 tavaszán támadást indítottak Jaroszlav ellen, aki elmenekült Novij Torgból. A támadók elfoglalták a Vlagyimir-Szuzdalhoz tartozó

13 PSZRL. T. XLI. 129.

14 Szverdlov 2003: 635; Konjavszkaja 2021: 14.

15 PSZRL. T. I. 437–438; PSZRL. T. XLI. 129–131; MLSZV. 150–152.

16 PSZRL. T. III. 51–52.

17 PSZRL. T. III. 53.

Volgamentét, s Konsztantyin rosztovi fejedelemmel szöveterkeztek. Jaroszlav mellett többek között az erős haddal rendelkező Jurij, öccsük, Szvjatoszlav és a vlagyimiri befolyás alatt álló muromiak sorakoztak fel. A döntő ütközetre 1216 áprilisában Jurjev Porszki közelében, a Lipica folyó mellett került sor. A Jurij és Jaroszlav által vezetett koalíció nagy vereséget szenvedett. A legtöbbet Jurij vesztette: a szeniori pozíciót, a vlagyimiri trónt és a közvetlenül az utóbbi ellenőrzése alatt álló területeket, s meg kellett elégednie a jelentéktelen Gorogyec Ragyilovval. Jaroszlav behódolt Konsztantyinak, „sok ajándékot” adott a győztes fejedelmeknek és parancsnokoknak, és ezen az áron Perejaszlavlot megtarthatta. Konsztantyin megszerezte a rangidősséget is jelképező Vlagyimirt, miközben Rosztovról sem mondott le. A novgorodiak visszavették Novij Torgot, és kiszabadították fogságba vetett társaikat.¹⁸ Feltételezhetően hadizsákmányhoz is jutottak, mivel nehéz elképzelni, hogy nem fosztogatták az elfoglalt településeket, illetve nem részesültek a Jaroszlav által átadott „sok ajándékból”.

Az Első Novgorodi Évkönyv, a helyi krónika a moszkvai forrás hat oldala helyett csak bő hármat szentel a fenti eseményeknek, azonban azok lényegét ugyanúgy adja vissza. A benne található novgorodi vonatkozású kiegészítő információk árnyalják a Moszkvai Évkönyvi Szvod által festett képet. Kiderül belőle, hogy amikor Jaroszlav Novij Torgba vonult vissza, lefoglalta a gabonát, nem engedte át az áruszállító szekereket, s így Novgorodban nagy áremelkedés, szörnyű éhínség, majd tömeges éhhalál következett be.¹⁹ A Moszkvai Évkönyvi Szvod szerint mindössze öt novgorodi vesztette életét az összecsapásokban, s ezt az információt az Első Novgorodi Évkönyv régebbi variánsa az elesett novgorodiak nevének felsorolásával támasztja alá.²⁰

A lipicai csatától Jaroszlav bátyjának erődemonstrációjáig (1216–1224)

Msztyiszlav Udatnij, a lipicai csata hőse csak 1217-ig állt Novgorod élén. A helyi forrás szerint ekkor bejelentette, hogy Halicsot kívánja megszerezni. Jelezte, hogy egyrészt nem fogja elfelejteni a novgorodiakat, másrészt egykor az apja mellett szeretne nyugodni a Szófia-székesegyházban.²¹ A magyar kutatók közül

18 MLSZV. 152–158. A Novij Torgon (Torzsokon) átvezető kereskedelmi útvonal nélkülözhetetlen volt Novgorod ellátásához. Toropec a körülötte elhelyezkedő területekkel (voloszttyal) a Szmolenszki Fejedelemség része volt, de a novgorodi határ közelében helyezkedett el.

19 PSZRL. T. III. 54. A novgorodi krónikás összességében korrekt módon mutatta be a tragikus novgorodi események okát: előbb jelezte, hogy a fagy elpusztította a gabonát (nyilván a vetést), s csak utána ismertette Jaroszlav lépéseit.

20 MLSZV. 156; PSZRL. T. III. 57. Az Első Novgorodi Évkönyv újabb szövegváltozata csak négy elesett novgorodit sorol fel: PSZRL. T. III. 257.

21 PSZRL. T. III. 57. Msztyiszlav Udatnij apja, Bátor Msztyiszlav 1179 novembere és 1180 júniusa között birtokolta a novgorodi trónt. Mivel ott halt meg, a Szent Szófia-székesegyházban temették el: PSZRL. T. III. 36.

újabbán Gyóni Gábor foglalkozott részletesen Msztyiszlav Udaloj novgorodi tevékenységével. Konceptiójának lényege így foglalható össze: Msztyiszlav fejedelem idején új korszak kezdődött Novgorod politikatörténetében. Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy az ő idején Novgorod önálló „geopolitikai játékosként” lépett fel Ruszban, másrészt az uralma alatt láthatóan intézményesült formát öltött a fejedelem és a novgorodi közösség közti viszonyrendszer. Ekkortól mutatható ki a vecse (a jelek szerint valamiféle „jegyzőkönyvekkel” vezetett) szervezett alkalmazása a politikai életben.²² Azt, hogy Novgorod a Kijevi Ruszon belül önálló geopolitikai játékosná vált volna, aligha lehet bizonyítani. A vecse új típusú alkalmazását már érdemes lenne átgondolni, azonban ezt maga a szerző cáfolja meg, amikor megállapítja, hogy a következő évtizedekben, Alekszandr Nyevszkij (Jaroszlav fia) idején a novgorodi vecse degradációját, háttérbe szorítását láthatjuk.²³

Msztyiszlav Udatnij novgorodi utódai szintén a szmolenszki Rosztyiszlavicsok közül kerültek ki. Szvjatoszlav (1217–1218) és Vszevolod (1218–1221) azonban nem volt olyan népszerű, mint Msztyiszlav. Szvjatoszlavtól a vecse megtagadta a hivatalban lévő poszadnyik leváltását, Vszevolodnak pedig „utat mutattak”, s javasolták, hogy menjen az apjához Ruszba, vagyis a Kijevi Rusz déli részére.²⁴ Ezután a novgorodiak figyelme ismét Vlagyimir-Szuzdal felé fordult. Előkelő küldöttséget indítottak Vlagyimir városába Jurij nagyfejedelemhez, aki hozzájárult, hogy Vszevolod nevű fia a novgorodiak szabta feltételek alapján elfoglalja az ottani fejedelmi széket.²⁵ Vszevolod Jurjevics fejedelemsége (1221–1223) kezdetén még csak nyolcéves volt,²⁶ és később még magát sem érezhette biztonságban, mivel 1223-ban, egy pontosan meg nem nevezett éjszakán az egész udvarával (kíséretével) együtt otthagya Novgorodot.²⁷

Vszevolod távozása után a novgorodiak ismét követeket küldtek Jurij nagyfejedelemhez, s ezúttal öccsét, Jaroszlavot kérték tőle. (Úgy látszik, Vlagyimir ura túltette magát Jaroszlav 1215. évi botrányos novgorodi szereplésén, amelynek következtében – mint az a tanulmány elején olvasható – 1216-ban Jurij még a nagyfejedelemi pozíciót is elvesztette, s azt csak bátyja, Konsztantyin 1218-ban bekövetkezett halála után szerezte vissza.) Jaroszlav novgorodi fejedelemsége

22 Gyóni 2018: 366.

23 Gyóni 2018: 321.

24 A Szvjatoszlavval és Vszevoloddal kapcsolatos adatok: PSZRL. T. III. 58–60. Szvjatoszlav és Vszevolod apja Msztyiszlav Romanovics kijevi fejedelem (1212–1223) volt.

25 PSZRL. T. III. 60. Az északkeleti forrás nem tesz említést a Vszevoloddal szemben támasztott novgorodi feltételekről, csak ezt a rövid hírt közli: „Jurij nagyfejedelem elküldte fiát, Vszevolodot Nagy Novgorodba, a trónra”: PSZRL. T. I. 445.

26 Vszevolod Jurjevics 1213 októberében született: PSZRL. T. I. 438. Úgy tűnik, Vszevolod trónra ültetésével Jurij nagyfejedelem apja, Nagyfészku Vszevolod módszerével élt. Florent Mouchard véleménye szerint Vszevolod Jurjevics azt a novgorodi gyakorlatot, mely szerint kiskorú fejedelmet juttat trónra, 1200-ban és éppen Jaroszlavnak a déli Perejaszlavl élére állításával alkalmazta először: Mouchard 2015: 97.

27 PSZRL. T. III. 61.

csak az 1223-as évre korlátozódott, ám a belső helyzet szempontjából a korábbiál jóval csendesebb volt. Viszont két hadi esemény fűződik hozzá: egy nem túl sikeres fellépés a szomszédos toropeci volosztjot dúló litvánok ellen, és egy nagyszabású zsákmányszerző hadjárat a csudok (észtek) ellen, amelynek során a fejedelem által vezetett novgorodiak rengeteg foglyot ejtettek és sok aranyat zsákmányoltak. Jaroszlav még a csudok elleni sikert követően a családjával együtt elhagyta Novgorodot, de a távozás okát a novgorodi krónikás nem adta meg. Ekkor Jurij nagyfejedelemtől ismét fiát, Vszevolodot kérték, aki ismét nem váltotta meg a világot Novgorod élén. Vszevolod 1224-ben (legfeljebb tizenegy évesen) érkezett a Volhov folyó partján található városba, és még ugyanebben az évben az egyik éjszaka leple alatt az egész kíséretével megszökött.²⁸ A menekülés oka ezúttal is hiányzik az Első Novgorodi Évkönyvből, de a következő események ismertetéséből kiderül.

Vszevolod nem tért vissza a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség területére, hanem – csakúgy, mint nagybátyja, Jaroszlav 1215-ben – a határ novgorodi oldalán elhelyezkedő Novij Torgban (Torzsokban) talált menedéket. A városhoz koalíciós haderő érkezett: Nagyfészkű Vszevolod akkor legjelentősebbnek számító utódai (Jurij vlagyimiri, Jaroszlav perejaszlavli és Vaszilko rosztovi fejedelem) mellett még Jurij sógora, a csernyigovi Mihail is megjelent katonái élén. A novgorodiak két követet küldtek Jurijhoz, a koalíció vezetőjéhez azzal a kéréssel, hogy egyrészt a fiát engedje vissza hozzájuk, másrészt vonuljon el a várostól, ő viszont hét személy kiadatását követelte, s azzal fenyegetőzött, hogy ellenkező esetben – mivel már megittatta a Tverben – a Volhovban is meg fogja itatni a lovát. A novgorodiak összegyűjtötték az egész terület haderejét, megerősítették a városukat, jelezték, hogy nem hajlandóak kiadni hét társukat, majd újabb óvintézkedéseket tettek. A konfliktus végül kompromisszummal zárult, melynek értelmében Vszevolod Jurjevics helyett a csernyigovi Mihail került Novgorod élére. A felsorakozott fejedelmek ugyan elvonultak Novij Torg alól, de sok kárt okoztak.²⁹

A fenti eseményekhez több kommentár is kívánczik: 1. Ami a Jurij által megnevezett novgorodiak kiadatását illeti, nehéz lenne Gyóni Gábornak azzal a megállapításával vitatkozni, mely szerint ők nyilvánvalóan egyfajta Vlagyimir-Szuzdal-ellenes politikai irányvonalat képviseltek.³⁰ 2. A Tver (Tverca) folyó a Volgába ömlik. Novij Torg és Tver is a partján jött létre. Az előbbi alapvetően Novgorodhoz tartozott, míg az utóbbi a vlagyimir-szuzdali föld részét képező Perejaszlavli Fejedelemség területén helyezkedett el, s a határ a két település

---

28 PSZRL. T. III. 61, 63–64. Vszevolod Jurjevics két fejedelemségének ismétlődő mozzanatai gyanút keltenek. Nem zárható ki, hogy a krónikás vagy a későbbi szerkesztő megkettőzte a fiatal Jurjevics novgorodi fejedelemségét, s ezzel a ténylegesnél kisebbnek akarta beállítani a vlagyimir-szuzdali befolyás mértékét.

29 PSZRL. T. III. 64.

30 Gyóni 2018: 206.

között húzódozott.³¹ 3. A koalíciós erők létszámának ismerete nélkül nehéz megállapítani, mennyire volt megalapozott Jurij nagyfejedelem kardcsörtetése. A Kijevi Rusz időszakában néhány ezer fős had jelentős fenyegetést jelentett, de a vlagyimir-szuzdali határoktól távol található Novgorod bevétele nem garantálta. Ráadásul Jurij nem is akarta kiskorú fiát, Vszevolodot visszajuttatni a novgorodi fejedelmi pozícióba, a Szuzdal-ellenes hangadók kiadására pedig nem került sor. Ez esetben a nagyfejedelem befolyásának fenntartása Mihail, a csernyigovi sógor presztízsét növelte, a számlát pedig Novij Torg és környéke fizette meg.

Mihailtól Mihailig (1225–1230)

Mihail 1225-ben lett Novgorod fejedelme, de még abban az évben elhagyta a várost.³² Távozása után ismét a perejaszlavlai Jaroszlav következett. A helyi évkönyv nem írja, hogy a novgorodiak Jurij nagyfejedelemhez fordultak volna, csak azt, hogy Jaroszlavhoz „küldtek”. Nyilván követek közvetítették a meghívást.³³ A régi-új fejedelem 1225–1226 telén sikeresen harcolt a toropeci volosztjot fosztogató és a novgorodi területekre is behatoló litvánok ellen, majd visszatért Perejaszlavlba. Az utóbbira abból lehet következtetni, hogy a márciussal induló 1226–1227-es év a novgorodi forrásban azzal a bejegyzéssel kezdődik, miszerint Jaroszlav fejedelem megérkezett Novgorodba.³⁴ 1227-ben a fejedelem a jamokat (finneket) támadta meg, és rengeteg foglyot ejtett.³⁵ 1228-ban Jaroszlav a realitásoktól elrugaszkodva hadjáratot szeretett volna indítani a baltikumi Kardtestvérek Rendjének nagy központja, Riga ellen. A támadásban a perejaszlavlai és novgorodi fegyveresek mellett a Novgorodhoz tartozó, ám bizonyos önállósággal rendelkező Pszkov támogatására is számított. A pszkoviak azonban arra hivatkoztak, hogy békeszerződést kötöttek Rigával, és megtagadták a részvételt. Ezt követően a novgorodiak is nemet mondtak, Jaroszlav fejedelem pedig ismét Perejaszlavlba vonult vissza.³⁶

31 Kucskin 1984: 99, 102.

32 PSZRL. T. III. 64.

33 PSZRL. T. III. 64.

34 PSZRL. T. III. 64. Az 1225–1226 telén a litvánok felett aratott győzelemről az északkeleti forrás is beszámol: PSZRL. T. I. 447–448. Ebben jóval nagyobb tisztelet mutatkozik meg a fejedelem iránt, mint az Első Novgorodi Évkönyvben. A krónikás Jaroszlavot igazhívónek és Krisztust szeretőnek nevezi: PSZRL. T. I. 448.

35 PSZRL. T. III. 65. A jamokat a szakirodalom finnekként, illetve a középkori finnek egy részeként azonosítja: Klima 2009: 153–154. Szili (szerk.) 2009: 209. 11. jegyzet. Lehetséges, hogy a jamok nem azonnal foglalták el a későbbi Finnország központi területeit, és kezdetben a mai Oroszország területén éltek: Balogh–Kovács (szerk.) 2015: 118, 463. jegyzet. Az is elfogadható, ha a jamokat az óoroszlav kifejezés (Емь) alapján jemeknek nevezzük.

36 PSZRL. T. III. 66.

Az 1228. évi események leírásánál az Első Novgorodi Évkönyv további figyelemre méltó adatokat is közöl. Egyrészt jelzi, hogy Jaroszlav fejedelem a Riga elleni támadáshoz csapatokat vitt magával Perejaszlavlból Novgorodba. Még azt is tartalmazza, hogy a katonákat hol és hogyan szállásolták el. Másrészt ezt követően az alábbi problémákról számol be: a piacon minden megdrágult (a forrás konkrétan a kenyeret, a húst és a halat említi), a kenyeret két kunáért, míg a rozst három grivnáért, a búzát öt grivnáért, a kölest hét grivnáért lehetett megvenni kádanként, és ez a helyzet három évig tartott.³⁷ A fenti információk alapján egyes kutatók (Danyilova, Horosev) feltételezték, hogy a drágulást a fejedelem által vezetett csapatok Novgorodban való elszállásolása váltotta ki.³⁸ Igor Frojanov sem cáfolta kollégái véleményét, de közvetett adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy az élelmiszerhiány már korábban is érzékelhető volt, a perejaszlavl katonák érkezése csak kiélezte a helyzetet.³⁹

1228-ban tehát a sértett Jaroszlav fejedelem Perejaszlavlba vonult vissza, csak kiskorú fiait, Alekszandrt és Fjodort hagyta Novgorodban.⁴⁰ A két fiatal Jaroszlavics helyzete azonban hamarosan kilátástalanná vált. 1228 őszén olyan sok eső esett, hogy a földművesek számára lehetetlenné vált a szokásos munkák elvégzése, majd a Volhov folyó magas vízállása és az erős szél okozott gondot. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy felkelés tört ki a városban. Az elégedetlenkedők vecsét tartottak a főpásztor udvarában. Arszenyij vladika ugyan elrejtőzött a Szent Szófia-székesegyházban, majd elmenekült a városból, a tisztségét azonban elvesztette. A vele szembeni megmozdulásban az évkönyv a társadalom alsó rétegéhez tartozók (простая чядь) szerepét emeli ki, azt követően azonban a város egész lakossága részt vett az eseményekben. A felkelés Vjacseszlav tiszjackij és további öt vagyonos, illetve tisztséget viselő novgorodi udvarházának kirablásával folytatódott. Miután mindez megtörtént, a novgorodiak üzenetet küldtek Jaroszlav fejedelemhez, s visszatérését kérték, továbbá a zabozsnyicsje (забожничье) eltörlését és azt, hogy ne küldje ki a bírákat a volosztyokba. Jaroszlav azonban nem volt hajlandó visszatérni, sőt – valószínűleg már 1229 elején – megbízható emberei segítségével fiait is kimenekítette a novgorodi darázfészekből. A novgorodiak ezután ismét a csernyigovi Mihailt hívták meg a trónra.⁴¹

37 PSZRL. T. III. 66.

38 Danyilova 1956: 87; Horosev 1980: 46.

39 Frojanov 1992: 265.

40 PSZRL. T. III. 66. A két fiú közül Alekszandr később a Nyevszkij melléknevet kapta. Mivel 1221 körül született, 1228-ban még csak hétéves lehetett. Alekszandr születéséhez: Gorszkij 2004: 206; Petruhin 2005: 183.

41 PSZRL. T. III. 66–67. A zabozsnyicsje Frojanov szerint valószínűleg a pogány kultusz híveire kirótt illeték volt: Frojanov 1992: 271. Ugyanezt a kifejezést (zabozhnits'e) Martin Dimnik további magyarázat nélkül egyházi adóként értelmezte: Dimnik 2016: 334.

Mihail Vszevolodovics második novgorodi fejedelemsége (1229–1230) alatt sem alkotott maradandót. A földművesek egy részének adóját csökkentette, s még 1229-ben Csernyigovba távozott. Novgorodban Rosztyiszlav nevű fiát hagyta.⁴² Egy kisebb elbeszélés, amely az 1230-as évre datálva több északkeleti forrásban fennmaradt, arra utal, hogy Jaroszlav nehezen nyugodott bele Mihail újabb novgorodi „uralmába”. Eszerint Vlagyimir Rurikovics kijevi fejedelem megbízásából Kirill kijevi metropolita egy küldöttség élén Jurij vlagyimiri nagyfejedelemhez, fivéreire és unokaöccseihez utazott, mivel Mihail esküszegése miatt Jaroszlav hadjáratot akart indítani Csernyigov ellen. A küldöttség tagjainak és a rokonságnak valósággal rá kellett beszélnie Jaroszlavot a Mihállal való békekötésre.⁴³

1230-ban Mihail fejedelem csak egy, a fiával kapcsolatos szertartás kedvéért tért vissza. Az ünnepi esemény során az érsek levágta a kisfiú haját, majd trónra ültetése következett.⁴⁴ Az utóbbi nem volt komoly politikai esemény, mivel a fejedelmfiak első megnyírására általában a hároméves koruk körüli időszakban került sor.⁴⁵ Novgorodnak viszont hadvezérre lett volna szüksége a perejaszavlialakkal és a litvánokkal vívott harcban. Jaroszlav, a szomszédos Perejaszavl ura ugyanis 1229-ben azt a felszólítást kapta, hogy vonuljon vissza a Voloktól – nyilván megszállta a Volok Lamszkijhoz tartozó terület egy részét –, de nem engedelmeskedett. 1229–1230 telén pedig a betörő litvánokat a novgorodiak segítséggel nélkül voltak kénytelenek visszaverni.⁴⁶

Ha mindez nem lett volna elég, 1230-ban a csernyigovi és vlagyimir-perejaszavlai orientáció hívei heves küzdelmet folytattak egymással, a szélsőséges időjárás pedig tragédiák sorozatához vezetett. Az utóbbiról így írt a krónikás: „A fagy elpusztította ... a gabonát a volosztyunkban, és attól nagy bánat keletkezett: a kenyeret nyolc kunáért kezdik venni, a dézsa rozst húsz grivnáért, az udvarokban pedig huszonkilenc és félért, a búzát negyven grivnáért, a kölest ötven grivnáért, a zabot pedig tizenhárom grivnáért. És szétszéledt a városunk és a volosztyunk, és az idegen városok megteltek fivéreinkkel és nővéreinkkel, az ittmaradtak pedig halni kezdtek. És ki ne fakadna sírva az utcákon heverő hullákat és a kutyák eledelül szolgáló csecsemőket látva.”⁴⁷

42 PSZRL. T. III. 68.

43 PSZRL. T. I. 455–456; MLSZV. 172.

44 PSZRL. T. III. 69.

45 PSZRL. T. I. 409, 411.

46 PSZRL. T. III. 68–69. Részben az ismertetett események, részben a későbbi fejlemények alapján született meg Maureen Perrie alábbi értékelése: Novgorod hadtörténetének első, terjeszkedő szakasza az 1220-as években ért véget, amikor új ellenségek jelentek meg a szomszédos régiókban, nyugaton a német kereszties lovagok és keleten a mongol-tatár csapatok: Perrie 2006: 200–202.

47 PSZRL. T. III. 69. Az idézet fordításához felhasználva: Janyin 1980: 227. A voloszty kifejezés itt a Novgorod városához tartozó területeket jelenti, amelyek lakossága részben mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytatott.

Jarozslav visszatérésétől a tatárok támadásáig (1230–1238)

1230 végén a novgorodiak „utat mutattak” a csernyigovi Rosztyiszlavnak.⁴⁸ A fenti adatok alapján találó Font Mártának az a megállapítása, mely szerint Rosztyiszlav kiskorúsága – azaz önálló cselekvésre képtelensége – is közrejátszhatott abban, hogy novgorodi pozícióját nem tudta megtartani.⁴⁹ Rosztyiszlav elküldése után a novgorodiak ismét a perejaszlavli Jarozslavot hívták meg fejedelmüknek. Jarozslav 1230. december 30-án érkezett meg Novgorodba, vecsét hívott össze, és elfogadta a feltételeket. Azonban csak két hétig maradt a városban, s azt követően ismét két fia,⁵⁰ majd Feodor 1233-ban bekövetkezett halála⁵¹ után egyedül Alekszandr képviselte őt. Ebben az időszakban Mihail fejedelem valószínűleg törekedett vagy tett még egy kísérletet novgorodi befolyása visszaszerzésére, mivel a helyi forrás információi szerint Jarozslav fejedelem 1231-ben a novgorodiakkal és a perejaszlavliakkal megtámadta a csernyigovi területeket, s annak északi részén egy települést felperzselt, majd – jelentős mennyiségű gabona megsemmisítése után – békekötés nélkül távozott.⁵² Az északkeleti források a novgorodiak részvételéről hallgatnak, ellenben a támadók között említik Jurij vlagyimiri nagyfejedelmet és rosztovi unokaöccseit is.⁵³

Az 1230-ig terjedő időszakban Jarozslav fejedelem csak akkor jelent meg Novgorodban, ha az feltétlenül szükséges volt. 1231 elején – nem tudni, hogy személyesen vagy csak befolyást gyakorolva – részt vett a korábban elűzött Arsenyij vladika részleges rehabilitálásában. A visszahívott Arsenyij egyelőre a Szent György-kolostor élére került.⁵⁴ 1232-ben a Novgorod fennhatósága alá tartozó Pszkovban sikerült felszámolnia a Mihail-párti bojárok visszatérése után kialakult ellenszegülést. A konfliktus azzal végződött, hogy a pszkoviak Jarozslav akkor még életben levő fiát, Feodort kérték fejedelmüknek, ő azonban sógorát, Jurijt küldte hozzájuk.⁵⁵

1234-ben Jarozslav a novgorodi föld és a Kardtestvérek Rendjének határterületén, de az utóbbihoz tartozó Jurjev vidékén harcolt, majd békét kötött a németekkel. A hadműveletek aligha lehettek nagyszabásúak, mivel a krónikás szerint az összes novgorodi épségben tért haza, s az „alsófldiek” (низовци)

48 PSZRL. T. III. 70.

49 Font 2018: 159.

50 PSZRL. T. III. 70.

51 PSZRL. T. III. 72.

52 PSZRL. T. III. 71. Az Első Novgorodi Évkönyv szerint Novgorodban 1231-ben ismét rettenetes volt az éhség, s azt tömeges halálozás követte. Ráadásul Kijev kivételével az egész Kijevi Ruszban hasonló volt a helyzet. Ilyen körülmények közepette a józan ésszel ellenkezőnek tűnik a Csernyigovi Fejedelemség elleni 1232-es támadás és az ottani gabonakészletek egy részének megsemmisítése: PSZRL. T. III. 70–71.

53 PSZRL. T. I. 459; MLSZV. 172–173.

54 PSZRL. T. III. 70.

55 PSZRL. T. III. 71–72. Jurij a már többször említett Msztyiszlav Udaloj (Udatnij) fia volt.

közül is csak kevesen estek el.⁵⁶ Ugyanebben az évben a fejedelem a novgorodiak élén a portyázó litvánok ellen vonult, akiket csak a szomszédos Toropeci Fejedelemség területén ért utol. Az akció így is eredményes volt: háromszáz lovat és egyéb javakat sikerült visszaszerezni, a litvánok pedig fegyvereiket eldobálva az erdőbe menekültek. A krónikás szerint a novgorodiak vesztesége mindössze tíz fő volt.⁵⁷

Az Első Novgorodi Évkönyv az 1235-ös évnél a déli fejedelmek szokásos marakodásáról ír, amelybe a résztvevők egyike a kunokat is bevonta.⁵⁸ Az 1236. évnél ugyanebben a forrásban az olvasható, hogy Jaroszlav fejedelem Novgorodból Kijevbe ment, és elfoglalta a trónt, a novgorodira pedig fiát, Alekszandrt ültette. Három novgorodi előkelőt és száz torzsoki muzst is magával vitt Kijevbe, egy hétig ott tartotta, majd megajándékozta és hazaengedte őket.⁵⁹ 1236-tól számítva néhány évig Jaroszlav nem szerepel a novgorodi krónika lapjain, ott elsősorban a rjazanyi és vlagyimir-szuzdali területek elleni tatár invázió ismertetése található. A novgorodi földdel kapcsolatban a következő két fontos esemény az, hogy egyrészt a támadók 1238 márciusában elfoglalták Torzsokot, másrészt Novgorod városa megmenekült, mert a tatárok csak száz versztányira közelítették meg.⁶⁰

A déli forrás, az Ipatyij-évkönyv részét képező Halics-volhíniai Évkönyv sem segít tisztázni a Jaroszlav fejedelemmel kapcsolatos kérdéseket. Kimerítő részletességgel számol be a déli fejedelmek egymással folytatott harcáról,⁶¹ majd arról értesít, hogy Jaroszlav Kijevbe érkezett, „elvette” a várost Vlagyimirtól (a szmolenszki Rosztyiszlavicsok képviselőjétől), majd miután nem tudta megtartani, Szuzdalba (a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemségbe) ment, Kijevet pedig (a csernyigovi) Mihail foglalta el.⁶² Ezekből az információkból csak az a következtetés vonható le, hogy a belviszály közepette a déli rokonok ideiglenesen elfogadták a Rurik-dinasztián belüli leszármazási rendben előkelőbb helyet elfoglaló Jaroszlav kijevi fejedelemségét, de annak hossza homályban marad. Anton Gorszkijnak minden bizonnyal igaza van, amikor úgy vélekedik, hogy Jaroszlav 1238-ban hagyta el Kijevet, miután megtudta, hogy bátyja, Jurij elesett a Szitynél vívott ütközetben.⁶³

56 PSZRL. T. III. 73. Jurjev Dorpat és Tartu néven is ismeretes. „Alsófldieknek” a novgorodiak a szomszédos Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség lakóit nevezték. Ez esetben a fentiek közül a Jaroszlavval érkezett perejaszlavliakról van szó.

57 PSZRL. T. III. 73.

58 PSZRL. T. III. 73–74.

59 PSZRL. T. III. 74.

60 PSZRL. T. III. 74–76.

61 PSZRL. T. II. 772–777; GVL. 284–289.

62 PSZRL. T. II. 777; GVL. 288–289.

63 Gorszkij 2004: 186.

Sajnos, az északkeleti források adatai is hiányosak. A Moszkvai Évkönyvi Szvod legalább megemlíti, hogy 1236-ban Jaroszlav a kijevi trónra ült,⁶⁴ de a fontosabbnak számító Lavrentyij-évkönyv fő szövegéből (Szuzdali Évkönyv a Lavrentyij-másolat alapján) még ez is hiányzik, csak a mellékleteként ismeretes, ún. Akadémiai másolatban olvasható.⁶⁵ A perejaszlavli fejedelem neve a következő alkalommal akkor bukkan fel, amikor az északkeleti források jelzik, hogy 1238 elején a Szity folyónál Jurij nagyfejedelem Jaroszlavot is várta,⁶⁶ ő azonban nem vett részt a március 4-én a tatárok győzelmével végződő ütközetben, mivel a nevét nem említik. Miután Jurij nagyfejedelem elesett a Szitynél, a vlagyimiri trón megüresedett, Jaroszlav színre lépett, s elfoglalta azt.⁶⁷

Ugyan csak közvetve tartozik a témához, mégis érdemes megemlíteni Andrej Szaharov egy hipotézisét és Anton Gorszkij azzal kapcsolatos álláspontját. Szaharov feltételezte, hogy Alekszandr és apja, Jaroszlav 1238-ban, az Északkelet-Rusz elleni támadás idején megállapodást kötött Batu kánnal, melynek eredményeként Alekszandr és Jaroszlav nem nyújtott segítséget Jurij nagyfejedelemnek a Szitynél, Batu pedig nem vonult Novgorod ellen.⁶⁸ Gorszkij úgy vélekedett, hogy a segítségnyújtás elmaradását az 1238-as év elejére jellemző helyzet indokolta. Az sem tisztázott, hogy Jurij kérése eljutott-e Jaroszlavhoz, mivel a szuzdali földről Kijevbe vezető utat a mongolok elzárták. Ha Jaroszlav kapott is információt, csak a kijevi katonai erők segítségével indíthatott hadjáratot. Azonban a kijevi bojárok részéről ilyen vállalkozásnak a Dél-Ruszban dúló belháború körülményei között nem volt realitása. Ami Alekszandrt illeti, ő ilyen helyzetben nem támaszkodhatott a novgorodi erőkre: a számító novgorodi bojárok addig nem indultak volna idegen földre nagy létszámú ellenséggel harcolni, amíg az saját földjüket közvetlenül nem fenyegette. 1240-ben a Néva folyó mellett Alekszandr „udvara” önmagában még egy viszonylag kis létszámú svéd csapattal vívott ütközetre sem volt elelendő.⁶⁹

Gorszkij fenti érvei meggyőzőek, és kiegészítésként azt is érdemes megemlíteni, hogy Novgorod városa még a saját fennhatósága alá tartozó Novij Torgot is magára hagyta, aminek következtében a tatárok elfoglalták a települést, lakosait pedig lemészárolták. Azonban az továbbra sem tisztázott, hogy miért nem vettek részt a perejaszlavliak a Szitynél vívott ütközetben.⁷⁰ Jaroszlav és Alekszandr druzsinájának nagy része nyilván Kijevben és Novgorodban tartózkodott, de ez még nem indokolja azt, hogy a fegyverforgatásra alkalmas szabad

64 MLSZV. 173.

65 PSZRL. T. I. 513.

66 PSZRL. T. I. 461; MLSZV. 175.

67 PSZRL. T. I. 467; MLSZV. 179.

68 Szaharov 1999: 77.

69 Gorszkij 2004: 207–209.

70 A Szity folyónál lezajlott ütközet rövid leírásakor sem az északkeleti, sem az északnyugati források nem szólnak a perejaszlavliak részvételéről: PSZRL. T. I. 465. T. III. 76.

perejaszlavliak sem nyújtottak segítséget Jurij nagyfejedelemnek. Végezetül Jaroszlav „árulása” ellen még két ténytet lehet felhozni: a tatárok Perejaszlavlot is elfoglalták, Tverben pedig a fejedelem egyik fiát is megölték.⁷¹

*

Font Márta összegzése szerint Novgorodban 1136 után a vecse, a jogilag szabad emberek gyűlése vált a legfontosabb hatalmi tényezővé. A legjelentősebb világi és egyházi tisztségviselők (poszadnyik, tiszjackij, püspök, arhimandrit) köre 1136 és 1238/40 között alakult ki. Mindannyian a vecsén történő megválasztás után foglalhatták el hivatalukat. A fejedelem is a vecsének alárendelt tisztségviselő lett, s rá csak a hadvezetés maradt.⁷² Valentyin Janyin a fejedelem katonai szerepének nem tulajdonított nagyon komoly, még kevésbé kizárólagos szerepet, s mindezt azzal indokolta, hogy a 12–13. században gyermekek is elfoglalhatták a trónt; viszont felhívta a figyelmet a fejedelemnek a poszadnyikkal közösen gyakorolt igazságszolgáltatási funkciójára.⁷³

Az általunk ismertett eseményekből az derül ki, hogy a tatár hódítás előtti évtizedekben a fejedelem mozgástere azért szélesebb volt: hadjárat indítását kezdeményezhette, vecsét hívhatott össze, befolyásolhatta a tisztségviselők megválasztását, illetve leváltását, ideiglenes távozása esetén kijelölhette személyes képviselőjét vagy akár a függő helyzetű Pszkov fejedelmét is. Azonban a fenti lehetőségek összessége sem mond ellen a gyenge fejedelmi hatalom koncepciójának. Kérdés, hogy ilyen körülmények között a Toropec, Csernyigov vagy Perejaszlavl ura miért törekedett a novgorodi trón megszerzésére. Nyilvánvalóan presztízsszempontból, s ezt az is alátámasztja, hogy amint kedvezőbb lehetőségük adódott, vagy bázisterületük kérdéseivel kellett foglalkozniuk, elhagyták az északi várost. A tatár hódítás előtt a novgorodiak elvileg megszüntethették volna a fejedelmi pozíciót, választott tisztségviselőik irányítása alatt élhettek volna, azonban a német lovagok, a litvánok és a tatárok részéről fenyegető veszély miatt nem nélkülözhatték a katonai vezetőket. A szakirodalomban többször is visszatér az a nézet, miszerint a novgorodiak azért ismerték el a vlagyimir-szuzdali fejedelmek befolyását, mert szükségük volt hadvezérekre.⁷⁴

Jaroszlav Vszevolodovics novgorodi tevékenységének értékeléséhez részletesen meg kell vizsgálni a tárgyalt időszak belső konfliktusait. A fejedelem 1215–1216-ban, 1223-ban, 1226 és 1229, illetve 1230 és 1236 között birtokolta a trónt.⁷⁵

71 PSZRL. T. III. 76.

72 Font 1998: 125–127.

73 Janyin 2003: 156–157.

74 Florinsky 1953: 49–50; Stökl 1990: 117.

75 Az 1236-tól kezdődő időszakban Novgorodban már Alekszandr irányított, bár apja haláláig, 1246-ig nyilvánvalóan igazodnia kellett Jaroszlav politikájához.

Jarozslav 1215-ben radikális intézkedéseket tett. Elfogatta Jakun Zubolomicst és Foma Dobroszcynicset, akik közül az előbbi befolyásos ember, talán bojár lehetett, az utóbbi pedig Novij Torg poszadnyikja volt. Miután két személy meg-rágalmazta Jakun Namnyezsics tiszjackijt, a fejedelem vecsét hívott össze, majd a novgorodiak kirabolták Jakun udvarát, a feleségét pedig elfogták. A tiszjackij nyilván tisztázni szeretne volna magát, mivel másnap reggel Jurij poszadnyikkal együtt Jarozslavhoz ment, de az utóbbi ekkor Jakun fiának letartóztatását rendelte el. Később a fejedelem Novij Torgba távozott, ahol újabb ellenséges lépéseket tett. Az utóbbiak közül a legsúlyosabb a kereskedelmi blokád volt, amelynek következtében Novgorodban emelkedett a gabonafélék és a répa ára, az emberek egy része pedig arra kényszerült, hogy fenyőfakérget, hársfalevelet és mohát egyen. Az éhhalál nagy számban szedte áldozatait.⁷⁶ Az alapján, hogy 1215-ben a gyűlés után a novgorodiak (a Jarozslav emberei által felhergelt, szerény körülmények között élő szabadok?) elrabolták Jakun tiszjackij javait, úgy tűnhet, hogy a vecse támogatta a fejedelmet. Azonban a tiszjackijt nem váltották le, a családtagjait ugyan letartóztatták, de őt nem. Lehet, hogy Jarozslavnak már 1215-ben meggyűlt a baja a vecsével. Annyi bizonyos, hogy a következő években ez volt a helyzet.

1228-ban a Novgorod ellenőrzése alatt álló Ladoga település lakói a Ladoga-tó környékét fosztogató jamokkal harcoltak, miközben a segítségükre érkező novgorodiak a Néva folyónál vecsét tartottak, majd visszatértek városukba. A vecsén meg akarták ölni Szugyimirt, aki csak úgy menekült meg, hogy a fejedelem a saját bárkájában rejtette el.⁷⁷ 1228-ban Jarozslav Ivanko novgorodi poszadnyikkal és Vjaceszlav tiszjackijjal Pszkovba ment, de a pszkoviak nem engedték be őket a városba, mivel ott az a hír terjedt el, hogy le akarják tartóztatni a pszkovi előkelők egy részét. Novgorodba visszatérve a fejedelem vecsét hívott össze, és felháborodásának adott hangot. Azt állította, hogy ő semmi rosszat nem forralt a pszkoviak ellen, sőt ajándékokat vitt nekik. Ezek után nem meglepő, hogy ugyanebben az évben a pszkoviak megtagadták a Riga elleni hadjáratban való részvételt, sőt bosszút álltak a fejedelem hívein. Miután Jarozslav visszaküldte Perejaszlavlba a tervezett katonai akció érdekében Novgorodba vezetett csapatait, a pszkoviak elűzték azokat a társaikat, akik a fejedelemtől valamilyen juttatásban (придаток) részesültek. Az évkönyv szerint ezt a következő szavak kíséretében tették: „Menjetek a fejedelmetekhez, nem vagytok a fivéreink!”⁷⁸

1228-ban a Riga ellen tervezett hadjárat kudarca és híveinek Pszkovból való eltávolítása után Jarozslav a feleségével együtt visszatért Perejaszlavlba, de a viharos események sora nem ért véget. A rossz időjárás miatt bekövetkezett feszültséget Novgorod lakói az elithez tartozókon próbálták meg levezetni. Első lépésként a társadalom alsó rétegéhez tartozók fordultak Arszenyij vla-

76 PSZRL. T. III. 53–54.

77 PSZRL. T. III. 65.

78 A pszkoviakkal kapcsolatos adatok: PSZRL. T. III. 65–66.

dika ellen. Nyilván ennek hatására hívták össze a vecsét, amelyet a résztvevők a Jaroszlav-udvarban kezdtek el, de onnan a vladika udvarába vonultak át. A főpáztort azzal vádolták, hogy egyrészt elődjét, Antonyijt elűzte, másrészt ahhoz, hogy ezt elérje, megvesztegette Jaroszlav fejedelmet. (Tehát a fő vád a szimónia volt.) Arszenyij vladikának sikerült Hutinoba menekülnie, ahonnan már másnap megérkezett a régi-új főpap, Antonyij. Valószínűleg szintén másnap „az egész város fellázadt”, és az arra jogosultak ismét vecsére gyűltek össze, ezúttal felfegyverkezve, majd kirabolták hat személy udvarházát. Ők nyilván a fejedelem hívei voltak. Három novgorodit név szerint is érdemes megemlíteni. Közülük Vjacseszlav tiszjackijt, aki korábban a fejedelmet Pszkovba elkísérte, nemcsak a vagyonától, hanem a tisztségétől is megfosztották. Szugyimir azzal a személlyel lehet azonos, akinek korábban a fejedelem megmentette az életét. Dusilec sztarosztát a lázongók nemcsak kirabolták, hanem fel akarták akasztani, ő azonban Jaroszlavhoz menekült. Így a fejedelem ezúttal Perejaszlavban mentett meg egy novgorodit a leszámolástól.⁷⁹

1229-ben Mihail fejedelem Novgorodba való érkezése után a poszadnyik tisztséget Vnyezd Vodoviknak adták át. Elődjét, Ivanko Dmitrovicsot Novij Torg irányításával bízták meg, de a településre nem engedték be, ezért ő is Jaroszlav fejedelemnél talált menedéket.⁸⁰ 1230-ban Novgorodban szervezkedés kezdődött a Csernyigovba visszatért Mihail fejedelem híve, Vnyezd poszadnyik ellen az egyik korábbi poszadnyik fia, Sztyepan Tvergyiszlavics és Ivanko Tyimoskinyics vezetésével, azonban a vecsén Vnyezet nem sikerült megfosztani a tisztségétől. A szervezkedők közül Volosz Blutkinyicset még a gyűlésen megölték, míg Ivankóval később végeztek, és holttestét a Volhov folyóba dobták; egy másik vesztes, Jakim Vlunkovics a perejaszlavli fejedelemhez menekült.⁸¹ 1230 végén, miután Vnyezd Mihail fejedelem fiával Novij Torgba távozott, helyette Sztyepan Tvergyiszlavicsot választották meg poszadnyiknak.⁸² Ezúttal a novgorodiak senkit nem gyilkoltak meg vagy űztek el.

Valentyin Janyin véleménye szerint Sztyepan Tvergyiszlavics győzelme olyan döntő jellegű volt, hogy irányítása alatt (1230–1243) mindössze egyetlen alkalommal, 1232-ben történt kísérlet a bojárságon belüli harc felélesztésére. Sztyepan poszadnyiksága Miroska Nyezsgyinyics időszaka (1189–1204) óta az első hosszan tartó és csak a tisztségviselő halála miatt lezáruló poszadnyikciklus volt.⁸³ Janyin, Novgorod történetének Oroszország határain túl is elismert szakértője minden bizonnyal azokra az 1232-es eseményekre célt, amelyeket Mihail fejedelem híveinek Pszkovban való megjelenése váltott ki. A pszkoviak ekkor elfogták és megbilincseltek a Jaroszlavot képviselő Vjacseszlavot. A

79 Arszenyij vladika elűzéséhez és a hat novgorodi személlyel való leszámoláshoz: PSZRL. T. III. 67.

80 PSZRL. T. III. 68.

81 PSZRL. T. III. 69.

82 PSZRL. T. III. 70.

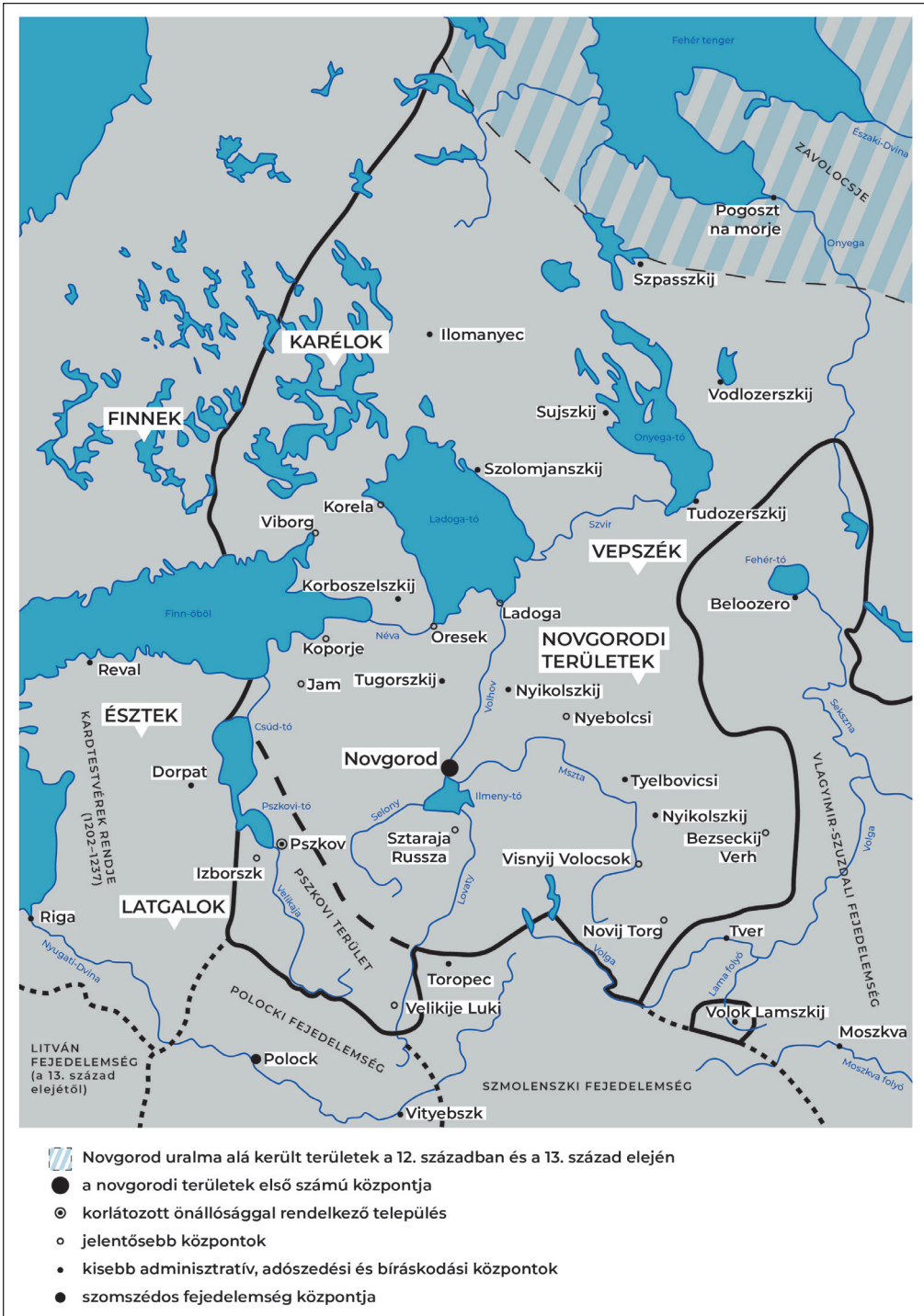
83 Janyin 2003: 201.

Perejaszlavlból Novgorodba visszatérő fejedelem válaszul novgorodi területen elérhető pszkoviakat fogatott el, és záratott börtönbe, de Vjacseszlav elengedését és a pszkoviak megtörését csak a szokásos valgyimir-szuzdali módszerrel, a kereskedelmi blokádnak elrendelésével tudta elérni.⁸⁴

A fenti ismertetés egyértelműen rávilágít azokra a nehézségekre, amelyekkel a 13. század első évtizedeiben Jaroszlav Vszevolodovics fejedelemnek meg kellett küzdenie. Úgy tűnik, hogy a Rurik-dinasztia novgorodi trónra aspiráló képviselőivel folytatott küzdelme könnyebb volt, mint a belső erőkkel folytatott harca. Az utóbbiban való eligazodást a kutató számára az is nehezíti, hogy a krónikások sok esetben nem nevezték meg az egyes személyek társadalmi státuszát, illetve nem különítették el a társadalom egyes rétegeit. Ami a számukra egyértelmű volt, az utókor számára esetenként rejtvényként jelenik meg. Annyi látszódik, hogy a bojárok igen jelentős, de nem kizárólagos politikai szerepet játszottak. Időnként még a novgorodi városi társadalom alsó rétege is hallatta a hangját, egy követelés pedig feltételezhetően a vidéki földművesekhez kötődött. Mit tehetett ebben a helyzetben a gyenge hatalmi pozícióval rendelkező Jaroszlav fejedelem? Lavírozott a politikai csoportosulások között, saját híveket szerzett (bár erre anyagi javakat kellett áldozni, sőt bizonyos esetekben a támogatók életét kellett megmenteni), kereskedelmi zárlatot rendelt el, és a felsorolás még folytatható. A novgorodi politikai élet színpada azonban olyan gyakran változott, hogy ahhoz szinte képtelenség volt megfelelő módon alkalmazkodni. Nem véletlen, hogy 1238-ban Jaroszlav még a tatár invázió körülményei között is inkább a vlagyimiri trónt választotta, bár Novgorod irányítása is a családja kezében maradt.

---

84 PSZRL. T. III. 71–72.

A novgorodi területek a 12-13. században. Mező Anikó rajza

FORRÁSOK

- Galicko-Volinszkaja letopisz. In: Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi. XIII vek. Dmitrijev, Lev, Lihacsov, Dmitrij (red.). Moszkva, 236–425. (GVL)
- Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka. In: Russzkije letopiszi. Tom 8. Rjazany, 2000. (MLSZV)
- Polnoje szobranijije russzkih letopiszej. Tom I. Moszkva, 1997. (PSZRL. T. I.)
- Polnoje szobranijije russzkih letopiszej. Tom II. Moszkva, 1998. (PSZRL. T. II.)
- Polnoje szobranijije russzkih letopiszej. Tom III. Moszkva, 2000. (PSZRL. T. III.)
- Polnoje szobranijije russzkih letopiszej. Tom XLI. Moszkva, 1995. (PSZRL. T. XLI.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh László – Kovács Szilvia (szerk.) 2015: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ferincz István (ford.). Balogh László – Ferincz István – Font Márta – Kovács Szilvia – Polgár Szabolcs – Zimonyi István (jegyz.). Szeged.
- Danyilova, Ljudmila 1956: *Ocserki po isztorii zemlevlagyenyija i hozjajsztva v Novgorodszkoj zemle v XIV–XV vv.* Moszkva.
- Dimnik, Martin 2016: *Power Politics in Kievan Rus': Vladimir Monomakh and His Dynasty, 1054–1246*. Toronto.
- Fennel, Dzsón 1989: *Krizisz srednyevekovoj Ruszi, 1200–1304*. Moszkva.
- Florinsky, Michael 1953: *Russia: a History and an Interpretation*. Volume I. New York.
- Font Márta 1998: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs.
- Font Márta 2005: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged.
- Font Márta 2018: *Rosztjizslav herceg IV. Béla udvarában*. In: Font Márta: *Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában*. 157–182.
- Frojanov, Igor 1992: *Mjatezsnij Novgorod. Ocserki isztorii goszudarsztvennosztyi, szocialnoj i polityicseszkoj borbi konca IX–nacsala XIII sztoletyija*. Szankt-Petyerburg.
- Gorszkij, Anton 2004: *Rusz. Ot szlavjanszkovo Rasszelenyija do Moszkovszkovo carsztva*. Moszkva.
- Gyóni Gábor 2018: *A középkori Novgorod politikátörténete*. In: *Ruszisztikai Könyvek XLIV*. Budapest.
- Horosev A. Sz. 1980: *Cerkov v szocialno-polityicseszkoj szisztyeme Novgorodszkoj feodalnoj reszpubliki*. Moszkva.
- Janyin, Valentyin 1980: *Nyírfakéreg levelek üzenete*. Szvák Gyula (ford.). Budapest–Uzsgorod.
- Janyin, Valentyin 2003: *Novgorodszkije poszadnyiki*. Moszkva.
- Klima László 2009: *Finnugor népek a középkori Oroszországban (859–1118)*. In: Szvák Gyula (szerk.): *Szent Orsolyától Iszaak Babelig*. Budapest. 133–189.
- Konjavszkaja, Jelena 2021: *Tverszkoje knyazsesztvo v XIII v.–szeregyinye 1360-h gg.* In: *Rosszijszkaja isztorija*, № 2. 14–27.

- Kucskin, Vlagyimir 1984: *Formirovanyije goszudarsztvennoj tyerritorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv.* Moszkva.
- Makai János 2015: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből.* Eger.
- Mouchard, Florent 2015: *La Maison de Smolensk: Une dynastie princière du Moyen Age russe, 1125–1404.* Bibliothèque russe de l'institut d'études slaves. Tome CXXXI. Paris.
- Perrie, Maureen 2006: *The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus' to 1689.* Cambridge.
- Petruhin, Vlagyimir 2005: *Drevnyaja Rusz, IX v.–1263 g.* Moszkva.
- Ribakov, Borisz 1984: *Danyil Zatocsnyik i vlagyimirszkoje letopiszanyije konca XII veka.* In: Ribakov, Borisz: *Iz isztorii kulturi Drevnyej Ruszi.* Moszkva, 140–187.
- Stökl, Günther 1990: *Russische Geschichte.* Stuttgart.
- Scsepkina, Marfa 1972: *O proiszhozgyenyii Uszpenszkovo szbornyika.* In: *Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga.* Lazarev, Viktor i dr. (red.). Moszkva. 60–80.
- Szaharov, Andrej 1999: *Osznovnije etapi vnyesnyej polityiki Ruszi sz drevnyejsih vremjon do XV veka.* In: Szaharov, Andrej i dr. (red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Konyec XV–XVII vek.* Moszkva, 13–105.
- Szili Sándor (szerk.) 2009: *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források.* [Budapest].
- Szverdllov, Mihail 2003: *Domongolszkaja Rusz. Knyaz i knyazseszkaja vlaszty na Ruszi VI–pervoj tretyji XIII v.* Szankt-Petyerburg.
- Zimin, Alekszandr 1961: *Novgorod i Volokalamszk v XI–XV vekah.* In: *Novgoroszkij isztoricseszki szbornyik, t. 10, Novgorod.*

MISKEI ANTAL

SZEGEDI KIS ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE (1505–1572)

Szegedi Kis István, a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezője, 1505-ben született Szegeden, minden bizonnyal kun eredetű családban. Az elemi ismereteket – írás, olvasás, számolás, hittan és liturgikus énekek – a lippai és a gyulai iskolában sajátította el. Neveltetésében a ferences rend szellemisége és a humanizmus eszmevilága egyaránt kulcsfontosságú szerepet játszott.¹

Felsőfokú tanulmányait külföldön végezte: előbb talán Bécsben (1535),² majd 1537-től Krakkóban.³ Ez utóbbi egyetemen nagyfokú jártasságra tett szert a héber, a görög és a latin nyelvben, s egyúttal tovább bővítette zenei ismereteit is. Tehetségének és szorgalmának köszönhetően, hogy 1540-ben már segédtanítóként oktathatta a hallgatóknak a klasszikus auctorok műveit. Ráadásul a lengyel állam „fővárosában” közvetlen kapcsolatba került a lutheri-melanchtoni tanokkal is, hiszen az 1530-as évek közepétől Hieronymus Vietor nyomdájában egymás után jelentek meg a magyarországi reformáció első nemzedékéhez tartozó írók munkái, mint például Ozorai Imre vitairatai, Farkas András históriás éneke, Gálszécsi István katekizmusa és kottás énekeskönyve, Bencédi Székely István kalendáriuma vagy Dévai Bíró Mátyás magyar nyelvű helyesírási szabályzata.⁴

Krakkói stúdiumainak befejeztével Szegedi 1541/1542 körül a csanádi egyházmegye területén vállalt állást. Amint egy kis pénzhez jutott, Mohi Ferenc, Bihari Balázs és Abádi Benedek társaságában 1543. március 22-én felkereste Wittenberget, ahol a város egyetemének teológia karán leginkább Martin Luther (1483–1546), Philipp Melancthon (1497–1560), Caspar Cruciger (1504–1548) és Georg Major (1502–1574) előadásait hallgatta nagy figyelemmel.⁵

1 Unghváry Sándor azon állítását, miszerint Szegedi Kis István eredetileg római katolikus pap lett volna, semmilyen történeti forrás vagy egyéb adat nem támasztja alá (Unghváry 1994: 102.).

2 A bécsi tanulmányutat Skarica Máté nem említette, ezért a kutatók között akadnak néhányan – mint például Kathona Géza –, akik megkérdőjelezik Szegedi Kis István ausztriai tartózkodását (Kathona 1974: 207–208. 264. jegyzet). A bécsi egyetem anyakönyvében található „*Abstemius Stephanus Hungarus*” (Kissné 2004: 55. Nr. 54.), valamint „*Stephanus de Zegedino*” bejegyzés (Schrauf 1902: 191.) alapján a szakemberek többsége mégis elfogadja, hogy a nagy tudású reformátor megfordult Bécsben (Szabó A. 2011: 26; Kelényi 2017: 45.).

3 A krakkói egyetem magyar tanulóinak névsorában „*Stephanus Naghizegedinus*”, illetve „*Stephanus Fabianus de Szygezino*” néven szerepel Szegedi Kis István (Schrauf 1893: 32, 104; Szögi 2003: 63. 140. jegyzet).

4 Horváth 1953: 272; Kovács E. 1964: 113, 133, 136.

5 Révész 1859: 219; Szilády 1896: 274; Fraknoi 1873: 297; Payr 1930: 9, 19; Kathona 1974:

Német földről hazatérve úgy döntött, hogy minden erejét a protestáns eszmék terjesztésére fordítja. A külföldön szerzett *magisteri* („mester”) cím birtokában előbb Csanádon⁶ vezette a helybéli tanodát, majd miután a település földesura, a horvát származású Perusich Gáspár⁷ – Fráter György váradi püspök, királyi kincstartó nyomására – elvette pénzét és lefoglalta több mint 200 kötetből álló könyvgyűjteményét, 1545-ben Gyulára ment iskolarektornak. Még ugyanabban az évben Cegléden alkalmazták tanítóként és prédikátorként. Az alföldi mezővárosban közel három évig hirdette Isten igéjét és oktatta az érdeklődő gyermekeket. Itt nősült meg először. Felesége, Orsolya egy lányt szült neki, Katalint. Tiszteletére a mai református nagytemplom külső oszlopcsarnokának jobb oldali falára a helybéli református gyülekezet 1979-ben Borsos Miklós szobrással egy portré domborművet állíttatott. Itteni tanítványai közül kiemelkedett Bakonyi Albert, aki később a ceglédi egyházmegye esperesi méltóságát tölthette be.⁸

Mielőtt lejárt volna a szerződése, Szegedi Kis 1548-ban ismeretlen okból elhagyta Ceglédet, s – vélhetően rokonaihoz – Makóra költözött.⁹ Néhány hónap elteltével Petrovics Péter temesi ispán Temesvárra hívta, s 1549-ben rábízta a helyi iskola és gyülekezet vezetését. Az egyházközség híveinek Lippai Kristóffal közösen hirdette a Szentírás üzenetét. Talán az idő rövidségének tudható be, hogy törökbarát politikát folytató patrónusa azon kívánságát, miszerint a településen egy olyan „főiskolaszerű” oktatási intézményt hozzon létre, amely szellemi központja lehetett volna a környék értelmiségi rétegének (a hírszerző-kereskedő városi polgárságnak, a mezővárosok iparosainak, kalmárjainak, a ferences szerzeteseknek és az alsópapság képviselőinek), nem tudta megvalósítani. Ugyanakkor erős a gyanú, hogy Szegedi több környékbeli lelkészársával együtt részt vett az 1550-ben összehívott toronyi zsinaton, ahol a jelenlévők Gönci Máté személyében megválasztották az első magyarországi evangélikus (ágotai hitvallású) szuperintendenst.¹⁰

212. 287. jegyzet, 214. 296. jegyzet; Szögi 2011: 251. Nr. 2736. S. Szabó József úgy vélte, hogy Szegedi 1544 őszén Genfben találkozott Kálvinnal (S. Szabó 1909: 165–167.).

- 6 Skarica Máté úgy tudta, hogy hazatérése után Szegedi először a szilágysági Tasnádon (*Thasnyadini*) kezdte meg szolgálatát, ami eléggé valószínűtlennek tűnik (Kathona 1974: 93, 120.). A történetírás már régen felismerte, hogy a Tasnád nevű településen valójában Csanád értendő (Földváry 1894: 23–24; Földváry 1898: I. 67; Faragó 1909: 425; Zoványi 1922: 185; Kathona 1974: 215. 306. jegyzet).
- 7 A csanádi püspökség javait birtokló Perusich Gáspár sógora volt Fráter (Martinuzzi; Utyesenovics) Györgynek (Kathona 1974: 216. 307. jegyzet).
- 8 Bakonyi Albert egyházkormányzati tisztségét Skarica Máté „episcopus”-nak nevezte (*Albertus Bakonius pastor olim et episcopus in eadem Ceglédiensi Ecclesia*) (Kathona 1974: 95.). Ebben az esetben ez az egyházi tisztség inkább püspöki jogokat gyakorló esperest, semmint tényleges szuperintendenst jelölhetett (Földváry 1898: I. 65; Kathona 1974: 217. 315. jegyzet).
- 9 Azt a lehetőséget, miszerint Szegedi a rokonainál szállásoltatta el magát Makón, Szakály Ferenc vetette fel először (Szakály 1982: 160; Szakály 1995: 93.).
- 10 Zoványi 1922: 187; Zoványi 1977a: 652; Bucsay 1985: 30; Péter 1987: 516; Péter 2004: 94; Óze 2007: 460–462, 465.

Petrovicsot 1551-ben Losonci István követte a várkapitányi tisztségben, akihez I. Ferdinánd király (1526–1564) a nyár folyamán Bernardo Villela da Aldana altábornagy seregét vezényelte. A spanyol zsoldosok új állomáshelyére római katolikus szerzetesek is érkeztek, akik a magukkal hozott kegytárgyakat a város plébániatemplomában helyezték el. Augusztus 20-án azonban az oltáriszentség és a liturgikus eszközök egy része nyom nélkül eltűnt, s a felkutatásukra indított vizsgálat eredménytelenül zárult. Az állítólagos bűntény felkorbácsolta a kedélyeket, és az őrség katonái között meghasonlás támadt. Az eset Szegedit és munkatársait meggyőzte arról, hogy az oszmánok által amúgy is fenyegetett Temes-vidéki erődöt célszerűbb mihamarabb elhagyni.¹¹

A hányatott sorsú reformátor 1551 késő nyarán–kora őszén Mezőtúrra tette át székhelyét, ahol iskolarektorként és prédikátorként Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 körül–1557) utóda lett. A Berettyó-parti településen eltöltött szűk egy esztendei szolgálat után 1552-ben Békésre került, ahol egyrészt az iskolát irányította, másrészt a protestáns tanokat népszerűsítette.¹²

A térség lakóinak biztonságát – az oszmánok rajtaütésszerű támadásai mellett – főként a végvárakban szolgáló idegen katonák garázdálkodásai veszélyeztették. A temesvári incidens miatt még mindig neheztelő Aldana zsoldosai egy portya során foglyul ejtették a köztiszteletben álló iskolamestert, akit az egyik vitéz – korábbi tanítványa – megszánt, és segítséget nyújtott neki abban, hogy megszökjön a táborból. A „mester” később titokban visszatért a tett színhelyére, hogy a hívei által elrejtett kis pénzét visszaszerezze.¹³

Az 1550-es évek eleje Szegedi magánéletében is komoly változásokat hozott. Hitvese Orsolya, akivel még 1548-ban lépett frigyre, 1551 táján meghalt, első házasságából született lánya, Katalin pedig 1552-ben távozott el az élők sorából.

A nagy népszerűségnek örvendő hittudóst 1552 végén Tolnára hívták, ahol rektorként ismét az oktatás színvonalának emelésén fáradozott. Az ifjú Melius Juhász Péternek görögöt és hébert tanított.¹⁴ Szószékről történő prédikálásra inkább csak a nagyobb ünnepeken nyílt lehetősége, mivel az istentiszteletek zömét Sztárai Mihály (?–1575) vezette, aki a vasárnapi homíliákban jó néhány-szor pellengérré állította a domonkos szerzetesként plébánosi teendőket ellátó József barát állításait. Ez a tapintatlan viselkedés ellenszenvet váltott ki a hívek körében, így nem meglepő, hogy Szegedi mérsékeltebb hangvétellű, érthetőbb Szentírás-magyarozatát szívesebben hallgatták a gyülekezet tagjai, mint

11 Kropf 1898: 434–435. Skarica Máté úgy állította be az eseményeket, mintha Temesvárról Losonci István kapitány úzte volna el Szegedit (Faragó 1906: 19; Kathona 1974: 94, 121.).

12 Életrajzírója szerint Szegedi Kis István 1553-ban került Békésre (Faragó 1906: 20; Kathona 1974: 95, 122.).

13 Skarica a spanyol zsoldosvezért „itáliai Kampó”-ként (*Campovius Italus*) emlegette, míg a környék népe „Nagy Kampó”-nak, hadnagy társát, Alonzo Perezet pedig „Kis Kampó”-nak csúfolta (Faragó 1906: 21; Kathona 1974: 95, 122, 219. 328. jegyzet).

14 Dán 1973: 33.

Sztárai gúnyos, nem egyszer szemrehányó eszmefuttatását. A „kegyes férfiúként” emlegetett iskolamester azzal is példaképpül szolgált a tolnaiak számára, hogy feleségül vette Beremendi János özvegyét, Erzsébetet, s felnevelte annak két gyermekét, Katalint és Mártont.

Miután a lakosság kérésére és egyházi előljárója engedélyével Laskóra költözött, Sztárai – mint „baranyai *episcopus*”¹⁵ – 1554 elején kézzel írt lelkészszentelte Szegedit, aki innentől fogva reformátori tevékenységének homlokterébe az evangélium hirdetését állította. Persze az ifjúság oktatásáról sem feledkezett meg, hiszen a jövő nemzedékének erkölcsi és szellemi nevelését egész életében szívügyének tekintette. Négy évig tartó laskói lelképásztorkodása alatt felesége három gyermeket szült neki: Annát, Sárát és Izsákot.

Szentelését követően Szegedi letette a *magisteri* címet, s elfogadta az 1554. évi laskói zsinaton ráruházott *doctor* titulust. A rangemelés elsősorban hivatásrendi minősítést fejezett ki, s a cím birtokosa a prédikátorok képzésében, illetve továbbképzésében vélte megtalálni saját szerepét. A *Loci communes* c. művében Szegedi maga fogalmazta meg, hogy az egyház vezetői az „*Ige szolgái (lelkészek) vagy doktorok. Ezek közt fokozatok vannak. Bár minden lelkésznek ugyanazon hatalma van, ami a lelkieket illeti, mégis különböző rendjei és fokozatai vannak a méltóságnak, részben isteni, részben az egyháztól való helybenhagyás által.*”¹⁶

A laskói szinóduson megjelent lelkészek létrehozták a Somogy, Tolna és Baranya megyéket magában foglaló tolnai-baranyai egyházkerületet, amelynek *generalis superintendens*évé a nagy tudású főpásztort választották meg. A szó szerint „általános felügyelőt” jelentő latin kifejezés értelmezésében a kutatói álláspontok eltérnek egymástól. A szakemberek többsége elfogadja, hogy az újonnan felállított egyházkerület Szegedi Kis István (fő)szuperintendensként/püspökként irányította,¹⁷ míg mások úgy vélik, hogy a wittenbergi példa nyomán megszületett tisztség afféle „püspöki helynökség”-nek tekinthető, amelynek viselője Sztárai helyetteseként az egyházkerület lelképásztorait ellenőrizte.¹⁸ Nemrég olyan vélemény is napvilágot látott, miszerint Szegedi Kis István

15 Skarica művében Sztárai tisztsége egyszer *sacris praesidens* („lelkész”), máskor *episcopus* („püspök”) alakban fordul elő (Faragó 1906: 23, 25; Kathona 1974: 96–97, 123–124.). Ugyanez a kettősség más forrásokban is tetten érhető. Somogyi Péter például 1557-ben „*episcopus Dei gratia Tholna*” néven nevezte a nagy egyházszervezőt, míg Eszéki Imre csupán laskói „*parochus*”-nak titulálta Sztárait (Miklós 1929: 154. 13. jegyzet; Bucsay 1973a: 908.).

16 Róka-Tóth 1973: 204.

17 Czvittinger 1711: 365; Bod 1766: 255; Budai 1814: II. 104; Balogh 1872: 46; Földváry 1894: 130–131; Szilády 1896: 277; Földváry 1898: I. 71, II. 5; Zoványi 1898: 11, 41; Faragó 1906: 26; Zsilinszky 1907: 55; Thury 1908a: I. 49; Faragó 1909: 431; Szinnyei 1909: XIII. 547; Holub 1911: 13; Zoványi 1922: 224; Révész 1925: 15; Révész 1938: I. 73; Zoványi 1944: 176; Bucsay 1949: 40; Horváth 1953: 272; Bucsay 1972: 375; Esze 1973: 90, 112–113, 120; Kathona 1974: 220. 335. jegyzet, 220. 337. jegyzet; Zoványi 1977a: 584; Bitskey 1978: 62; Bucsay 1985: 31; Péter 1987: 516; Ungváry 1994: 55; Pálffy 2000: 197; Molnár 2009: 8.). Őze Sándor úgy véli, hogy Szegedi püspöki hatáskörben működő esperesként tevékenykedett Tolnában és Alsó-Baranyában (Őze 2006: 223.).

18 Miklós 1942: 133–134; Botta 1989: 150, 153; Keveházi 2005: 16, 120. Óvatosságból

1558–1563 között a baranyai szuperintendensség mellett a szigetvári egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte.¹⁹ Bármi legyen az igazság az ügyben, jelenlegi ismereteink alapján csupán annyit állíthatunk nagy valószínűséggel, hogy a tudós lelkészt²⁰ a laskói zsinaton egybegyűlt prédikátorok generális szuperintendensi méltósággal ruházták fel.²¹

Perneszi Farkas babócsai és Horváth Márk szigetvári kapitány kívánságára Szegei 1558-ban Kálmáncsehiben (ma: Kálmáncsa) telepedett le, ahol számos fiatal reformátort ordinált, és – mint oly sokszor – ismeretsége révén segített a bajba jutott embereken. A Pécssett rendszeresen megforduló, sisakokkal, páncélokkal és más portékákkal üzletelő Olasz Ferenc kálmáncsehi polgár is neki köszönhette, hogy nem akasztották fel tiltott áruk forgalmazásáért. A helyi iskola rektori tiszttét hajdani tanítványa, Bellyei/Bélyei Tamás töltötte be.²² Erzsébet asszony Kálmáncsehiben két gyermekkel ajándékozta meg férjét: Istvánnal és Dorottyával.

Szegei Kis István lelkipásztori működésének legnyomorúságosabb időszaka 1561-ben vette kezdetét, amikor a szokásos istentiszteletek egyikén a gyermekek névadásáról beszélt, s az Orsolya névvel kapcsolatban megjegyezte, hogy az a latin „ursula” szóból származik, amelynek jelentése: „nőstény körmös állat”, „nőstény medve”. A szentbeszédet hallgató Furia Albertné zokon vette a lelkipásztor okfejtését, s miután befejeződött a szertartás, otthon elpanaszolta férjének, milyen megaláztatás érte őt a gyülekezetben. A férj jogosnak érezte felesége felháborodását, ám ahelyett, hogy csillapította volna neje haragját, maga is cinkosává vált Orsolya asszony gyűlöletkeltésében.²³

Őszintén szólva nehéz elhinni, hogy Furia Albert olyan könnyen manipulálható embernek számított volna, miként azt Skarica Máté leírása sugallja. Elvégre azok közé a kálmáncsehi kalmárok közé tartozott, akik – háttérbe szorítva pécsi és siklósi vetélytársaikat – ellenőrzésük alatt tartották a dél-dunántúli útvonalak kereskedelmi forgalmát, s emellett kitűnő kapcsolatot ápoltak a megszálló oszmán hatalommal.²⁴ Jó üzleti érzékkel összegyűjtötték a dunai révekig haj-

---

nem – vagy nem egyértelműen – foglalt állást a kérdésben: Karácsonyi 1929: 114; Szántó 1988: II. 100; Dienes 2009: 45; Szabó A. 2011: 26. Szegei Kis István és Sztárai Mihály egyházkormányzati tisztsége körüli problémákat jól érzékelteti: Székely 2017: 2–3.

19 Köblös–Kránitcz 2009: I. 75, 599.

20 A Laskón 1555-ben átutazó Hans Dernschwam „művelt evangélikus pap”-ként (*ein gelehrter ewangelischer Pfarrer*) jellemezte Szegei Kis Istvánt (Tardy 1984: I. 266, 491.).

21 Miklós 1929: 148, 154–155; Miklós 1932: 593–594; Zoványi 1932: 647–649; Balázs 1968: 214–215; Bucsay 1972: 375.

22 Bellyei Tamás 1560. július 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Erről lásd: Fraknoi 1873: 306; Thury 1908b: 17, 49; Szögi 2011: 267. Nr. 3040; Szabó A. 2017: 98.

23 Faragó 1906: 29–30; Kathona 1974: 99, 126.

24 Furia Albert török kapcsolatairól 1560-ban Zele Jakab is említést tett Csányi Ákoshoz írt levelében: „kalmanchehy Fwrya Alberth wolth kezes az twrwnek.” (Szalay Á. 1861: 381.)

tandó szarvasmarhákat, s azokat a hódoltság délnyugati határán velencei és pettaui kereskedőknek adták el; itáliai és karintiai üzletfeleiktől pedig nyugati eredetű textíliákat, vasárut, keleti fűszereket stb. vásároltak, és szállították azokat az ország belsejébe. Ha a szükség úgy kívánta, megfordultak a legfontosabb beszerzőhelyeken (Pettau, Bécs, Buda, Debrecen, Szeged stb.), és kivették részüket a magyar törvények által szigorúan tilalmazott fegyverkereskedelemből is. Mindeközben buzgón vitték a híreket a szembenálló feleknek, akiktől ennek fejében különféle kedvezményeket kaptak.²⁵

A beszédes nevű Furiának hamarosan alkalmá nyílt rá, hogy bosszút álljon a hadizónában rendszeresen prédikáló Szegedin. A megfelelő pillanatot Mahmúd szandzsákbég Pécsre érkezése szolgáltatta,²⁶ aki a neki ajándékokkal kedveskedő kálmáncsehi polgároknak meghagyta, hogy keressék fel beosztottját, Dzsáfer kaposvári vajdát,²⁷ és lepjék meg őt is négy-öt rőf jó minőségű posztóval. Mivel az érintettek nem teljesítették azon nyomban a bég parancsát, a vajda fegyveresei megrohanták a mezővárost, és Szegedit több férfival együtt Kaposvárra hurcolták. A foglyok a kálmáncsehi magisztrátus által lefizetett váltásdíj fejében nyerték vissza szabadságukat.²⁸

A felek közötti viszony mégsem normalizálódott. A kálmáncsehiak ugyanis azt akarták elérni, hogy a pécsi szandzsákbég távolítsa el hivatalából a vajdát. Ekkor Mahmúd maga elé idézte a panaszosokat, hogy egyházi vezetőjük jelenlétében közösen tisztázzák a félreértést. Amikor ez megtörtént, a bég Szegedinek esett, s felelősségre vonta azért, mert az oszmánok alattvalójaként átjárt a szomszédos magyar helyőrségekbe, s az ott szolgáló katonáknak hirdette az evangéliumot. A lelkipásztor nem tagadta a várkapitányokhoz fűződő kapcsolatait, csupán annyit hozott fel mentségéül, hogy a helybéliek kettős szorításban szenvednek, ezért kénytelenek engedelmessé válni mind a magyar, mind a török hatóságoknak. Mahmúdot hidegen hagyták az észszerű, bár korántsem biztos, hogy valóságos érvek, s kémkedés vádjával Pécssett börtönbe vetette Szegedit, akiről elképzelhető, hogy – mint *generalis superintendens* – vizitációs kötelezettségének teljesítése közben rendszeresen tájékoztatta pártfogóit az ellenség hadikészületeiről és egyéb tevékenységéről.²⁹

25 Furia 1559. május 15-e és augusztus 20-a között 293 darab ökröt vitt külföldre, s 45 forint értékben hozott be vasszegeket Szigetváron keresztül (Timár 1989: 234, 239.). A kálmáncsehi polgár kereskedelmi ügyleteiről: Szakály 1973: 81–83; Szakály 1982: 162; Szakály 1995: 102–103, 116.

26 Az albán származású Aranid (?) Mahmúd 1561. március 31-én Szécsényből került a mohácsi-pécsi szandzsák élére (Dávid 2005: 306.).

27 Skarica művében a kaposvári vojvoda/vajda neve *Cyáfer* alakban szerepel. Földváry László *Dsafer*, *Dsáfer*, Kathona Géza és Faragó Bálint *Gyafer* formában írta át a személynévet.

28 Faragó 1906: 30–31; Kathona 1974: 99–100, 127.

29 Skarica Máté szerint Horváth Márk szigetvári kapitány többször is magához kérette a Laskón tartózkodó Szegedit „*nunc instituendarum concionum, nunc vero decisionis abstrusissimarum causarum ergo*”. Azaz: „*egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtitkosabb ügyek intézése végett*.” (Kathona 1974: 98, 125.) Őze Sándor nem tartja

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján erős a gyanú, hogy a hírszerzés vádja mellett más, részben pénzügyi tényezők is befolyásolták a főpásztor elfogatását. Skarica Máté szerint a „*dolgok ottani bizonytalan állapotában a kálmáncsaiak ajándékokkal, a Pernesztől könyörgéssel és pénzzel vásárolt sisakokkal és páncélokkal is igyekeztek a zsarnok [ti.: Mahmúd bég] lelkét lelkipásztoruk szabadon bocsátására hajlítani, azonban ez inkább az ajándékokra tekintettel, mint az emberségtől indítatva csak húzta-halasztotta a dolgot, végül is szavainak olyan értelmét költötte, hogy ő Szegedit előbb nem fogja elbocsátani, míg Furia Albert vissza nem érkezik.*”³⁰ Erre Perneszi két szolgájával üzent a Pettauban tartózkodó Furiának: tüstént siessen haza, s fejvesztés terhe alatt két napon belül jelenjen meg nála. A kálmáncsehi kalmár a kitűzött időpontban megérkezett Babócsára, és a kapitány előtt megfogadta, hogy minden tőle telhetőt megtesz a prédikátor kiszabadításáért. Ahelyett azonban, hogy ígéretét beváltotta volna, felheccelte a szandzsákbég hívét, Perviz vajdát, s azt javasolta neki, hogy foglya elengedéséért cserébe kérjen az addiginál magasabb összeget (1000 forintot), hiszen azt a protestáns felekezet tagjai úgyszólván összegyűjtik és kifizetik neki.³¹

Ezután Szegedire nehéz idők köszöntöttek. Perviz egy alkalommal – feladatát messze „túlteljesítve” – Benedek deák házában egy székhez kötözte, és korbácsával addig verte, míg inge át nem ázott a vértől. Ezt a bánásmódot még a házigazda rosszindulatú felesége is megsokallta, s olyan lármát csapott, hogy a szomszédok a helyszínre siettek, és a félholt rab kötelének eloldozásával véget vetettek a kegyetlenkedésnek. Az eset hírére Bellyei Tamás, aki 1561 óta Decsen lelkipásztorkodott, posztóvásárlás ürügyén felkereste egykori tanárát, hogy némi vigaszt nyújtson neki szenvedésében.

A következő évben, 1562-ben Mahmúdot áthelyezték Szolnokra, aki új szolgálati helyére a foglyát is magával vitte. A szörnyű körülmények között raboskodó főpásztor sorsát a helybeliek közül leginkább Révész (Corius) Péter viselte a szíven. Házában az oszmán hatóságok engedélyével istentiszteleteket tarthattott Szegedi, akin a kálmáncsehi és a tolnai polgárokon kívül Kerecsényi László gyulai, Perneszi Farkas babócsai és Némethi Ferenc tokaji kapitány, Melius Juhász Péter debreceni, Ceglédi György váradi és Bakonyi Albert ceglédi lelkész, továbbá Fegyverneki Balázs – II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar király (1540–1570) követe – próbált meg segíteni, ám a felsorolt személyek minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. Diplomáciai erőfeszítéseiket azért nem koronázta siker, mert a hódítók az adott feltételek közepette semmiféle hajlandóságot nem mutattak az egyezkedésre. Az ügy akkor vett kedvező for-

---

valószínűnek, hogy Szegedi híreket vitt volna az oszmánokról Horváth Márknak (Őze 2006: 230.). Mester Béla észrevette, hogy Skarica, aki művében az oszmánokat nyelvi és kulturális idegenségük miatt többnyire barbároknak (*barbarus*) nevezte, Perviz viselkedésekor a zsarnok (*tyrannus*) és a pogány (*gentilis*) jelzőt alkalmazta a hódítókra (Mester 2007: 475; Mester 2015: 61.).

30 Kathona 1974: 128. Faragó Bálint fordítása: Faragó 1906: 32.

31 Faragó 1906: 32–33; Kathona 1974: 100, 128. A 16. század második felében a rabok váltságdíja 200–500 forint között mozoghatott (Őze 1992: 24.).

dulatot, amikor a nemesi származású ráckeei polgárosszony, Baranyi Ilona³² férje, az akkoriban Gyulán tartózkodó Mező/Mezei Ferenc 1200 forint értékű fémesszők szállítással kiváltotta az országosan ismert reformátort Perviz fogságából.³³

Az eseményt Skarica Máté a következőképpen örökítette meg: *„Élt egykor e városunkban [Ráckevén] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak [töröknek], végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak Barát [Magyarbród] nevű városába szökött át, akkor a legelőkelőbb kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt az ő jó hírű kereskedését. De végül is a felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét ide hozni. És amikor megkezdett útjukon Szolnokra értek... mindketten látták itt ezen tiszteletreméltó főpapnak [Szegedi Kis Istvánnak] nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságot tartottak. Végre azért Mező mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevei polgár, aki történetesen megfordult Szolokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a halandók között kedvesebb és a keresztyének közt meghittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna. Továbbra, mivel Ferenc (amint ez körülbelül a vagyonosabb kereskedőknek szokásuk) kevélyebb természetű volt, semhogy ilyen dolgot, különösen egyházi férfiú személyéért, bárki részéről vaktában magára vállaljon, mikor már a nagy férfiak is visszautasítást szenvedtek, és minden reményüket elvesztették. Ekkor történt – amit újra ismételek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halálos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke és tudja,*

32 Baranyi Ilona rokonságban állhatott azzal a Baranyai Istvánnal, akit 1546-ban nős polgárként, 1559-ben pedig elszökött lakosként regisztráltak az oszmán-török írnokok Ráckevén (Káldy-Nagy 1971: 88; Káldy-Nagy 1977: 265.). Az 1562. évi defterben ismét felbukkan egy Baranya István nevű férfi Petre (Péter) nevű fiával egyetemben, de egyáltalán nem biztos, hogy az illető személy azonos az előbb említett Baranyai Istvánnal (Káldy-Nagy 1971: 90.).

33 Faragó 1906: 36–39; Kathona 1974: 101–102, 129–130. Némethi Ferenc és a reformáció kapcsolatát legújabban Szabadi István dolgozta fel: Szabadi 2017: 37–43. Csupán érdekességként jegyezzük meg, hogy Skarica Máté munkájában Szegedi Kis István kiváltójának vezetékneve *„Campestris vel Agrarius”* formában, azaz „Mezei” jelentésben fordul elő. Ennek ellenére jómagunk a szakirodalomban bevett gyakorlatot követjük, s a továbbiakban a Mező alakot fogjuk használni.

hogya a leghathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hön szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdt, hogy lelkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegei életére, és őt ezen egyház [ráckevei gyülekezet] szószékére vagy szónokságába fogja helyezni. E dolog ismeretében az özvegy Ferencet innen is, onnan is mindenki erősebben ösztökélte, és a maga segítségét ki-ki egy lélekkel felajánlotta neki, míg istenileg adott alkalommal találkozott és nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegei egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilvánítatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzüsszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokat és mellvértet fog kapni Ferentől. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház.³⁴

Az állatkereskedéssel foglalkozó Mezőt szívélyes viszony fűzte Mahmúd béghez, s ezt a kortársak nagyon jól tudták. Pontosan emiatt történhetett meg, hogy a Szolnokon rendszeresen megforduló s kiterjedt belföldi kapcsolatokkal rendelkező ráckevei kalmár, Daróci Márton ismerősei körében elhíresztelte, hogy Szegei csakis Baranyi Ilona férjének közbenjárására nyerheti vissza szabadságát.³⁵

A Skarica által kevély természetű embernek nevezett Mező az 1550–1560-as évek fordulóján a morvaországi Magyarbródon (Uherský Brod) lakott, s a város egyik „előkelő kereskedőjének” számított. Jóllehet királyi rendeletek tiltották, mégis fegyvereket és páncélokat szállított az oszmánoknak, ami miatt egyszer le is tartóztatták. De ez sem vette el kedvét a tiltott áruk forgalmazásától. Ideje jelentős részét Bécsben, Pozsonyban, Nagyszombatban és Mocsonokon töltötte, hogy az Alföldön és a Tiszántúlon felnevelt szarvasmarhákat a nyugat-magyarországi városok sokadalmain értékesítse. A hódítók úgyszólván barátjukként kezelték, és korlátlan mozgást biztosítottak neki a megszállt országrészben.³⁶

A nemesi címmel büszkélkedő Mező 1561 elején Gyulára távozott, hogy távol legyen bécsi hitelezőitől, Georg Taisnertől és társaitól, mivel adósságát nem fizette meg nekik határidőre. A közismerten leleményes kalmár azért választotta ideiglenes otthonául a Fehér-Körös bal partján fekvő mezővárost, mert annak környékén – esetleg éppen azon a településen – éltek rokonai.³⁷

34 Kathona 1974: 103–104, 131–132. Faragó Bálint hasonlóképpen fordította le az életrajz latin nyelvű szövegét (Faragó 1906: 39–41.).

35 Daróci Márton és fia, Benedek neve az 1562. évi defterben szerepel először (Káldy-Nagy 1971: 92.).

36 Takáts 1899: 252, 255; Szakály 1982: 165; Szakály 1995: 119–121. A harmincadosok elleni 1560. évi vizsgálatról már Acsády Ignác is értekezett, bár Mező Ferenc nevét nem említette meg (Acsády 1888: 144–148.).

37 Mező Ferenc egyik felmenője lehetett Mező Mihály szélhalmi ispán, aki Brandenburgi György örgróf megbízásából az 1520-as években ökröket hajtatott ki Sziléziába

Miután Kerecsényi László várkapitánnyal egyezsége jutott, az egykori magyarbródi üzletember családjával előbb Békésre, majd onnan 1563 kora nyarán – felesége óhajának engedve – Ráckevére települt át. A shylocki természetű kereskedő egyébként sem járt rosszul a nagy tekintélyű hittudós kiváltásával, mivel a Szolnok környéki települések lakói utólag hálából 800 forinttal hozzájárultak a kiadásaihoz.³⁸

Szegedi Kis István elhurcolásának és kiszabadításának hátterében meghúzódó okok meglehetősen összetettek és szerteágazóak. A fogságba kerülésben a kicsinyes bosszú, a hírszerzés gyanúja és a váltságdíj megemelt összege másodlagos tényező lehetett ahhoz képest, hogy a Délvidéken komoly befolyással rendelkező főpásztor – nyilván a hitújítás eszméi iránt fogékony végvári kapitányok elvárásainak megfelelően – a reformáció jegyében igyekezett feloldani azt a feszültséget, amely a gyakori hadiportyák és a védelmi terhek megnövekedése miatt a magyar erősségekben szolgáló katonaság, valamint a váruradalomhoz tartozó települések demoralizált lakossága között keletkezett. A korszakban uralkodó létbizonytalanság érzése szorosan összefonódott azon apokaliptikus félelemmel, amely a végítélet Antikrisztusának tekintett muszlimok révén újabb területek elvesztésével fenyegetett. Szigetvár és Babócsa várának hadakozó népességét tehát Szegedi lelkipásztori tevékenysége békítette össze a közelben fekvő falvak és mezővárosok jobbágyaival, mivel azt hirdette, hogy a hit által mindenki üdvözülhet, bármilyen förtelmes bűnököt (gyilkosság, rablás, erőszakoskodás, emberkereskedelem, adószedés közben elkövetett visszaélések stb.) is követett el élete folyamán. A végvári vitézek lelkiismerete ezzel megnyugodhatott, hiszen a fenti gondolat értelmében ők Isten céljainak beteljesítőjeként cselekedtek, ezért vétkeik igazolást nyertek ezen a földön. A megszálló hatalom viszont nem hunyhatott szemet a vallási válságkezelő program felett, mivel a predesztináció hangoztatása még edzettebbé tette ellenfeleit, így az általa alkalmazott módszer – az ún. „oszd meg és uralkodj” elve – a gyakorlatban komoly csorbát szenvedett (volna).³⁹

Valószínű, hogy a tudós doktor rabságának megszűnése sem csupán egy halálos ágy mellett tett fogadalom teljesítése miatt következett be. Abban a hódítók akaratán és a lakosság körében egyre népszerűtlenebbé vált Kerecsényi László várkapitány⁴⁰ szándékán kívül Mező Ferenc önös érdeke is közrejátszha-

(Scherer 1938: 78–79.). További adatok: Veress 1938: 346. Nr. 474; Szakály 1982: 165; Szakály 1995: 121–122. Mező egyébként maga is hitelezett, sőt 1560 táján majdnem tönkrement, mert adóssai nem fizették vissza neki a tőle kölcsönvett pénzüsszeget (Takáts 1927: 137.).

38 Belitzky 1966: 138; Szakály 1982: 166; Szakály 1995: 123–125.

39 Óze 1992: 35; Unghváry 1994: 115; Óze 1999: 30–31; Óze 2006: 185–186, 312–316; Óze 2008: 237–242; Csepregi 2012: 172. Óze Sándor véleménye szerint a 16. században fennállt a veszélye annak, hogy a végvári katonák rajtaütései miatt a magyar jobbágyok átállnak az oszmánokhoz, illetve áttérnek az iszlám hitre (Óze 2006: 312.).

40 Esze 1973: 173. Az 1559-ben bárói címet szerzett Kerecsényi Lászlóról legújabbban: Duskoki-Draskovich 2017: 79–128.

tott, aki „gáláns” tettével – értsd: az oszmán tisztviselőknek szerzett 1200 forint értékű fémáruval – azt kívánta elérni, hogy Ráckeve gazdasági-társadalmi elitje mielőbb befogadja. A mezővárosi polgárok jóindulatát azért kellett megszereznie, mert a törökök szándékosan távolították el Szegedit a végvárak közeléből, s helyezték megmentője felügyelete alá, a szultáni hászvárosi rangot élvező Kevibe, hogy közel legyen a budai beglerbég székhelyéhez.⁴¹

Szabadulását követően Szegedi szekéren beutazta Debrecen környékét, hogy váltságdíjának összegét előteremtse, majd Kálmáncsehibe sietett, ahol részt vett mostohalánya, a 14 éves Bereményi Katalin és a decsi tanári állást a budai lelkeséggel felcserélő Bellyei Tamás esküvőjén. A szertartás befejeztével 1563 húsvétja (április 11.)⁴² előtt családjával végleg Ráckevére tette át székhelyét, ahol 1572-ben bekövetkezett haláláig az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként irányította a keresztény hívek mindennapjait.⁴³

Szűkebb baráti körét a mezőváros tehető magyar polgárainak (kereskedők, iparosok és önkormányzati tagok) egy csoportja alkotta. Tagjai közül kiemelkedett Bogdán János, Bornemissza András, Dezső Bálint, Kádas Péter, Keszi Gergely, Literátus Pál, Paksi Imre és Szabó Kelemen. A felsorolt személyek nem csupán megfelelő szellemi közeget jelentettek a roppant széles látókörű Szegedinek, hanem alkalmasint anyagilag is támogatták a reformáció ügyét.⁴⁴

A híres kevei iskolában, ahová még bécsi polgárok is elküldték gyermekeiket a magyar nyelv elsajátítása végett,⁴⁵ külföldi egyetemeken végzett tanárok oktatták az ógörög és a latin nyelvet, a zenét, valamint a retorika és a dialektika tudományát. Az intézmény rektorai közül a korszakból Barbatulus István, Szebeni János, Kaploni (Kaplyáni) Tamás, Skarica Máté és Pesti Anthemius János neve ismeretes.⁴⁶ A magas szintű zenei ismeretekkel rendelkező Szebeni nép-

41 Óze 2006: 251–253; Óze 2017: 75–77. Mező Ferencnek felesége halálos ágyánál tett fogadalma – véli Nagy János – „inkább a humanista cselekményszövegszövés egyik eszköze Skaricza részéről, semmint történeti realitás”. Erről lásd: Nagy 2010: 113. 27. jegyzet. Mező Ferenc 1565 táján elhagyta Csepel-szigeti lakóhelyét, s a déli országrészbe költözött, ahol Kerecsényi László hallgatólagos beleegyezésével tovább folytatta kétes ügyleteit Temesvár irányába. Tőkéjét a hatalmas jövedelmet biztosító csempészkereskedelemben kamatoztatta, s annak hasznából megbízóját is részesíthette (Szakály 1995: 126.).

42 Szentpétery 1985: 172.

43 Tormássy 1867: 9; Faragó 1906: 42; Zoványi 1922: 438, 442; Makkai 1958: 102; Balázs 1968: 215; Kathona 1974: 104, 132; Szabó A. 2011: 26; Szentmártoni Szabó 2017: 14.

44 Szakály 1982: 165; Szakály 1995: 142–144. A felsorolt személyek közül csupán Bogdán János és Szabó Kelemen neve szerepel az 1546. évi defterben. Bornemissza András, Dezső Bálint, Keszi Gergely és Pál deák 1546–1559 között költözhetett Ráckevére. Az 1562. évi összeírás azonban nem tartalmazza Bornemissza András és Dezső Bálint nevét, mert az érintettek éppen máshol tartózkodhattak az adatfelvétel készítésekor. Kádas Péter nevét viszont nem jegyezték fel 1562-ben sem az oszmán írnok, kivéve, ha személye esetleg azonos Kalmár Péterrel. Mindezekről lásd: Káldy-Nagy 1971: 86–88, 90–94; Káldy-Nagy 1977: 262–263, 265–266.

45 Szalay L. 1859: 220–221.

46 Faragó 1906: 42, 45, 49, 52, 66; Mészáros 1972: 308; Kathona 1974: 104–105, 107–108,

szerűségéről sokat elárul, hogy Veresmartyi Illés hercegszöllősi, Szováti Gáspár budai és Bakonyi Albert ceglédi lelkész társaságában többször felkereste házában a Duna-parti településen székelő főpásztort, hogy együtt énekeljenek, beszélgessenek és megvitassák a legfontosabb dogmatikai kérdéseket.⁴⁷

Seraphinus Panthanus ferences szerzetes 1565-ben Ráckevére utazott, s hitvitára hívta ki Szegedit, aki az 1564. évi kevei zsinaton három elhivatott férfit: Tolnai Ambrus Lukácsot, Pajzskészítő Jánost és Dombrói Vragovics/Vragowitz Pétert „ordinált” kézzel. ⁴⁸ A szentmiséről, tisztítóútról, keresztény ünnepekről és más teológiai kérdésekről folyó disputának a református egyházközség istentiszteleti épülete adott otthont. ⁴⁹ A purgatórium kapcsán a házigazda a „Loci cummunes...” c. művében részletes kidolgozott kreacionizmus tanát fejtegethette a lélek eredetével, képességeivel és mibenlétével kapcsolatban. ⁵⁰ A héber, görög és latin nyelvben járatos raguzai barátot a helybéliek közül az „itáliaiak” (katolikus raguzai-dalmátok)⁵¹ és a „trákok” (ortodox „rácok”, görögök és vlachok)⁵² támogatták, akik a vita végén csalódottan távoztak a polémia helyszínéről. A jelenlévők előtt megszégyenült Szeráfim magára maradt, olyannyira, hogy könyveit egyedül kellett hazacipelnie. ⁵³ A hitvita tanulságait levonva Szegedi egy párbeszédese művet állított össze, míg a nem éppen elfogu-

114–115, 132–133, 135–136, 143; Kovács J. L. 1984: 61–62; Kovács J. L. 1989: 14; Rábay 2009: 76.

47 Faragó 1906: 48–49; Kathona 1974: 107, 135.

48 Mindhárom lelkész tanult a wittenbergi egyetemen, majd 1564-től Pajzskészítő János 1568-ig a mezőtúri, míg Dombrói Péter 1576–1582 között a mányoki gyülekezetet irányította. Tolnai Ambrus Lukács 1572-ben az antitrinitárius irányzat híve lett. Az oszmánok 1574-ben halálra ítélték, ezért Pécsre menekült. 1585 körül Polgárdiban lelkészkedett, s Skarica Máté hatására tért vissza a református hitre. Ezekről lásd: Thury 1908b: 6, 16–18; Szabó G. 1941: 27, 132, 134; Kathona 1974: 39–40; Szögi 2011: 262. Nr. 2946, 267. Nr. 3042, 268. Nr. 3066; Csepregi 2014: 387; Szabó A. 2017: 110, 133, 268.

49 Reinhold Lubenau császári követ 1587. február 24-én járt Ráckevén, s a következőket jegyezte fel naplójában: „*Der zwinglische Pfar fahret uns auch in seine Kirche; das war nur ein offen Haus; in der Mitten stundt ein Tisch mit einer einer Decken bedeckt und etliche Stule herumb mit Tepichten belegt. Sonsten wahren die Wende blos und nichts mehr drein zu sehen.*” Magyarul: „A zwingliánus pap [ti. Skarica Máté] elvezetett bennünket az ő templomába is; ez csak egy nyitott ház volt, közepén állt egy asztal, takaróval lefedve, körülötte néhány szék szőnyegekkel letakarva. Különben üresek voltak a falak, és semmit sem lehetett benne látni.” (Sahm 1912: 87.) A német szöveg magyar fordítását Kovács József László közölte először (Kovács J. L. 1991: 146–147.).

50 Tóth-Mihala 2007: 68.

51 Abban az időben „itáliai” (*Latinus*) elnevezéssel azokat a raguzai (dubrovnikai) kereskedőket illették, akik balkáni szláv keresztnevet viseltek, de a római katolikus egyházhoz tartoztak. Magyarul főként „olaszoknak” nevezték őket (Fekete 1961: 20–25.).

52 A kora újkor Magyarországon a „trák” és a „rác” szót gyakran egymás szinonimájaként használták (May 1988: 327–333.).

53 Balogh 1872: 49; Földváry 1894: 205–206; Földváry 1898: I. 80–81; Faragó 1906: 44–45; Faragó 1909: 439–440; Szinnyei 1909: XIII. 548; Bucsay 1973b: 155; Kathona 1974: 105, 133; Zoványi 1977b: 157; Ács 1999: 363–364; Ács 2001a: 223–224; Molnár 2003: 168; Molnár 2013: 42.

latlan Skarica latin nyelven megírta kétsoros, gúnyos hangvételi disztichonos epigrammáját:

„Vár az olasz Panthán s Szegedinkkel szállsz ki vitára:
Pápáddal te bukol, győz Istennel amaz.”⁵⁴

Nem sokkal később Perviz ellátogatott Ráckevére, és Keszi Gergelynél szállt meg. Szegedi sisakbokrétával és gránátalmával kedveskedett egykori felügyelőjének, aki időközben megbánta korábban elkövetett tetteit: „Bocsáss meg nekem mindazokért, amelyek leginkább csak mi egyedül tudunk... Néhány éjjel e dolog miatt iszonyú látomások gyötörtek, mintha csupa asszonyok akarnának engemet széttépni, hogy ekkora gonoszságot követtem el, verésekkel illettem egy úgy koránál, mint kegyességénél fogva nálam sokkal előbbre való embert.”⁵⁵

A főpásztor neheztelése időközben elmúlt, és teljes szívből megbocsátott a „vajdának”, aki az ajándékokat katonaként (sisakbokréta) és török tisztségviselőként (gránátalma) kapta. A következő évben, 1566-ban Szegedi a decsi zsinaton elsímította Eszéki István és Veresmarti Illés viszályát. Amikor értesült arról, hogy Mahmúd bég Thury György várpalotai kapitány fogságába került, örömeiben rögvest papírra vetette egykori megalázója sírversét. Mint később kiderült, korainak bizonyult a megkönnyebbülés.⁵⁶

1570. augusztus 6-án Szegedi eltemette második feleségét, Erzsébetet, aki Ráckevén négy gyermekkel ajándékozta meg: két János nevű fiúval, Erzsébettel és egy ismeretlen nevű csecsemővel. Saját kezűleg írt sírversében „szende, szelíd fénnel ragyogó csillag”-nak nevezte elhunyt nejét, aki összesen kilenc gyermeket hozott a világra. Harmadik feleségével, Orsolyával, a ráckvevei Botach Jakab özvegyével rövid ideig élt együtt, s lánya, Zsuzsanna születését sem érte meg, mert 1572. május 2-án elragadta a halál. Tragikus magánéletére jellemző, hogy két felesége és hét gyermeke is pestisben hunyt el.⁵⁷

54 Faragó 1906: 44; Kathona 1974: 133. Az epigramma szövege latinul így hangzik: „*Itala gens perstat: Stephano Panthane repugnans: Caece cadis Papae, vincit at ille Deo.*” (Kathona 1974: 105.)

55 Kathona 1974: 133–134. Faragó Bálint fordítása: Faragó 1906: 46.

56 Faragó 1906: 49; Kathona 1974: 135; Mester 2007: 475–476.

57 Balogh 1872: 48; Szilády 1896: 280; Faragó 1906: 66–67; Faragó 1909: 426; Kathona 1974: 142–144.

	A feleségek neve	A házasságokból született gyermekek neve
1.	Orsolya	Katalin
2.	Erzsébet	Anna Sára Izsák István Dorottya János János Erzsébet ?
3.	Orsolya	Zsuzsanna

Szegedi Kis István családi állapota⁵⁸

Egyházkormányzati feladatainak ellátása közben Szegedinek arra is jutott ideje, hogy félbe maradt műveit végleges formába öntse. A katolicizmust és az antitrinitarizmust bíráló írásai enciklopédikus ismeretanyaguk miatt itthon és külföldön egyaránt nagy elismerést váltottak ki. A hatalmas munkabírású szerző Wolfgang Müsli, Philipp Melanchton, Pietro Martyr Vermigli, Heinrich Bullinger, Jean Caulvin és Théodore de Bèze tanait egységes rendszerbe foglalta, és azokat a hazai viszonyokhoz igazítva tárta az olvasók elé. Különösen sokat merített Müslinek – humanista nevén Wolfgang Musculus Dusanusnak – „A szent teológia közhelyei” (*Loci communes sacrae theologiae*) című dogmatikai értekezéséből, amely morális és szónoklattani fejezeteivel a Szentírás teljes megismeréséhez kívánt útmutatóul szolgálni.⁵⁹

Szegedi Kis István latin nyelvű teológiai munkái a következők:

1. „A Szentháromság igaz bizonyítása” (*Assertatio vera de trinitate*): Théodore de Bèze 1573-ban nyomtatta ki Genfben azon kézirat alapján, amelyet Skarica Máté adott át neki 1570-ben. A kiadvány az antitrinitáriusok ellen irányult, akik tagadták az Atya–Fiú–Szentlélek egylényegűségét.⁶⁰

58 Szegedi Kis István családi állapotáról átfogóan: Balogh 1872: 47–48; Szilády 1896: 280.

59 Kathona 1973: 16, 19–25, 99–100; Lányi 2005: 15–16; Óze 2011: 184–187; Horváth 1953: 283; Bogárdi Szabó 2009: 14.

60 RMK 1896: III. 184–185. Nr. 631; Pirnát 1964: 492; Szinnyei 1909: XIII. 548; Horváth 1953: 273–274. A mű második kiadása 1576-ban jelent meg Genfben (RMK 1896: III. 190–191. Nr. 651.).

2. „A római pápák tükre” (*Speculum pontificum Romanorum*): 1584-ben jelent meg Bázelen a „Rövid értekezés a római pápák bizonyos hagyományairól” (*Tractatus brevis de traditionibus quibusdam pontificum Romanorum*) c. művével együtt, s 1602-ig négy kiadást ért meg. Főbb forrásai közül kiemelkedik John Bale *Acta Romanorum Pontificum*, a *Corpus Iuris Canonici* és természetesen maga a *Szentírás*. Német nyelvű átdolgozását (*Spiegel des weltlichen Römischen Bapsts*) 1586-ban Nicolaus Höniger végezte el. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában őrzött példány különlegességét az a később odahelyezett fametszet adja, amely az ún. eretnekfát (*Arbor haereseon*) ábrázolja. Ezt a képtípust Kálvin egyik tanítványa, Lambert Daneau honosította meg.⁶¹ A római pápa Antikrisztus mivoltát hangsúlyozó, 220 lap terjedelmű, négy fő részből álló kötetet az ifjú Szegedi Kis István apja halálának 12. évfordulóján, 1584. május 2-án Kádas Péter deáknak, Paksi Imre ráckevei bíró vejének ajánlotta. A tudós főpap fia török arannyal fizetve 1584 februárjában iratkozott be a bázeli egyetemre. Az Angliában népszerű Szegedi tekintélyére Edmund Bunny is hivatkozott a válásról és a paráznaságról szóló elemzésében.⁶²
3. „Kérdések az úrvacsora ígéről” (*Quaestiones de verbis coenae Domini*): az úrvacsora szentségi jellegét hangsúlyozza, és egy zürichi tudós munkájával együtt jelent meg Bázelen, 1584-ben.
4. „A hamisítatlan teológia közhelyei (azaz: főbb tételei) az Istenről és az emberről” (*Theologiae sinceræ loci communes de Deo et homine*): 1585-ben adták ki Bázelen, köszönhetően Johann Jacob Grynaeusnak (1540–1617), aki az ifjú Szegedi Kis István jóvoltából tekintette meg az 1561–1564 között készült kéziratot, és írt hozzá bevezetőt. Ennek a két pedagógiai fejezetet is tartalmazó skolasztikus szellemű teológiai-egyházszervezeti-egyházjogi gyűjteménynek az előszavában kapott helyet Skarica Máté „Szegedi István élete” (*Stephani Szegedini Vita*) c. munkája, míg függelékében a „Pápai tanítások összegzése különböző skolasztikus tudósoktól válogatva” (*Doctrinae papisticae summa ex variis doctoribus scholasticis excepta*) és az „Igaz hitvallás az egyetlen igaz Istenről” (*Confessio verae fidei de uno vero Deo*) c. írások olvashatók. A könyvet Szepesi Csombor Márton (1595?–1622) 1615-ben vásárolta meg magának. A kiadvány címlevelének hátlapját egy Szegedi Kis Istvánt ábrázoló fametszet díszíti. Az ábrázolt személy széles arcával, zömök testalkatával, keletiesen

61 Imre 2000: 58; Knapp 2018: 266.

62 Zsindely 1860: 156; RMK 1896: III. 211. Nr. 727; Szilády 1896: 280–281; Szinnyei 1909: XIII. 548; Pintér 1930: 501; Horváth 1953: 274–275; Pirnát 1964: 493; Bucsay 1973b: 113–114, 124–133, 137, 162; Ács 2001b: 189–190; Hegyi 2003: 47. Nr. 19. Szegedi Kis István szóban forgó művének második, harmadik és negyedik kiadása: 1586 (Bázel), 1592. (H.n.) és 1602. (H.n.) (RMK 1896: III. 216–217. Nr. 747–748, 246. Nr. 830, 295–296. Nr. 998.). Korábban általánosan elterjedt az a vélemény, miszerint az ifjú Szegedi Kis István török segítséggel (*auxilio Turcico*) – esetleg Perviz vajda támogatásával – került be az egyetemre (Horváth 1953: 273.). Valójában a bázeli anyakönyv bejegyzésének helyes feloldása: „*aureum Turcicum*”, ami azt jelenti, hogy az egyetemre beiratkozott diák török arannyal fizetett.

vágott szemével kun őseit idézi. A kalapot és szőrmegalléros kabátot viselő teológus erős ujjával egy vaskos könyvet fog: a Szentírást vagy éppen azt a kötetet, amelyet az olvasó is kezében tart. Tudni kell, hogy a kép akkor készült, amikor még nem alakult ki a protestáns lelkészabrázolás szabálya, ezért a kalap és a szőrme rajta maradhatott viselőjén. A portré alatti vers magyar fordítása így hangzik:

*„Hogyha Kis Istvánt, a Szegedit, nem ismered, ímé:
Ilyen alakja vala arca vonásainak.
Aki e szent munkát most elolvasod, elhiszed erről,
Mily nagy szellemi kincs sátora volt ez a test.
Úgy hogy bár kezem is gonddal festette vonását,
Többet Zeuxis sem tudna jelezni velők.
Mert vajh Apelles is rajzolhatná-e a belsőt,
Melyet ez egymaga szép műveiben kimutat?
Jóindulattal nézván ezen arcra, imádkozz:
Légyen e férfiúnak nagy neve, műve örök.
Az Úrnak 1568-ik évében.”⁶³*

Szegedi Kis Istvánnak létezik egy kevésbé ismert, Tobias Stimmer által készített keret nélküli portréja is, amely Nicolaus Reusner [1545–1602] *Icones...* c., 1589-ben Bázelen kiadott fametszetű arcképgyűjteményében található meg.⁶⁴

5. „Elemző táblázatok” (*Tabulae analyticae*): az 1592-ben Schaffhausenben napvilágot látott kézikönyv megírására 1554–1561 között került sor. A prédikációvázlat táblázatokba foglalja a legfontosabb protestáns erkölcsi-dogmatikai tételeket.⁶⁵

Szegedi verseit, amelyek megtalálhatók az 1638-ban másolt Csomakódexben is,⁶⁶ erős hit, egyszerű, világos előadásmód, népies észjárás és igényes, lélekemelő kifejezőmód jellemzi. A szakemberek szerint öt zsoltár

63 RMK 1896: III. 215. Nr. 740; Szilády 1896: 275, 282–284; Szinnyi 1909: XIII. 548; Pintér 1930: 501–502; Horváth 1953: 274–276, 438; Pirnát 1964: 493; Kathona 1973: 15; Kovács S. I. 1975: 118; Szabó A. 1989: 7; Kőszeghy 1991: 448; Szigeti 1994: 34–35; Dienes 2012: 81–85; Mester 2015: 58–59. A *Loci communes* további négy kiadást ért meg Bázelenben (1588., 1593., 1599. és 1608.). Erről lásd: RMK 1896: III. 227–228. Nr. 772, 246–247. Nr. 832, 277. Nr. 932, 311. Nr. 1052. A disztichonos vers is természetesen eredetileg latin nyelven íródott (Kathona 1974: 225. 372. jegyzet).

64 Bucsay 1973b: 162, 164; Klosterberg–Monok 2003: 200–203. A német nyelvű kötetre Verók Attila hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

65 RMK 1896: III. 245. Nr. 827; Szilády 1896: 284; Szinnyi 1909: XIII. 548; Pintér 1930: 502; Horváth 1953: 276; Pirnát 1964: 493; Kathona 1973: 15. A könyv népszerűségét mutatja, hogy 1593-ban Londonban, 1598-ban és 1599-ben Bázelenben, 1610-ben pedig Bázelenben ismét kiadásra került (RMK 1896: III. 247. Nr. 834, 271–272. Nr. 914, 277. Nr. 931, 321. Nr. 1082.).

66 Ács 2002: 243.

fordítása köthető a nevéhez: egy karácsonyi dicséret (*Jézus születél üdvösségünkre*), egy pütkösi invokáció (*Jövel Szentlélek Isten, tarts meg minket Igédben*), egy siralmas ének (*Ó, mint keseregnek most a keresztyének*), egy könyörgés (*Ó, mindenható Isten, ki a te kegyessedből*) és egy hálaadó költemény a török rab-ságból való kiszabadulásáért (*Hálát adok neked Úristen*). A pütkösi prédikáció előtt énekelt psalmus szövegét Huszár Gál 1574. évi énekeskönyve is tartalmazza. A korábban neki tulajdonított „*Szánja az Úristen híveinek romlását*” kezdetű zsoltár viszont Szegedi Gergely munkája.⁶⁷

FORRÁSOK

- Bucsay Mihály 1973a: Eszéki Imre levele Flaciushoz. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 903–910.
- Csepregi Zoltán 2014: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). I/1: A–L*. Budapest.
- Faragó Bálint (közli) 1906: Szegedi István élete. Írta: Skaricza Máté. In: Borsos Károly (szerk.): *A mezőtúri ev. ref. főgymnasium értesítője az 1905–1906. iskolai évről*. Mezőtúr, 5–68.
- Hegy Ádám 2003: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.) Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1971: *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177) Ankara.
- Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából 3.) Budapest.
- Kathona Géza 1974: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. (Humanizmus és reformáció 4.) Budapest.
- Kissné Bognár Krisztina 2004: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.) Budapest.
- Klosterberg, Brigitte – Monok, István (hrsgg) 2003: *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*. Tübingen.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.) Pápa.

67 RMK 1896: VI. 3–14; Szilády 1896: 285–289; Pintér 1930: 182–183; RPHA 1992: I. 213–214. Nr. 482, 303–304. Nr. 677, 313. Nr. 697, II. 501–502. Nr. 1126, 502. Nr. 1127, 576. Nr. 1300.

- Révész Imre (közvetési) 1859: A Magyar- és Erdélyországiak a Wittenbergi Főiskolában 1522-től 1560., Melanchton haláláig. *Magyar Történelmi Tár* (6.) 207–230.
- RMK III = Szabó Károly – Hellebrant Árpád (szerk.) 1896: *Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Első rész (1480–1670)*. Budapest.
- Róka Lajos – Tóth Béla (ford.) 1973: Szemelvények Szegedi Kis István „Közös helyek” című művéből. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 187–214.
- RPHA I–II = Horváth, Iván – H. Hubert, Gabriella (direction) 1992: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Tomus I–II*. Páris.
- Sahm, Wilhelm 1912: *Beschreibung de Reisen des Reinhold Lubenau. 1. Teil*. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.) Königsberg.
- Schrauf Károly 1893: *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558)*. (Magyarországi tanulók külföldön III.) Budapest.
- Schrauf Károly 1902: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvei 1453-tól 1630-ig*. (Magyarországi tanulók külföldön IV.) Budapest.
- Szabó András (közreadja) 1989: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) Szeged.
- Szalay Ágoston (közli) 1861: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560*. (Magyar levelestár) Pest.
- Szögi László 2003: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.) Budapest.
- Szögi László 2011: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.) Budapest.
- Tardy Lajos (közreadja) 1984: *Hans Dernschwam: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. Budapest.
- Thury Etele 1908b: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. 1555–1608. In: Thury Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár. II. kötet*. Pápa, 3–67.
- Timár György 1989: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. (Baranya török forrásai I.) Pécs.
- Veress Endre (szerk.) 1938: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest.
- Zsindely István 1860: A bázeli egyetem anyakönyvéből. *Sárospataki Füzetek* (4.) 154–165.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ács Pál 1999: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigilia* (64.) 5. 360–374.
- Ács Pál 2001a: Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, 220–224.
- Ács Pál 2001b: „Ne paráználkodjál”. A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában. Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest 186–193.
- Ács Pál 2002: Csoma-kódex. Széphistóriák és bibliai történetek 1638. In: Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28. – 2003. február 16.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/I.) Budapest, 243–242.
- Acsády Ignác 1888: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64.* Budapest.
- Balázs László 1968: Egyháztörténeti adatok átértékelése a *Studia et Acta* nyomán. Hány egyháza volt Szegei Kis Istvánnak? – Hány egyházmegyéje volt a dunamelléki egyházkerületnek 1632-ben? *Református egyház* (20.) 10. 213–215.
- Balogh Ferencz 1872: *A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától jelenig.* Debreczen.
- Belitzky János 1966: Adatok a hídépítő Mahmud bég életéhez. *Jászkunság* (12.) 132–138.
- Bitskey István 1978: *Hitviták tüzeiben.* (Magyar História) Budapest.
- Bod Péter 1766: *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a'kik valami, világ erre botsátott írások által esméreatesekké lettek, s jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok.* [Szeben].
- Bogárdi Szabó István 2009: Kálvin hagyománya a Dunamelléken. In: Farbaky Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15.* Budapest, 13–23.
- Botta István 1989: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. *Theologiai Szemle* (Új folyam 32.) 3. 150–154.
- Bucsay Mihály 1949: A reformáció százada 1528–1600. In: Bíró Sándor – Szilágyi István (szerk.): *A magyar református egyház története.* Budapest, 25–91.
- Bucsay Mihály 1972: A legtudósabb magyar reformátor. Szegei Kis István 1505–1572. *Theologiai Szemle* (Új folyam 15.) 11–12. 375–376.
- Bucsay Mihály 1973b: Szegei Kis István *Speculum*a – Az egyháztörténeti anyag felhasználása a reformátori polémiában. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből.* (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 107–174.

- Bucsay Mihály 1985: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest.
- Budai Ézsaiás 1814: *Magyar Ország históriája. II. kötet.* Debrecen.
- Csepregi Zoltán 2012: A Debrecen–Egervölgy Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Budapest, 169–181.
- Czvittinger Dávid 1711: *Specimen Hungariae literatae, virosum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens.* Francofurti-Lipsiae.
- Dán Róbert 1973: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* (Humanizmus és reformáció 2.) Budapest.
- Dávid Géza 2005: Mohács–Pécs 16. századi bégjei. In: Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok.* Budapest, 301–320.
- Dienes Dénes 2009: A reformáció Magyarországon. *Rubicon* (20.) 9. 40–45.
- Dienes Dénes 2012: Szegedi Kis István pedagógiai álláspontja a Loci communes alapján. *Confessio* (36.) 4. 81–85.
- Dusnoki-Draskovich József 2017: A gyulai vár 1566. évi török ostroma és a főbb elbeszélő források az ostromról. In: Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám (szerk.): *Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből.* Gyula, 79–128.
- Esze Tamás 1973: Sztárai Gyulán. In: Ojtozi Eszter – B. Angyal Katalin (szerk.): *Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve.* Debrecen, 89–194.
- Faragó Bálint 1909: Szegedi Kis István 1505–1572. *Protestáns Szemle* (21.) 7. 421–443.
- Fekete Lajos 1961: Latinok a XVI. századi Budán. *Magyar Nyelv* (57.) 1. 20–25.
- Földváry László 1894: *Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja.* Budapest.
- Földváry László 1898: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. kötet.* Budapest.
- Fraknoi (Frankl) Vilmos 1873: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Budapest.
- Holub József 1911: *A tolnai reformáció történetének vázlata.* Szekszárd.
- Horváth János 1953: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.* Budapest.
- Imre Mihály 2000: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.* Debrecen, 53–81.

- Karácsonyi János 1929: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Veszprém.
- Kathona Géza 1973: Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 13–106.
- Kelényi Borbála 2017: Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században. *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények* (8.) 1. 23–50.
- Keveházi László 2005: *„A kereszt igéjét hirdetni kezdtem.” Sztárai Mihály élete és szolgálata*. (Testes Veritatis) Budapest.
- Knapp Éva 2018: Arbor haereseon. In: Száraz Orsolya (főszerk.), Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. (Loci memoriae Hungaricae 7.) Debrecen, 257–266.
- Kovács Endre 1964: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*. Budapest.
- Kovács József László 1984: Szegedi Kis István és Skaricza Máté ráckevei iskolája (1563–1591). In: Kovács József László: *Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti-irodalomtörténeti tanulmány*. (Főiskolai Füzetek 3.) Zsámbék, 56–69.
- Kovács József László 1989: Mezővárosi irodalom és művelődés a hódoltság peremén (Ráckeve XVI–XVII. század) In: Farkas Péter – Novák László (szerk.): *Studia Comitatus 19. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Szentendre, 9–39.
- Kovács József László 1991: *„Duna vizén lefelé úsz a ladik”. Ráckeve és a Csepel-sziget az irodalomban (Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vázlat)*. (Ráckevei füzetek 14.) Ráckeve.
- Kovács Sándor Iván 1975: Szepsi Csombor Márton és a változatos Európa. In: Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 111–245.
- Kőszeghy Péter 1991: Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig. In: Kósa László (szerk.): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest, 355–538.
- Kropf Lajos 1898: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. *Századok* (32.) 434–436.
- Lányi Gábor János 2005: Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei. *Studia Caroliensia* (6.) 1. 3–22.
- Makkai László 1958: Pest megye története. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei. I. kötet*. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Budapest, 59–169.
- May István 1988: Egy népetimológia nyomon követése a XVI–XVIII. században (Ország- és népnevek régi szótárainkban). *Magyar Nyelv* (84.) 3. 327–333.

- Mester Béla 2007: Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27.* (Egyetemi Füzetek 3.) Kolozsvár, 471–479.
- Mester Béla 2015: Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Csilla (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században.* (Loci memoriae Hungariae 3.) Debrecen, 53–62.
- Mészáros László 1972: „Elég merni is a nagyot”. Skarica Máté ráckevei prédikátor-költő élete. *Theológiai Szemle* (Új folyam 15.) 9–10. 307–315.
- Miklós Ödön 1929: A hercegszöllősi kánonok (1576) eredete. *Theológiai Szemle* (5.) 1–3. 148–157.
- Miklós Ödön 1932: A magyar reformáció néhány problémája. *Protestáns Szemle* (41.) 11. 591–598.
- Miklós Ödön 1942: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában.* Pápa.
- Molnár Antal 2003: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* (METEM Könyvek 44.) Budapest.
- Molnár Antal 2009: Reformáció a hódolt Magyarországon. *História* (31.) 9–10. 5–11.
- Molnár Antal 2013: Raguza és a balkáni missziók kezdetei. In: Molnár Antal: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és a hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez.* (METEM Könyvek 80.) Budapest, 33–49.
- Nagy János 2010: Mezővárosi társadalom és reformáció. Adatok Ráckeve 16. századi reformációjának történetéhez. In: Bojtos Anita – Novotnik Ádám (szerk.): *Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére.* (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös nominati. Series I., Nr. 1.) Budapest, 109–118.
- Őze Sándor 1992: Szegedi Kis István és a medve (Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején, egy történet tükrében). *Folia Historica 17. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve.* Budapest, 19–42.
- Őze Sándor 1999: Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népességénél. In: Illés Pál Attila (szerk.): *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban.* (Sentire cum Ecclesia 1.) Piliscsaba–Budapest, 26–34.
- Őze Sándor 2006: *A határ és a határtalan. Identitási elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* (METEM Könyvek 54.) Piliscsaba.

- Őze Sándor 2007: Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté életrajza alapján. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27.* (Egyetemi Füzetek 3.) Kolozsvár, 457–470.
- Őze Sándor 2008: A kereszties hadjáratok ideológiája és a Magyar Királyság az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1395–1556). In: Matanov, Hriszto – Arató György (szerk.): *Ot Nikopol do Viena. 1396–1683. Nikápolytól Bécsig 1396–1683.* (Bulgaro–Hungarica 5.) Szófia, 234–259.
- Őze Sándor 2011: *Reformation und Grenzgebiete zur Verbreitung der Reformation in den ungarisch besiedelten Gebiete.* Budapest–Leipzig.
- Őze Sándor 2017: Szegedi Kis István és a gyulai reformáció. In: Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám (szerk.): *Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből.* Gyula, 65–77.
- Pálffy Géza 2000: *A tizenhatodik század története.* (Magyar Századok) Budapest.
- Payr Sándor 1930: *Luther és a magyarok.* (A Luther-könyvtár és múzeum füzetei 17.) Budapest.
- Péter Katalin 1987: Reformáció és művelődés a 16. században. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.), R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686. 3/1. kötet.* (Magyarország története tíz kötetben) Budapest, 475–604.
- Péter Katalin 2004: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai Iskola) Budapest.
- Pintér Jenő 1930: *Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés. Második kötet: a magyar irodalom a XVI. században.* Budapest.
- Pirnát Antal 1964: A teológiai és tudományos irodalom. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig.* (A magyar irodalom története I.) Budapest, 490–500.
- Rábay Magdolna 2009: Református iskolák a Dunamelléken. In: Farbak Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15.* Budapest, 76–81.
- Révész Imre 1925: *A magyarországi protestantizmus történelme.* (A magyar történettudomány kézikönyve. III. kötet. 4. füzet) Budapest.
- Révész Imre 1938: *Magyar református egyháztörténet. I. kötet. 1520 tájától 1608-ig.* (Református Egyházi Könyvtár XX.) Debrecen.
- Scherer Ferenc 1938: *Gyula város története. I. kötet. A földesúri város.* Gyula.
- Szabadi István 2017: Némethi Ferenc és a reformációi. In: Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István: *Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció évszázadából.* Sárospatak, 37–43.
- Szabó András 2011: Szegedi Kis István. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor. 11. kötet.* Budapest, 26.

- Szabó András 2017: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613.* (Humanizmus és reformáció 37.) Budapest.
- Szabó Géza 1941: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613.* (Bibliothek des protestantismus in mittleren Donauraum. Band II.) Halle.
- S. Szabó József 1909: Kálvin és a magyar reformátorok. *Protestáns Szemle* (21.) 3. 157–167.
- Szakály Ferenc 1973: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 4. Kaposvár, 55–112.
- Szakály Ferenc 1982: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. In: Beliczay Angéla – Benda Kálmán – Szabó Julianna – Tar Tamás (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981.* Budapest, 159–178.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest.
- Szalay László 1859: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században.* Pest.
- Szántó Konrád 1988: *A katolikus egyház története. II. kötet.* Budapest.
- Székely Gábor 2017: A Duna–Tisza köze reformációja. *Bácsország. Vajdasági honismereti szemle* (80.) 2–9.
- Szentmártoni Szabó Géza 2017: Szegedi Kis István. A helvét irányú reformáció első magyar hittudósa. In: Faggyas Sándor (szerk.): *Protestáns hősök. Félszáz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből* 2. Budapest, 13–17.
- Szentpétery Imre 1985: *A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása.* (Tudománytár 17.) Budapest.
- Szigeti Jenő 1994: Skaricza Máté a rajzoló reformátor. *Confessio* (18.) 4. 31–36.
- Szilády Áron 1896: Szegedi Kis István. In: Szilády Áron (közéteszi): *Régi Magyar Költők Tára. VI. kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. 5. kötet. 1545–1559.* Budapest, 273–289.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái. 13. kötet.* Budapest.
- Takáts Sándor 1899: A harminczadosok elleni vizsgálat 1560-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (6.) 247–257.
- Takáts Sándor 1927: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Takáts Sándor: *Szegény magyarok.* Budapest, 131–247.
- Thury Etele 1908a: *A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. kötet. 1523–1674.* Pápa.
- Tormássy János 1867: *A dunamelléki ref. egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig.* Sárospatak.
- Tóth-Mihala Veronika 2007: Melius tanítása az örök életről. In: Bitskey István – Fazekas Gergely Tamás (összeáll.): *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről.* (Studia litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus LXV.) Debrecen, 62–71.
- Unghváry Sándor 1994: *A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok.* Budapest.

- Zoványi Jenő 1898: Magyarországi superintendentiák a XVI. században.
In: Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor, Földváry László: *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I.* (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai) Budapest, 3–58.
- Zoványi Jenő 1922: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp., 1922.
- Zoványi Jenő 1932: Sztárai Mihály és társai, mint képzelt püspökök. *Protestáns Szemle* (41.) 12. 647–649.
- Zoványi Jenő 1944: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. *Keresztény Magvető* (76.) 4. 172–183.
- Zoványi Jenő 1977a: Ladányi Sándor (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest.
- Zoványi Jenő 1977b: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* (Humanizmus és reformáció 6.) Budapest.
- Zsilinszky Mihály (szerk.) 1907: *A magyarhoni protestáns egyház története.* Budapest.

PAP JÓZSEF

KÉT KORSZAK HATÁRÁN AZ 1861-ES ORSZÁGGYŰLÉS TÖRTÉNETE

Az 1861-es országgyűlés történetét többször feldolgozta már a magyar történelmi szakirodalom. Kiemelt figyelmet kaptak a meghatározó politikusok, közülük elsősorban Deák Ferenc és Teleki László. Részletesen ismerjük az országgyűlésekhez kapcsolódó dokumentumoknak, a Deák által alkotott feliratoknak a keletkezéstörténetét. Az utóbbi években, javarészt az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem kutatócsoportjához kötődően, új kutatási eredmények láttak napvilágot az országgyűlés összetételével kapcsolatban. A tanulmány megírását alapvetően két dolog motiválta. Egyrészt nem áll rendelkezésre olyan írás, amely az országgyűléshez mint intézményhez kapcsoltn tekinti át az eseményeket, illetve olyan sem, amely kifejezetten a ciklus történéseire koncentrálna. Ezt a hiányt orvosolandó készültek ún. ciklusleírások az Országgyűlés Hivatala számára. Ebben a sorban írtam meg ennek a szövegnek az alapverzióját, amely majd a Történelmi Képviselői Adattár adatbázisában fog megjelenni. Ezen munka során gondoltam úgy, hogy célszerű ezeket a szövegeket kibővíteni és jegyzetekkel ellátni, hiszen összefoglaló jellegük miatt egy olyan keresztmetszetet adják az országgyűlések történetének, melyet az oktatásban is jól fel tudunk használni. Hasonló vállalkozás már készült az 1990-es évek végén,¹ ehhez tudunk ezzel és a később megjelentetett írásokkal csatlakozni. A tanulmány röviden ismerteti az országgyűlési ciklus eseménytörténeti hátterét, az országgyűlés összehívásának előzményeit, majd a választások lebonyolításáról és a választási eredményekről olvashatunk. Külön fejezet szól a Ház megalakulásáról és a tisztviselek megválasztásáról, amit az országgyűlés menetének ismertetése és a fontosabb viták bemutatása követ. A szöveg végén pedig rövid értékelés olvasható az országgyűlési munka eredményéről.

Az országgyűlés összehívásának előzményei

A neoabszolutizmus évei után 1861. április 6-án nyílt meg újra a (csonka) magyar országgyűlés. Az országgyűlés összehívását közvetlenül megelőzték azok a politikai események, melyek a császárság 1859-es válságát követő meg egyezési kísérletekhez kapcsolódtak.² Az 1850-es évek végének pénzügyi válsága, valamint a külpolitikai kudarcok Ferenc Józsefet változtatásokra kényszerítették. 1859. június 24-én az egyesült francia és szárd-piemonti seregek döntő

1 Dobszay–Estók–Salamon–Szerencsés–Tombor 1998.

2 A kérdéstről részletesen lásd Pap 2003: 55–66.

győzelmet arattak a császár által személyesen vezényelt osztrák hadsereg felett. A villafrancai fegyverszünet után, 1859. július 16-án keletkezett laxenburgi manifesztum félreérthetetlen ígéretet tett a törvényhozási és közigazgatási változásokra. Az 1859. augusztus 22-én végrehajtott kormányalakítás során Alexander Bachot és báró Johann Franz Kempent felmentették tisztségükből. Az új kabinet élére újra miniszterelnök került gróf Johann Bernhard Rechberg személyében.³ Az új kabinettel a magyar konzervatív politikusok kezdtek tárgyalásokba, hogy körvonalazzák a neoabszolutizmus évei utáni kibontakozást. A hosszúra nyúló tárgyalások azonban csak 1860 októberére vezettek eredményre, amikor is megszületett az Októberi diplomának nevezett államirat. A diploma szövege 1860. október 20-án került nyomdába, és a *Wiener Zeitung* 21-i számában jelent meg. Formálisan ez a dokumentum teremtette meg a magyar országgyűlés összehívásának a lehetőségét, hiszen a diploma szövegét, annak IV. pontja szerint, „az országos törvények közé eredeti szövegében és az illető ország nyelvén” be kellett volna jegyezni, és Ferenc Józsefet királlyá kellett volna koronázni.⁴

Vay Miklós magyar kancellárhoz intézett uralkodói kézirat rendelte el a magyar országgyűlés összehívását, „annak összeállítása formáját és módját illetőleg, az 1608. 3-dik törvénycikknek” szabályait kellett követni. Az állampolgárok „azelőtt nem választóképes osztályai” részére a Scitovszky János hercegprímás elnöklete alatt tartandó tanácskozásnak kellett ideiglenes választójogi szabályokat alkotni.⁵ Az 1860. december 18-án megtartott esztergomi értekezlet az 1848. évi V. tc. alkalmazását javasolta az uralkodónak. Fontos megjegyezni, hogy ezen a tárgyaláson Deák Ferenc nem vett részt, hiszen nem fogadta el annak legitimitását, mivel ő az áprilisi törvények általános jogérvényessége mellett tette le a voksát.⁶

A diploma negatív fogadtatása meggyengítette a magyar konzervatívok udvari pozícióit. 1860. december 13-án az uralkodó felmentette tisztségéből gróf Agenor Goluchowski államminisztert, és helyére báró Anton Schmerling lovagot, osztrák liberális politikust nevezte ki. 1861. február 4-én Rechberget a császár unokabátyja, Rainer főherceg követte a miniszterelnöki poszton. Ez a váltás ugyan nem érintette közvetlenül a konzervatívok helyzetét, de együtt járt fő ellenfelük, Schmerling hatalmának növekedésével. Az uralkodó a kompromisszumokkal járó tárgyalások felvállalása helyett tovább ment az Októberi diploma által megkezdett úton, és 1861. február 26-án újabb államirattal, a Februári pátenssel fordult népeihez. Ennek megjelenését már sikertelenül próbálták megakadályozni a magyar konzervatív politikusok.⁷

3 A kérdésről részletesen lásd Berzeviczy 1925: 208–210, 217–219.

4 Császári nyilatkozmány. Pajkossy (szerk.) 2006: 405–407.

5 Legfelső kézirat Vay Miklós báró magyar kancellárhoz a magyar országgyűlés összehívása iránt. Pajkossy (szerk.) 2006: 408–409.

6 Deák Ferenc politikai felfogásáról lásd részletesen: Deák 2003: 197–202.

7 Az októberi diplomával és a februári pátenssel kapcsolatban lásd Rumppler (szerk.) 2005: 374–379.

A Februári pátens elsősorban a császárság törvényhozását érintette. A Birodalmi Tanács (Reichsrat) az Urak Házából (Herrenhaus) – tagjai: a császári család nagykorú főhercegei, az uralkodó által meghívott „kitűnő nemzetségek” nagykorú fejei, az érsekek és a hercegi ranggal bíró püspökök, valamint egyéb „kitűnő férfiak” – és a Képviselőházból (Abgeordnetenhaus) állt. A 343 képviselőt a tartomány-, illetve országgyűlések választották, de az uralkodó e testületek közbeiktatása nélküli közvetlen helyi választást is elrendelhetett. Az elnököt és alelnököt az uralkodó nevezte ki, a tanácsot kötelees volt évente összehívni és feloszlata esetén újabb választásokat kiírni. A Reichsrat hatásköre az Októberi diploma II. cikkelyében leírtakra terjedt ki, tehát az nem csorbította tovább a magyar országgyűlés jogosítványait. Fontos különbség volt azonban, hogy a Magyarország, Erdély és Horvátország képviselői nélküli, ún. szűkebb Reichsrat az örökös tartományok parlamentjeként működött. A Birodalmi Tanácsba 85 magyar, 26 erdélyi és 9 horvát-szlavón képviselőt kellett volna megválasztania a magyar és az erdélyi országgyűlésnek, valamint a horvát sábornak.⁸

Országgyűlési választások

Az országgyűlés összehívására 1861. február 14-én került sor. A királyi meghívólevél 1861. április 2-ára hívta össze az ország rendjeit és képviselőit. Ferenc József a koronázást, a nádorválasztást és az „ország boldogságának növelésére, és a közjó gyarapítására kívánt többféle nagy fontosságú törvényes intézkedésekről” való intézkedést nevezte az országgyűlés legfontosabb feladatának. A diplomáról és a pátensről konkrétan nem ejtett szót. A képviselőválasztást, a primási értekezlet határozatának megfelelően, az 1848. évi V. törvénycikk alapján kellett lebonyolítani.⁹

Az országgyűlési választásokra 1861. március végén, április elején került sor. A választások során két politikai csoportosulás, párt kerül egymással szembe. A felirati pártot Deák Ferenc vezette, a határozati pártnak az élére pedig Teleki László került.

A magyar belpolitikai életet felkavarta Teleki László hazatérése. Telekit, aki tagja volt az emigrációt irányító kollektív szervnek, a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, ugyanis az Ausztria szövetségesének számító Szászországban elfogták, és a nemzetközi felháborodás ellenére kiadták Ferenc Józsefnek. Telekit 1860 szilveszterén Ferenc József maga elé hozatta, és szabadulásáért cserébe megfogadtatta vele, hogy megszakítja kapcsolatát az emigrációval, valamint tartózkodni fog a politikai élettől.¹⁰ Teleki azonban magyar főrendként a császár által személyesen aláírt meghívót kapott az országgyűlés főrendi házába, így felmentve érezte magát az adott szava alól, és elvállalta az abonyi

8 A Februári Pátens. 1861. február 26. Bécs, Pajkossy (szerk.) 2006: 410–414.

9 Kónyi (szerk.) 1903a: 1.

10 Szabad 1967: 207–210.

kerület felkérését. Programbeszédét március 26-án tartotta meg.¹¹ Deák Ferenc pedig Pest belvárosi V. kerületének képviselője lett.¹²

A két párt programja megegyezett abban, hogy mindketten visszautasították a diplomát és a pátentst, formálisan csak a tervezett visszautasítás módjában tértek el egymástól. Ez a különbség azonban jóval jelentősebb volt annál, hogy a majdan összeülő országgyűlés határozatban vagy a törvényes formának megfelelően feliratban utasítsa vissza Ferenc József felségiratát. Teleki ugyanis illegitimnek minősítette az országgyűlést, és úgy gondolta, hogy a határozat meghozatala után fel kell oszlaniuk a képviselőknak. A hajdani emigráns politikus véleménye szerint ugyanis Ferenc Józsefnek nem volt joga összehívni a magyar országgyűlést, hiszen Magyarországnak nemcsak hogy nem uralkodója, hanem trónörököse sem volt. Hiszen az emigráció politikájának alapja Magyarország 1849. április 14-én Debrecenben deklarált függetlensége volt.¹³

Vele szemben Deák 1848-at tekintette az egyedül legitim politikai alapnak. Deák ennek Ferenc József általi elismerése esetén lehetőséget látott a megegyezésre, Magyarország és Ausztria viszonyának rendezésére. Deák azonban tisztában volt azzal, hogy ez a lehetőség pusztán elméleti, hiszen a Ferenc Józseffel 1860 karácsonyán történt személyes találkozásán maga is meggyőződött arról, hogy a császár az áprilisi törvények elfogadásáról hallani sem óhajt. Akkor tehát, amikor Deák 1848-at képviselte, ugyanúgy elzárta a megállapodás lehetőségét, mint Teleki, csak Deák az országgyűlés feloszlását úgymond Ferenc Józsefre bízta. Deák ugyanis nem tudott mit kezdeni azzal a dilemmával, ami Magyarország további sorsát illette. Az emigráció ugyanis nem állt elő olyan megvalósítható alternatívával, mely az Ausztriával való kapcsolat helyére állítható lett volna. Deák nem akart engedni az áprilisi törvényekből, melynek elfogadására Ferenc József nem volt hajlandó.¹⁴

1861 tavaszán Magyarországon Teleki irányvonala volt a népszerűbb, a határozati képviselők száma 170 főre tehető, míg velük szemben 160 felirati képviselővel számolhatunk.¹⁵ 330 kerület küldött képviselőt 1861-ben Pestre, ezek közül 315 képviselő igazolási ügyét tárgyalták az alakuló ülés időszakában. A választások és az igazolások egy része igen elhúzódott, Lugosról például csak július 18-án sikerült képviselőt küldeni a parlamentbe. 18 mandátumot nem töltött ki az első alkalommal megválasztott képviselő, emiatt 15 időközi választás

11 Teleki 1861: 1–2.

12 Deák Ferenc beszéde Pest belváros választóihoz. 1861. március 11. Kónyi (szerk.) 1903a: 1–2.

13 A két párttal kapcsolatban lásd: Szabad 1967: 446–449.

14 Dobszay 2004: 199–200. Deák Ferenc nézeteivel kapcsolatban lásd: Deák Ferenc levele Oszterhueber Sándorhoz. Pest, 1861. január 9. Deák (szerk.) 2001: 29–33. Deák levelét közli és a körülményeket ismerteti: Kónyi (szerk.) 1903b: 527–532. A Deák és körében megfogalmazódó megegyezési elképzeléseket összefoglalja: Dobszay 2018: 78–82.

15 A tanulmányban szereplő adatok forrása: Ballabás–Pap–Pál 2020: 85–412. A korszakra vonatkozóan lásd még: Ruszoly 1999; Toth 1973.

tásra kerülhetett sor, melyen a két nagy párt azonos eredményességet ért el. Az időközi választások oka négy esetben volt az eredeti képviselő halála. Ilyen módon ürült meg az abonyi kerület, miután Teleki László május 8-án öngyilkos lett. Elhunyt továbbá Abaffy Adeodát Arisztid Bobró, Klauzál Gábor Szeged II. és Palóczy László Miskolc II. felirati párti képviselője. A mentelmi bizottmány 5 mandátumot nem igazolt, ott a választási eredmény megsemmisítése miatt tartottak új választást.

Az időközi választásokat is figyelembe véve 341 személyről rendelkezünk adatokkal. A korabeli politikai viszonyok tekintetében fontos kérdés, hogy milyen arányban voltak jelen köztük az első népképviselők, az 1848–49-es parlament tagjai. A 298 életben lévő 1848–49-es magyarországi országgyűlési képviselőből száznyolcan jelenhettek meg 1861-ben a pesti üléseken. A még életben lévő 1848–49-ben igazolt magyarországi képviselők harmada tehát szinte pontosan az országgyűlési képviselők harmadát adta. Az újonnan képviselői mandátumot szerzettek aránya ezért meghaladta a 66%-ot. Az életkori adatokból az a következtetés vonható le, hogy az 1861-es országgyűlés képviselőinek domináns része a szabadságharc részben lokális elitjéből került ki. Az a tény, hogy a népképviselői múlttal rendelkezők aránya meglehetősen alacsony, csak a képviselői kör személyi összetételének esetében utal jelentős elitváltásra, mivel az országgyűlési politikusok közé olyanok léptek be, akik a szabadságharc éveiben még nem képviselőként, hanem egyéb pozíciókban teljesítettek szolgálatot.¹⁶ A szabadságharchoz való kapcsolat hatással volt ugyan a választási eredményekre, de önmagában erre nem lehetett támaszkodni, hiszen a választási küzdelem során gyakran a volt 48-as képviselő maradt alul.¹⁷

Az országgyűlés megalakulása, a tisztségviselők megválasztása

Az országgyűlés előtörténetéhez kapcsolódó problémák tovább folytatódtak az országgyűlés megnyitásakor. Ferenc József ugyanis az 1848-as V. törvénycikk rendelkezésével szemben Budára hívta az országgyűlés tagjait. Április 1-jén a Tigris szállodában tartottak tanácskozást a Pesten tartózkodó képviselők, ahol az a határozat született, hogy a Budára kitűzött ülésen nem jelennek meg. A határozatot Apponyi György országbíró terjesztette Ferenc József elé. A képviselők április 3-án újra összeültek a Tigris szállodában, ahol Palóczy László korelnök ismertette a választ, mely szerint Ferenc József hozzájárult ahhoz, hogy a budai királyi palotában történő megnyitó után a tanácskozások Pesten történjenek. Emellett a felsőtábla elnökül az országbíróat nevezte ki a császár. A képviselők ezt tudomásul vették, de április 4-re a pesti Megyeházára újabb ülést hívtak össze. Az április 4-i vitán Deák arról beszélt, hogy nem az a kérdés, hogy az országgyűlést Pesten vagy Budán nyissák-e meg, hanem az, hogy

¹⁶ A képviselők összetételéről részletesen lásd Pap 2016: 36–40.

¹⁷ Pap 2016: 42.

egyáltalán megnyissák-e. Kijelentette, hogy ha megakadályozzák az országgyűlés megnyitását, akkor megfosztják önmagukat attól a lehetőségtől, hogy előadhassák kívánalmaikat és sérelmeiket, valamint nem tudják meghatározni a nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontjukat sem. Az országgyűlés megnyitását lehetővé tenni önmaga hazafiúi kötelességének tartotta. Teleki László azonban kijelentette, hogy ő nem hajlandó részt venni a megnyitási ceremónián. A két ellentétes vélemény tehát már az országgyűlés konkrét megnyitása előtt is konfrontálódott egymással.¹⁸

Április 6-án 11 órakor a budai vár kápolnájában Scitovszky János bíboros hercegprímás által celebrált misével kezdődött a ceremónia. A megnyitóra a királyi trónteremben került sor, ahol a főrendek mellett nagyjából 80 képviselő jelent meg. A trónterem díszítése nélkülözött minden nemzeti külsőséget, hiányoztak a nemzeti színek és az ország címere is. A trónbeszédet Apponyi György országbíró olvasta fel. Ebben Ferenc József hivatalosan is közölte az országgal az 1848. december 2-i trónváltást, V. Ferdinánd és Ferenc Károly lemondását, és a Pragmatica Sanctio értelmében felszólította az országgyűlést a hitlevél megszerkesztésére, a királyi felavatásra és a koronázásra. Az Októberi diploma tartalmára az országbíró beszéde hivatkozott, Apponyi úgy szövelt erről a dokumentumról, mintha az a Pragmatica Sanctio értelmében határozná meg a birodalomközi kapcsolatot.¹⁹

A megnyitó ceremóniát követően a felsőház aznapi ülésével megkezdődött az országgyűlés munkája. A felsőház a Lloyd-palota tanácskozási termében ülésezett.²⁰ A *Vasárnapi Újság* tudósítása így számolt be az ülés helyszínéről: „Azon helyiség, melyben Magyarország főrendei: az ország zászlósi, főpapjai, főispánjai és főnemesei törvényt alkotni összegyülekeznek a jelen országgyűlés alatt, korántsem felel meg nagyszerűség tekintetében, egy oly fényes multtal bíró testület méltóságának, minő a magyar felsőház. De tekintve a lefolyt 12 év abnormitását, az országgyűlésnek mintegy rögtön keletkezett elhatározását, és - siettetését, s Pest városnak a nagyszerű termekbeni szükködését és főképen azon körülményt, hogy csak az országgyűlés megnyitása előtt néhány nappal kezdtek hozzá Pesten készülni; szinte elcsodálkozik az ember, hogy mégis ily izléssel s csinosan lehete a Lloydtársulat nagy termét e célra elkészíteni.”²¹

18 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. I.* 1861: 11–12; Kónyi (szerk.) 1903a: 4–5; Berzeviczy 1932: 230; Dobszay 2004: 206–207.

19 Kónyi (szerk.) 1903a: 5–8; Berzeviczy 1932: 230–232.

20 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. I.* 1861: 18–19.

21 *Vasárnapi Újság* 1861. jún. 30. 304.

Az országgyűlés megnyitása Budán, 1861. április 6.
(Vasárnapi Újság 1861. ápr. 21. 185.)

A képviselőház ezen a napon szintén megtartotta első ülését a Nemzeti Múzeum dísztermében, ahol a 78 éves Palóczy Lászlót korelnöknek választották.²² A képviselőház megalakulása azonban igen elhúzódott, hiszen az érvényes házszabály kimondta, hogy a képviselőház akkor alakulhat meg, ha legalább 226 képviselő mandátumát igazolták. A mandátumok megtámadása miatt azonban nem volt egyértelmű, ki is tekinthető törvényesen megválasztott képviselőnek.²³ Végül az április 17-i 4. ülésre sikerült összeállítani egy olyan listát, melyen 261 olyan név szerepelt, akiknek megválasztásával kapcsolatban nem érkezett panasz. Rajtuk kívül még 37 képviselő adta le a megbízólevelét, de az ő megválasztásukat a mentelmi bizottnáynak kellett megvizsgálnia.²⁴

A képviselőház tehát április 17-én alakult meg, és ekkor meg is tartották a tisztviselő-választásokat. A képviselőház elnöke Ghyczy Kálmán lett, aki a 242 szavazat közül 240-et kapott. Az első alelnöknek 131 szavazattal Tisza Kálmánt, a másodiknak pedig 138 szavazattal Podmaniczky Frigyest választották. Mindhárman a határozati párt politikusai voltak. A képviselőház háznagya (19-től) a felirati Hajnik Pál lett. Bánó Józsefet (h), Csengery Imrét (f), Ignjatovics

22 Az 1861-ki magyar országgyűlés. I. 1861: 33; Hajnik 1861a: 1.

23 1861. évi országgyűlés Országgyűlési ház-rendszabályok. 1865: 5–6.

24 Az 1861-ki magyar országgyűlés. I. 1861: 56; Hajnik 1861a: 9–11.

Jakobot (h), Jura Györgyöt (h), Révész Imrét (h), Tanárky Gedeont (h) és Keglevich Bélát (h) jegyzőnek választották. A képviselőház tisztségviselői között tehát domináns többségbe kerültek a határozati párti politikusok.²⁵

A főrendiház elnöki tisztét Apponyi György országbíró látta el, hiszen István nádor még 1848. szeptember 25-én lemondott hivataláról, és Nassauban élt. Nádor hiányában pedig az országbírónak volt nádorhelyettesítési jogköre. A főrendiház másodelnöke Lónyay Albert, háznagya pedig Szapáry Antal volt. A korelnöki tisztet Esterházy Mihály töltötte be, aki 78 éves volt ekkor. A főrendiház jegyzői székekben 7 fő fordult meg: Almásy Dénes (június 25-től), Gozdsu Manó, Orczy Béla, Károlyi Gyula, Szent-Iványi Márton, Sztankovánszky Imre (április 6. és 13. között) és Sztáray Antal (június 25-től).²⁶

Országgyűlési viták, az országgyűlés menete

Az országgyűlés központi kérdése a felségíratra fogalmazott válasz ügye volt. Az országgyűlési válasz előkészítéséről április 11. és 16. között folytak a tárgyalások a pesti vármegyeházán. A megjelentek többsége nem értett egyet Teleki radikális javaslatával, miszerint az országgyűlésnek fel kellene oszlatnia önmagát, hanem a határozathozatalt és az országgyűlési munka folytatását tartották szükségesnek. Ezen csoport meghatározó tagja Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán voltak. Mivel a határozatiak és a feliratiak nem tudtak megállapodni, külön folytatták a tárgyalásokat. A határozatiak maradtak a megyeházán, a feliratiak pedig az Európa szállóban gyűltek össze. A határozatiak által fogalmazott tervezetben kijelentették, hogy amíg az ország törvényei és alkotmánya nem lesz helyreállítva, tárgyalásokba nem bocsátkoznak. A határozatjavaslatban a 48-as törvények azonnali visszaállítás mellett azok szabadelvű továbbfejlesztését is kilátásba helyezték. Az itt kifejtett gondolatok nagymértékben hasonultak Teleki abonyi beszédéhez.²⁷

A feliratiak tervezetét természetesen Deák Ferenc készítette el, melyet eljuttatott a határozati politikusokhoz is. A mérsékeltebb határozatiak, köztük Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes és Károlyi Ede nem akarták túlfeszíteni a húrt. Ezért Károlyi azt javasolta a pártnak, hogy fogadják el a deáki szöveget, de annak formáját változtassák határozattá. Ezekben a napokban vált ugyanis ismertté a hazai politikusok előtt Kossuth azon tudósítása, mely szerint az emigráció feje nem látott reális esélyt a felszabadító háborúra az adott évben. Ez szintén a mérsékeltebb politikusok elképzeléseit támasztotta alá.²⁸ Telekinek május 8-án kellett volna elmondania határozati javaslatát. Párttársai megpró-

25 Az 1861-ki magyar országgyűlés. I. 1861: 57–58; Bölöny 1985a: 4.

26 A főrendiház tisztségviselőit lásd Bölöny 1985a: 5. A képviselőház és főrendi ház bizottságainak tagjait lásd Bölöny 1985b: 27–34.

27 Kozári 2003: 38. A határozatiak programját lásd Kónyi (szerk.) 1903a: 11–14.

28 Kozári 2003: 43.

báltkák erről lebeszélni és rávenni arra, hogy fogadja el a kompromisszumot (deáki javaslat határozati formában). Tekei erre nem volt hajlandó, önmagával nem akart meghasonlani, és a késő éjbe nyúló megbeszélés után öngyilkos lett.

A május 8-i ülést elnapolták, és Deák 13-án nyújtotta be a felirati javaslatát.²⁹ Deák szövegének elkészítésekor két fő forrásra támaszkodott, az egyik az Ellenzéki nyilatkozat, a másik pedig a Függetlenségi nyilatkozat volt.³⁰ A képviselők jelentős része maga is részt vett az 1848-as eseményekben, tehát a párhuzamok nem lehettek ismeretlenek előttük. A szakirodalom ezt a szövegeztést tudatosnak tekinti, amivel Deák kifejezetten arra utalt, hogy nagyon komoly következményei lehetnek az országgyűlési állásfoglalás esetleges visszautasításának. Deák javaslatában elvetette az Októberi diplomát. Mivel az a Pragmatica Sanctióra hivatkozott, Deák érvelésének is az lett a központi eleme. Míg azonban a diploma következetesen az 1713-as osztrák háziszabályt emlegette, addig Deák az 1723-as magyar törvényt vette elő. A deáki gondolatmenet szerint az egyoldalúan felbonthatatlan szerződés pusztán perszonális uniót teremtett az örökös tartományok és Magyarország között. Álláspontját történelmi példákkal támasztotta alá, de hivatkozott Svédország és Norvégia kapcsolatára is. Fontos kérdésnek nevezte az országgyűlés kiegészítését, az erdélyi, a horvát, a határőrvidéki és a fiumei képviselők meghívását is. Kiemelte a nemzetiségi kérdés kezelésének szükségességét. A koronázás előfeltétele pedig az egyedül érvényes alapnak tekintett 48-as állapot tökéletes helyreállítása volt.³¹

Deák javaslatát május 16-án vette tárgyalás alá a képviselőház. A határozatiak oldaláról Tisza Kálmán szólott hozzá először a vitához, aki a tartalom tekintetében alapvetően egyetértett Deákkal, csak annak kimondását hiányolta, „hogyan az alkotmányosan szabad és törvényesen független Magyarország létele érdekében van az osztrák örökös tartományoknak, a német szövetségnek, végre Európának és a civilizációnak”. A forma tekintetében azonban kijelentette, hogy nem látja azt a személyt, akinek alkotmányosan felírhatna az országgyűlés, éppen ezért a határozatot javasolta a képviselőknek. Az ülésen összesen 39 képviselő szólott a felirat, 51 pedig a határozat mellett. A vitát és a szavazást június 4-re halasztották. Deák június 4-én mondta el beszédét, melyben elsősorban Révész Imre kritikái megjegyzéseibe kapaszkodva fejtette ki újra véleményét. Az országgyűlés aznapi ülését szinte teljesen Deák beszéde tette ki, mely után az elnök, a kérdés nagy jelentősége miatt, másnapra halasztotta a szavazást. A felirati javaslatról tehát június 5-én döntött az alsóház. 155 fő igennel, 152 nemmel szavazott, 12 fő pedig nem volt jelen. A Ház így elfogadta a deáki indítványt. Az eredményt a többségben lévő határozati párt önleszavazása teremtette meg. A manóvert Almásy Pál és Podmaniczky Frigyes szervezték meg, akik több képviselőt rávettek arra, hogy ne jelenjen meg a név szerinti szavazáson, vagy

29 Dobszay 2004: 208–212.

30 A felirati javaslat szövegének párhuzamairól lásd Sarlós 1987: 38–45.

31 A felirati javaslat szövegét közli: Kónyi (szerk.) 1903a: 16–39.; újabban: Deák (szerk.) 2001: 51–72.

legalábbis ne menjen be az ülésterembe. A felirat története azonban ezzel még nem ért véget, hiszen kezdetét vette a részletes vita, amit június 7-én kezdett meg a képviselőház. A részletes vita legfontosabb szavazását június 12-én tartották, amikor többek között Várady Gábor határozati párti képviselő módosító indítványáról is döntöttek. Az ismételt név szerinti szavazáson 120 fő volt Deák pártján, 134 pedig ellene. A címzést, a „Fölséges Császár és Király” megszólítást „Fölséges Úrra” módosították, és kijelentették, hogy a trónváltásról addig nem határoznak, amíg fel nem áll a magyar kormány, és életbe nem lép Erdély és Magyarország uniója. A módosított javaslatot június 14-én szavazás nélkül fogadták el, mivel Deák kijelentette, hogy az újabb szavazás felesleges, hiszen a többség már úgylis döntött.³²

A főrendek a június 17-i ötödik ülésükön kezdték tárgyalni a feliratot, amelyet annak június 20-i elfogadása után³³ a két ház elnökei 1861. június 24-én vittek fel Bécsbe. Ferenc József azonban nem volt hajlandó átvenni a dokumentumot, ugyanis Rechberg külügyminiszter rámutatott arra, hogy fennáll annak a veszélye, hogy az európai hatalmak is elfogadják azt a magyar álláspontot, miszerint Ferenc József trónra kerülése, Ferdinánd lemondása nem volt teljesen törvényes. Emiatt pedig az osztrák császár hatalmának legitimitása kérdőjeleződhet meg.³⁴

A két párt megállapodása után július 4-én az alsóház, majd 5-én a felsőház is elfogadta az eredeti deáki szöveget,³⁵ amit az országbíró 8-án végre átadhatott a császárnak. Ennek következtében Schmerling a magyarokkal való szakítást javasolta az osztrák kormány számára. A magyar konzervatívok sorra veszítették el beosztásaikat, az ország kancellárja Vay Miklós helyett Forgách Antal lett, és Szécheny Antalt Esterházy Móric váltotta a magyar ügyekért felelős tárca nélküli miniszteri poszton. Ferenc József visszautasító válaszát végül július 22-én olvasták fel a képviselőházban.³⁶

A két párt ismét külön választ fogalmazott, de az augusztus 7-i pártközi értekezleten Tisza elfogadta Deák szövegét, mivel az kijelentette, hogy a leirattal a tárgyalások fonala megszakadt.³⁷ Augusztus 8-án csak a felirati javaslatot ismertették a képviselőház zárt ülésén, Bernáth Zsigmond ugyanis arra tett javaslatot, hogy a másiknak az ismertetése nélkül szavazzanak Deák szövegéről. A ház ekkor egyhangú döntéssel Deák szövege mögé állt. Két nap múlva

32 A vitával kapcsolatban lásd Berzeviczy 1932: 257–259; Szabad 1967: 476–480; Dobszay 1998: 22–23. Újabban elsősorban a határozatiak és Tisza Kálmán szemszögéből lásd Kozári 2003: 43–53, 58–61. Deák Ferenc és a feliratiak szemszögéből: Dobszay 2004: 212–216; Hajnik 1861b: 149.

33 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 134.

34 Kozári 2003: 61.

35 Kónyi (szerk.) 1903a: 186–191.

36 Kozári 2003: 62. *Az uralkodói leirat szövegét lásd Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 255–235; Kónyi (szerk.) 1903a: 127–135.

37 Szabad 1967: 579–580; Kozári 2003: 63.

a főrendek is ugyanezt tették.³⁸ A második feliratot 12-én vitték fel Bécsbe, és 14-én adták át Ferenc Józsefnek.

Ghyczy Kálmán házelnök 19-ére gyűlést hívott össze a vármegyeházára, ahol a megjelent harminc képviselő előtt közölte, olyan információi vannak, hogy az országgyűlést fel fogják oszlatni. 21-én újra értekezletet tartottak, majd az aznapi zárt ülésen Deák óvást emelt a feloszlítás ellen, hiszen a költségvetés elfogadása nélkül az nem lett volna törvényesen megtehető. Az óvást a főrendek is elfogadták.³⁹

A képviselőház augusztus 22-i ülésén két leiratot olvastak fel. Az egyik arról szólt, hogy Haller Ferencet az országgyűlés feloszlításának feladatával királyi biztosnak nevezték ki. A másik az országgyűlés feloszlítását tudatta a képviselőkkel. Deák az előző napi óvás fenntartása mellett engedett az erőszaknak. Ghyczy Kálmán házelnök búcsúszavai után az országgyűlés feloszlott.⁴⁰

Az országgyűlés még egy lényeges témát tárgyalt, amit az egységesen áttekintett felirati vitától elkülönítve célszerű bemutatni, ez pedig a nemzetiségi kérdés volt. A szabadságharc időszakának eseményei, a nemzetiségekkel kialakult konfliktusok világossá tették, hogy az az álláspont, melyet a magyar ellenzéki politikusok a reformkor végén kialakítottak, nem tartható tovább. A nemzetiségi kérdést ugyanis korábban a polgári értelemben vett jogkiegyenlítés szempontjából másodlagosnak tartották, azt gondolták, hogy az általános szabadságjogok megadása, a jobbagyfelszabadítás elegendő a társadalmi feszültségek kezelésére. A nemzetiségi problémát a politikai nemzet oldaláról közelítették meg, ami azt jelentette, hogy politikai tekintetben egy nemzetet ismertek el, ez pedig a magyar volt. Ennek volt joga országgyűlésre, annak felelős kormánya és államteste egységes egészet kellett hogy alkosson. A politikai nemzet azonban nem etnikai kategória volt, hiszen annak minden állampolgár, tekintet nélkül anyanyelvére, egyenrangú tagja volt.

A kérdés kapcsán két probléma merült fel, az egyén oldaláról a nyelvhasználat lehetősége, a közösség oldaláról pedig a kollektív, etnikai alapú jogok kérdése. A magyar politikusok egyedül a horvát nemzetet ismerték el történelmi képződményként, melyet Horvátországban a magyarhoz hasonló jogok illettek meg. Már csak Horvátország kiterjedése jelentett problémát a magyar politikusok számára.⁴¹ A magyarországi nemzetiségek nyelvhasználatát törvény nem garantálta, az 1844. évi II. törvénycikk ugyanis az ország egyedüli államnnyelvévé a magyart tette. A törvény nem rendelkezett a magyarul nem tudók nyelvi jogairól, sőt az országon belül a közoktatási nyelvnek egyedül a magyart minősítette. A nyelvhasználat problematikája tehát egyénileg érintett minden magyarul nem tudó állampolgárt. A nemzetiségek politikai vezetői azonban

38 Hajnik 1861b: 257–278; *Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 298. Deák beszédét közli az előbbin túl: Kónyi (szerk.) 1903a: 151–200; újabban: Deák (szerk.) 2001: 73–116.

39 Kónyi (szerk.) 1903a: 201.

40 *Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: 350–359; Hajnik 1861b: 294–296.

41 A kérdésről részletesen lásd: Hajdú 2006: 18–33, különösen: 25–26.

nemcsak az egyéni, hanem a közösségi jogok problémáját is felvetették. Azon területek számára, ahol egy adott etnikai közösség többséget alkotott, kollektív autonómiát követeltek, ahol kicsiben ugyanazok a jogok illették volna meg őket, mint az országos szinten a magyar koncepcióban a politikai nemzetet. Tehát a nemzetgyűlést, a tartományi kormányzatot, a nemzeti színek és a nyelv használatát tartották elengedhetetlennek. Ez a program az ország föderalizálásával járt volna együtt. Sajátos helyzetben voltak az erdélyi nemzetiséget, a románok és a szászok, akik azt is követelték, hogy az unió előtt alakuljon meg a népképviselői erdélyi országgyűlés, ami dönthetett volna az unióról, annak feltételeiről.⁴²

A feszültség 1848–49-ben polgárháborús állapotokat eredményezett, ami nem volt ugyan elegendő a szabadságharc vereségéhez, annak nem is legfontosabb oka volt, de felhívta a figyelmet a kérdés kezelésének szükségességére.

A függetlenség kinyilvánítása után a Párizsban tartózkodó Teleki László volt az, aki az ország föderalizálására tett javaslatot, és először vázolta fel azt a közép-európai államalakulatot, amelyet majd Dunai Konföderációként fog ismertté tenni Kossuth.⁴³ Teleki elképzelését 1849 májusában Kossuth még visszautasította. Ez a radikális átalakulás, ami Teleki elképzeléseinek homlokterében állt, volt az a pont, amelyben nagyon eltért a határozati többség véleményétől. Az Ausztriával való szakításnak ugyanis nagyon komoly következményei voltak, amelyeket még a legradikálisabban osztrákkellenes politikusok is nehezen tudtak felvállalni. Kossuth az emigrációban maga is kidolgozott egy nemzetiségi kérdést kezelő programot, amelyet az alkotmánytervébe foglalt. Ez Erdélynek autonómiát, a nemzetiségeknek pedig – ugyan nem területi alapon – kollektív jogokat biztosított volna. A rendszer a protestáns egyházszervezet felépítésére hasonlított, a helyi kisebbségi önkormányzatokból összeálló országos nemzetiségi gyűlések a zsinat-presbiteri elvek alapján épültek volna fel.⁴⁴

A magyarországi politikusok végig kitartottak az egységes politikai nemzet és az egységes ország mellett, engedni csak az egyéni nyelvhasználat területén voltak hajlandók. A kollektív jogok helyett, a liberalizmus elveiből kiindulva a felvilágosultabbak is „csak” egyéni jogokat voltak hajlandók adni.

Maga a nemzetiségi kérdés folyamatosan jelen volt már a felirat tárgyalásának időszakában is. Olyan fogalmak esetén, mint a nemzet, ország vagy haza, újra és újra előkerült a különböző értelmezések lehetősége, de például Erdély ügye is szoros kapcsolatban volt vele.⁴⁵ Az országgyűlés az első felirat vitájának a lezárását követően kezdett aktívabban foglalkozni a nemzetiségi kérdéssel.

42 Az 1848-as nemzetiségi programokat lásd Balogh (szerk.) 1993: 493–504.

43 Teleki László levele Kossuth Lajoshoz föderációs tervéről. 1849. május 14. Balogh (szerk.) 1993: 505–506.

44 Kossuth Lajos: Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg – tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására. 1851. április, Kütahya – 1859. április, London. Pajkossy (szerk.) 2006: 385–404.

45 Szabad 1967: 547–551.

A június 25-i ülésen állították fel azt a 27 tagú bizottságot, melynek feladata lett a nemzetiségi törvényjavaslat megfogalmazása. Az aznapi vita alaphangját egyébként szintén meghatározta a nemzetiségi kérdés. Három vármegye kérvényét olvasták ugyanis fel. Győr vármegye az ország szétdarabolása ellen tiltakozott. Trencsén vármegye a bizalmatlanságát fejezte ki a Turócszentmártonban megtartott szlovák gyűléssel kapcsolatban. Somogy pedig a szerb kérdéssel foglalkozott, kifejtve, hogy a „a szerb testvéreknek érdekeit a szabadság, testvériség és egyenlőség elve szerint, de a honterület integritásának veszélyeztetése nélkül” kell kielégíteni.⁴⁶ A Ház tehát ezen a napon szavazott az Eötvös József által javasolt bizottság összetételéről, de a szavazatok összeszámolása az ülés végére nem fejeződött be, és a listát ezért a június 26-i ülés naplója tartalmazza.⁴⁷ A bizottmány tagjai közül 13 fő volt határozati, 14 pedig felirati politikus. Több, a kérdés vitája során aktív képviselő kimaradt. Nem lett tag például Mocsáry Lajos sem. A beválogatott képviselők közül 12 volt nemzetiségi származású.⁴⁸

Eötvös a bizottmány kiküldését javasoló indítványban kifejtette azon nézetét, hogy a „különböző nemzetiségek méltányos igényeinek kielégítésénél” alig létezik fontosabb ügy. A rendezés alapelveként azt jelölte meg, hogy „az ország területi és politikai szétdarabolása és törvényes önállóságának kockáztatása nélkül” kell a nemzetiségi igényeket kielégíteni. A bizottság által alkotott törvényjavaslattal kapcsolatban azonban megjegyezte, hogy a kérdést csak akkor lehet majd az országgyűlésnek tárgyalni, ha a törvényalkotásra illetékes lesz. Ehhez természetesen többek között az országgyűlés kiegészítésére, az erdélyi képviselők megjelenésére volt szükség. Ezt konkrétan ugyan nem írta le Eötvös az indítványban, de utalt rá.⁴⁹

A bizottmány többségi álláspontja szerint a tagok nem fogadták el a területi alapú autonómia gondolatát. Továbbra is ragaszkodtak ahhoz az 1848-ban kimondott alapelvhez, mely szerint minden kérdést az egyéni szabadságjogok sérelme nélkül kellett megoldani. Az ország területének vegyes etnikai viszonyai pedig nem tették lehetővé a területi autonómia és az egyéni jogok együttes érvényesülését. A közigazgatási rendszer megváltoztatását, tehát a járások és a megyék területének etnikai alapú átszabását pedig az ország egységére veszélyesnek minősítették. A javaslat a nemzetiségi egyenjogúsítás egyrészt az egyes polgárok teljes jogegyenlőségének a biztosításával, másrészt a „nemzetiségeknek mint testületeknek” szabad egyesülési lehetőségével látta megoldhatónak. Emellett a községi és felekezeti önkormányzat, valamint a helyhatósági rendszer biztosította kereteket is alkalmasnak látták a probléma orvoslására. A törvényjavaslat bevezetőjében még leszögeztek két alapelvet:

46 Hajnik 1861b: 166; 1861b: 213.

47 1861. június 26. ülés, Hajnik 1861a: 217.

48 Szabad 1967: 552.

49 Indítvány egy bizottmánynak kiküldésére a nemzetiségi kérdésben. *Képviselőházi Irományok, 1861.* 1861: 110.

„a) Hogy Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik; és b) hogy az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz sat. – egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.” Ezek gyakorlatilag az eötvösi nemzetiségi koncepció sarokpontjai voltak.⁵⁰

A megalkotott törvényjavaslat alapvetően az egyéni és a kollektív nyelvhasználati jogok segítségével oldotta volna meg a nemzetiségi kérdést. Az állampolgárok számára lehetőséget kínált arra, hogy az anyanyelvükön érintkezzenek a hatóságokkal. Az állam számára pedig fontos feladatként jelölte meg ennek a lehetőségnek a biztosítását, tehát a megfelelő nyelvtudással rendelkező hivatalnokok alkalmazását. A települési és a vármegyei önkormányzatok szabadon dönthettek volna a belső ügykezelési nyelvükről, de az egymás közötti és a felsőbb hatóságokkal való levelezést, a jegyzőkönyvek vezetéséhez hasonlóan, csak magyarul végezheték volna. A törvényjavaslat jogot adott az évenként tartandó nemzeti gyűlések összehívására, és a felekezeti oktatás keretein belül az oktatás nyelvének meghatározását a fenntartó jogkörébe sorolta. A nemzetiségi tagok Aloiziu Vlad és Sigismundu Popovici vezetésével különvéleményt fogalmaztak meg, melyben a közigazgatás nemzetiségi alapú kikerekítését javasolták. Ezekben az etnikailag tiszta (tisztább) területeken pedig a többségi nemzetiségi nyelv használatát tartották szükségyszerűnek.⁵¹

A kérdést az országgyűlés két ok miatt nem tárgyalhatta. Az egyik a természetesen a feloszlás volt, a másik pedig az illetékességi hiány. A feliratokban kifejtett alapelvek szerint ugyanis az országgyűlés nem volt felhatalmazva törvényalkotásra, ehhez az 1848-as rendszer helyreállítására, tehát jelen esetben az országgyűlés kiegészítésére lett volna szükség. Az erdélyi képviselők hiányában a törvényalkotásnak még elvi lehetősége sem volt adott. Így a nemzetiségi kérdés rendezésére csak a kiegyezést követően kerülhetett sor.

Az országgyűlés képviselőháza az április 6. és augusztus 22. közötti időszakban 68 ülésnapot tartott, azaz szinte minden második napon folyt vita az alsóházban. A leghosszabb időt természetesen a felirat kérdésével töltötték el a képviselők. A munka során 57 iromány született, de ezek közül 13 volt különböző törvényhatóság által az országgyűléshez benyújtott felirat. Az uralkodóval való érintkezés és a fentebb tárgyalt nemzetiségi kérdés mellett jelentősebb ügyként kerültek a Ház asztalára az ideiglenes törvénykezési szabályok, melyek az abszolutizmus időszakában bevezetett törvénykezési gyakorlatot voltak hivatottak rendezni az országbírói értekezlet határozatainak megfelelően. Ezekon túl az országgyűlés foglalkozott még az országház építésével, a Nemzeti

---

50 Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmánynak. *Képviselőházi Irományok, 1861.* 1861: 211–212.

51 Szabad 1967: 554–556.; Deák 2021: 12–13.

Múzeum költségeivel és a „törvénytelen adó katonai karhatalommal folytatott” behajtásával. A törvényalkotás természetesen ezekben a kérdésekben is elmaradt, ehhez hasonló eredménnyel népképviselői országgyűlés még egyszer fog zárulni, hiszen 1905 és 1906 között szintén az uralkodó és az országgyűlés ellentéte akadályozza majd meg a törvényhozó munkát.

Ha mérlegre akarjuk állítani az országgyűlést, akkor a célok tekintetében sikertelennek minősíthetjük. Hiszen egyik fél sem tudta elérni azt, hogy elképzeléseit keresztülvigye. Az országgyűlés után újabb alkotmányon kívüli állapot köszöntött Magyarországra. A kiinduló alap, Ferenc József megegyezésre való hajlandóságának hiánya azonban érdemben nem is tett mást lehetővé a magyar politikai vezetőréteg számára. A Teleki-féle alternatíva helyett – mely az országgyűlés önfelosztását, a tárgyalások lehetetlen voltának kinyilvánítását jelentette volna – Deák elképzelése jutott többségre. Deák elvileg nem zárta el a megegyezés lehetőségét, de a feltételeket úgy határozta meg, hogy azon az alapon szinte biztos volt a szakítás. Az országgyűlés felosztását és a tárgyalások megszakítását végül Ferenc József intézkedései eredményezték, így a megegyezés elmaradásának a felelősségét is ő viselte. Az adott körülmények között pedig ez volt a legkedvezőbb végkifejlet.

FORRÁSOK

1861. évi országgyűlés Országgyűlési ház-rendszabályok. 1865: In: *Országgyűlési zsebkönyv*. Ráth Mór, Pest, 1–28. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_Hazszabaly_1861_kh/?pg=0&layout=s – utolsó letöltés: 2022. július 20.
- Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés Képviselőházának Irományai*. 1861: (Az ... Országgyűlés nyomtatványai.) Pest.
- Az 1861-ki magyar országgyűlés. I.* 1861: Osterlamm Károly, Pest.
- Az 1861-ki magyar országgyűlés. III.* 1861: Osterlamm Károly, Pest.
- Hajnik Károly 1861a: *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés Képviselőházának naplója. I.* (Az ... Országgyűlés nyomtatványai.) I. kötet. Landerer és Heckenast, Pest.
- Hajnik Károly 1861b: *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés Képviselőházának naplója. II.* (Az ... Országgyűlés nyomtatványai.) I. kötet. Landerer és Heckenast, Pest.
- Kónyi Manó (szerk.) 1903a: *Deák Ferencz beszédei* 3. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kónyi Manó (szerk.) 1903b: *Deák Ferencz beszédei* 2. Franklin-Társulat, Budapest.
- Teleki László 1861: Beszéd az abonyi választókhöz. 1861. március 26. *Pesti Napló* (74.) 12. 1–2.
- Vasárnapi Újság*, 8. évf. 1861, https://adt.arcanum.com/hu/view/VasarnapiUjsag_1861/?pg=0&layout=l – utolsó letöltés: 2022. július 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit 2020: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon II. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Líceum Kiadó, Eger.
- Balogh Sándor (szerk.) 1993: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Napvilág, Budapest.
- Berzeviczy Albert 1925: *Az abszolutizmus Magyarországon: 1849–1865. II.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Berzeviczy Albert 1932: *Az abszolutizmus Magyarországon: 1849–1865. III.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Bölöny József 1985a: *A magyar törvényhozó testületek 1848–1985. 1. Kötet*. Budapest.
- Bölöny József 1985b: *A magyar törvényhozó testületek 1848–1985. 2. Kötet. Bizottságok (1848-1918)*. Budapest.
- Deák Ágnes (szerk.) 2001: *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. II. kötet, 1850–1873*. (Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Deák Ágnes 2003: Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben. In: Szabó András (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–162.
- Deák Ágnes 2021: Nemzetiségi törvényjavaslat-változatok Magyarországon, 1861–1868. In: Molnár D. Erzsébet – Molnár Ferenc (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok*. RIK-U Kiadó, Beregszász, 11–27.
- Dobszay Tamás 1998: A népképviselői országgyűlés létrejötte. Az 1848–1849. évi országgyűlés. Az 1861. évi országgyűlés. In: Stemler Gyula – Tombor László (szerk.): *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*. Puskás Tivadar Távközlési Technikum, Budapest, 12–25.
- Dobszay Tamás 2004: Deák Ferenc törekvései és politikája 1860–1861-ben. In: Molnár András (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője*. (Zalai Gyűjtemény; 59.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 186–222.
- Dobszay Tamás 2018: 1866-os alternatív kiegyezési elképzelés 1861-es és 1848-as előzményei tükrében. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid (szerk.): *Megosztó kompromisszum*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 71–88.
- Dobszay Tamás – Estók János – Salamon Konrád – Szerencsés Károly – Tombor László (szerk.) 1998: *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*. Puskás Tivadar Távközlési Technikum, Budapest.
- Hajdú Zoltán 2006: A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig (történeti és politikai földrajzi vázlat). *Balkán füzetek* (4.) 4. 18–33.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. 1. kiadás. Napvilág, Budapest.
- Pajkossy Gábor (szerk.) 2006: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest.

- Pap József 2003: *Magyarország vármegyei tisztkara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Belvedere Meridionale.
- Pap József 2016: Az első népképviselők és a népképviselet kezdetei Magyarországon. *Aetas* (30.) 1. 21–44.
- Rumpler Helmut (szerk.) 2005: *Österreichische Geschichte. Teil 3, 19. und 20. Jahrhundert, Themenbände: 1804–1914; Eine Chance für Mitteleuropa; bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Ueberreuter, Wien.
- Ruszoly József 1999: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868: az 1868. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvénycikkek gyakorlata kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján*. (Acta juridica et politica 56 2.) Püski, Budapest.
- Sarlós Béla 1987: *Deák és a kiegyezés*. Gondolat, Budapest.
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai, Budapest.
- Toth Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn: 1848–1892*. (Südosteuropäische Arbeiten 70.) R. Oldenbourg, München.

SZLÁVIK GÁBOR

A CSÁSZÁRKORI NYUGAT-KIS-ÁZSIA VÁROSI ÉLETÉNEK EGY JELLEGZETES KÖZSZEREPLŐJE, AZ *FUERGETÉS*

A Kr. u. 2. század első, majd második fele a Római Birodalmon belül fekvő városi közösségek virágkora volt.¹ Különösen látványos ez a kor nagyszámú középítkezésén át is lemérhető – relatív – jólét a birodalmon belüli Kelet görög vagy görög igazgatási nyelvű városaiban (vö. Aristeid. or. 26.94–95; 97. – ed. Keil).² Ezek többsége a római Nyugat-Kis-Ázsia területére esett,³ ahol a térség legfejlettebb részének a százezret meghaladó lakosságszámmal bíró *métropolisokat*⁴ is magában foglaló „kies” Asia provincia,⁵ valamint Pontus-Bithynia⁶ és Lykia-Pamphylia⁷ kettős tartomány nyugati fele, Bithynia, illetve Lykia számított.

- 1 Az alább következőkhöz felhasználtam egy korábbi munkám több részletét: Szlávik 2014. Vö. ehhez Szlávik 2017. – Mivel ez az ünnepi kiadvány (*Festschrift*) szélesebb olvasóközönségnek, és nem csupán az ókortudományban járatos szűk rétegnek szól, tanulmányomhoz rövidítésjegyzéket is mellékeltem.
- 2 Az aristeidési „Róma beszéd” magyar fordításban is olvasható, Szlávik 2002: 39–61, ill. 65–143 (jegyzetek a fordításhoz).
- 3 A Kis-Ázsia városaiban ekkortájt folyó nagyszámú középítkezéshez lásd pl. Dion Chrys. or. 40.10 és Aristeid. or. 26.97, 99 – ed. Keil. Számos kiemelt példával lásd még ezekhez Magie 1950: I. 582 skk. és Mitchell 1993: I. 211–217. A gazdasági növekedéshez és a városok általában vett fejlődéséhez I. még Mitchell 1993: I. 257–259 és külön I. 198–226. Néhány további szemponttal újabban vö. Schuler 1998: 217–272 és 273–288.
- 4 Ilyen, a százezret meghaladó lakosságszámmal bíró nagyváros volt a Kr. u. 2. század derekán Asia provincián belül Ephesos, valamint Smyrna és Pergamon. De közel félszáz ezer lakosa lehetett az ugyancsak a római Asia tartomány részét alkotó Milétosnak is. – Ami a lokális vereteken és a feliratokon is gyakorta megjelenő *métropolis* címet illeti, Hadrianus koráig ez, a közösség rangjára és a tartomány más településeihez mért jelentőségére egyaránt utaló titulus egy provincián belül (Syria provincia kivételével) hivatalosan csak egy várost illetett meg: vö. Bowersock 1985: 75–88. Asia provincián belül először így a helytartó székhelye, Ephesos lett métropolis. Később a tartomány nagy múltú közösségei, Pergamon, Smyrna és Sardeis is elnyerték, majd a Lykos melletti Laodikeia és Tralleis, valamint Kyzikos, időlegesen pedig Philadelpheia is viselhette ezt az uralkodói engedélyhez kötött címet. Részletesebben ehhez Chapot 1904: 132–147; közelebbről 137–142.
- 5 „Az ősi gazdagságáról” híres Lydiát és Ióniát (Iust. 38.7.19) is tartományi határain belül tudó Asia provincia „kies” voltához Tac. *Ann.* 1.3.7: *Asia amoena*; vö. ehhez Liv. 38.17.18: *amoenitas Asiae*. Hasonló kifejezéssel élnek a császárkori szerzők a régió más területeivel kapcsolatban is, így például a nyugat-kis-ázsiai partok közelében fekvő Lesbosról szólva (*insula amoena*: Tac. *Ann.* 6.3.3) vagy a kiemelkedően kedvező éghajlati adottságokkal bíró (Plin. *Nat. Hist.* 2.87) Rhodos szigetének említésekor: *amoenitas* [...] *insulae* (Suet. Tib. 11,1). – A térség történetének máig legjobb feldolgozását nyújtja Chapot 1904.
- 6 Újabb összegzésben ehhez Marek 2003.
- 7 Brandt–Kolb 2005: 105.

A fentebb említett tartományok mindegyikében, ahogy az Antoninus-kori *Imperium Romanum* nyugati és keleti felének közel kétezer városi közösségében⁸ is, jellegzetes figurának számított a közössége érdekében tevékenykedő „önzetlen” adományozó, az *euergetés*.⁹

Szülővárosának ez a tehetős polgára, ha valóban gazdag volt, akkor kőbe és márványba vésett feliratokon akarta megörökíteni nevét. Közcélu adománya-ért cserébe „a város tanácsa és népe”¹⁰ által a közössége jótevőjének címével felruházott *euergetés* saját költségén színházat,¹¹ könyvtárát,¹² közfürdőt vagy közfürdővel ellátott gymnasiumkomplexumot¹³ építtethetett polgártársainak, sőt akár vízvezeték¹⁴ is. Adott esetben építésük költségeihez, illetve felújítá-

8 Így Alföldy 2000: 99.

9 Röviden ehhez Meier 1998: 228. has. Vö. még Cramme 2001: 15–35, és újabban Zuiderhoek 2009: 3–22. A témát tárgyaló korábbi irodalomból küln. Veyne 1976.

10 Az IK 54 (1999), Nr. 118. vonatkozó helyének szövegezése szerint „a tanács és a nép (megtisztelésben részesíti) Plancia Magnát, M. Plancius Varus és a Város leányát (lin. 1–4: *hé bulé kai [ho d]émos/Plankian [M]agnan/M. Plankiu Ua[ru] [K]ai Poleós thygathera /sc. eteimésen/*). Az ugyancsak pamphyliai kisváros, Sil(l)yon tanácsáról és népéről olvashatunk két másik, a Kr. u. 2. század végéről származó feliraton is: IGRR III,800 és 802: *hé bulé kai ho démos*. Egy Hadrianus uralkodása idején állított, ezúttal lykiai feliraton pedig „Olympos tanácsát és népét” említik a megtisztelő határozattal kapcsolatban (TAM II,1172 = IGRR III,752: *Olympé[nón] hé bulé kai dém[os]*). A további példákat még hosszan sorolhatnánk.

11 A népgyűlés színhelyéül is szolgáló színház (ApCsel 19,29 skk.) magánszemélyek költségén való emelésére az egyik legjobb példa az Lykia-Pamphylia provincia keleti felén, Pamphyliában fekvő kisváros, Aspendos esete. Marcus Aurelius uralkodásának idején itt egy testvérpár állta a legalább 12000, de talán 15000 vagy annál több nézőt is befogadni képes színház építésének költségeit: IGRR III,803 = CIL III,231. Gyakoribb eset volt azonban, hogy magánszemélyek csak részben állták a színház építésének igen tekintélyes költségeit. Ez történt a bithyniai Nikaiában (vö. Plin. *Epist.* 10.39.3), de ez történt az Asia provincia állományába tartozó, phrygiai Aizanoiban is. Itt a színház építéséhez is hozzájárult a város egyik vezető családjának két tagja, M. Ulpus Appuleianus Flavianus és fia, M. Ulpus Appuleius Eurycles: vö. ehhez Naumann 1985.

12 Ennek egy ismert példája az ephesosi Celsus-könyvtár.

13 Néhány valóban gazdag család fürdő és gymnasium együttes létesítésére is vállalkozhatott. Közfürdővel egybekapcsolt gymnasium építésének költségeit állták a phrygiai Aizanoiban élő Claudiusok: vö. Naumann-Steckner 2010: 103sk. Az Ephesosban élő P. Vedius Antoninus ugyancsak egy therma-gymnasiont adományozott szülővárosának: IK 12 Nr. 438. A kerekítve három évig tartó (Kr. u. 147–149 között lezajlott) munkálatok eredményeképpen Ephesos városa egy 13 000 m² alapterületű építményhez, a római típusú fürdőt (*therma*) és a görög gymnasiont egyesítő épületkomplexumhoz juthatott. Az egész építkezést egyetlen – dúsgazdag – „jótévő” finanszírozta, teljes nevén M. Claudius P. Vedius Antoninus Phaedrus Sabinianus (PIR¹, V 211 /No. 3./) Újabban ehhez Steskal-La Torre 2008. Vedius a közfürdőt is magában foglaló gymnasionja egyebekben egyike volt az Antoninus-kori Ephesos négy úgynevezett therma-gymnasionjának. A pazar kiállítású s már méreteivel is tiszteletet parancsoló építmény (135x75 m) adományozójaként szerepelt még P. Vedius Antoninus felesége, Flavia Papiana is: lásd ehhez Kalinowski 2002: 121–127; vö. 135–138.

14 Lásd pl. IGRR III,804 (Aspendos); IGRR III,811 (Sidé) és Philostr. *Vit. Sophist.* 2.1 – 548 (Alexandria Tróas). Vö. még Merkelbach-Stauber 1998: 132skk. [Nr. 01/20/16] (a milétosi vízvezeték helyreállítása). – [2] A megannyi ívből álló, hosszú vízvezeték, a római

sukhoz járult hozzá.¹⁵ Időről időre gabonát is osztogattak,¹⁶ ünnepi játékokat rendeztek¹⁷, de jelentős szerepet töltöttek be alapítványaik is. A kevésbé módo-

mintájú aquaeductus építése igen költséges volt (vö. Plin. Epist. 10.37.I; Nikomédeia). Így önmagukban csak kevesen vállalkoztak rá. Az ún. második szofisztika egyik legnevesebb alkotójának, Héródés Attikosnak az apja (PIR², C 801) is építtetett vízvezetéket. Ez a dúsgazdag euergetés Philostratos közlése szerint 7 millió drachmával (azaz 28 millió sestertiuszal) segítette meg a vízben szűkölködő Alexandria Tróas városát: vit. *Sophist.* 2.1 – 548. Vö. még ehhez IK 53, 229–231 és Ameling 1983: I. 54sk. Pamphylia egyik jelentős központjában, a délnyugat-anatóliai térség egyik legvirágzóbb és különösen jól prosperáló városi közösségének számító Aspendosban (így Brandt 1992: 45) pedig egy több mint húsz kilométer hosszú vízvezeték épült részben a város egy gazdag polgárának, Ti. Claudius Erymnaiosnak az adományából. Az egyes szakaszaiban a felszínen ma is látható aquaeductus céljára Claudius Erymnaios „*dekaprótos és gymnasiarchés*”, a városi tisztségek sorát betöltő Ti. Claudius Italicus fia tekintélyes összeget, kétmillió denariust adott (IGRR III,804). – Ez az egyetlen célra folyósított összeg, a kétmillió denarius egymagában megközelítette, elérte vagy meghaladta annak a pénzadománynak az együttes összegét, amelyet a Pamphylianál szerényebb javakkal bíró Lykia „jőtevője”, a később még említett rhodiapolisi Opramoas harminc lykiai közösségnek juttatott!

- 15 Ez utóbbit tette például a Philostratostól (az „athéninak” is nevezett L. Flavius Philostratostól) bőkezűsége miatt is magasztalt neves szofista, az ephesosi Damianos: Philostrat. vit. *Sophist.* 2.23 – 605. Antoninus Pius „barátja”, az ugyancsak ephesosi P. Vedius Antoninus pedig oly sok és annyi nagy értékű épülettel gazdagította a várost (*[hosa kaji hélíka oikodomémata prostithesin téi polei* – állítja a más városi közösségek hasonló feliratain is gyakran visszatérő fordulat: SIG3 850; lin. 11 sq. = IK 15, Nr. 1491), hogy fáradhatatlan építkezési tevékenységének támogatói Ephesos második alapítójaként ünnepelték: vö. IK 15, Nr. 1492, 1493. Ekkor, a Kr. u. második század során még rentábilisnak mondható a mai, de nemegyszer akkori szemmel is elképesztően nagyvonalú közcélú jótékonykodás.
- 16 Nyugat-Kis-Ázsia területén már a köztársaság utolsó évszázadában is gazdag és befolyásos emberek sokaságát találhatjuk a lokális elit tagjai között. Sulla Mithradatés elleni hadjárata idején a kariai Nysa városának egy előkelő polgára, Chairémón 600 000 modius búzalisztet ajándékozott a római hadseregnek (SIG³ 741; lin. 9 sq.). Mai úrmértékre átszámítva ez 5252,4 m³ gabonaliszt. Súlymérték szerint kb. 3400 tonnát nyomhatott Chairémón adománya. Ez egyszeri alkalom volt. A valóban tehetősek, a *leiturgiák* felvállalására tartósan is képes „gazdagok” a császárkorban már leginkább a más közösségekből történő gabonabeszerezés céljait szolgáló városi pénzalaphoz (*sitónika chrémata, ta sitónika vagy sitónion*) járultak hozzá pénzadományaikkal (vö. még *sitónikon*, IGRR IV,580: Azanoi; Phrygia Epiktétos). Vagyis magukra vállalták a közcélú gabonafelvásárlás részbeni, esetenként pedig teljes összegét. – A közcélú jótékonykodás egyik formájának számító gabonaosztogatáshoz újabban lásd Erdkamp 2005: 271–274; továbbá Zuiderhoek 2008: 163–172.
- 17 Leginkább gladiatori játékokat: vö. Price 1998: 106sk; vö. még 89 és 116. Ám ezek mellett gyakorta szponzoráltak költői versenyeket vagy zenei agónokat is. Utóbbi a tömeg körében közkedvelt fuvola- és lantjátékosok (*aulétai kai kitharistai*) fellépéseiből állt: Dión Chrys. or. 66.8. – Az aristeidési „Róma-beszéd” (or. 26 – ed. Keil) 99. kaputjában említett '*nem szűnő közös ünnepek*' sorába tartozott az a versenyjáték is, amelynek részleteiről egy, a lykiai Oinoandában állított felirat alapján értesülhetünk. A Kr. u. 125-ös évre datálható, meglehetősen hosszú – 117 sor terjedelmű – felirat, amelyet a kiváló német epigráfus, Michael Wörle behatóan elemzett, illetve példamutató módon közölt, egy Hadrianus uralkodásának időszakában alapított zenei rendezvénnyel kapcsolatos intézkedések sorát beszéli el (lásd alább). A nevet viselő rendezvény (*Démostheneia*) támogatója egy helyi kiválóság volt, C. Iulius Démosthenés, aki hosszú, részben császári

sak a közfürdőkben használt fürdőolajat biztosították ingyenesen polgártársaik számára,¹⁸ vagy ünnepek rendezésében vállaltak részt.

A lokális elit a közösségen belül megszerezni vagy megszilárdítani kívánt pozícióit szolgálták a tehetős magánszemélyektől szponzorált versenyjátékok is.¹⁹ A „köz célú játékokodás” (*euergesia*) és a városon belül viselt, a görög vagy

---

szolgálatban töltött idő után tért vissza szülővárosába. Az agón alapításához vezető egyéni célkitűzések, ahogy a verseny megszervezésével és lebonyolításával kapcsolatos intézkedések is, számos hasonló vonást mutatnak Asia provincia hasonló versenyjátékaival. A nyugat-kis-ázsiai térségben tipikusnak mondható a hivatali karrierje lezáródása után patrisába megtérő volt lovagrendi tisztségviselő alakja és tevékenysége is. De tradicionálisnak, jórészt más keleti provinciákból is ismertnek mondhatók azok, a zenei játékok szponzora mellett megnevezett tisztségviselők is, akiket a felirat hosszasan felsorol: *agónothetés, panegyriarchai, Sebastophoroi, mastigophoroi*. (Utóbbiak alacsonyabb státuszú városi tisztségviselők voltak, és – mint nevükből is látható [*mastigophoroi* a. m. 'korbácsot viselők'] – a rend fenntartásáról gondoskodtak az ünnepi rendezvényeken). Mindezeknek igen jó elemzését adja a fentebb már említett Michael Wörle monografikus feldolgozása: Wörle 1988. A felirat szövegének közlése (3–18.) és a szokásos prosopográfiai vizsgálatok (55–76.) mellett Wörle munkája megannyi más szempontra is kitér. Így vizsgálat alá veszi a császárkori Lykia városi intézményeit (77 skk.) s azon belül Oinoanda vezető rétegét (123skk), illetve a hatalmuk bázisául szolgáló *chórá*t (135skk). Majd megismerhetjük a játékok finanszírozásának módozatát (151skk) és a játékok rendezésében közreműködő tisztségviselőket (183 skk). Végül pedig a C. Iulius Démostenés által alapított és szponzorált zenei agón alapos elemzése következik (227–258). Wörle munkájához több hasznos kiegészítéssel szolgál S. Mitchell kisebb tanulmány jellegű recenziója: Mitchell 1990: 183–193, valamint Rogers 1991. – A számos effajta játék a „koszorús játékok” (*agónes stephanitai*, Arist. or. 26.77 és 34.23) sorába tartozott. Amennyiben valaki versenyjáték (*agón*) alapítását támogatta, vagy maga alapított ilyet (hasonlóképpen, mint az észak-lykiai Oinoandából ismert C. Iulius Démostenés), az *agónothetés* tiszte élethosszig szóló, esetenként pedig átörökíthető is lehetett – a közösség hálájának és megbecsülésének együttes jeleként. Tiszte örökös (*eis panta ton aióna*) voltát akár ki is köthette az újonnan alapított agónt nagyobb részt szponzoráló, de még inkább az új versenyjáték költségeit teljes egészében viselő személy: Dig. 50.12.10; vö. IGRR III,360 (Sagalassos) és IGRR III,489 (Oinoanda).

- 18 Mivel népszerűséget szerzett, különösen a helyi rendezvények alkalmával vagy az egyes ünnepeken biztosították a közösség a nyilvános fürdőt vagy fürdőket felkereső tagjai számára az ingyenes fürdőolajat (pl. IG IV,597; 602; 606; SEG IV,301–302. stb.). A Kis-Ázsiában élő görögök által képviselt városi életforma elengedhetetlen részét alkotó nyilvános fürdőkben és testgyakorló helyeken használt olaj egyebekben annyira fontos volt, hogy egyes városokban külön alapot hoztak létre ennek biztosítására (Plin. *Epist.* 10.23.2; Prusa). Másutt, így például a Hypios melletti Prusiasban, külön ezzel a feladattal megbízott tisztségviselők kezelték a fürdőolaj beszerzésének céljára szánt összeget a városi költségvetésen belül (IGRR III,60; 68. = IK 27, Nr. 9. és 1: *tamiai tón elaiónikón chrématón*). Ez is az intézményesített felajánlások elterjedt voltára utal. Jól példázza ezt a délnyugat-lykiai kisváros, Lydai egyik, a Kr. u. 2. században élt polgára, a polgártársainak a testápolásra és a világitásra szánt olaj vásárlására pénzalapot létrehozó C. Iulius Diophantés: TAM II 1,145.
- 19 Ismert „Róma-beszédében” Aelius Aristeidés is megemlíti ezeket a számosságukkal és gyakoriságukkal egyaránt kitűnő – zenei és atlétikai – rendezvényeket: or. 26.99 (*agónón apeiros arithmos*). – A közösség egésze számára nagyvonalú adományokat tevő „jötevő” (*euergetés*) cselekedetének motívumaihoz, valamint a köz célú játékokodás megannyi példájához a római Kis-Ázsia területén újabban lásd Zuiderhoek 2009: külön. 3–22. és 23–36.

görög nyelvű Keleten még mindig csak választás útján elnyerhető tisztségek betöltése ugyanis elválaszthatatlan volt egymástól. Szoros összefonódásuk már a hellénizmus nagy történeti korszakában is kimutatható.²⁰ Egy-egy jelöltnek, ha sikerrel akart pályázni a népgyűlés határozata²¹ alapján betölthető városi tisztségek bármelyikére, mindenekelőtt el kellett nyernie a tömegek kegyét.²²

A helyi közfunkciók betöltésére korlátozott polgári becsvágy és egy, a lokális elit képviselőitől elvárt közösségi magatartásforma, a közcélú jótékonykodás

A rómaiak, ahol csak tehették, mindenütt a tartományi vezetőréteg képviselőire támaszkodtak (vö. Aristeid. or. 26.64–65 – ed. Keil); uralmuk megszilárdításakor éppúgy, mint annak gyakorlása során.²³ Ennek az Imperium szinte egész terü-

20 Több alkalommal maga az uralkodó lépett fel egyes városi közösségek jötevőjeként: ehhez Bringmann 1993: 83–95.

21 A helyi adminisztráció élén álló személyeket (*archontes*), valamint a városi tanácsot (*bulé*) hatalmi jogosítványokkal ellátó népgyűlés (*ekklésia*) mindig is elválaszthatatlan volt a görögség állami létének egykor sajátos keretet adó polis, azon belül pedig az ún. polisdemokrácia fogalmától. Az intézmény, úgy vélték, sajátosan görög. Ennek megfelelően az Imperium keleti, görög nyelvű tartományjaiban részben megmaradt a népgyűlések korábbi szerepe és jelentősége. Így volt ez a császárok korában is: vö. SIG³ 850 (az *archontes*, a *bulé* és az *ekklésia* együttes felsorolásával). Míg a birodalom középpontjában, Rómában a választói gyűlések már Augustus halálát követően (Kr. u. 14) elvesztették tényleges jelentőségüket, a városok sokaságával átszótt Asia provincián belül ezek egészen a kései 3. századig megőrizték részbeni (területenként is változó) jelentőségüket. Formálisan persze, hiszen az érdemi döntéseknél a helytartó megerősítésére volt szükség. Így azoknál a határozatoknál is, amelyeket „a város tanácsa és népe” együttesen hozott. „Miatán a [...] bulé megszavazta, és a [...] proconsul jóváhagyólag megerősítette” – ezt a nyitó formulát olvashatjuk egy smyrnai határozaton (IGRR IV,1414 = IK 24,1, Nr. 713: *pséphisamenés tés [...] bulés kai epikyrésantos tu [...] anthypatu*).

22 Ehhez – a közcélú építkezések, a fürdőolaj és a gabona ingyenes biztosítása mellett – leginkább a fentebb említett a fuvola- és lantjátékosok előadásainak teret adó zenei agónok rendezésén vagy alapításán keresztül vagy a mimusok és a szemfényvesztő mutatványosok fellépésének teret adó egyéb rendezvények anyagi támogatásán keresztül vezetett az út. Legalábbis ezt mondja Dión Chrysostomos (or. 64.8; vö. or. 32.4 és 7). Ugyancsak Dión szerint hasonló sikerre számíthatott az is, aki éppenséggel az ökölvívók és pankratisták, a birkózók és futók versengésének bőkezű finanszírozásával akarta szórakoztatni polgártársait: Dión Chry. or. 66.8 és 80.2. – A municipális arisztokráciának a választás révén betölthető városi tisztségekre pályázó tagjai „az azonnali népszerűség megszerzésének reményében” költötték a pénzt. Hogy a tömeg kegyeit elnyerhessék, a városok gazdag polgárai – ahogy azt Antoninus Pius Ephesos városának tanácsához intézett, feliratos formában ránk maradt leveléből is megtudhatjuk – „látványosságokra, élelemosztogatásra és versenyjátékokra költik felajánlásaikat”: SIG³ II,850; lin. 16 sqq (*hoi tu [par]archem[ta eudokim]ein cha[r]jin eis thea[s] k[ai] dianomas kai ta t[ó]n agónon themata dapan[ó]si té[n] ph[il]lotim[ian]*).

23 Röviden vö. ehhez Millar 1983: 199sk. Egy konkrét példa: a bithyniai Prusában jelentős közszereplőnek számító – az archóni tisztséget szinte kisajátító – Dión Chrysostomos

letén érvényesülő alapelvnek megfelelően tudatosan erősítették az öröklött vagyona és átörökített társadalmi kapcsolatai révén a városokat nemegyszer egyfajta öröklött jogon irányító municipalis arisztokráciát.²⁴

Vagyon és tekintély, közcélú adakozás és népszerűség – a kor városi életében szinte elválaszthatatlan fogalmak. *Homo munificus et [...] popularis* – mondja egy gazdag és bőkezűsége folytán népszerű (népszerűségének köszönhetően pedig szülővárosa határain túl is sikeres) ephesosi polgárról az ifjabb Plinius (*Epist.* 6.31.3).²⁵ A rendszer nem volt zárt: új elemek bekerülését is lehetővé tette. A közepest meghaladó jómód és a jómód biztosította bőkezűséggel megszerezhető népszerűség azonban az ezek birtokában joggal elvárható sikeres városi közszerepléstől növelt tekintély elmellőzhetetlen összetevői közé tartozott.

„A legtekintélyesebb és a legtehetősebb polgárok” (*hoi megistoi kai dynatoi*) – ezekkel a jelzőkkel illeti a városok életének irányítóit a Kr. u. 2. század derekán Aelius Aristeidés (or. 26.64; vö. 65 – ed. Keil). A közjük való bekerülés persze nem volt könnyű. A városon belül versengés folyt, sőt nem egyszer éles küzdelem bontakozott ki az egyes posztokért: a *buléba* való bekerülésért, a vezető tisztségek betöltéséért, az adókivetés jogával járó burkolt anyagi előnyökből való részesedésért stb. Ez azonban nagyon is megfelelt a helyi arisztokrata nemzetségek hagyományos ideáljainak. De részben hasonló felfogást követtek, lényegi elemeit tekintve a versengés azonos szemléletét hozták magukkal a város irányítóinak körébe bekerülni vágyó s vagyonuk mellé így a közösség részéről kijáró társadalmi megbecsülés megszerzését is remélő „új emberek”.²⁶

---

apja, maga a szónok, majd annak fia: Dion Chrys. or. 44.3, 51.8; vö. 50.6–10. De hivatkozhatnék még a pliniusi *Epist.* 10.79.3 jól ismert közlésére (*quia sit aliquanto melius honestorum hominum liberos quam e plebe in curiam admitti* [„jobb az előkelők gyermekeit küldeni a tanácsba, mint a közrendűekét”]), ahogy egy meglehetősen ismert feliratra, az IGRR III. kötetének az 500-as sorszámot viselő feliratára is (*The 'genealogical tree' of Oenoanda*: vö. Sherwin-White 1973: 243sk).

- 24 A birodalmi arisztokrácia két kiváltságos rendje, az *ordo senatorius* és az *ordo equester* mellett, mint ismeretes, a municipalis arisztokrácia adta az Imperium harmadik privilegizált rendjét. Tagjai az önkormányzatú városok életét irányító tisztségviselők (*curialisok*) és a *curia* tagságára alkalmas helyi előkelők, a reménybeli decuriók. A Kr. u. második században belőlük alakult ki az ún. „tiszteletre méltók” (büntető)jogilag is mindinkább megkülönböztetett csoportja, a *honestiores*. Vö. ehhez Langhammer 1973; Macmullen 1974: 88skk; továbbá Alföldy 2000: 108 és 110. A *municipalis ordo* „rendi” egységesülését jelentős mértékben elősegítette, hogy a birodalmon belüli Keleten a városokat irányító helyi vezető réteg képviselői – a Kr. u. 2. század derekára szinte kivétel nélkül – római polgárjoggal (is) rendelkeztek: vö. Aristeid. or. 26.63–64 – ed. Keil. Egyetlen kivétel volt itt: Lykia-Pamphylia kettős tartomány nyugati fele, Lykia.
- 25 Sherwin-White 1968, 392. Az Ephesosban betöltött vezető tisztségei mellett háromszoros *asiarchés* (!), illetve *archiereus Asiae* Claudius Aristión: PIR² 788 (Kr. u. 90–95 között, majd ismét valamikor Kr. u. 100 körül). A fentiekhez vö. még Plut. *Praec. ger. reip.* 31 – 822d–823e. és Dion Chrys. or. 46.3. Egy korábbi példa: Strab. 14.1.42 – 649 (a 2000 talantont kitevő összeget, Strabón szavaival: királyhoz méltó vagyont *Iusian basilikén*/ birtokló nysai Pythodóros).
- 26 A municipalis arisztokrácia belső köreibe, a város igazgatásával kapcsolatos tényleges döntéseket hozó tisztségviselők közé való jutás mindazonáltal csak keveseknek

Két régi-új fogalom az euergetizmus motivációjaként: a versengés szelleme és a becsvágy

A görögség hagyományos életfelfogása, ha nem is változásoktól mentesen, s ha nem is maradéktalanul, a római uralom alatt is érvényesült. A polishazafiság még mindig létező érzülete mellett,²⁷ amely legfőbb színterének a római Kis-Ázsia területén Lykia számított,²⁸ ennek egyik meghatározó eleme volt az egyéni és a közösségi szinten, a városon belüli és a városok közötti versengésben egyaránt megnyilvánuló becsvágy (*philotimia*).²⁹ Mindezek alapjául a már a Homérosnak tulajdonított eposzokban is gyakorta megnyilatkozó *agón*-szellem szolgált: „mindig kitűnni, s túltenni a többiekén”.³⁰ Egy neves német kutató megállapítása szerint „kis túlzással elmondhatjuk, hogy a harc [...] nem a hataloméért vagy a gazdagságért folyt [ti. az egyének és a városok között – Sz. G.], hanem azért, hogy [...] másoknál különbek legyenek”.³¹

sikerülhetett. Itt csak a komoly vagyonnal bírók boldogultak. A többiek – szerényebb anyagi lehetőségeik okán – gyakorta alulmaradtak a jelentősebb városi posztok elnyeréséért folytatott küzdelemben. De nemegyszer megesett az is, hogy megszegyenültek és jóvátehetetlenül eladósodtak a közcélú adományokkal elérhető népszerűség megszerzésére törve, amint arról Plutarchos egy kijelentéséből is értesülhetünk. „Ha céloddhoz képest csak közepes vagyonnal rendelkezel – tanácsolja az ilyen pályázóknak, illetve alsóbb fokú magistratusoknak Plutarchos –, [...] semmiképpen sem hitvány vagy nemtelen dolog beismerni szegénységedet, és önként távozni azok közül, akik kellő javakkal bírnak a köz javát célzó bőkezű becsvágyuk [*philotimia*] gyakorlásához. Másként pénzt kell kölcsönöznöd, szájalomra méltóvá, de egyúttal nevetségessé is téve magad saját költségeden teljesített közszolgálatod [*leiturgia*] során” (*praec. ger. reip.* 31 – 822d). A *municipalis ordo*, s különösen az ordón belüli elit összetétele így a Kr. u. 3. század utolsó harmadának a társadalom korábbi rétegződését is átformáló gazdasági válságáig csak csekély mértékben változott.

27 A később, Lykiával kapcsolatban felhozott példák mellett pl. ehhez Dion Chrys. or. 44.6. Az „aranyuszájú” Diön ebben a beszédében kinyilvánítja polgártársai előtt, hogy annyira szereti szülővárosát, a bithyniai kisvárost, Prusát, hogy Athént, Argost vagy Spártát, a görögség legelső és leghíresebb városait sem tudná helyette választani. Ezért ragaszkodott – ahogy Démostenés-életrajza bevezetésében (2. c.) írja – Plutarchos is a kis Chaironeiához, mert nem akarta még *kisebbsé* tenni elköltözésével. Hasonló magatartást tanúsított az *‘Oneirokritika’* [‘Álomfejtés’] szerzője, Artemidóros is: 3.66 (235 Pack).

28 Pl. IGRR III,472; vö. IGRR III,500; col. III. lin. 29 sqq., ill. TAM II 1,136; 145.

29 Vö. Plut. *Praec. ger. reip.* 31 – 822d; l. ehhez fentebb a 25. sz. jegyzetet.

30 Lásd külön. Hom. Il. 6.208. = Il. 11.784: *aien aristeuein kai hypeirochon emmenai allón*. Devecseri Gábor fordításában: „hogy legyenek első mindig, a többi fölülé kimagasló”. További terveiről, illetve szándékairól szólva állítólag ezt a homérosi sort idézte a görög Poseidóniosnak Rhodoson a kalózok ellen induló római hadvezér, a „Nagy” Pompeius: Strab. 11.1.6 – 492. De idézhetném még az *Ilias* rákövetkező sorát is: „és szegényt eleim nemzetségére ne hozzak”: 6.209. Ezt a görög nevelés egyik hagyományos színterének számító gymnasionokban is gyakorolt *agón*-szellemet erősítették a kor nagyszámú versenyjátékai. A hírnév utáni vágy a tehetős réteg képviselőiben – keleten és nyugaton egyaránt – szinte kivétel nélkül megvolt: vö. Stat. Silv. 5.2.52: *virtutis pulcher amor*. A görög városi környezet nyilvánvaló hatásaként gyakorta megjelenik az *agón* motívuma a vértanúaktákban is: pl. Mart. Polycarpi 17.1.

31 Nörr 1979: 11. A gondolatmenet egésze a következőképpen hangzik: „Eine wesentliche

A versengésnek ez a szelleme olykor megjelenik a római Kis-Ázsiából ránk maradt epigráfiai dokumentumokon is.

A lykiai Oinoandában élő Licinniusok családjának tagja, C. Licinnius Thoantianus tiszteletére állított feliraton például nemcsak azt olvashatjuk, hogy tekintélyben „az első lett szülővárosában”, de azt is, hogy „a tartományban sem maradt el senki mögött” (IGRR III,495. lin. 5 sq: *tés men [p]at[ri]dos genomeno[n p]r[r]ó[ton], udenos de tón en téi e[p]archeiai deuteron*). Hasonlót mond egy másik epigráfiai dokumentum a pontosi Amastris polgáráról, az ugyancsak a Kr. u. 2. században élt Caecilius Proculusról is. Közelebbről azt, hogy Caecilius Proculus az első helyet foglalja el a tartományban élők között (IGRR III,87: *prósteuón tón eparcheión*). És ugyanez áll a lykiai Kadyanda egy helyi előkelőségének feliratán, amely szintén a Kr. u. 2. századból származik (TAM II,667: *próteuón [Lykió] n ethnus*).³²

Az önzetlen jótékonyosság és az őszinte emberszeretet nem, vagy csak csekély mértékben játszott szerepet a városi tisztségek betöltéséért folytatott versengésben. Az „önkormányzati” posztokért folyó vetélkedésben nagyon is gyakorlatias szempontok motiválták a municipalis arisztokráciát.³³ Olykor pedig, legalábbis ha az egyes személyek által betöltött városi tisztségek tarka egyvelegét nézzük, arra kell gondolnunk, hogy itt a becsvágy fogalmának körén messze túlmenő jelenségről, egyfajta telhetetlenségről van szó.³⁴

Két újabb keletű fogalom az euergetizmus motivációjaként: polishazafiság és akkulturáció

Az euergetizmus jelensége a rómaiak által uralt Kis-Ázsia egész területén kimutatható. Legkésőbb a Kr. u. 2. század derekáig a térség területének nagy részét uraló császári kormányzat még távoli és elmaradott vidékeken is megteremtette azokat a kereteket, amelyek között az integrációra kész helyi vezető réteg jellegzetesen görög formák és frazeológia alkalmazásával fejezhette ki magát. Ilyen volt az Anatóliai-fennsík középső területe, ahol a Kis-Ázsiában megtelepedett kelták három törzse lakott.

Funktion der Polis war stets ihre Selbstbehauptung im Wettkampf mit anderen Poleis gewesen. Das häufig berufene agonale Lebensgefühl der Griechen hat nicht nur die Beziehungen der einzelnen Bürger zueinander, sondern auch das Verhältnis der Städte bestimmt. *Mit leichter Übertreibung läßt sich sagen, daß der Kampf in erster Linie nicht um Macht und Reichtum ging, sondern um das aristeuein, um das 'Besserein' als die anderen*. (A kiemelés tőlem – Sz. G.)

32 Egy hasonló példát, ezúttal Galatia provinciából, lásd alább: *prótos hellénón* [sc. C. Iulius Severus] (IGRR III,173.)

33 A korábbi irodalom összegzésével hasonló megállapításra jutott már A. D. Macro is: „the [...] aristocratic ideal of philotimita in action [...] had no charitable or philanthropic basis: rather it was as it always had been, utilitarian in essence”. (Macro 1980: 685.)

34 Ehhez: IGRR IV,870 (a phrygiai Kolossai).

Az akkulturáció egyik kiemelkedő római kori példája a birodalmon belüli Keleten³⁵: Galatia provincia

Galatia provincia székhelyén, Ankyrában a császárkultusz magukat nevesítő főpapjai részben görög, részben kelta neveket viselnek az itt állított feliratokon. Ők egyszerre voltak közösségük görög értelemben vett „jótevői” (*euergetai*), galata királyoktól és tetrarcháktól való származásukra büszke kelta arisztokraták, majd később a római polgárjog birtokosai. A katonai teljesítményükkel mindenkor kitűnő kelta törzsi vezetők leszármazottai, akiknek felmenőitől egykor egész Nyugat-Kis-Ázsia rettegett, az új körülmények között a császárkultuszban találták meg azt az eszközt, amelynek segítségével Pylaimenés, Amyntas király fia, Albiorix, Ateporix fia, vagy egy másik Amyntas, Gaizatodiasztés fia, később pedig Ti[berius] Claudius Bocchus, aki Ti[berius] Claudius Alexandros fia volt, továbbra is „*a galaták között az első*” címmel jelölhette magát.³⁶

Megtalálhatták persze karrierlehetőségeiket a politikában is. A királyi származású kelta törzsi előkelő, a már tiszta latin nevet viselő C. Iulius Severus (aki Hadrianus uralkodása idején consul suffectus és Germania Inferior tartomány helytartója lett: PIR², I 573) azonban, bár ő is büszke volt kelta elődeire, egy Ankyrában állított feliraton – sajátos fordulattal – már egyenesen „*a hellének között az első*”-nek aposztrofálja magát (IGRR III,173; lin. 14 sq: *prótos hellénón* = OGIS 543 = Smallwood 1966: No. 215).³⁷ Hasonló nevű fia még magasabbra emelkedett.³⁸

35 Az önkéntes akkulturáció hasonlóképpen klasszikus példája az Imperium Romanum nyugati felén Gallia volt.

36 Vö. OGIS II,533, továbbá IGRR III,162. etc.

37 A feliratot gyűjteményes formában közlő R. Cagnat szerint (a felirat szövegezői) ezzel a fordulattal azt kívánják kifejezésre juttatni, hogy C. Iulius Severus az első helyet foglalja el Galatia tartományon belül. Közelebből itt olyan személyként jelenítik meg őt, aki az első ember helyét foglalta el a tartománytól rendezett hivatalos ünnepeken: IGRR III; 100 n. 10. Nyilvánvaló, hogy ez az „elsőség” csak Galatia provinciára vonatkozik. A kutatás azonban még újabban is bizonytalan „a hellének között az első” formula megítélésében. Vö. ehhez A. R. Birley megjegyzését: „whatever that really meant”, Birley 1997: 227. – C. Iulius Severus ugyancsak királyi ősökkel bíró felesége azonban megtartotta korábbi kelta nevét: OGIS II,533. Egy később – 1970-ben – talált feliraton is találkozhatunk C. Iulius Severus feleségének, a „királyi származású” Akylliának a nevével. Lásd ehhez Mitchell 1974: 34 (*Akyllian, [...] tén ek basileón héróida*). Az utóbbi jelenséggel persze más római provinciákban is találkozhatunk.

38 Az ifjabbik C. Iulius Severus (PIR², I 574) már nem az év egyes hónapjaira kinevezett consulpárok egyikének a tagja volt, mint atyja a Kr. u. 138. évben. Ő már a *consul ordinarius* tisztségét ölthette fel, vagyis a császárral együtt az év névadó személye lett (Kr. u. 155-ben).

Az akkulturáció másik kiemelkedő példája a birodalmon belüli Keleten: Lykia-Pamphylia kettős tartomány nyugati fele, Lykia³⁹

Meg kellett fizetni a lokális elit együttműködési készségéért a délnyugat-anatóliai Lykiában is. Az ellenérték azonban itt inkább a lokális autonómia megszemenő biztosítása volt, s nem a római polgárjoggal járó – jogi és gazdasági – előnyök széles körű juttatása egy-egy városi közösség gazdag és közösségéért anyagilag is tenni kész polgárainak.⁴⁰

Az Antoninus-kori feliratokon található neveket olvasva feltűnik, hogy a *civitas Romana* adományozásában Lykia meglepően szűkmarkúan részesült. Ennek a hosszú történeti múltra visszatekintő, s városi közösségek sokaságával átszótt gazdag térségnek a lakói sem felejtették el még egészen, hogy őseik egykor tényleges döntéseket hozó katonai parancsnokok voltak, „stratégosok és hipparchosok”.⁴¹ A római kormányzat azzal viszonzta a lykiai elit együttműködési hajlandóságát, hogy a tartomány belső ügyeinek intézésében messzemenő önállóságot biztosított a térség városait egybefogó *koinon* számára.

Egy ismert lykiai jótevő, a rhodiapolisi Opramoas

Lykia egyik legismertebb történeti személyisége, az Antoninusok korában élő Opramoas, „a kétszer Kalliadésnak mondott Apollónios fia, Rhodiapolis polgára” nem rendelkezett római polgárjoggal. Talán ezért is emlékezteti feliratának olvasóit arra, hogy „olyan ősök leszármazottja, akik *lykiarché*sok voltak, és az első helyet foglalták el népük között” (IGRR III,738; col. V. lin. 2–9 [kihagyásokkal]).⁴²

39 Kolb 2007: 271–291.

40 Kis-Ázsia más területein a lokális elit státuszának egyik fontos alkotórésze volt, hogy az ide tartozó személyek többsége római polgárjoggal rendelkezett. Ám meglepő módon Lykiában csak kisszámú római polgárral találkozhatunk az ottani lokális elit tagjai között. Ráadásul a lykiai feliratokon kimutatható római polgárok egy része neve alapján az ugyancsak kisszámú itáliai bevándorló leszármazottjának tekinthető. Még a lykiarchosok között is kisebbséget képeznek a *civitas Romana* birtokosai. Ennek okára jelenleg nem tudunk biztos választ adni. Egy újabb magyarázat azonban közel járhat az igazsághoz. Ezek szerint a lykiai elit talán többre tartotta a szülőföldjén élvezett tisztességes nyugalmat (*honesta quies*) a birodalom szolgálatában felmutatható karrier várható veszélyeinél. Így Brandt–Kolb 2005 106: „Es scheint, daß die lykische Elite die *honesta quies* ihrer Provinz den Fährnissen einer Reichskarriere vorzog.”

41 IGRR III,738; col. V. lin. 14.

42 Az IGRR III,738 szövegének fentebb idézett részlete görögül: Opramoas *Apollóniu dis tu Kalliadu Rhodiapoleitís [...] pragonón Lykiarchón kai próteusantón [en tói ethnei]* (etc.). – „A kétszer Kalliadésnak mondott Apollónios” formula az IGRR III,739 jelzésű feliraton is többször is ismétlődik: *Opramoas Apollóniu dis tu Kalliadu*; col. V. lin. 2 sq. és 48 sq. Jelentése, ill. értelme itt is kb. annyi, hogy „Opramoas, Apollónios fia, aki Kalliadés fiának, Apollóniosnak a fia volt”. A némi zavart okozó szorzószámnév, a kétszer jelentésű *dis* adverbium helyes értelmezéséhez újabban lásd Kokkina 1996: 133.

A „nép” fogalma alatt – itt és akkor – a Lykiai Városok Szövetségét (*to koinon tón Lykión*) értették.⁴³ A rhodiapolisi Opramoas, ez a dicső tetteket felmutató ősszel rendelkező férfiú, aki hatalmas vagyona mellé magas politikai tiszt-ségre is vágyott, ezzel a „néppel” szemben gyakorolta sokszoros jótéteményeit.

Ez az Antoninus-kori jótévő nemcsak szülővárosa, (a mai Kumluca peremén fekvő) Rhodiapolis polgárait részesítette vagyonából, hanem szülőföldje, a tágabb értelemben vett patrisának érzett Lykia további harminc közösségének is juttatott pénzadományokat. Ezek összesített értéke akár elérheti vagy meghaladhatja a kétmillió denariust!⁴⁴

Patrióta érzületén és emberbaráti szándékain túl Opramoasnak nyilván távolabbi célkitűzései is voltak azzal, hogy vagyona egy részét szétosztotta szeretett szülőföldje városi közösségei között. A rhodiapolisi Opramoasnak ugyanis Lykia egész népének jótévőjévé kellett válnia ahhoz, hogy az uralkodó figyelmét magára vonva, bőkezűsége révén megszerezhesse a szenatori méltóságot. Ha magának nem, akkor majd fiának, vagy legalább unokája számára.⁴⁵ Opramoasnak erre legalábbis komoly esélye volt. A szenatori cenzust messze meghaladó vagyonán kívül ugyanis távoli rokonságban állt néhány szenatori rendű családdal.

Mindehhez itt csak annyit, hogy Opramoas végül nem érte el célját. Még a *civitas Romana* adományozásában sem részesült. Ám azt még megérhette, hogy dédunokája, Ti. Claudius Dryantianus Antoninus az *ordo senatorius* tagjai közé emelkedett.⁴⁶

43 A Lykiai Városok Szövetsége a Kr. u. 2. század első felében már legkevesebb harminc városból állt. Ezek közé olyan jelentős közösségek tartoztak, mint a métropolis [‘anya-város’] kitüntető címmel felruházott Xanthos, Telmészos, Tlós és Patara. (Ez utóbbi-hoz I. pl. IGRR III,704; II B; lin. 46 sq; *hé métropolis tu Lykión ethnus* [sc. Patara]). – A lykiai koinonnak (I. küln. IGRR III,739 = TAM II,905: *koinon*, illetve *ethnos tón Lykión*) a római uralom alatt is sikerült korábbi szervezetét és viszonylagos önállóságát megőriznie. Lykia városainak polgárait már csak ezért is egyfajta felfokozott (nemzedékről nemzedékre öröklődő) szeretet jellemezte szülővárosuk, szülőföldjük és népük iránt. Lásd ehhez IGRR III,738; col. V. lin. 16 sq; a patris (szülőföld) és az *ethnos* (a lykiai koinon) együttes említésével.

44 Újabban ezt az összeget legalább 2 132 000 denariusra becsülik: Brandt–Kolb 2005: 105. Hasonlóképpen vélekedik erről Marek 2010: 537: „über 2,1 Millionen Denare”. – A korábbi, ennél jóval szerényebb becslések: 604 000 denarius (Broughton 1938: 780), illetve 380 000 denarius huszontkét városnak és az Opramoastól további hat városnak folyósított kisebb-nagyobb összegek (Magie 1950: I. 536sk és II. 1394). Mindez nem kevesebb, mint félmillió denarius, amihez Magie szerint hozzá kell még számítanunk Opramoas a lykiai koinonhoz tartozó más közösségeknek juttatott további pénzadományait.

45 Erre a következtetésre jutott már C. S. Walton is: Walton 1929: 55sk.

46 IGRR 500; col. II. lin. 65 sq. = vö. ehhez Jameson 1966: 125–137, és küln. Barresi 2003: 501; s.v. Oenoanda; Claudius Dryantianus, Ti. – További irodalmi hivatkozásokkal lásd még ehhez Coulton 1987: 173, és Kokkina 2000: küln. 245sk.

A császárok, a tartományi helytartók és a „közösségi jötevők”

A Rómát és annak birodalmát uraló császárok elnézték az Opramoashoz hasonló magánszemélyeknek esetenként nemcsak szülővárosukban, de tartományi szinten is gyakorolt közcélú jótékonykodását. A császárok elnéző jóindulatára azért volt szükség, mert az effajta tevékenység rendkívüli népszerűséget szerzett egyesek számára. A mértéken felül gyakorolt euergetizmussal⁴⁷ szerzett népszerűség pedig esetenként már a provincia nyugalalmát is veszélyeztette – főként a vezető tartományi családok egyes csoportjainak rivalizálása miatt.

Kr. e. 141-ben, amikor katasztrofális (városok sorát romba döntő) földrengés sújtotta Lykiát, Opramoas, a páratlan bőkezűségéről elhíresült gazdag jötevő legalább harminc város újjáépítését támogatta. Ezek között olyan jelenős közösségek voltak, mint Xanthos, Myra, Limyra és Tlós. A rhodiapolisi Opramoas csak ekkor egymillió denariust osztott szét harminc lykiai város között.⁴⁸

Nagyvonalú adományainak osztogatása során ez a – filantróp és patrióta – kisvárosi polgár közel úgy járt el, mint egy hellénisztikus uralkodó. Már-már olyanak tűnt, mintha ő lenne „Lykia királya”.⁴⁹

Így érezhette a helytartó is, aki úgy vélte, gátat kell szabnia az Opramoasnak jutatott ismételt megtiszteltetéseknek. [Domiti]us Seneca kezdeményezésére, aki valamikor Kr. u. 133 és 136 között igazgathatta Lycia et Pamphylia provinciát,⁵⁰ Xanthos városa tiltakozását fejezte ki a helytartó előtt az Opramoas számára megszavazott túlzó megtiszteltetések miatt. Az ügy végül az uralkodó elé került, aki – ez már Antoninus Pius volt – jóváhagyását adta a korábban megszavazott kitüntetéshez. Ezt a történet egy megint csak új szereplője, Lykia akkori legatusa, Cornelius Proculus közölte az érdekelt felekkel (IGRR III,739; col. VII. lin. 58 sqq. és 90 sqq).⁵¹

*

47 Egyes „jötevők” a mai kor fogalmai szerint is igen tekintélyes mértékű pénzadományokkal segítették a szülővárosukban folyó, közcélú építkezéseket. Tételelesen ehhez Zuiderhoek 2009: 25.

48 A fentiek egészéhez, illetve Opramoas (részben töredékes voltában is) igen terjedelmes, a római Kis-Ázsia területén akár rekordhosszúságúnak is mondható feliratához (IGRR III,739 = TAM II,905) újabban I. Kokkina 2000: küln. 17–75 (a felirat görög szövege), ill. 76–106 (a felirat német nyelvű fordítása).

49 „Die Wohltätigkeiten des Opramoas enthalten [...] eine ausgesprochen soziale, philanthropische Komponente, wie sie in kaiserlichen Alimantarprogrammen und im Geist der zweiten Sophistik ihr Vorbild bzw. ihre Anregung besaß. Es handelt um einen gewissermaßen monarchischen Euergetismus; der Stifter verhält sich wie ein »König von Lykien«” (Brandt–Kolb 2005: 106, a kiemelés tőlem – Sz. G.). Vö. még Kolb 2007: 290.

50 Marek 2010: 844–845.

51 Az Opramoas feliratán említett lykiai legatus, Cn. Arrius Cornelius Proculus a Kr. u. 138–139 közötti évek egyikében igazgatta Lykia-Pamphylia kettős tartományt, Marek 2010: 845–846.

Opramoasnak a lykiai koinont alkotó közösségekkel szemben tanúsított magatartása mindenképp igen figyelemre méltó körülmény. Áttételesen ugyanis ez is mutatja a hellénizmus folyamatának Lykiára gyakorolt erős és tartós hatását. Opramoas közcélú jótéteményei összességükben ma is a monarchikus euergetizmus példáit idézik fel,⁵² közelebbről az egykor Lykiát is uraló Ptolemaiosok és a Seleukida királyok euergetizmusát.

Összegzés

A fentiek összegzésével annyi biztonsággal elmondható, hogy a polis mikrokozmoszán belül erősen hatott a patriotizmus érzése – különösen az ősi múltra visszatekintő Lykián belül. Vagyis a polishazafiság érzülete, amely bár módosult formában, de a római uralom alatt is fennmaradt (lásd pl. IK 54. Nr. 118; *philopatris*)⁵³. Ennek egyik megjelenési formája volt az euergetizmus, a közcélú jótékonykodás.

Néhány további euergetést is felsorolhatnánk az Antoninus-kori Lykia területén: az Opramoasszal közel egy időben tevékenykedő kyaneai lasónt, aki lykiarchés is volt,⁵⁴ síremlékén pedig az antik világból ránk maradt sziklafeliratok közül a leghosszabbat hagyta hátra (IGRR III,704),⁵⁵ valamint két helyi jótevőt, az oinoandai C. Iulius Démostenest⁵⁶ és Iulius Lucius Pilius Euaréstost. Utóbbi kettő csak szülővárosán belül gyakorolta jótéteményeit. Mindez azonban egy további vizsgálódás körébe tartozik.

52 Vö. Brandt-Kolb 2005: 106.

53 A közhatározat alapján megtisztelt személy szülővárosa iránti szeretetét is megemlítő feliratot Kr. u. 124–125 körül állították a pamphyliai Pergében.

54 A Kyaneai városából való lasón a Kr. u. 139. évben töltötte be a lykiarchés tisztségét. Ezt megelőzően lasón a Lykiai Szövetségen belül a koinon főpapja és jegyzője volt (IGRR III,704; col. II A. lin. 6 sq: *gegon[ós]s archiereus [tón] S[eb]jastón kai grammateus Lykión*).

55 A lykiai Kyaneai polgárának, lasónnak emelt sír építmény leírásához, valamint az építményen elhelyezett – közel 125 sor terjedelmű – felirat elemzéséhez újabban lásd Berling 1993.

56 Róla röviden szóltunk már a 17. sz. jegyzetben.

Rövidítések

1. Rövidített formában hivatkozott antik auktorok

Ael. Arist.	Aelius vagy Ailios Aristeidés
ApCsel	Az apostolok cselekedetei
Dión Chrys.	Dión Chrysostomos
Hom. <i>Il.</i>	Homéros, <i>Ilias</i>
Iust.	Iustinus
Liv.	Livius
Mart. Polyc.	Martyrium Polycarpi ['Polykarpios (smyrnai püspök) szenvedéstörténete']
Philostr. <i>Vit. Sophist.</i>	Philostratos, <i>Vitae Sophistarum/bioi Sophistón</i> – ed. Kayser ['A szofisták életrajzai']
Plin. <i>Epist.</i>	Plinius minor, <i>Epistulae</i> [Ifjabb Plinius, 'Levelek']
Plut. <i>Praec. ger. Reip.</i>	Plutarchos, <i>Praecepta gerendae rei publicae (Politika parangelmata)</i> ['Tanácsok az állam vezetéséhez']. In: Plut. <i>Mor.</i> ⁵⁷ 798–825.
Tac. <i>Ann.</i>	Tacitus, <i>Annales</i> ['Évkönyvek']
Stat. <i>Silv.</i>	Stadius, <i>Silvae</i> ['Erdők']
Strab.	Strabón, <i>Geógraphika</i>
Suet.	Suetonius

2. Rövidített formában közölt modern munkák (feliratgyűjtemények, könyvsorozatok, folyóiratok, ill. tanulmányok)

Anat. St.	Anatolian Studies. British Institute at Ankara. Ankara 1951–
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt – Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Teil II.: Principat (szerk. Wolfgang Haase és Hildegard Temporini), Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1972–
ANRW II 7,1	Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.]). Szerk. Hildegard Temporini, Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1979.

57 Plut. mor. – Plutarchos, *Moralia/Éthika (syngammata)* [78 különféle témájú értekezés; főként erkölcsi, filozófiai és állambölcseleti kérdéseket taglaló írások gyűjteménye].

- ANRW II 7,2 Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.]). Szerk. Hildegard Temporini, Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1980.
- CIG Corpus inscriptionum Graecarum (Ed. auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae) I–IV; V [= IV.3.]: Index (A[ugust] Boeckh et alii), Berlin 1828–1877.
- CIL Corpus inscriptionum Latinarum I–XVI sq; Berlin 1863–Dig. Digesta
- DNP Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike; Szerk. H. Cancik – H. Schneider – M. Landfester et alii; Bde. I–XVI, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart – Weimar 1996–2003. Supplementbände: I (2004) – XI (2016)–
- IG Inscriptiones Graecae
- IGRR Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I–IV: edd. R[ené] CAGNAT et G. LAFAYE (Vol. IV); Paris 1911–1927 (változatlan újranyomásban: Roma 1962–1964).
- IK Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien (hrsg. von Österreichischen Akademie der Wissenschaften, der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn Bd. 1 (1972) – Bd. 71 (2018).⁵⁸
- IK 12 Christoph Börker – Reinhold Merkelbach: Die Inschriften von Ephesos. Teil 2, Bonn 1979.
- IK 15 Christoph Börker: Die Inschriften von Ephesos. Teil 5, Bonn 1980.
- IK 24,1 Georg Petzl: Die Inschriften von Smyrna. Teil 2, Bonn 1987.
- IK 27 Walter Ameling: Die Inschriften von Prusias ad Hypium, IK 27, Bonn 1985.
- IK 53 Marijana Rici: The Inscriptions of Alexandria Troas; IK 53, Bonn 1997.
- IK 54 Sencer Sahin: Die Inschriften von Perge. Teil 1: Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit, Bonn 1999.
- IstMitt Istanbuler Mitteilungen. Hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut; Abteilung Istanbul. Berlin/Tübingen. Heft 1 (1933) –
- JHS The Journal of Hellenic Studies. London 1880 –

58 A sorozat kötetei többnyire egy városi közösségen belül, illetve annak territóriumán talált feliratokat közölnek. Ritkábban tartalmazzák egyes földrajzi régiók vagy kistérséget alkotó több város feladatait.

- JRS
KIP The Journal of Roman Studies, London 1911–
Konrat Ziegler – Walther Sontheimer et alii (Hrsg.),
Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden,
Deutscher Taschenbuch Verlag, München – Stuttgart
1979² (1975; [1964–1975]).
- OGIS Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum
sylloges inscriptionum Graecarum Vol. I–II; ed. G.
[Guilelmus = Wilhelm] Dittenberger, Leipzig, 1903–1905
(változatlan utánnnyomásban: Hildesheim 1960).
- MAMA Monumenta Asiae Minoris antiqua. Publications of the
American Society for Archaeological Research in Asia
Minor, Vols. I–XI, Manchester– London 1928–2013–
- PIR Prosopographia imperii Romani saeculi I, II, III; pars III
P–Z. (Ed. consilio et auctoritate Academiae Litterarum
Borussiae). Szerk. P. von Rohden – E. Klebs – H. Dessau
et alii, Berlin – Leipzig 1897–1898 (változatlan utánnnyo-
másban: 1978).
- PIR² Prosopographia imperii Romani saec. I–III; Második kia-
dás. Szerk. E. Groag – A. Stein – L. Petersen – K. Wachtel
et alii, ill. W. Eck – M. Heil – J. Heinrichs – K. Wachtel et
alii, Berlin – Leipzig, majd Berlin–New York (itt: Walter
de Gruyter [Publisher]) 1933–2015.
- RE A. F. Pauly – G. Wissowa, W. Kroll et alii (Hrsg.):
Realencyclopädie der classischen Altertums-
wissenschaft. Neue Bearbeitung, J.B. Metzler
Verlag, Stuttgart, 1890–1978 (66 Halbbände, 15
Supplementbände); 1980, Register(band.)
- SEG Supplementum epigraphicum Graecum, edd. J. J. E.
Hondius – M. N. Tod – R. Robert et alii; később A. G.
Woodhead, majd H. W. Pleket – R. S. Stroud – A.
Chaniotis et alii, Leiden, majd Amsterdam 1923–
- SIG³ Syllogae inscriptionum Graecarum I–IV: 3. ed. W[ilhelm]
Dittenberger, Leipzig 1915–1924.
- TAM Tituli Asiae Minoris, hrsg. von den Wiener Akademie der
Wissenschaften/von der Kleinasiatischen Kommission
der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
(szerk. E. Kalinka et alii), Bde. I–V,3, Wien 1901–2007; vö.
Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris (ETAM);
Bde. 2/1 (1966) – Bd. 29 (2019).
- ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn (Dr.
Rudolf Habelt Verlag) 1967–

3. Egyéb rövidítések

Bd. – Band [kötet]

Bde – Bände [kötetek]

c. – caput [fejezet; alfejezet – görög vagy latin nyelven íródott műben, esetenként hosszabb feliraton]

Ch., ill. Chr. – chapter vagy chapitre [fejezet]

col. – columna [hasáb; feliraton]

ed. – edidit [a szöveget kiadta, illetve közölte]

edd. – ediderunt [a szöveget kiadták, illetve közölték]

Kap – Kapitäl [fejezet]

has. – hasáb (könyvben; két függőleges részre osztott szedéstükör egyik része [columna])

Heft – [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egyegy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Beiheft: kiegészítő vagy pótfüzet]

Hg. vagy hrsg. – herausgegeben von (ez után egy vagy több név következik). [A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették]

lin. – linea vagy lineae. Itt: sor vagy többnyire sorok egy-egy feliraton

or. – oratio [szónoki beszéd]

sq. – et sequens [és a következő oldal/fejezet/sor; vö. sk.]

sqq. – et sequentes [és a következő oldalak/fejezetek/sorok; vö. skk.]

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

Vol. – Volume [kötet]

Vols. – [kötetek]

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alföldy Géza 2000²: *Római társadalomtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest (1996¹; német eredeti: 1984³ [1975¹; 1979²; vö. 2011⁴]).

Ameling, Walter 1983: *Herodes Atticus Bd. I: Biographie; Bd. II: Inschriftenkatalog* (Subsidia Epigraphica 11), Olms [Verlag], Hildesheim.

Barresi, Paolo 2003: *Province dell'Asia Minore: costo del marmi, architettura pubblica e committenza*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma.

Berling, L. G. 1993: Das Iason-Monument von Kyaneai. In: *Lykische Studien 1: Die Siedlungskammer von Kyaneai in Lykien* (Asia Minor Studien Bd. 9; szerk. F. Kolb), Bonn, 25–37.

Birley, A[nthony] R[ichard] 1997: Hadrian and Greek Senators, *ZPE* (116.) 209–245.

Bowersock, G[len] W[arren] 1985: Hadrian and Metropolis. In: J. Straub (Hg.), *Bonner Historia Augusta Colloquium 1982/3* (Antiquitas; Reihe 4, Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung; Bd. 19.), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn, 75–88.

- Brandt, Hartwin 1992: *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum* (Asia Minor Studien; Bd. 7), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn.
- Brandt, Hartwin – Kolb, Frank 2005²: *Lycia et Pamphylia: Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*. Verlag Philipp von Zabern (Orbis Provinciarum), Mainz am Rhein.
- Bringmann, Klaus 1993: Der König als Wohltäter: Beobachtungen und Überlegungen zur hellenistischen Monarchie. In: *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss* (Jochen Bleicken Hg. Frankfurter althistorische Studien; 13), Verlag Michael Laßleben, Kallmünz, 83–95.
- Broughton, T[homas] R[obert] S[hannon] 1938: Roman Asia Minor. In: T. Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome, Vols. I–V*, Baltimore 1933–1940 (változatlan utánnomásban: New Jersey 1959), Vol. IV: Africa, Syria, Greece, Asia Minor, 499–918.
- Chapot, Victor 1904: *La province romaine proconsulaire d'Asie depuis ses origines jusqu' à la fin du Haut-Empire* (Bibliothèque de l'École des hautes études: Sciences historiques et philologiques fasc. 150). Librairie Émile Bouillon Éditeur, Paris.
- Coulton, John James 1987: Opramoas and the anonymous benefactor. *JHS* (107.) 171–178.
- Cramme, Stefan 2001: *Die Bedeutung des Euergetismus für die Finanzierung städtischer Aufgaben in der Provinz Asia*. Inaugural Dissertation etc., Köln.
- Erdkamp, Paul 2005: *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Jameson, Shelagh 1966: Two Lycian Families. *Anat. St.* (16.) 125–137.
- Kalinowski, Angela 2002: The Vedii Antonini – Aspects of Patronage and Benefaction in Second-Century Ephesos. *Phoenix* (56.) 1–2. 109–149.
- Kokkina, Christina 2000: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis – Euergetismus und soziale Elite in Lykien* (Antiquitas, Reihe 3; Bd. 40), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn.
- Kokkina, Christina 1996: Zur Abkürzung der Homonymität in griechischen Inschriften, *ZPE* (111.) 133–134.
- Kolb, Franz 2007: Akkulturation in der lykischen 'Provinz' unter römischer Herrschaft. In: Gianpaolo Urso (ed.): *Tra oriente e occidente – Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore* (I convegni della Fondazione Niccolò Canussio; 6); Atti del Convegno Internazionale Cividale del Friuli, 28–30 settembre 2006. Pisa, 271–291.
- Langhammer, Walter 1973: *Die rechtliche und soziale Stellung der magistratus municipales und decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Macro, Anthony D. 1980: The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium. In: *ANRW* II 7. 2. 658–697.

- MacMullen, Ramsay 1974: *Roman Social Relations 50 BC–AD 284*. Yale University Press, New Haven – London.
- Magie, David 1950: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ Vols. I–II*. Princeton University Press, Princeton.
- Marek, Christian 2010: *Geschichte Kleinasiens in der Antike (unter Mitarbeit von Peter Frei)*. C. H. Beck, München.
- Marek, Christian 2003: *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens* (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt). Verlag Philipp von Zabern, Mainz [am Rhein].
- Meier, Mischa 1998: Euergetes. In: *DNP* Bd. 4. (1998), 228. has.
- Merkelbach, Reinhold – Stauber, Josef 1998: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 1: Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion*. Teubner, Stuttgart–Leipzig.
- Millar, Fergus 1983⁹: Die griechische Provinzen. In: F. Millar (Hg.): *Das Römische Reich und seine Nachbarn* (Fischer Weltgeschichte 8: Die Mittelmeerwelt im Altertum IV.) Fischer Verlag, Frankfurt am Main (angol eredeti: 1966), 199–223.
- Mitchell, Stephen 1993: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. Vols. I–II*. Clarendon Press, Oxford.
- Mitchell, Stephen 1990: Festivals, Games, and Civic Life in Roman Asia Minor. *JRS* (80.) 183–193.
- Mitchell, Stephen 1974: The Placii in Asia Minor. *JRS* (64.) 27–39.
- Naumann, Friderike 1985: Ulpia von Aizanoi. *IstMitt* (35.) 217–226.
- Naumann-Steckner, Friederike 2010: Badeluxus in den anatolischen Bergen – Die Thermen von Aizanoi. In: K. Rheidt (Hg.): *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasiens*, (Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie). Mainz am Rhein.
- Nörr, Dieter 1979: Zur Herrschaftsstruktur des römischen Reiches: Die Städte des Ostens und das Imperium. *ANRW* II 7,1 (Berlin–New York; szerk. H. Temporini), 3–20.
- Price, Simon R. F. 1998: *Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge etc. (1984).
- Rogers, Guy M. 1991: Demosthenes of Oenoanda and Models of Euergetism, *JRS* (81.) 91–100.
- Schuler, Christof 1998: *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*. Vestigia 50, C. H. Beck, München.
- Sherwin-White, A[drian] N[icholas] 1973: *The Roman Citizenship*. 2d ed. Clarendon Press, Oxford (1939).
- Sherwin-White, A[drian] N[icholas] 1968²: *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary*. Oxford University Press, Oxford.
- Smallwood, E. Mary 1966: *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan, and Hadrian* (collected by E. M. S.). Cambridge University Press, Cambridge.

- Steskal, Martin – La Torre, Martino 2008: *Das Vediusgymnasium in Ephesos – Archäologie und Baubefund* (Forschungen in Ephesos; Bd. 14,1). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Szlávik Gábor (szerk.) 2002: *Aelius Aristeidés: Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok*. Második, javított és bővített kiadás. Budapest.
- Szlávik Gábor 2014: *Görög városok a római Kis-Ázsiában: Gazdaság és társadalom, városi önkormányzat és tartományi igazgatás Kis-Ázsiában a keresztény közösségek megszilárdulásának idején, I–III*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Szlávik Gábor Tibor 2017: „Cui dono lepidum novum libellum?” – Kutatási beszámoló egy, a római uralom alatt álló Kis-Ázsia történetét feldolgozó monográfia megírásáról. *Gesta* (16.) 71–114. (http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta2017/2017_71.pdf, 2022. 06. 30)
- Veyne, Paul 1976: *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (L'Univers historique), Éditions du Seuil, Paris.
- Walton, C. S. 1929: Oriental Senators in the Service of Rome: a Study of Imperial Policy down to the Death of Marcus Aurelius. *JRS* (19.) 38–66.
- Wörle, Michael 1988: *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, Vestigia 39. C. H. Beck, München.
- Zuiderhoek, Arjan 2008: Feeding the Citizens. Municipal Grain Funds and Civic Benefactors in the Roman East. In: R. Alston – O. van Nijf: *Feeding the Ancient Greek City*. Leuven–Paris–Dudley MA[ssachusetts], 159–180.
- Zuiderhoek, Arjan 2009: *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge.

SZÚCS TAMÁS

A JERUZSÁLEM-KÉRDÉS, AZ UNESCO ÉS A GLOBÁLIS ÖRÖKSÉGPOLITIKA (1999–2011)

Izrael alig több mint másfél évtizedet töltött el az UNESCO világörökségi rendszerében. Az első és mindmáig az egyetlen ország volt, amelyik elhagyta ezt a rendszert – ugyanakkor az a bő egy évtized, amelyet Izrael „egyedül” – Palesztina részvétele nélkül – töltött a világörökségi rendszerben, bizonyította, hogy a zsidó állam és az UNESCO is túl tud lépni a politikai nézeteltéréseken, és szakmai alapon képesek kiépíteni egy sikeres együttműködést. Ez alatt az évtized alatt Izrael elérte a fejlettsége alapján várható reprezentációt a világörökségi rendszerben, és Jeruzsálem ügye is nyugvópontra látszott kerülni.

Michael Turnernek, az Izraeli Világörökségi Nemzeti Bizottság későbbi elnökének a visszaemlékezései szerint izraeli örökségvédelmi szakemberek és NGO-k Jeruzsálem 1981-es felvétele után minden évben igyekeztek meggyőzni a Külügyminisztériumot, hogy Izrael csatlakozzon a világörökségi egyezményhez, de ez egészen 1999-ig nem következett be. Akkor is az motiválta az izraeli kormányt, hogy az oslói megállapodás alapján 2000-re már valószínűsítették valamiféle palesztin entitás megalakulását, és minden olyan szerződéshez csatlakozni akartak, amelyhez elméletben Palesztina is csatlakozhat.¹ Az ezt követő másfél évtized – amíg Izrael részese volt a Világörökségi Egyezménynek, Palesztina viszont még nem – volt az az időszak, amelyben Izrael többé-kevésbé konfliktusmentesen illeszkedett a rendszerbe, ez idő alatt ugyanis egy, a korábbiakhoz képest kiemelkedően jó, partneri viszony alakult ki az izraeli örökségvédelem és az UNESCO párizsi irodája és tanácsadó testületei közt.

Paradox módon Jeruzsálem világörökségi védettség alá eső részében a helyzet pontosan ebben az időben kezdett feszültebbé válni, 1996-ban omlott össze az 1967 óta működő hallgatólagos *modus vivendi* a Templomhegy körül.² Kevesebb mint egy évvel Izrael csatlakozása után indult az al-Aksza Intifáda, 2006-ban kitört a háború Izrael és a Hezbollah között, majd 2008-ban az első gázai háború. A geopolitikai, illetve globális örökségpolitikai klíma ugyanakkor kedvezett az Izrael és az UNESCO közötti szakmai alapú kapcsolatnak. 2001 márciusa, a Bámjáni Buddhák lerombolása után³ a nemzetközi közvéleményben összekapcsolódott az iszlám képe a kulturális javak lerombolá-

---

1 Oral Archives – Turner.

2 Reiter 2017: 55–95.

3 A Bámjáni Buddhák lerombolásának visszhangjáról részletesebben: Boldrick-Brubaker-Clay (eds.) 2013, Nagaoka (ed.) 2020.

sával.⁴ Ezzel együtt jelentősen megnőtt a kulturális javak – azon belül is a világörökségek – értékelése, kialakult a kulturális genocídium fogalma.⁵ Ez az arab-muszlim világban kettős folyamatot indított el: egyrészt a muszlim országok igyekeztek magukat elválasztani a globális köztudatban a „vallási szélsőségektől”, amelynek egyik eszköze a globális örökségpolitika normáinak demonstratív felvállalása volt. Ennek első fontos lépése a dohai nyilatkozat,⁶ amely muszlim szempontból támogatta meg a globális örökségpolitika elveit. Másrészt az arab-muszlim országok maguk is proaktív örökségpolitikát kezdtek folytatni – a világörökségi mozgalmat használva immár a saját örökségük bemutatására is globális szinten. Előbb Törökország és Irán, majd 2008-tól a GCC-országok, azon belül is Szaúd-Arábia jelentek meg a világörökségi mozgalomban aktív szereplőként, amit jól mutat a bizottságban betöltött szerepük növekedése is – még akkor is, ha az adott időszakban a delegátusok száma más régiókban dinamikusabban emelkedett.⁷ Ebben a kontextusban az UNESCO-ban dolgozó szakembereik – illetve a Világörökségi Bizottságban ülő szakpolitikusaik – részéről a globális normáknak való megfelelés vált az elvárt viselkedésformává.⁸

Ezt jól jelzi, hogy Izrael helyet kapott a bizottságban (2007–09), ami komoly komparatív előnyt jelent az új helyszínek jelölésében.⁹ Ez is segítette azt, hogy minden nehézség nélkül tudjon helyszíneket elhelyezni a világörökségi listán úgy, hogy a felterjesztett helyszínekről a legtöbb esetben a szokásos egyhangú döntés született (Maszada 2001, Akkó 2001,¹⁰ Tel-Aviv a „Fehér Város” 2003,¹¹ Bibliai tellek 2005, Tömjénút 2005,¹² Bahá’i szent helyek 2008,¹³ a humán evolúció helyszínei – a Karmel-hegy barlangjai 2012¹⁴). Ez ugyanakkor a fent írt tendenciák mellett annak is köszönhető, hogy a Michael Turner vezette Izraeli Világörökségi Nemzeti Bizottság tudatosan a kevésbé vitatott jelölésekre koncentrált, tudatosan dolgozott egy politikamentes és „nem cionista” örökségpolitikán.¹⁵ Voltak ugyan referral/deferral döntések, amelyekben a Világörökségi Bizottság elnapolja a döntést, és további anyagokat kér a részes államtól vagy kisebb kiegészítésre (referral), vagy az OUV (Kiemelkedő Egyetemes Érték) indoklására (deferral), de nem kiugróan nagyobb arányban, mint más államok

4 Rico–Lababidi 2017.

5 Francioni–Lenzerini 2003.

6 UNESCO 2001 A.

7 Bertacchini–Liuzza–Meskell 2017: 7.

8 Brumann–Meskell 2015.

9 Bertacchini–Saccone 2012: 335.

10 UNESCO 2001 Decision: CONF 208 X.A.

11 UNESCO 2003 Decision: 27 COM 8C.23.

12 UNESCO 2005 Decision: 29 COM 8B.50.

13 UNESCO 2008.

14 UNESCO 2012.

15 Oral Archives – Turner.

esetében: hét sikeres jelölésre jutott négy sikertelen.¹⁶ Az időszak végére Izrael elérte azt az átlagos helyszínsűrűséget (területre és lakosságszámra vetítve), amely egy főre eső GDP-je, turisztikai és médiaiparának nagysága alapján valószínűsíthető volt,¹⁷ és amely – egyébként – jóval magasabb, mint a térség arab államainak átlaga. A viták – amennyiben voltak – megmaradtak az UNESCO-ban szokásos formalitásokon belül. Akkó esetében „bizonyos delegátusok” felhívták a figyelmet, hogy a jelöltési dokumentációt „ki kell egészíteni, hogy jobban reflektáljon a lakosság társadalomtörténetére és gazdasági helyzetére”, amire az izraeli delegátus jelezte, hogy szerintük a jelölés „megfelelően reprezentálja a város multikulturális jellegét”.¹⁸ Az arab-muszlim országok csak Tel Dan jelölését akadályozták meg.¹⁹ A „Dan három boltíves kapuja” jelöléssel kapcsolatos több éven át elhúzódó vita jól mutatja a globális elvekhez való idomulás határait is – az egyetlen nyílt szembefordulás az ICOMOS és az iroda által képviselt szakszerűséggel (a felvételi javaslat példa nélküli felülírása) egy olyan esetben történt meg, amikor Izrael egy másik részes állammal – jelen esetben Szíriával – állt vitában. Szíria ugyanis a jelölésre került nemzeti park területének egy részét, a mandatárius korból származó határvonal bizonytalanságára hivatkozva, a megszállt Golán-fennsíkhöz tartozónak tartotta,²⁰ amit azonban az ICOMOS véleményezése meg sem említi,²¹ mivel a nemzetközileg elfogadott

16 A „Mahtesek vidéke” (makhteshim country) esetében az IUCN negatív értékelése (OUV hiánya) miatt vonták vissza a jelölést (UNESCO 2003 Decision 29 COM 8B.3), a Nagy Hasadékvölgy (Hula) esetében pedig azért, mert az IUCN transznacionális jelölést szeretett volna a madárvonulási útvonalokról (Kenyával közösen) (UNESCO 2006 Decision 30 COM 8B.25). A kulturális helyszínek közül egyedül a „Kereszténység helyszínei Galileában”-t vonta vissza Izrael még a döntés előtt, 2010-ben, 2012-ben azonban némileg változtatott tartalommal (Jézus útja Galileában) újra felhelyezték a várományosi listára. Két további esetben (Bet Guvrim, Tömjénút) történt meg, hogy a referral után egy-két évvel sikeres lett a jelölés.

17 Frey–Pamini–Steiner 2013: 1–19.

18 UNESCO 2001 Id. N°: 1042.

19 A „A Dan három boltíves kapuja” nevet viselő jelölés először 2006-ban került felterjesztésre, de akkor még a jelölés korai szakaszában visszavonták, 2008-ban az ICOMOS javaslata alapján referralra döntött a bizottság azzal, hogy a „jogi és technikai adatok kiegészítése” után 2009-ben felvételt javasol. 2009-ben már az ICOMOS felvételi javaslata ellenére halasztottak további egy évet, 2010-ben jelzik, hogy a kért információ megérkezett, de további egy évvel halasztották a döntést. A 2011-es bizottsági ülés előkészítő anyagában az ICOMOS 11 oldalon keresztül elemzi a helyszínt, és minden egyes pontban támogatja az izraeli hatóságokat, ennek ellenére az ICOMOS javaslatát felülírva gyakorlatilag a bizottság leveszi a napirendről Tel Dan ügyét, „amíg a határok kérdése megoldódik”. ICOMOS 2011.

20 „Tell el Qadi is located on both sides of the 1923 border between the British-Mandate Palestine and the French-Mandate Syria. The exact location of the border is uncertain. Fig. 1a shows the contours of Tell el Qadi on both sides of the dividing line, between Palestinian land occupied by Israel in 1948/1949 and Syrian/Lebanese land occupied by Israel in 1967.” (Palestine land society.)

21 A határokról ennyi áll az ICOMOS véleményezésében (ICOMOS 2011): „Boundaries of the nominated property and buffer zone
Nominated area:

határ nem ott fut. Az eset ugyanakkor rávilágít az UNESCO párizsi irodája, valamint az ICOMOS szakembergárdája és a bizottság közti nézeteltérések újbóli megjelenésére is.

A másik eset, amely ebben az időszakban is feszültséget teremtett az UNESCO vezetése, az arab országok és Izrael közt, éppen Jeruzsálem volt. Bár 1980 óta – az izraeli törvények szerint – az Óváros világörökségi védettséggel rendelkező része is az egyesített jeruzsálemi közigazgatás része lett, az UNESCO továbbra is a nemzetközi közösség álláspontjával egyező álláspontot foglalt el,²² és fenntartotta Jeruzsálem óvárosának a kvázi területen kívüli státuszát. Az Operational Guidelines azonban lehetőséget adott volna, hogy Izrael kiterjesztésként (továbbiakban az UNESCO-s gyakorlatban használt extension) a már 1981 óta a listán levő helyszínt terjessze ki új elemekkel – ez ugyanis nem változtatta volna meg az eredeti jelölés státuszát, hiszen pro forma határon átívelő jelölésként lehetett volna kezelni. Izrael ezért csatlakozásának évében ebben a formában terjesztette fel a „Jeruzsálem a Cion hegyével” elnevezésű jelölését, amely a világörökségi területbe vonta volna be az Óvároson kívül a legtöbb történelmi fontosságú helyszínt. Turner – visszaemlékezése szerint – előzetesen egyeztetett a palesztin és jordán illetékesekkel, és azzal érvelt a jelölés mellett, hogy a meglévő jeruzsálemi helyszíneknek nincs kijelölt bufferzónája – mert annak mindenképpen tartalmaznia kellett volna az 1967-es határok szerinti Nyugat-Jeruzsálem részeit is –, így tulajdonképpen nem jelentene változást a jelenlegi status quo-hoz képest az új jelölés, csak a *de facto* bufferzónát vonná be a jelölésbe. A javaslat 2001-ben került a bizottság elé, az ICOMOS támogatásával. Még mielőtt döntés született volna a bizottságban, az Arab Liga éles hangú felhívást intézett az UNESCO Executive Boardhoz, emlékeztetve arra, hogy a nemzetközi jog alapján a jelölésbe kerülő területek nem tartoznak Izraelhez, így azok világörökségi helyszínné nyilvánítása Izrael szuverenitásá-

---

The nominated property consists of the triple-arch gate and its immediate surroundings: the connections to the north and south-west rampart wall, and the external and internal gate access staircases. The property boundary is a rectangle of approximately 4,800 sq.m. around the gate.

Buffer zone:

The Tel Dan archaeological site forms part of a protected nature reserve that represents the bulk of the buffer zone. Since the 2005 nomination and the ensuing recommendations, the buffer zone has been extended to the south-east beyond the nature reserve zone, to include an agricultural zone belonging to the Snir kibbutz, to a depth of at least 150 metres. The total area of the buffer zone is 37.2 hectares.

ICOMOS considers that the boundaries of the nominated property are adequate.

ICOMOS considers that the revised buffer zone boundaries are adequate.”

- 22 A minden egyes Jeruzsálemmel kapcsolatos UNESCO-határozatban megjelenő formula az alábbi: „Reaffirming that nothing in the present decision, which aims at the safeguarding of the authenticity, integrity and cultural heritage of the Old City of Jerusalem on both sides of its Walls, shall in any way affect the relevant United Nations resolutions and decisions, in particular the relevant Security Council resolutions on the legal status of Jerusalem, including United Nations Security Council resolution 2334 (2016).”

nak elismerését jelentené.²³ A bizottság ezután a 2001-es ülésén Helsinkiben úgy döntött, hogy az izraeli kérést elnapolja, „amíg a város nemzetközi jogi státusza nem rendeződik”.²⁴ Dumper és Larkin egyik 2001 után írott összefoglalójukban sem áldoznak ennek az esetnek többet egy lábjegyzénél. Másutt azonban részletesen tárgyalják a döntést. Galis²⁵ szerint – aki a 2001-es jeruzsálemi helyzetet Preah Vihearral hasonlítja össze – a Világörökségi Bizottság prudents döntést hozott, mivel akkor, az al-Aksza Intifáda idején, egy ilyen döntés, amely szakmailag ugyan megalapozott lett volna, tovább gerjeszthette volna a fegyveres konfliktust, és ennek az ódiumát egyetlen nemzetközi szervezet sem vállalhatja fel. Ugyanakkor határozottan kiáll amellett, hogy a Jeruzsálem körüli konfliktus messze túlhaladja a Világörökségi Bizottság hatókörét, ezért érdemes magát kívül tartania azon. Liwanag viszont – a Koguryo sírokkal és a Meidzsi ipari emlékekkel együtt – a bizottság etikailag megkérdőjelezhető döntései közé sorolja, éppen azért, mert ellentmondásban áll saját 1981-es döntésével, amikor korántsem vizsgálták ilyen mélyrehatóan a bizottság döntésének helyszíni következményeit, a feszültség esetleges növekedését és a nemzetközi jogi aggályokat.²⁶

A kiegyensúlyozottságra való törekvést jelzi viszont, hogy, bár 2005-ben megnyílt Ramallahban az UNESCO irodája, a Jeruzsálemmel kapcsolatos ügyintézés nem került oda. Az UNESCO párizsi vezetése ugyanis ekkor már inkább – ahogy más hasonló szituációkban is – a pártatlan nemzetközi szervezet státuszának megfelelőbb mediátori szerepre törekedett. Ezt jelzi az Izraellel kötött megállapodás, valamint a 2005-ös Action Plan is. Ennek bevezetőjében egyértelműen kijelentik, hogy a „kevésbé kontroverziális” műemlékvédelmi kérdésekre koncentrálnak.²⁷ Az örökségvédelmi szakemberek – akik között jordán, palesztin, török és izraeli is volt – által készített terv egyrészt hangsúlyosan igyekszik egyensúlyozni a zsidó, keresztény és muszlim emlékek között, másrészt kerüli az utalást is a problémák politikai vonatkozására. Az UNESCO főigazgatója, Koicsiró Macuura, mikor Izraelben látogatott, ezzel kapcsolatban személyesen nyilatkozta az izraeli sajtónak, hogy „nem akarnak politikai kérdésekbe avatkozni, hiszen a feladatuk Jeruzsálem autenticitásának megőrzése”.²⁸

Ezáltal – noha pro forma nem változott Jeruzsálem helyzete – az UNESCO Izraelt Jeruzsálem ügyében is elfogadta de facto birtokon belüli partnernek, amelyről 2008-ban, Macuura izraeli látogatása során egy hivatalos memoran-

23 Aziz 2003: 511.

24 UNESCO Jerusalem.

25 Galis 2009: 223–226.

26 Liwanag 2017: 22–24.

27 „Sensitive to the universal nature of Jerusalem, the international community has often made appeal to UNESCO in an attempt to promote dialogue and cooperation in what appeared to be a less controversial issue: the safeguarding of the cultural heritage of the Old City. In: Action Plan for the Safeguarding of the Cultural Heritage of the Old City of Jerusalem.” UNESCO Action Plan 2007.

28 Larkin–Dumper 2009: 17.

dumot is kiadtak. Így 2004-től nem csak az ICOMOS misszióinak rendszeres látogatásai indulhattak meg, de elkészülhettek az éves rendszeres *state of conservation report*ok is. Ezeknek a bevezetőjében azonban továbbra is ott áll, hogy az UNESCO Jeruzsálem státuszával kapcsolatban az ENSZ vonatkozó határozatait tekinti mérvadónak. Az első *state of conservation report*ok csupán kivonatok, az ICOMOS szakértői szerkesztették azokat. A lehetséges problémákat csak vázlatyszerűen írják le.²⁹ 2006-tól az izraeli hatóságokkal való egyeztetés alapján írt jelentések immár a nemzetközi normáknak megfelelő részletességgel és formában írják le a Jeruzsálem világörökségi helyszínével kapcsolatos megállapításokat. Bizonyos esetekben felhívják a figyelmet az azokban rejlő veszélyekre is: pl. a villamosprojekt esetében felvetik a városképi kérdéseket, az ásatásokkal kapcsolatban a statikai problémákat, amelyeket okozhatnak. Az UNESCO mediátori munkáját pontosan dokumentálják az Action Plan megvalósításával kapcsolatban. 2006 és 2008 között az ICOMOS szakemberei állították össze a *state of conservation report*ot, jelezvén, hogy az izraeli és jordán hatóságoktól bekért adatok alapján teszik. Láthatóan azonban egészen 2009-ig alapvetően az izraeli hatóságok anyagaiból dolgoztak, csupán 2008-ban jelenik meg egy helyen utalás arra, hogy az izraeli ásatások, „úgy tűnik, ellentmondanak” a delhi memorandumnak.³⁰ 2009-ben³¹ már szerkezetileg is elválasztották az izraeli és a jordán hatóság által készített részét a jelentésnek, ami jelzi a feszültség növekedését. A jordán jelentésben egy részről vannak az elvégzett állagmegóvó munkákról is információk, azonban jelentős részt a korábbi évekből már ismert panaszok jelennek meg benne. Ugyanez látható a 2010-es jelentésben,³² ahol ugyanazon ásatásokról olvashatunk két gyökeresen eltérő narratívát. Ahogy korábban is, a legjelentősebb feszültségforrást ezek a Templomhegy körüli-alatti ásatások jelentik. Izrael számára – még ha „leletmentő” ásatásokról írnak is, egyértelműen Jeruzsálem zsidó múltjának igazolását jelentik a templomhegyi ásatások – palesztin részről viszont minden ilyen ásatást az diszkreditál, hogy feltételezik, hogy zsidó szélsőségesek ezek által akarják megrongálni/megsemmisíteni a muszlim szent helyeket.³³

A jelentések mellett évente megújították az „in danger” besorolást, amelyre 2004-ben, az első hivatalos látogatás után magyarázatot is adtak,³⁴ amelyek

29 Az alábbiakat jelezték: „a) Natural risk factors; b) Lack of planning, governance and management processes; c) Alteration of the urban and social fabric; d) Impact of archaeological excavations; e) Deterioration of monuments; f) Urban environment and visual integrity; g) Traffic, access and circulation.” UNESCO SOC 2005.

30 UNESCO SOC 2008.

31 UNESCO SOC 2009.

32 UNESCO SOC 2010.

33 Gori 2013: 216–217.

34 „The above criteria have been considered as being still valid following the assessment by the UNESCO Mission to Jerusalem on the state of conservation of the Old City of Jerusalem and its Walls led from 28 February to 5 March 2004. The following factors have been reported by the mission:

a pontjai jól tükrözik az időszak hozzáállását: a megfogalmazás inkább semleges, a nemzetközi szervezetek gyakorlatának megfelelő, a pontok között pedig szerepelnek olyanok, amelyek más hasonló helyzetben levő városi helyszínek esetében is megjelennek (b – vizuális integritás, c – állagmegóvási hiányosságok, g – szeizmikus törésvonal), ugyanakkor más esetben nem indokolnak „in danger” minősítést, illetve olyanok, amelyek egyértelműen politikaiak (a – városi szöveték átalakítása [*de facto* judaizálás], d – az emberek és anyagok hozzáféréseinek korlátozása „főleg” a muszlim műemlékek esetében, f – „nem megfelelés a régészeti ásatások nemzetközi sztenderdjeinek” – vagyis pusztán az ásatások ténye, amely az UNESCO korábbi értelmezése szerint sérti a nemzetköz jogot), amelyek azonban valójában nem szakmai kérdések. Az „in danger” státusz megújítása később automatizmusként működött. Továbbá a Világörökségi Bizottság és/vagy az Executive Board évi rendszerességgel fogadott el külön határozatokat is Jeruzsálemről – ez utóbbi, ellentétben a jelentésekkel, közel sem a szokásos ügymenet része, egyetlen más helyszínnel sem foglalkozik évi rendszerességgel a bizottság.³⁵ A rendszeres éves határozatok szövegezése ugyanakkor ebben az időszakban már illeszkedik a világszervezetben szokásos kommunikáció normáihoz: 2004-től az izraeli hatóságok megnevezése „felelős hatóság” (responsible authority), illetve érintett fél (concerned

-
- a) Alteration to the urban historic fabric changing the traditional skyline of the Old City: alterations are also affecting the internal structure of vernacular buildings and, in some cases, historic monuments in the Old City;
  - b) Alteration to the visual integrity of the roofscape within the Old City: the gradual new building development of the areas surrounding the Walls of the Old City negatively and irreversibly affected its traditional view;
  - c) Lack of maintenance and inappropriate approach in the conservation of historic monuments: with some exceptions, the state of conservation of most of the historic monuments, in particular in the area covered by the Islamic historic monuments, within the Old City is generally poor, due to lack of maintenance and resources. Some sites, moreover, are left in a state of neglect and used as garbage dump. In many cases, the conservation approach does not apply international principles of the relevant ICOMOS Charters;
  - d) Limitations to free access of labourers and supply of materials for conservation to the site: limited access, especially to Islamic historic monuments, is affecting the implementation of conservation activities;
  - e) Traffic: increasing vehicular traffic within the Old City is a matter of concern. Traffic causes pollution and vibrations that can affect the state of conservation of the built historic fabric, and the occupation of public spaces generates a negative visual impact;
  - f) Non-compliance with international standards in the field of archaeological research: archaeological research should take place in conformity with international principles and standards;
  - g) Natural factors: the region of Jerusalem lies on an active seismic zone. There is no specific risk preparedness policy to protect the Old City and notably its main historic monuments. Water and fluctuations in temperature are also a cause of concern, as they affect the state of conservation of the limestone building materials.” UNESCO SOC 2004.

35 Oral Archive – Wanner.

party).³⁶ Az Action Plannel kapcsolatban pedig a szintén szokásos üdvözlő formulát használják.³⁷ 2007-ben jelenik meg először nevesítve az UNESCO Izraeli Nemzeti Bizottsága mint felelős, és nevesítik az izraeli hatóságokat mint „felelős hatóságot.”³⁸ Először 2011-ben említik – a szokásos formulákon kívül – az izraeli ásatásokat, leállítástukat kérve. A szövegezés azonban stilisztikailag teljesen megfelel az UNESCO általában használt formuláinak.³⁹

Ezek a – hivatalos iratokban ekkor még csak nagyon visszafogott formában jelentkező – jelzések mutatják azt a feszültséget, amelyet az UNESCO tevékenysége a helyszínen, különösen a palesztin oldalon keltett ebben az időszakban.⁴⁰ Ennek oka egyrészt a békefolyamat kudarca, másrészt a szélsőségek erősödése volt mindkét oldalon: Izraeli oldalon a vallásos-cionista telepes szervezetek megjelenése a vitatott térségben⁴¹ és az egyre gyakoribb és nagyobb számú „vallási célú turista” megjelenése a Templomhegyen/Haram al-Sarif komplexumban, palesztin részről pedig szakadás az izraeli arab politikában⁴² és ezáltal a korábbi – Jordániához lojális – vezetés háttérbe szorulása a Waqf vezetésében és az iszlámisták térnyerése.⁴³ Az izraeli arabokat tömörítő Iszlám Mozgalom számára a palesztin örökség kérdése, az örökségelemek „visszapalesztinizálása”, azon belül az al-Aksza (illetve az azzal azonosított teljes Haram al-Sarif) kérdése az ellenállás központi elemévé lett.⁴⁴ Ra’ad Szalah sejk pedig sikerrel használta az al-Aksza képét nemcsak a palesztin politikai tér dominálására,⁴⁵ de az arab és az iszlám világ nemzetközi mozgósítására is.⁴⁶ Ennek a sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Juszuif al-Karadavi sejk, a konzervatív iszlám legbefolyásosabb alakja – aki másfelől az örökségvédelem iszlám értelmezésének alapvetését is megírta⁴⁷ – alig egy évvel az iszlám örökségkoncepciójának összefoglalásaként értelmezhető dohai nyilatkozat után Jeruzsálem megvédését a judaizálástól „minden muszlim ügyének” nevezte.⁴⁸ A kifejezett cél pedig az óváros 1967 óta tartó tudatos judaizálásának ellenállva, mintegy annak tükörképeként, a jeruzsálemi óváros iszlamizálása lett⁴⁹ – amelyben Jeruzsálem mint a „Mekkáival egyenlő szentségű hely” vagy éppen az „új kalifá-

36 UNESCO 2004.

37 UNESCO 2005.

38 UNESCO 2007.

39 UNESCO 2011.

40 Larkin–Dumper 2009: 18.

41 Pullan–Gwiazda 2008: 31–32.

42 Aburaiya 2004: 440.

43 Dumper–Larkin 2009: 11–13.

44 Ben-Ze’ev–Aburaiya 2004: 644–645.

45 Peled 2001.

46 Dumper–Larkin 2009: 18.

47 Gharib 2017: 11.

48 Dumper–Larkin 2009: 21.

49 Salah 2007: 72.

tus leendő fővárosa” szerepel.⁵⁰ Ahogy Reiter alapos elemzésében⁵¹ kimutatja, ettől az időszaktól oly mértékben ágazik szét a zsidó és a muszlim narratíva Jeruzsálemről, hogy azok közt a kompatibilitás már aligha teremthető meg. Megjelentek ugyanis mindkét oldalon olyan képzetek, amelyek a másik oldalt kizárták a történelemből. Az izraeli narratíva ugyan nem tagadja a folyamatos muszlim jelenlétet, de alapvető állítása, hogy „Jeruzsálem a történelemben nem is volt annyira fontos” a muszlimoknak,⁵² és úgy értelmezik, hogy a palesztin Jeruzsálem-kép csak politikai termék. Palesztin részről viszont gyakran jelenik meg az ókori zsidó jelenlét teljes tagadása, akár az olyan magas szintű diplomáciai térben, mint a Bill Clinton-féle Camp David-i tárgyalások, ahol a palesztin tárgyalók – Jasszer Arafat és Saeb Erakat – egyértelműen kiálltak amellett, hogy a Jeruzsálemi Szentély nem létezett.⁵³ A helyzet egyrészt ugyan aláhúzta az UNESCO jelentőségét mint semleges külső mediátorét, ugyanakkor megmutatta annak korlátait is. Az UNESCO – mint külső szemlélő, mediátor – képes technikai segítséget adni vagy akár kompromisszumos megoldások felé terelni vitákban részt vevőket, de sem hivatása, sem képessége nincs arra, hogy egy olyan helyzetet kezeljen, amelyben a két ellenséges fél versengő narratívákkal van jelen. Különösen úgy, hogy – éppen a versengő, eltérő narratívák miatt is – a semleges mediátori szerep, vagyis a mindkét féllel való együttműködés pusztán ténye is bizalmatlanságot, ellenérzést válthat ki a konfliktusban érintett felekből. Palesztin részről ebben az időszakban már a „tatbiyah”, az Izraellel való kapcsolatok normalizálása szitokszóvá kezd válni, és az UNESCO jelenlétének célját csak abban szabad látni, hogy Izraelt „büntessék meg”.⁵⁴ Ugyanakkor az UNESCO-nak ilyen helyzetben is elkerülhetetlen együttműködnie, hiszen valós szankcionálási lehetősége a nemzetközi jog jellegéből adódóan nincs.⁵⁵

Palesztinát 2011. október 30-án az UNESCO közgyűlése a szervezet teljes jogú tagjává választotta – egyedülként az ENSZ szakosított szervezetei közül. Ez a lépés rövid távon is a feszültség növekedéséhez vezetett, hosszú távon pedig oda, hogy Izrael kilépett az UNESCO-ból, és belátható időn belül nem is lép vissza. Ezzel Jeruzsálem ügye előreláthatóan évtizedekre az UNESCO világörökségi rendszerének legnagyobb kudarctörténetévé lett.

---

50 Pipes 2001.

51 Reiter 2013: 21.

52 Reiter 2013: 23.

53 Baker (ed.) 2011: 108.

54 Scham–Yahya 2003: 405.

55 Aziz 2003: 511.

FORRÁSOK

- ICOMOS 2011: Addendum Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage list. <https://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-inf8B1-Adde.pdf>
- Oral Archives – Turner: Oral Archives of the World Heritage Convention: Michael Turner. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/michael-turner>
- Oral Archives – Wanner: Oral Archives of the World Heritage Convention: Raymond Wanner. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/raymond-wanner/>
- Palestine Land Society: Tell el-Qadi Palestine land society. <https://www.plands.org/getattachment/c31e80b8-27c3-4d1b-8848-3d614b782c64/tell-el-qadi-dan>
- UNESCO 2001: World Heritage Committee Twenty-fifth session. <https://whc.unesco.org/archive/2001/whc-01-conf208-24e.pdf>
- UNESCO 2003: World Heritage Committee Twenty-seventh session. <https://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf>
- UNESCO 2004: World Heritage Committee Twenty-eighth session Decision: 28 COM 15A.31. <https://whc.unesco.org/archive/2004/whc04-28com-26e.pdf>
- UNESCO 2005: World Heritage Committee Twenty-ninth Session. <https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-22e.pdf>
- UNESCO SOC 2005: Old City of Jerusalem and its Walls Factors affecting the property in 2005. <https://whc.unesco.org/en/soc/1260>
- UNESCO 2006: World Heritage Committee Thirtieth Session Decision 30 COM 8B.25. <https://whc.unesco.org/archive/2006/whc06-30com-19e.pdf>
- UNESCO 2007: World Heritage Committee Thirty-first session 31 COM 7A.18. <https://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-24e.pdf>
- UNESCO Action Plan 2007: Action Plan for the Safeguarding of the Cultural Heritage of the Old City of Jerusalem http://i2ud.org/j/html3/israeli_occupation/UNESCO%20documents/Full%20UNESCO%20Plan.pdf
- UNESCO 2008: World Heritage Committee Thirty-second session Decision: 32 COM 8B.57 <https://whc.unesco.org/archive/2008/whc08-32com-24reve.pdf>
- UNESCO SOC 2008: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2008. <https://whc.unesco.org/en/soc/805>
- UNESCO SOC 2009: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2009. <https://whc.unesco.org/en/soc/621>
- UNESCO SOC 2010: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2010. <https://whc.unesco.org/en/soc/454>
- UNESCO 2011: World Heritage Committee Thirty-fifth session Decision: 35 COM 7A.22. <https://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-20e.pdf>

UNESCO 2012: World Heritage Committee Thirty-sixth session Decision 36 COM 8B.13. <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-19e.pdf>
UNESCO Jerusalem: Jerusalem* <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1483/>

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aburaiya, Issam 2004: The 1996 Split of the Islamic Movement in Israel: Between the Holy Text and Israeli-Palestinian Context. *International Journal of Politics, Culture, and Society* (17.) 439–455. doi: 10.1023/B:IJPS.0000019612.42870.6d.
- Aziz, Davinia Filza Abdul 2003: The Utility of an International Legal Approach to the Jerusalem Question: Camera Obscura or Camera Lucida? *Singapore Journal of International and Comparative Law* (19.) 511–544.
- Baker, Alan (ed.) 2011: *Israel's Rights as a Nation-State in International Diplomacy*. Jerusalem Center for Public Affairs, World Jewish Congress. <https://books.google.hu/books?id=wYZdOStmmdoC> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 26.
- Ben-Ze'ev, Efrat – Aburaiya, Issam 2004: 'Middle-Ground' Politics and the Re-Palestinization of Places in Israel. *International Journal of Middle East Studies* (36.) 4. 639–655.
- Bertacchini, Enrico – Liuzza, Claudia – Meskell, Lynn 2017: Shifting the balance of power in the UNESCO World Heritage Committee: an empirical assessment. *International Journal of Cultural Policy* (23.) 3. 331–351. doi: 10.1080/10286632.2015.1048243.
- Bertacchini, Enrico E. – Saccone, Donatella 2012: Toward a political economy of World Heritage. *Journal of Cultural Economics* (36.) 4. 327–352.
- Boldrick, Stacy – Brubaker, Leslie – Clay, Richard (eds.) 2013: *Striking Images, Iconoclasms Past and Present*. Ashgate, Farnham.
- Brumann, C. – Meskell, Lynn 2015: UNESCO and new world orders. In: Meskell, Lynn (ed.): *Global Heritage: A Reader*. First Edition. Wiley, 22–42.
- Dumper, Mick – Larkin, Craig 2009: Political Islam in Contested Jerusalem: The Emerging Role of Islamists from within Israel. *Divided Cities/Contested States, Working Paper* (12.) https://www.researchgate.net/publication/228686549_Political_Islam_in_Contested_Jerusalem_The_Emerging_Role_of_Islamists_from_within_Israel – utolsó letöltés: 2022. augusztus 26.
- Frey, Bruno – Pamini, Paolo – Steiner, Lasse 2013: Explaining the World Heritage List: An empirical study. *International Review of Economics* (60.) 1. 1–19. doi: 10.1007/s12232-013-0174-4.
- Galis, Allan 2009: UNESCO Documents and Procedure: The Need to Account for Political Conflict when Designating World Heritage Sites. *Ga. J. Int'l & Comp. L* (38.) 205–235. <https://digitalcommons.law.uga.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1119&context=gjicl> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 26.
- Gharib, Remah 2017: Preservation of built heritage: An Islamic perspective (1). *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* (7.) doi: 10.1108/JCHMSD-04-2016-0026.

- Gori, Maja 2013: The stones of contention: the role of archaeological heritage in Israeli–Palestinian conflict. *Archaeologies* (9.) 1. 213–229.
- Larkin, Craig – Dumper, Michael 2009: UNESCO and Jerusalem: Constraints, Challenges and Opportunities. *Jerusalem Quarterly* (2009.) 39. 16–28.
- Liwanag, Michael Angelo 2017: The Case for Ethical Guidelines: Preventing Conflict in the Selection of World Heritage Sites. In: Silverman, Helaine – Waterton, Emma – Watson, Steve (eds.): *Heritage in Action. Making the Past in the Present*. Springer, Cham, 19–32. doi: 10.1007/978-3-319-42870-3_2.
- Nagaoka, Masanori (ed.) 2020: *The Future of the Bamiyan Buddha Statues Heritage Reconstruction in Theory and Practice*. 1st ed. Springer International Publishing, Cham.
- Peled, Alisa Rubin 2001: Towards Autonomy? The Islamist Movement’s Quest for Control of Islamic Institutions in Israel. *Middle East Journal* (55.) 3. 378–398.
- Pipes, Daniel 2001: The Muslim Claim to Jerusalem. *Middle East Quarterly*, Fall, 49–66. <https://www.meforum.org/490/the-muslim-claim-to-jerusalem> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 26.
- Pullan, W. – Gwiazda, Maximilian 2008: Jerusalem’s ‘City of David’: The Politicisation of Urban Heritage. *Divided Cities/Contested States Working Paper* No. 6. http://www.conflictincities.org/PDFs/WorkingPaper6_23.12.08.pdf – utolsó letöltés: 2022. augusztus 26.
- Reiter, Yitzhak 2013: Narratives of Jerusalem and its Sacred Compound. *Israel Studies* (18.) 115–132. doi: 10.2979/israelstudies.18.2.115.
- Reiter, Yitzhak 2017: *Contested Holy Places in Israel–Palestine: Sharing and Conflict Resolution*. Taylor & Francis. <https://books.google.hu/books?id=ieyfDgAAQBAJ> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 26.
- Rico, Trinidad – Lababidi, Rim 2017: Extremism in Contemporary Cultural Heritage Debates about the Muslim World. *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* (14.) 95. doi: 10.5749/futuante.14.1.0095.
- Salah, Shaykh Ra’id 2007: The Islamic Movement inside Israel. *Journal of Palestine Studies* (36.) 2. 66–76. doi: 10.1525/jps.2007.36.2.66.
- Scham, Sandra Arnold – Yahya, Adel 2003: Heritage and Reconciliation. *Journal of Social Archaeology* (3.) 3. 399–416. doi: 10.1177/14696053030033006.

VERES GÁBOR

A BÜKKI FASZÉNÉGETÉS A 20. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDÉBEN

Észak-Magyarországon a Bükk-hegységben ma már nem találkozunk szénégetőkkel. Nehéz elhinni, hogy a 20. század utolsó évtizedében még gyakoriak voltak a Bükkben a füstölgő szénégető boksák. A nagy múltú foglalkozás talán legutolsó felvirágzása volt ez az évtized.

A 19. század derekától mind több kutató figyelme fordult a téma irányába. A legrészletesebb leírásokkal a néprajzkutatók szolgáltak. Az utóbbi száz esztendőben a szakma történetének csaknem valamennyi fejezetéről keletkezett hosszabb-rövidebb leírás. Ugyanakkor a szénégetés történetét országos szinten áttekintő mű nem jött létre. A kérdéssel foglalkozó publikációk módszertanilag két fő csoportba sorolhatók. Egy részük a különböző régiók szénégetésének teljes bemutatását tűzte ki céljául,¹ a másik csoportba pedig azok az írások tartoznak, melyek egy nagyobb téma részeként foglalkoztak a szénégető tevékenység egy-egy elemével.² A folyamat egészét egy-egy régióban megragadó kutatók közül Paládi-Kovács Attila „Gömöri szénégetők”-ről írott munkáját kell kiemelni. Néhány évtizeddel korábban, 1956-ban Lajos Árpád „Szénégetés a Bükkben” című tanulmányában pedig a mályinkai szénégetőkről írt elsősorban helyi adatközlőktől származó információk alapján. A szénégetés tájegységre vonatkozó történeti összefüggéseinek az áttekintése mellett a tanulmány az 1990-es években a terepen végzett kutatásaimra, interjúkra támaszkodik.

A szénégetés története a régióban

A faszénégetés nagy múltra visszatekintő mesterség. Létrejötté olyan tevékenységi formák megjelenéséhez kapcsolható, melyek az ismert energiahordozóknál nagyobb hőfokot biztosító energiaforrást igényeltek. Európa iparilag fejlettebb területein, ahol edzettebb, ellenállóbb vas és acélfajták előállítására korábban sikerült, már régebbtől volt kísérő mesterség a szénégetés.

Hazánkban első említése II. András király uralkodásának idejéből való, kialakulását azonban – a Kárpát-medence területén is – ettől korábbi évszázadokra datálhatjuk. Annak magyarázatát, hogy 1222-t megelőzően a mesterséget nem említik, nem ismeretlenségében, hanem a források hiányában kell keresni. A 13. századtól keletkezett iratokban már többször is felbukkant, elsősorban a

---

1 Paládi-Kovács 1990; Kós 1978; Pávay Vajna 1907.

2 Hegyi 1978; É Kovács 1976; Viga 1985. stb.

káptalanok iratanyagai között: Gölnicből³ 1287-ből, a csanádi és a pozsonyi káptalan jegyzőkönyveiben 1349-ből, illetve 1359-ből találkozhattunk említésével.

Ezekből a forrásokból értesülhetünk arról, hogy a szénégetés a 13. századtól már „szénégető máglyákban” történt („Structores Carbonum”). A „boksa” szó, amely a 13. században ismert volt, nem a „szénégető máglya” jelentésében volt használatos. Ezt a tartalmat csak a 19. századtól kapta.⁴ Az ország területén való nagyobb számú előfordulás pedig még nem azt jelentette, hogy egy önálló foglalkozás alakult ki, amely megélhetést biztosított az égetéssel foglalkozóknak. A faszénégetés ekkor még kiegészítő tevékenységként történt. Gyakran a kovácsok maguk égették ki a munkájukhoz szükséges mennyiséget. Ez a termelés azonban a későbbi ipari felhasználás volumenéhez képest elenyésző volt. A történelmi Magyarország erdősültségi foka ekkor még egyébként is magas volt a török hódoltságot követő évszázadokhoz képest. Ez a fajta iparos tevékenység még nem igényelt akkora tömegben faszén, hogy az ország területének jelentős részén ne lehetett volna előállítani.

A gömöri szénégetés expanziója

A szénégetés konjunktúrája a 17. századtól bontakozott ki. A 17. század végén, a 18. század elején a vasművek jelentős része kincstári tulajdonban volt. A Habsburgok gazdaságpolitikája az iparágak többségénél kifejezetten gátolta a hazai iparfejlődést, a vaskohászatban azonban ösztönzően hatott. Az iparág előtt ugyanis megnyíltak a Habsburg Birodalom piacai is. A rhóniczi üzemet⁵ például az ország egyik legnagyobb vasolvasztójává fejlesztették, s 1780-tól feladatává tették „osztrák Szilézia” nyersvassal való ellátását is.⁶ A vaskohászat fejlődéséhez az egyik fontos impulzust tehát a Kamara adta. A 18. században sorra követték a példát a földesurak és tőkével rendelkező polgárok. A szénégetéssel foglalkozóknak a konjunktúra következtében egyre több munkájuk akadt. A megnövekvő kereslet következményeként bővült termelésről legjobban a 19. század elején keletkezett monográfiákból, illetve összeírásokból kaphatunk képet.⁷ Számos település lakosságáról feljegyezték, hogy az esztendő egyes időszakában vagy egészében, főfoglalkozásként szénégetéssel, illetve a faszén fuvarozásával kereste meg a kenyerét.

Az iparvidékek, a vasipar felgyorsuló fejlődése kezdetben közvetlenül nem érezte hatását, hiszen az ottani erdőségek ki tudták elégíteni az olvasztók igényét. Az első nagyobb faszénfogyasztású ipari üzem a térségben a Fazola Frigyes által alapított és vezetett vasmű, mely 1770-től működött. Ez azonban

3 Gölnicbánya / Gelnica, Ma Szlovákia.

4 Kolossváry 1975: 96.

5 Kisgaram / Hronec, Zólyom vármegye. Ma Szlovákia.

6 Heckenast 1989: 627–640.

7 Fényes 1847; Magda 1818.

hamar tönkrement, s csak a 19. század évtizedeiben vett újabb lendületet a vasgyártás a Bükk lábánál. A diósgyőri, a dédestapolcsányi és a szilvásvárad vasgyárak már a helyben égetett szénre alapozták termelésüket. A három üzem termelése – így törvényszerűen energiaszükséglete is – eltörpült a felső-magyarországi, Gömör vármegyében lévők mellett, az energiaéhség ott oda vezetett, hogy az üzemek környékén az erdőségek jócskán megritkultak. A 19. század közepe táján a gömői erdőkből már nem lehetett a faszénszükségletet fedezni. Ekkor évi 1,1-1,2 millió mázsa vasat állítottak elő, ehhez 7.822.000 köbláb szénre volt szükség, amit 87.000 köböl fából lehetett előállítani.⁸ Ennek következtében indult meg a faszén költséges szállítása, elsősorban a határos megyék erdővidékeiről.⁹ A megnövekedett költségek a még érintetlen erdőségek felé orientálták a vasgyártókat. 1836-ban az országgyűlés 12 újabb vasútvonal építéséről döntött, ami további jelentős megrendeléseket ígért. Az energiaválságot leküzdendő határozta el a gömői gyárt tulajdonosok két üzem felépítését a Bükk-hegység északi lábánál.¹⁰ A fő telepítő tényezőt a fa és az ebből égetett faszén, illetve ekkor már a kőszén jelentette.

A faszén szerepe a vas- és acélgyártásban

A szénégetés további történetének szempontjából fontos, hogy megvizsgáljuk, hogyan változott meg szerepe a vasgyártásban. A legkorábbi olvasztóknál a faszén és az ércet felváltva rakták egymásra, így izzították. A faszénből keletkezett széngáz az izzó ércdarab pórusaiba hatolt, s a vas-oxidot redukálta. A kísérő egyéb oxidok szintén megolvadtak és részben kicsepegték az ércből, amely lyukacsos kevés szén tartalmazó acéllá alakult, ezután a még forró fémből kovácsolással távolították el a pórusokban maradt salakcseppeket, így tömörítették. Később a fújtató alkalmazásával a nyersvasból a levegő hatására a szén kiégett, és a „szennyezők” mennyisége is csökkent, ezt nevezzük frísítésnek. A tömörítés már nem kézi erővel történt, hanem például vízikerekkel összekapcsolt kovácsszerszámokkal. Ezen az elven működtek a Fazola-féle vashámorok is.¹¹ A faszén tehát egyrészt mint izzító, másrészt mint karbontartalmú tüzelőanyag játszott szerepet a vas- és acélgyártásban. Helyettesíteni csak olyan anyaggal lehetett, amely mindkét tulajdonsággal rendelkezik.

A kőszén izzításra megfelelt, az ércel együtt azonban nem lehetett elégetni, mert nagy mennyiségben maradt utána hamu és salak, mely az előállítandó fém minőségét kérdőjelezte meg. Az olvasztásnál nélkülözhetetlen karbontartalom itt is adott. Megindultak tehát a kutatások, hogyan lehetne a több „szennyezőt” tartalmazó kőszén alkalmassá tenni jó minőségű acél előállítására.

8 Paládi-Kovács 1988: 73–74.

9 Borsod, Zólyom, Nógrád, Szepes.

10 Ózd, Borsodnádásd.

11 Soós 1955: 427–432.

Annak az eljárásnak a felfedezésével, melynek során a „tüzelőanyag” elégetése a nyersvasat tartalmazó kemencén kívül, de azzal összeköttetésben történik, kezdődött meg az a folyamat, melynek során a faszén acélgyártásban való nagy tömegű felhasználása megszűnt. Ebben a rendszerben a vassal csak a tüzelőanyag lángja, illetve füstgáza és az azzal együtt áramló levegő érintkezik. A nagyüzemi gyártásból a faszén kiszorult, de felhasználása nem szűnt meg teljesen. Gyengébb minőségű szenek mellett keverékként továbbra is alkalmazták magasabb hőmérséklet elérése érdekében.¹²

A felső-magyarországi telepések hatása a bükki szénégetésre

A Bükk hegységben folyó szénégetéssel kapcsolatban nem véletlenül került kiemelésre a Gömör megyei iparral való viszony. A régióban ugyanis ezt a tevékenységet Felső-Magyarország ipari körzeteiből áttelepült szénégetők folytatták, köztük többségében szlovákokkal találkozhatunk, az 1860-as évektől kezdve folyamatosan.

Az 1858–59-es esztendőben például az ózdi vasgyár részére Arló és Csernely erdeiben égettek faszenet. Az itt dolgozók kivétel nélkül gömöri szlovákok voltak.¹³ A mályinkai szénégetőkkel kapcsolatban olvashatjuk,¹⁴ hogy maga a község „színmagyar”. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a mesterséget a szlovákoktól sajátították el az ott lakók. Erre találhatunk utalást Németh Marietta tanulmányában is,¹⁵ melyben a szakszókincs nagyfokú egyezéséről olvashatunk. Külön említést érdemel a Bükk hegység belsejében található település, Répáshuta. Az 1790-ben alapított falu telepítő tényezője a körülvevő óriási erdőségekben keresendő. A terület gazdája az Udvari Kamara volt, mely a 18. század közepétől tervszerű erdőgazdálkodást folytatott.¹⁶ Az erdei munkák elvégzésére északról telepítettek be idegen ajkú lakosságot. Feladatuk elsősorban az itt alapított üveghuták munkaerő- és nyersanyag-, fűtőanyag-szükségletének kielégítése volt. A területre költöztetett, főként szlovák ajkú lakosság etnikailag azonban meglehetősen heterogén volt: cseh, morva, sziléziai német anyanyelvűek mellett a szlovák nyelv három különböző nyelvjárását beszélők voltak a telepések között.

Az üveghuták bezárása után is az erdő maradt a megélhetés fő forrása. A szénégetés mellett a mészégetés is nagy jelentőségre tett szert. A diósgyőri vasgyárnak is szállítottak faszenet, fontosabb volt azonban a Hór-völgyén keresztül az Alföld felé irányuló kereskedelem. A nagyüzem „árnyékában” a háztartási-kisipari célokra történő széneladás oka a falu fekvésében keresendő. A Bükk

12 Bárczy 1959: 15.

13 Paládi-Kovács 1988: 74.

14 Lajos 1956: 22.

15 Németh 1980.

16 Viga 1985: 341–362.

hegység belsejében, hegyekkel körülrárt településen nem lehetett a szükséges táplálékot megtermelni. A táj éghajlata következtében és a kedvezőtlen domborzati viszonyok miatt mezőgazdasági termelésre csak korlátozottan alkalmas. Az Alfölddel való kereskedelem biztosította a falu ellátását.

A kőszén elterjedésének hatása a 19. század derekától a II. világháború befejezéséig

A 19. század második felében annak ellenére, hogy a vas- és acélgyártásban továbbra is konjunktúráról beszélhetünk, a kőszén elterjedése miatt a faszén felvevőpiaca beszűkült. Változatlanul találkozhattunk felhasználásával az üzemekben, de a korábbi évtizedekhez képest jóval kisebb arányban. Arról is értesülhettünk például Ózd környékéről, hogy az 1881–82-es évekre már teljesen megszűnt a faszén égetése.¹⁷ A Diósgyőri Vas- és Acélgyár iratanyagában viszont arról találhatunk feljegyzéseket, hogy a 20. század elején a diósgyőri, újhutai, parasznai és mocsolyási erdőgondnokságoktól évente átlag 22–27 ezer mázsa faszenet vásároltak.¹⁸

A kőszén elterjedése nem jelentette automatikusan a faszénégetés végét. A 20. század első felében kevesebb embernek biztosított megélhetést, mint korábban, de a II. világháborúig felhasználásának mértéke az iparban – a válságévektől eltekintve – stagnálást mutatott. A háztartások és a kisipar jelentős vásárló maradt továbbra is. A cséplőgépekbe, malmokba, darálókbba előszeretettel alkalmazták. Az égetés ekkor már szinte kivétel nélkül az uradalmak hatáskörében folyt.¹⁹

Pangás és újabb konjunktúra a II. világháború végétől a rendszerváltásig

A II. világháborút követő néhány évben a faszénégetés felfutásának lehettünk tanúi. A folyamatot elemezve megállapítható, hogy ennek oka főképp a háborút követő zavaros ipari és kereskedelmi viszonyokra vezethető vissza. Az ipari üzemek és bányák romos állapota átmenetileg a hagyományos mesterségeknek kedvezett az újjáépítés idején. A megközelítőleg két évig tartó fellendülést újabb hanyatlás követte. Nagyobb mértékben, mint korábban bármikor a szénégetés történetében. A kereslet is csökkent, másrészt a létrejövő állami erdőgazdálkodás új retortás szenesítési eljárásokat kezdett alkalmazni. Ennek eredményeként az ősi foglalkozás végveszélybe került, s az 1950-es évek végére csaknem teljesen megszűnt.

17 Sárközi 1980: 88–99.

18 Szilas–Kolossváry 1975: 159.

19 Lásd: munkaszervezet.

Az 1960-as évektől kezdődően az állami gazdaságok újra a hagyományos eljáráshoz nyúltak, kisebb tételben ugyanis kifizetődőbb ez a technika, mert jobb minőségű az előállított szén. Nem a belső piac hívta új életre a hagyományos szénégetést, hanem a kibontakozó exportlehetőségek. A hetvenes évek végétől ez tovább bővült. Az export fő iránya Nyugat-Európa: a Benelux államok, Németország, Ausztria, Svájc. A minőség épp ezért került előtérbe, s újra szükséges volt a szakértelem felelevenítése. Az exportra kerülő faszén nem ipari célokat szolgált, elsősorban a háztartások fogadták. A kereslet növekedéséhez hozzájárult azoknak a háztartási eszközöknek, sütőknek az elterjedése, melyek ezzel a fűtőanyaggal működnek. Az országban folyó szénégetés egyrészt a jó minőséggel, másrészt az eltérő árviszonyokból adódó olcsóságával tudott betörni a nyugati piacra.

Az 1980-as évek derekától az addig állami erdőgazdaságok hatáskörébe tartozó tevékenység, a szénégetés fokozatosan vállalkozók kezébe került, akik még fokozottabban törekedtek a piacok bővítésére. Az 1990-es években a faszénégetés újabb konjunktúrát élt át hazánkban, a piacon azonban várható volt a „keleti tömb” országainak fokozottabb megjelenése. A Szlovákia, Ukrajna, Románia területéről a nemzetközi piacon megjelent faszén alacsonyabb árával visszaszoríthatta a magyar vállalkozókat.

A szénégető telepek területi elhelyezkedése

Az 1992 nyarán folytatott gyűjtőutam során 11 szénégető telepet sikerült meglátogatnom, ahol megfigyelhettem a munkát, ezenfelül három olyan telepre is rábukkantam, ahol az égetés átmenetileg szünetelt.

Elhelyezkedésükre jellemző volt, hogy valamennyi közel feküdt a kiépített, szilárd burkolatú úthoz. Néhány tíz méternél hosszabb földutat egyik boksa-helytől sem kellett megtenni. Ez a szállítás szempontjából nagyon fontos volt, mert a telepek között nem volt olyan, ahol az égetendő fát helyben termelték volna ki. A fa, illetve a faszén fuvarozását így minden időjárási körülmény között lehetett biztosítani, nem akadályozta egy nagyobb esőzés sem a megrakott teherautók mozgását. Természetesen az utaktól távolabb is folyt égetés. Ide főként azok telepedtek, akik kisebb boksák égetésével foglalkoztak. A telepek helyének megválasztásakor a víz közelsége sem volt mellékes. Négy olyan hely volt a vizsgáltak közül, ahol a közvetlen közelben nem volt természetes vízforrás (forrás, patak). Itt teljes egészében lajtkocsi biztosította a szükséges vízmennyiséget. Az ivóvízellátást persze a „természetes vizek” sem oldották meg (Garadna-patak, Szána-patak), mert a vizük emberi fogyasztásra már nem volt alkalmas. Tisztálkodásra még előfordult, hogy felhasználták. A boksák mellett mindig tartottak vizet arra az esetre, ha az tüzet fogna. A patakokból természetesen ez bőven fedezhető volt.

Kik égették a faszenet 1992-ben a bükkben?

A Bükk belsejében, a Répáshuta-Hollóstető körzetében elhelyezkedő telepek közül három a kutatás időpontjában nem adott otthont a tevékenységet folytatóknak.²⁰ A Ménes-lápán, a Hór-völgy bejáratánál dolgozó brigád korábban a Bükk északnyugati lábánál, Csernely falu határában égetett. A további működő szénégető telepekről azt mondták, hogy Répáshuta felé csak „tótok” égetnek. A környéken élők e falu lakosságát hagyományosan szlováknak, vagyis tótnak tartották. Ez a válasz nem alaptalan, de ebben a formában már nem fedte a valóságot. A négy szénégető csapat tagjai valamennyien répáshutai lakosok voltak, ilyen értelemben a „tót” jelzõt következetesen alkalmazták. A falu lakossága azonban a 90-es években már korántsem mondható szlovák ajkúnak. A vegyes házasságok, kiterjedt kereskedelmi kapcsolataik következtében egy széles réteg elmagyarosodása már korábban megkezdődött, ennek különböző fokozatainak tanúi lehettünk.²¹ A település etnikai képén a II. világháborút követõ szlovák–magyar lakosságcsere is sokat változtatott. A részben Csehországba, Karlovy Vary környékére telepített répáshutai szlovákok helyére csallóközi magyarok kerültek.

A szénégetõk nációja vizsgálatunk szempontjából kevésbé fontos, megállapítható azonban, hogy a mesterséget ezen a vidéken a Felső-Magyarországról betelepültek utódaitól sajátították el. A szakma szókinccsével kapcsolatban több esetben is a szlovák nyelvbõl származó szavakra bukkanhattunk.²² A Tólápa felett dolgozók mestere a „lamenka” szónál külön ki is hangsúlyozta, hogy „tótul mondják így” a félig elszenesedett fahasábot. A Bükkben és környékén tevékenykedõ szénégetõknél is kimutatható volt több elem, mely a Gömör vármegyébõl hajdan ide települtekkel mutatott kapcsolatot. Tanúja lehettem ezen a nyáron egy olyan jelenségnek, mely tovább bővítette és színezte a területrõl nyert képet: a vizsgált régióban két csoport Erdélybõl jött szénégetõ is dolgozott. A Felvidék mellett a 19. század végén Magyarország jelentõs ipari központjai voltak Erdélyben is. Ezek a központok – fõleg a vasolvasztók – felvevõpiacot jelentettek itt is a „fából nyert szénnek”. Erdélyben a hagyomány szerint magyarok égettek, ez elsõsorban arra utalt, hogy a románoknál átvett mesterségként jelentkezett.

Mielõtt azonban ezt az állítást elfogadnánk, érdemes megvizsgálni az erdélyi vasipar létrejöttét. Megszervezésekor a diósgyõri, salgótarjáni (stb.) állami, valamint a részvénytársasági tőkés vasipar volt a mintakép.²³ A felvidéki területekrõl hoztak azután munkásokat, szakembereket a kialakuló ipari központokba. Ekkor került ide nagy számú szénégetõ is. Közöttük magyarok és olyan szlovák, morva, német származásúak, akik már hosszabb ideje magyar környe-

20 BNP kutatóház elõtt és után, illetve a Rókafarmnál.

21 Gyivicsán 1984: 413.

22 Németh 1980: 23.

23 Kós 1978: 64–72.

zetben éltek. Az ide került mesteremberek kapcsolata – hasonlóan a Bükk környékihez – kimutatható a Felvidék, főleg Gömör iparával. Erdélybe nagyrészt áttételesen, „kettős expanzióval” került tehát ez a munkásréteg. Trianon után ráadásul egy másik nemzetgazdaság keretében tevékenykedtek, s több mint száz esztendővel az expanzió után kerültek vissza újból az egykori szénégetők utódai a Bükk területére. A két erdélyi csoport a Garadna-völgyében és a Szána-pataknál dolgozott 1992 nyarán. Különösen az előbbieket érdekesebbek, mert itt kimutatható volt a több mint két emberöltőre visszanyúló szénégető múlt. Farkaslakáról, Erdélyből származtak mindannyian. Elmondásuk szerint a faluban a férfi lakosok csaknem fele „széneléssel” foglalkozott. A Szána-pataknál dolgozók ismerőseiktől tanulták el a mesterséget, családjukban, rokonságukban nem volt, aki rájuk hagyományozhatta volna. A Garadna-völgyben dolgozott egy idősebb, 69 éves szénégető, akinek már a nagyapja is ezt a „szakmát” gyakorolta. A fiával és a sógorával égettek, nekik azonban már volt más, tanult foglalkozásuk is, s csak egy ideje, kb. 1980-tól folytatták ezt a tevékenységet. Az idős szénégető már az 1930-as években édesapja csapatában segédkezett.

A szénégetők munkaszervezetei 1992-ben

Minden szénégető telepen a munkaszervezés feltétele volt a folyamatos tevékenységnek, ez volt a legnagyobb hatékonyság biztosítója. A munkaszervezésnél két dolog volt meghatározó: 1. Hány fő dolgozik a csoportban? 2. Hány boksát égetnek egyszerre?

A felkeresett telepeken a csoportok létszáma legkevesebb kettő, legtöbb három fő volt. A boksák száma, mellyel egy időben foglalkoztak, szintén kettő, illetve három volt. Egy kivételével valamennyi meglátogatott helyen három boksahely volt kialakítva. A munka hatékonysága akkor nagyobb, ha kevesebb ember több boksával dolgozik. A fent ismertetett adatok szerint ha két fő három boksát éget, akkor volt a munkájuk a leghatékonyabb. Ez egy esetben fordult elő a Szána-pataknál. A legkevesébé termelékeny ezek szerint a három ember két boksával variáció volt. Erre szintén csak egy példa volt a Ménes-lápán (Hollóstető) égetőknél. Mivel a két „véglet” csak egy-egy esetben fordult elő, oka volt a „hagyományos” felállástól való eltérésnek. A Szána-pataknál dolgozók Erdélyből jöttek, s ittlétük alatt igyekeztek minél nagyobb pénzkeresetre szert tenni, ezért végezték el három ember munkáját ketten. A Ménes-lápán tevékenykedők szerződése pedig nem időnyire, hanem csak erre a két boksára szólt.

A vizsgált telepek többségében tehát a „három ember – három boksa” vagy más néven mile kiégetésével találkozunk, de ez nem azt jelentette, hogy egy boksa feladata egy emberé, ellenkezőleg, mindhárman egy időben ugyanazon a milén dolgoztak.

A Tólapa felett levő telepen találkoztam azzal a szervezettel, amellyel legjobban modellezhető a szénégetők folyamatos munkája három boksával.

Elmondták azonban, hogy a mérettől, faminóségtól, időjárástól függően különböző a kiégés ideje, de ezt a begyújtáskor már meg tudják becsülni, és tervezhetik hozzá a további tevékenységek időpontját. A Tólápa felett három boksával dolgoztak és ezek különböző állapotban voltak látogatásomkor: Az első már szinte kiégett, egy-két napon belül lehet kibontani. A másodiknak, amely még javában füstölgött, egy „jó hete” volt hátra. A harmadik még begyújtatlan, de csaknem kész volt, a szalma is elő volt készítve a betakaráshoz. A föld a boksa körül hantban állt. Ezeknek a boksáknak a kiégési ideje megközelítően két hét, azaz 14 nap volt. Az első tehát 12 napja égett, a második 5 napja, a harmadik begyújtásához pedig akkor készültek.

Munkájukat a három milével a következő módon szerveztek meg: Az elkészült boksát két napon belül tervezték begyújtani. Ezzel egy időben az első boksa kialudt, de ennek még kellett legalább egy nap, hogy „hozzá lehessen nyúlni”. Előfordul, hogy a kihűlt részen egyikük már hamarabb hozzálátott a bontáshoz. A begyújtott boksát közben felügyelni kellett: taposni, szellőzőlyukakkal ellátni. A második, „fél után járó” boksánál eközben a tűz lehúzása, a szabályozás volt a feladat, ennek kiégéséig kb. 1 hét volt hátra. Ez alatt az egy hét alatt: A hét első felében ki kellett bontani a kiégett boksát és zsákokba rakni a faszenet. A hét második felében a kiégett boksa helyére újat kellett építeni. A hét végére a második boksa is kiégett, megkezdődhetett a kibontása. Előtte azonban begyújtották a már elkészült újabb milét. A harmadik kiégéséig pedig még egy hét volt. A fentiek szerint folyt a munka körforgásszerűen a három boksával a szezon idején. Ezen a ponton elérkeztünk ugyanis ahhoz az állapothoz, melyből kiindultunk, mely az első látogatásom idején fogadott.

Ezen a módon biztosított három boksa egy három főből álló csapat számára egész idényben (tavasztól ősziig) folyamatos tevékenységet. A leírt szervezet bizonyítja, hogy nem lehetséges egyikük hosszabb távolléte sem az égetések ideje alatt. A begyújtások megfelelő szervezése lehetővé tette, hogy vasárnaponként egy fő hazamehessen „ebédelni”. Ez általában szombat délutántól vasárnap estig szólt, így minden harmadik héten sorra került egyikük. Természetesen ez csak azokra vonatkozott, akik falujuk közelében dolgoztak.

A szénégetés szakirodalmában találkozhatunk 4-5 fős csapatok említésével is.²⁴ Nagyobb létszám esetén nem a boksák nagyobb számára kell gondolni. Ezeknél a brigádoknál („partiknál”) a szénégetők maguk végezték a fa kidöntését és szállítását is.²⁵ A csapat öt tagja közül kettő ezzel foglalkozott, s a másik három feladata volt az égetés.

A Bükk szénégetőinél a „családi” munkaszervezet is láthatóvá vált a kutatás során. A felkeresett csoportoknál hat esetben közelebbi-távolabbi rokon volt a munkatárs. Három helyen dolgozott együtt apa és fia, egy telepen testvérpár. A vér szerinti rokonokon kívül legtöbbször a sógor csatlakozott a csapathoz. A teljes egészében rokonokból álló partik:

24 É. Kovács 1973: 172–185.

25 Paládi-Kovács 1988: 77–78.

Telephely/csoport	Rokoni szálak
Tólápa feletti	Két testvér és a „mester” sógora
Garadna-völgy	Apa, fia és a fiú sógora
Ménes-lápa	Apa, fia és az apa testvére

A csoportokban munkamegosztás uralkodott. Az interjúk során azonban minden esetben kiderült, hogy ki a vezető. A rokoni kapcsolatoknál ez nem feltétlenül az apa vagy testvéreknél az idősebb, mint erre a családok felépítéséből következtethetnénk. A vezetőt elsősorban a tapasztalat jelölte ki. Fontos a munkabírási, illetve az erdőgazdaságokkal, vállalkozókkal, értékesítőkkal való kapcsolat során a leleményesség.

A Garadna-völgyi, erdélyi csoportnál a fiú volt a vezető, bár az apa több munkatapasztalattal rendelkezett. A fiú azonban nagyobb munkabírási volt és főleg: „jobban kiismeri magát a magyarországi viszonyok között”. Ménes-lápán az apa volt a vezető: „ő szerezte a munkát”, a megrendelők őt ismerték hosszabb ideje.

A Tólápa felett dolgozókat a fiatalabb testvér vezette: ő intézi az erdőgazdaság felé az „ügyeket”, az adózást is. „Neki már van családja”, a bátyjának meg nincs. A Szána-patak mentén dolgozó két férfi az ügyintézésben és a munkában is teljesen egyenrangú, közöttük alá-fölé rendeltség nem alakult ki.

Az időjárás hatása a szénégetők munkájára

A vizsgált csoportok közül a Bükk területén egyik sem égetett télen. A szénégetést valamennyien nagyjából március elejétől október végéig folytatták. Az időszak, ha igazán pontosak akarunk lenni, naptári hónapokhoz, időpontokhoz nehezen köthető. A dologidőt elsősorban az időjárás szabta meg. Amikor felenged a talaj, olvad a hó, akkor költöztek ki, s egészen a nagyobb fagyokig a telephelyen laktak és dolgoznak. Előfordult már, hogy december elején még „engedett az idő”, ez azonban ritka volt, rendszerint október végén, november elején a munka befejeződött.

Találhattunk említést a szakirodalomban arról, hogy Mályinka környékén télen is folyt a munka.²⁶ A téli fagyok nem tették lehetetlenné az égetést, akadályt jelentettek viszont azért, mert a boksa betakarásához szükséges földet fagyottsága miatt nehezebb biztosítani. A télen is dolgozókról feljegyezték, hogy idénymunkások, és csak a mezőgazdasági munkák szünetében folytatják ezt a tevékenységet.²⁷ Ebben az évszakban az említett akadály miatt kevesebb faszenet lehetett előállítani.

²⁶ Lajos 1956: 24.

²⁷ Kós 1978: 64–72.

Nagyobb milék égetése is lehetséges volt a fagyok elmúta előtt. Október végén, amikor az utolsó munkálatokat végezték, felépítettek és földdel betakartak egy-két boksát. Ezek begyűjtására abban az évben már nem került sor. A kész boksák „kiteleltek”. Tavasszal, amikor várhatóan két-három hét volt hátra addig, hogy a levegő hőmérséklete tartósan nulla fok felett maradjon, a szénégető megkezdhette munkáját. Ezzel a módszerrel a téli kényszerpihenő ideje akár egy hónappal is megrövidülhetett. A Garadna-völgyben dolgozó farkaslakai szénégetők a Bükkben még nem alkalmazták ezt az otthon korábban bevett módszert. Ennek oka az volt, hogy a magas tűzifaárak mellett kockázatosnak tartották a jó minőségű hasábfa egész télen keresztül őrizetlenül való tárolását.

Mennyiség és minőség

A keletkezett faszén mennyisége a kiégetett fáéval arányos. Egy köbméter fából átlagosan 150-170 kg faszenet állítottak elő. Ez elsősorban attól függött, hogy a felhasznált faanyag mekkora volt a víztartalma. Szárazabb anyagból több faszén volt nyerhető. A létrejött faszén minősége – bár nincsen nagy különbség – nem teljesen azonos. A boksa felszínéhez közelebb lévő, illetve a gyújtás környékén keletkezett faszén kalóriája kisebb a többinél. Ennek oka a gyorsabb égésben keresendő, az eltérés azonban annyira kicsi, hogy nem tetek különbséget közte a csomagolásnál sem. A félig kiégett méterfákat összegyűjtötték és félrerakták a következő mile gyújtásához. A szétterített faszenet még húlni hagyták egy napig. Voltak olyan darabok, melyek belseje valamilyen fabetegség, például „göcsört” miatt tovább izzott, ami a felszínén nem látszott. Eltávolításukhoz szakértő szemre volt szükség. A kihűlt és átválogatott szén elszállítása műanyag zsákokban történt.

Munkáltatók és kereskedelem

A II. világháború előtt a terület szénégetői az uradalmak megbízásából dolgoztak. Az 1940-es évek második felétől ezt a szerepet a megalakuló erdőgazdaságok vették át. Ezek a szervezetek – bár változó hatáskörrel – máig működnek. Kutatásaim főként a Lillafüredi, illetve a Szilvásváradai Erdőgazdaság területein folytak. Mindkét területen voltak olyan szénégetők, akik az erdőgazdaságok bér munkásaként dolgoztak az 1990-es években. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a szénégető csak a boksák kiégetésére szerződött, minden más tevékenység²⁸ az erdőgazdaság feladata volt.

Ezen a módon már évtizedek óta működő szervezetbe főként a rendszerváltást követően, több ponton vállalkozók kapcsolódtak be. A szilvásváradai régió-

---

28 A fa kitermelése, szállítása, széna beszerzése, szállítása, a kész faszén fuvarozása, kereskedelme.

ban egy vállalkozónak – aki több csapatot is foglalkoztatott – tevékenységi köre ettől nagyobb volt. A kft. a szénégető területet bérelte és a fát vásárolta az erdőgazdaságtól. A szénégetők a kft. alkalmazottai voltak. A különbség az előbb említett szervezethez képest az volt, hogy a lillafüredi kft. a saját csomagolóhelyére szállította a faszenet, Kazincbarcikára, és ők végezték az értékesítést is. Felmerült a kérdés: Miért nem foglalkozott a szilvászvárad területen működő vállalkozó az értékesítéssel is, holott ezzel jóval nagyobb haszonhoz juthatott volna? A válasz a faszén kereskedelmének piaci viszonyaiban volt keresendő. A termék belföldi felvevőpiaca nagyon szűk volt ebben az időszakban. Az előállított mennyiség több mint 90%-a nyugati országokba került. Az exporthoz viszont külkereskedelmi engedélyre volt szükség. A kft. rendelkezett ezzel, de a vállalkozó nem.

A Bükk területén az 1990-es évek elején előállított faszén mennyiségét nehéz lenne megbecsülni. Az itt működő cégek nem szívesen adtak ezzel kapcsolatban információt, melynek oka az, hogy az ágazat a nyugati kereskedelemből óriási profithoz jutott. A haszon legkevésbé azoké volt, akik a faszenet előállították. 1992-ben 1 tonna szénért 2200–2800 forintot fizettek a szénégetőknek. Kiskereskedelmi forgalomban a csomag faszén ára ekkor 220 forint körül volt, melyért a szénégetőknek legjobb esetben 10-12 forintot fizettek. Az export célországai elsősorban Belgium, Németország, Svájc és Ausztria voltak, ahol a háztartásokban használták fel. Az „egészséges táplálkozás” jelszavával együtt terjedtek Nyugat-Európában a természetes tüzelőanyaggal üzemelő sütők. Magyarországról már csomagolva 3-4-5 és 10 kilós zsákokban került kiszállításra a faszén. Megkezdődött a rendszerváltás után belföldön is a forgalmazása. Ezt a Shell benzinkúthálózat üzletei végezték. Fogyasztói között is jelentősebb számban a nyári időszakban hozzánk érkező külföldiek voltak. A hazai kereskedelem ebben az időszakban kezdte meg a faszéntüzelésű sütők, grillek forgalmazását. Ez a későbbiekben a kereslet bővülését hozta, de megjelent az olcsóbb export faszén, ami nem segítette a hazai termék értékesítését.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárczy Zoltán 1959: *Fejezetek a Borsodnádasi Lemezgyár történetéből*. Miskolc.
- Borovszky Samu 1907: *Gömör-Kishont vármegye monográfiája*. Budapest.
- Csőre Pál 1980: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest.
- Erdélyi Zoltán 1959: Az erdő néprajza. In: *Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez 3*. Budapest, 44–45.
- É. Kovács László 1976: Erdei munkások életviszonyai Gömörszőlősen a XX. század első felében. In: Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozás és életmód*. Miskolc, 143–157.
- É. Kovács László 1973: Szénégetők. In: *Lakóhelyünk* Ózd IV. Ózd, 172–185.

- Gyivicsán Anna 1984: Etnikai fejlődésváltozatok Répáshután. In: Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.) 1984: *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben*. Miskolc. 409–434.
- Heckenast Gusztáv 1989: Bányászat és ipar. In: *Magyarország Története 4/2*. Budapest. 627–640.
- Hegy Imre 1978: *A népi erdőkiélés történeti formái*. Budapest.
- Kolossváry Szabolcsné 1975: A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: Kolossváry Szabolcsné (szerk.): *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest. 15–79.
- Kós Károly 1972: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest.
- Kós Károly 1978: Lápos vidéki szénégetők és szénégetés. In: *Népismereti Dolgozatok 1978*. Bukarest, 64–72.
- Lajos Árpád 1956: Szénégetés a Bükkben. In: Komáromy József (szerk.): *Herman Ottó Múzeum Közleményei 4*. Miskolc, 1–30.
- Németh Marietta 1980: A mályinkai szénégetés szakszókincse. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 2*. Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 1988: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparúzés a régi Gömörben. Debrecen.
- Paládi-Kovács Attila 1990: Gömöri szénégetők. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom XV*. Budapest. 127–153.
- Petercsák Tivadar 1982–83: A paraszti erdőhasználat néprajzi kutatása Észak-Magyarországon. In: Bodó Sándor (szerk.): *Agria XIX*. Eger, 375–392.
- Petercsák Tivadar 1989–90: Szénégetés Észak-Magyarországon. In: Bodó Sándor – Petercsák Tivadar (szerk.): *Agria XXV-XXVI*. Eger, 499–536.
- Sárközi Zoltán 1980: A vasgyár és a szénbányászat tájalakító hatása és a település fejlődése. In: Berend T. Iván (szerk.) *Ózdi Kohászati Üzemek története*. Budapest, 88–99.
- Soós Imre 1955: Vasércbányák és vashámorok a Bükk-hegységben In: *Bányászati Lapok 7-8*. Budapest, 427–432.
- Szilas Géza – Kolossváry Szabolcsné 1975: A diósgyőri kincstári uradalom erdőgazdálkodása. In: Kolossváry Szabolcsné (szerk.): *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest, 140-174.
- Viga Gyula 1985: Történelmi néprajzi adatok a Kelet-Bükk falvainak erdöléséhez. In: Csorba Csaba (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv V*. Miskolc, 341–362.

VIZI SÁNDOR – KOZÁRI JÓZSEF

A HÁBORÚK ÉS A HADSEREGEK KIALAKULÁSA, SZEREPÜK A TÁRSADALMAK TÖRTÉNELMÉBEN ÉS AZ ÁLLAMOK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK ALAKÍTÁSÁBAN AZ ÓKORTÓL A KÖZÉPKOR VÉGÉIG

Az emberi társadalmak történelmét mindig is meghatározta a versengés és a terjeszkedési szándék. A fegyveres konfliktus az emberi történelem elválaszthatatlan része. Kétségtelen tény, hogy bár az ember mindig szerette volna biztonságban tudni nehezen megszerzett javait, az sem volt idegen a természetétől, hogy a nálánál gyengébbet alávesse, kifossa, illetve területét meghódítsa. Gyorsan rájött, hogy csoportokban, közösségekben egyesülve könnyebben elérheti erőszakos céljait. Ezek azonban alkalmilag létrejött, laza fegyveres szerveződések voltak, és még nem nevezhetjük őket hadseregeknek.

A háború fogalma a szervezett társadalmakhoz kötődik. Eszköze, a hadsereg, társadalmi munkamegosztást, szervezett államrendszert feltételez, ezért kialakulása az államok létrejöttével egykorú. A fegyveres erő nem elsősorban az adott államok politikai céljainak elérésére szolgál, hanem a hatalomért és dominanciáért küzdő csoportok erőszakos eszköze volt. A biztonság fogalmának leegyszerűsítése arra, hogy az a veszélyeztetettség hiánya, azt a megtévesztő látszatot keltheti, hogy az államok történelmük során mindig is csak saját biztonságuk megteremtésére törekedtek. Ezzel ellentétben inkább azt kell állítanunk, hogy a különböző történelmi korokban az államok alaptermészete a hódítás volt. A politikatörténelem így egyben a háborúk története is. Minden állam egyben terjeszkedő állam is volt, és a védelem igénye csak egy erősebb szomszéd megjelenésével lépett fel.

A hatalomra törekvés módszerei mindig függtek az adott történelmi kortól, a társadalmak fejlettségétől. A hódító a későbbi korokban már megengedhette magának, hogy az elnyomást humánusnak álcázza, és a kiontott vért is igyekezett minimalizálni. Viszont a lényeg, a versengés, a nemzetközi kapcsolatrendszerben napjainkig sem változott. Így a fegyveres erő nemcsak a biztonság megteremtésének és a nyugalom biztosításának az eszköze, hanem a hódításé is.

A fegyveres összecsapás így az államok közötti politika része. Könnyen bizonyítható, hogy a történelem során a háború annyira elfogadott, sőt kitüntetett része volt a birodalmak közötti kapcsolatoknak, hogy az igazán fontos kérdések a harctereken dőltek el. Elegendő hivatkozni az ókori Mezopotámia államainak, Egyiptomnak, Görögországnak vagy éppen a Római Birodalomnak a korábbi ránk maradt emlékekre, amelyek döntő figyelmet szentelnek a korabeli államférfiak katonai teljesítményének.

1. A háború kialakulása

Azzal, hogy az ember körülbelül 11 000 évvel ezelőtt a vadászó-gyűjtögető életmódról áttért a letelepedett élelmiszer-termelésre, megváltoztatta egész addigi történetét. Már a korai földművelő társadalmak létrehozták azokat az értékeket, amelyeket meg kellett védeni a külső támadóktól.

Az anarchikus állapot az embert arra ösztönözte, hogy létrehozza az erőszak eszközeként a katonai erőt, és ha már az eszköz, a hadsereg megvolt, miért ne lehetett volna támadó akciókra is felhasználni. A fegyveres erő gyakran a konfliktusok megoldásának kizárólagos eszköze volt.

A fegyveres harcnak a történelem során minden társadalomban igen magas presztízse, kultusza volt. A korai társadalmi formációkról mégsem mondhatjuk, hogy ismerték a mai értelemben vett háborút. Ehhez a társadalom magasabb szintű fejlettsége volt szükséges. A hordák, nemzetségek és törzsek között vívott fegyveres összecsapások nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében vett háborúnak. Ekkor még a fegyveres harc módszerei és eszközei nem tértek el jelentősen a vadászattól, és a hadsereg sem létezett mint állandó szervezet.

Tekintve, hogy a törzs minden szabad férfitagja egyúttal harcos is volt, a fegyveres összecsapások alkalmával ideiglenesen álltak össze és szerveződtek csapattá a közösségben élő, fegyverforgató férfiak.

A politikai intézmények, benne a hadsereg kialakulása az állam megteremtéséhez kötődik, bár kétségtelen, hogy az állam szervezeteinek kialakulását sokban segítette az erőszak funkciójának teljesítése. A háború egy idő elteltével olyan foglalkozássá vált, amelyet az *ad hoc* alapon összeálló fegyveres csapatok nem teljesíthettek. Az alkalmi szerveződésekben állandó fegyveres szervezetek lettek. Ezek fenntartásához viszont bürokratikus gépezet és főleg jövedelem kellett. Ez a gépezet egyrészt teljesítette a hadsereg működésének feltételeit, másrészt kikényszerítette a szükséges jövedelem behajtását a társadalomtól.

Az államok közötti kapcsolatokban már a társadalomtörténet kezdetétől meghatározó volt az elsőségre való törekvés. A gyengébbek fölötti befolyásolás képességének megszerzése, a forrásokért való küzdelem meghatározó volt a népek történetében. E jelenség állandó vetélkedést eredményezett, és az érdekvényesítés legfőbb eszköze a katonai erő volt. Az erő szervezett alkalmazása az államok közötti kapcsolatokban a politikai célok elérése érdekében már a történelem kezdetén elfogadott volt.¹ Míg Machiavelli a háború okait a politika természetében keresi, és szerinte a fejedelmi politika első és utolsó érve a háború, addig Hobbes úgy gondolta, hogy az államok közötti erőszak az ember egoista természetéből fakad.²

Az országok közötti viszonyok mindig valamilyen rendszer alapján épültek fel, és írott vagy íratlan szabályok alapján működtek. A gyakorlatban mégsem

1 Ormos–Majoros 2003: 16.

2 Ormos–Majoros 2003: 17.

minden esetben találunk példát azoknak az elméleti rendszerezéseknek az igazolására, amelyekkel a 19. század és napjaink tudósai vélik magyarázni az államok közötti politika törvényszerűségeit. Ettől függetlenül mégis létezik néhány olyan jellemző, amelyet véleményem szerint a történelem igazolt. Ilyen örök és állandó elvnek tekinthetjük, hogy az államok soha nem voltak egyenlők, és nem azonos súllyal és jogokkal bírtak a nemzetközi politika színpadán. E súlyt és a hozzá kapcsolódó előnyöket vagy hátrányokat nem a jogi vagy erkölcsi szabályok határozzák meg, hanem az érdekérvényesítő képesség, amely gazdasági és katonai tényezőkön alapul. A nagyhatalmak politikáját sohasem eszmék vagy értékek, esetleg a jog előírásai vezérlik, hanem az érdekek és az érvényre juttatásukhoz szükséges kedvező vagy kedvezőtlen körülmények.

Az erősebb államok hegemoniára, gyakran birodalomépítésre törekedtek, míg a gyengébbek alkalmazkodni próbáltak a túlélés érdekében. A birodalomépítés természete szerint, történelmi koroktól és politikai szituációktól függően változott és ma is változik. Az ideológiai, gazdasági, majd politikai függésbe vonáson át a brutális katonai megszállásig bármi elfordulhat. E tekintetben nincs tiszta formáció, egy ország alávetettsége egyszerre több síkon és a nyilvánosság számára nem mindig érthetően történik. Az ilyen típusú viszonyrendszer leleplezéséről, a közvélemény elől való elrejtéséről fejlett propaganda gondoskodik.

A versengő állam kezdetektől fogva misztifikálja a katonai erőt, és ha sikeres a hódításban, igyekszik területét növelni, a meghódított népeket a saját hasznára megszervezni. Sokak szerint a birodalmi koncepció elméletét Nagy Sándor idején fogalmazták meg először, és nem sokkal később természetesen Róma is kinyilatkoztatta, miért is ő hivatott az akkor ismert világot uralni.

Minden birodalom a saját korában valódi nagyhatalomnak számított, hiszen hatalmuk az egész általuk ismert világra kiterjedt. (Lásd Római Birodalom.) Az államok története a hódításról szól, amely több célt szolgálhatott:

- a legyőzött erőforrásainak megszerzése,
- a másik állam meghódítása,
- saját gazdasági, politikai, katonai hatalom növelése.

A területi terjeszkedés okaként azonban nem minden esetben a kiszámított érdeket kell megjelölnünk. Gyakran ez is kényszerből eredt, amit motiválhattak a külső kényszerek, a vallás, a tradíció vagy a hatalomvágy. Minden terjeszkedő hatalom legfőbb célja volt a lehetséges riválisok legyőzése, így biztosítva az elsőbbséget.

A katonai győzelem a sikeres birodalom területi bővülését is hozta, aminek mindig voltak és ma is vannak politikai, földrajzi és kommunikációs korlátai. Könnyen belátható, hogy bizonyos földrajzi kiterjedés felett – amit az adott történelmi kor közlekedési, hírközlési és ezzel az ellenőrzési képességei határoztak meg – egy birodalom ellenőrizhetetlenné és ezzel kormányozhatatlanná vált, ami miatt belülről bomlásnak indult.

Minden hódítás előbb-utóbb a birodalom szomszédságába hozta azt a másik, kellően agresszív hatalmat, amelyik képes volt a korábbi harcokban elfáradt előző hódító megsemmisítésére és helyének elfoglalására. A külső fenyegetés és a tény, hogy a meghódított birodalom csak bizonyos határokon belül kormányozható és ellenőrizhető (ez értelemszerűen technikai lehetőségek függvénye is), előbb-utóbb biztos összeomláshoz vezetett.

Ez az öngerjesztő és önpusztító folyamat a történelem eddigi tapasztalata szerint a végtelenbe és az eddig ismert birodalmak túlterjeszkedéséhez és pusztulásához vezetett. A birodalomépítés gondolata – túlélve a római császárság bukását – gyökeret vert a középkori politikai gondolkodásban is. A középkor Európája a kereszténység egyetemességét hirdetve szintén fogékony volt a birodalmi modellre. A korszak európai uralkodói szintén istenítették a hódítást, a hatalmat, és e világon leginkább a katonai erőt tisztelték. A hódításra húzott ideológiai máz most Európában a kereszténység (másutt más vallás) terjesztése lett. Bár olykor még az ideológiai indoklást sem tartották szükségesnek egy erőszakos aktus megtételéhez.

A nemzetközi rendszer meghatározói tehát a birodalmak voltak úgy Európában, mint Ázsiában és a föld más kontinensein is. Európában a Német-római Császárság tekintette magát a Római Birodalom jogutódának annak ellenére, hogy tényleges uralmát nem tudta a Nyugat-Európán kívüli területekre kiterjeszteni. Szellemi, ideológiai alapon hasonló befolyással bírt a pápaság. E két hatalom vitája, vetélkedése végigkíséri a középkor közepének évszázadait.

2. A hadsereg szerepe a különböző történelmi korokban

2.1. Az ókor hadviselése

„A Közép-Európa erdősségeiben elsőként letelepedő földművelők i. e. 5500–5000 között húzódtak északi és nyugati irányba a magyar síkságról. Termékeny folyó völgyekben telepedtek le, békésen aratták gabonájukat, gondozták állataikat, házakat építettek és cserépedényeket készítettek...”³

A korai földművesek békés életéről vallott idilli képre rácsafol egy 1983-ban talált lelet. Talheimnél ekkor 34 személy, köztük 16 gyermek, 11 férfi és 7 nő csontvázát találták meg. Mind a harmincnégyen erőszakos halált haltak, közülük húszan hatalmas ütést kaptak a koponyájukra, a többiek más fegyverek áldozatai lettek.⁴

Már a korai földművelő társadalmak létrehozták azokat az értékeket, amelyeket meg kellett védeni a külső támadóktól, és ha már a védelem eszköze, a hadsereg megvolt, miért ne lehetett volna támadó akciókra is felhasználni? Az anarchikus állapot az embert arra ösztönözte, hogy létrehozza az erőszak eszközeként a katonai erőt.

3 Bahn 2004: 62.

4 Bahn 2004: 63.

Az első földművelő települések az elegendő csapadékot nyújtó Kelet-Mezopotámia peremvidékein jöttek létre, majd az itt élő népek fokozatosan benépesítették a két folyó völgyét. Az emberek összefogtak, és nagyobb csoportokba egyesülve céltudatos irányított munkát végeztek. Az efféle társadalomépítés alapja a faluközösség, az első társadalmi alakulat, amely már letelepült, fejlett mezőgazdasági település. A mezopotámiai mezőgazdaság, ami a termelés, az élet és a társadalom alapja volt, nem élhetett fejlett öntözőtechnika nélkül. Az öntözés elemei és a csatornahálózat, amelyek (hangsúlyozzuk) az életet és a gazdagságot jelentették egyúttal, katonai célponttá váltak, hiszen az ember ezek birtokában szerezhette meg az áhított javakat.

Gondolhatnánk, hogy ez is csak egy lépés az emberi fejlődésben, pedig valójában forradalmi változás történt. Először fordult elő, hogy az ember függetlenné vált a természettől, létrehozva fennmaradásának szilárd, földrajzilag is kötött bázisait. A termelés kötött objektumai a társadalmi szerveződést magasabb fokon tették szükségessé, ezért létrejöttek az államok, államszervezetek.

A korai és az ókori társadalmakra a katonai erő nyílt tisztelete volt jellemző. A politikai kapcsolatok alakulását döntően meghatározta az államok katonai ereje, illetve azok különbsége. Erről így ír III. Ramszesz a „Tengeri Népek”-ről szóló feliratán: „Félelmetessé tettem Egyiptom nevét az idegen országok előtt. Elég a nevemet meghallaniuk, és azon nyomban futásnak erednek. Uralmam kezdete óta [...] egyetlen idegen országnak sem engedtem meg, hogy mohó szemmel pillantson Egyiptom földjére. [...] Épp ellenkezőleg, én voltam az, aki elfoglalta az ő földjeiket, és hozzácsatoltam területeiket az enyémhez. Uralkodók és alattvalók csodálnak engem [...] hallatszódjon hát Egyiptom örömmujjongása egészen a mennyekig most, hogy én vagyok a Kék Föld ura...”⁵

A vadászó emberből akkor vált katona, amikor támadó hajlamait szervezett társadalom keretei között kamatoztathatta. A fémmegmunkálás fejlődése teremtette meg a kardot és a lándzsát, amelyek a pajzs feltalálásával kiegészülve lehetővé tették, hogy az emberek valamilyen alakzatba tömörülve hatékonyabban harcoljanak.

A fegyveres erő nemcsak a biztonság megteremtésének, a nyugalom biztosításának az eszköze volt, hanem a hódításé is. Ennek ellenére nem valószínű, hogy a korai társadalmi formációk ismerték a mai értelemben vett háborút. A hordák, nemzetségek és törzsek között vívott fegyveres összecsapások nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében vett háborúnak. A fegyveres harc módszerei és eszközei nem tértek el jelentősen a vadászattól, valamint a hadsereg mint intézmény sem vált el a társadalomtól, hiszen a törzs minden szabad férfitagja egyúttal katona is volt.

A háború, a szervezett, szakosodott fegyveres erőszak és ezzel a pusztítás emelkedett szintje magasabb társadalomszerveződéshez, azaz az állam bármilyen kezdetleges formájának a megjelenéséhez kötődik.

5 Tyldesley 2001: 247.

Sumer egy-egy földművelő központ köré tömörült népei Kr. e. 3000 körül már képesek voltak alakzatban harcolni, számár vontatta harci szekéren küzdő előkelők vezetésével. A fegyver fejlődése lehetővé tette a harci alakzatok kialakítását, és ezek megtartásának igénye bevezette a fegyelmet, a harci állóképességet, a kiképzést, ami a háború kezdetleges, tapasztalati alapokon nyugvó megszervezéséhez vezetett.

A sumer városállamok közel ezer éven keresztül küzdöttek hasonló módon egymással. Ur, Uruk, Larsza és Lagas királyai egészen a nagy hódító, I. Sarrukín (Kr. e. 2334–2279) akkád uralkodó fellépéséig viaskodtak egymással. Fontos stratégiai célnak számított egy-egy csatorna, kút vagy fémbánya. I. Sarrukín teremtette meg az Akkád Birodalmat, amely a Perzsa-öböltől a Földközi-tenger keleti feléig terjedt új értelmezést és új dimenziót adva a stratégiai gondolkodásnak.

A British Museumban és az oxfordi Ashmolean Museumban található két predinasztikus korból származó, domborfaragású kőtábla jelenetei alapján joggal állíthatjuk, hogy a szervezett hadviselés a Nílus völgye életének szerves részét képezte. A Narmer-tábla a királyt mint legfőbb hadvezért ábrázolja bika formájában, amint eltáposza az ellenséget, és patájával ledönti az ellenséges erőd falait.⁶

Az Újbirodalom koráig, amikor Egyiptom a katonai és területi terjeszkedés korába lépett, nem volt állandó hadsereg. Az egyiptomi katonák többsége e korban valószínűleg nem volt hivatásos harcos, így az a hadsereg, amelyet Narmer gyűjtött össze Alsó-Egyiptom meghódítására, elsősorban személyes híveiből, törzse családjának a tagjaiból állhatott. A források arról szólnak, hogy a sorozás sem volt ismeretlen e korban. A British Museumban található papirusz szövege írja le: „A Király minden alattvalóját szemügyre veszik, és a legjobbakat kiválasztják. A férfiből katona lesz, a fiúból regruta.”⁷

A hadsereg mérete az ország veszélyeztetettségnek megfelelően növekedett vagy csökkent. Az ember mindig is járhatóbb útnak vélte a másik javait erőszakkal megszerezni, mint azokat megtermelni. Más népek alávetése területük, erőforrásaik a hódító által történő kisajátítását jelentette, beleértve tulajdon emberi erejük kihasználását is.

A gyengébb fél többféleképpen védelmezhetette érdekeit, szuverenitását. Előfordult, hogy a támadás bekövetkezte előtt alávetette magát az erősebbnek, ami lehetett részleges, és ez esetben legalább megmaradhatott az önrendelkezés, vagy teljes, amikor már a pusztá élet mentése volt a cél. A fegyveres támadás során bekövetkező vereség mindig nagyobb árat követelt, mint az „önkéntes” meghódolás. Az államok közötti kapcsolatrendszerben tehát a kezdetektől fogva nem az egyenjogúság, hanem az erőre alapozott hierarchikus állapot volt a jellemző. A hasonló erejű hatalmak holdudvarában kialakult az alávetett vazallus államok rendszere is. Az egyenjogúság alapja kizárólagosan a katonai erő nagysága és hatékonysága volt.

6 Wilson 2001: 190.

7 Wilson 2001: 191.

Az ókori civilizációk által barbárnak nevezett népek (szkíták, germánok, hunok, avarok) nem biztos, hogy katonai képességeiket tekintve is alacsony fejlődési fokon álltak, a katonai szervezetük hatékonysága sok esetben messze felülmúlta a letelepedett társadalmakét. Mindez betudható annak is, hogy a nomád és félnomád népek társadalmában kiemelkedő szerepet játszottak a letelepedett népek elleni zsákmányszerző rajtaütések, de parancsoló szükség-szerűség volt a saját nyájak és legelők védelme, ami állandó katonai készenlétet gerjesztett.

A törzsi társadalmak hadszervezete nem fegyvernemek megosztása szerint tagozódott, hiszen ilyenek nem léteztek, hanem családi nemzetségi alapon épült fel. Hadseregeik, figyelembe véve, hogy lényegében minden szabad férfi katona is volt, igen nagy létszámúak lehettek. A társadalom fő gazdasági tevékenységétől függően – földművelés vagy állattenyésztés – fegyvernemeik gyalogságból vagy lovasságból állhattak.

Képesek voltak hadászati célú visszavonulásra, miközben megsemmisítették az ellenség előtt a kutakat és a vízlelőhelyeket. A visszavonuló ellenséget minden esetben kíméletlenül üldözték. Gyakran hajtottak végre hadászati méretű portyázásokat. Hatalmas nomád birodalmakat építettek ki, így például Attila hun király birodalma a Volgától a Dunáig terjedt.

Az eurázsiai kimmerek, szkíták és az iráni törzsek gyors lovakon végrehajtott támadásai gyakorlatilag kivédhetetlenek voltak a keleti társadalmak gyalogos hadseregei számára. A nomád hükszósok Kr. e. 1750 és 1680 között éppen lovaik és vaskorcsok felhasználásával döntötték meg az egyiptomi birodalmat.

A ló az ember sebességét és manőverképességét megnégyszerezte, ami a gyalogos katonával szemben hihetetlen teljesítményekre tette képessé barbár támadóikat. A ló segítségével a hadműveleteket ki lehetett terjeszteni szokatlanul nagy távolságokra, és az addigi birodalmak törpe országocskákká zsugorodtak. A lovat használó hadseregek harci szekéren vagy lóháton a korban addig ismeretlen távlatokat nyitottak a stratégiában. A gyorsan mozgó és energikusan támadó erők hadászati méretekben hajthattak végre bekerítéseket, gyorsan kijuthattak az ellenség hátába, és lehetővé vált a kíméletlen megsemmisítő üldözés.

A barbár hadvezérek hadászati elgondolásai, a földrajzi környezet tudatos kihasználása, azok következetes ötvözése hadseregük lehetőségeivel a kor hadvezéreit is megdöbbentették. A jól szervezett, keményen fegyelmezett törzsi hadseregek tömeges rohamai birodalmakat döntöttek meg vagy építettek fel. Kúrosz perzsa király hadjáratainak sikersorozatát éppen a masszagéta barbár törzsek ellenállása akasztotta meg. A király maga is a barbár szkíták elleni hadjáratában esett el. Egészében véve mégis azt mondhatjuk, hogy a letelepedett és a nomád népek közötti háborúk hatással voltak egymás harceljárásaira, és kölcsönösen elősegítették egymás fejlődését.

Az ókori hadseregek kezdetben milícia jellegűek voltak, hiszen a társadalomfejlődés hajnalán minden fegyverforgató korú férfi egyben katona is volt.

Kezdetben a fegyvernemek sem léteztek, és a hadjáratok legfőbb stratégiai célja az ellenség városainak felégetése, szántóinak, gyümölcsöseinek elpusztítása volt. Egy-egy hadjárat időben korlátozott volt, tavasztól őszig tartott.

Ez a fajta hadviselés különösebb kiképzést nem igényelt, a hadseregek is egy hadjárat időtartamára gyűltek össze. A hadszervezet fejlődése az ókor korai szakaszaiban az óriási létszámú hadseregek létrehozásának az irányába mutatott. Azonban a sok katona kiállítása nem jelentett a létszámmal megfelelő arányban növekvő hatékonyságot is, mivel a nagy tömeg összeszedése és felfegyverzése még nem volt elegendő a sikerhez. Meg kellett találni a hadsereg alkalmazásának optimális szervezeti formáit, alkalmazási módjait is. A harcrend formája elsősorban a hadseregek fegyverzetének fejlettségétől függött.

E korban a hadsereg a háború megvívásának legfőbb eszköze volt, amely a stratégiai célokat a csaták megvívásával vagy manőverek végrehajtásával érte el, ezért a hadseregek harcászata és a hadvezetés stratégiai gondolkodása szorosan összefüggött. Mivel a csatatereken eredményt a jobb fegyverzettel és a fejlettebb taktikával harcoló fél ért el, ezért a stratégiai célok elérhetősége a fegyverzet és a harcászat függvénye volt. „Ha a katonák kiképzése szokássá válik, számíthatsz arra, hogy jól képzett lesz a seregged. Ha nem így történik, képzetlen csőcseléket kell irányítanod.”⁸

Az ókor háborúiban főszerepet kapott az emberi és az állati izomzat, mivel a hadseregek fegyverzetének fejlettsége nem ért el átütő különbségeket. Bár kétségtelenül nem volt mindegy, hogy az adott fegyver vasból vagy bronzból készült-e, az ókori harcászat és stratégia fejlődését mégsem annyira a technika fejlődése ösztönözte, mint inkább a meglévő adottságok maximális kihasználásának az igénye.

A kezdetben kialakult harcrend is ennek a szemléletnek felelt meg, amely az emberek egymás mögé és mellé állításából állt (*phalanx*). A csatákat sokáig frontális összecsapásokkal, főleg közelharccal vívták meg, az első kezdetleges manővereket csak később kezdték alkalmazni. A csapatok fegyvernemekre való tagozódását a megjelenő fegyverek sokfélesége idézte elő, hiszen a sajátos fegyver sajátos feladatkört is jelentett a hadseregen belül, ami az ennek megfelelően felszerelt csapatok létrehozását erősítette.

Az ókori háborúban a kor technológiai színvonalát messze meghaladó erődítési rendszerekkel találkozhatunk. Egy-egy erődítmény elfoglalása vagy sikeres védelme háborút dönthetett el, hiszen ha Hannibal a II. pun háborúban elfoglalta volna Rómát, a háború döntő pun győzelemmel fejeződik be annak ellenére, hogy a birodalom kiterjedése ekkor már óriási volt. Viszont gyenge hadseregével ezt meg sem kísérelhette, aminek következtében itáliai hadjárata a kezdeti valós stratégiai fenyegetés ellenére egyre inkább céltalan vállalkozássá változott.

Az erődítések fontosságát jelzi, hogy már a Kr. e. 6. században világvárosnak számító Babilón királyai, elsősorban, II. Nabú-kudurri-uszur király a város

8 Szun-ce 2006: 54.

védelmére erős erődítményrendszert építtetett. Ez az erődítés szolgált például a későbbi korok erődítési technikáinak, így ihletője volt a görög és római mérnöki tudománynak is. A király egyik feliratán így ír erről: „Hogy az ostrom az Imgur-Bélt, Babilon falát ne közelítse meg: amit egyetlen korábbi király sem tett, hogy az ostrom ne érjen közel, azért messze, Babilon külső részein, 4000 könyök távolságra hatalmas fallal véttettem körül Babilont kelet felől. Árkát kiástam, töltését szurokkal és téglával építettem ki. Mint a hegy, olyan magas falat építettem partjain; széles kapukat illesztettem be. [...] Hogy az ellenség, aki rossz szándékkal jön, Babilonhoz közel ne férközzék, mint a tengerek áradataival, hatalmas vízárral vettem körül az országot.”⁹

A vastag, húsz méterenként tornyokkal megerősített kettős falrendszer a korabeli építészet csúcsa volt, amelynek védelmében a védők minden külső támadást vissza tudtak verni. A támadóknak a külső erődítményeket is figyelembe véve összesen négy falat és több vizesárkot kellett leküzdeniük, ha sikert akartak elérni.

A babiloni királyok hadjáratok egész sorát vezették a szomszédos népek ellen, azonban birodalmuk sohasem lépett ki a térség keretei közül. A háborúk miatt állandó hadsereg felállítására kényszerültek, aminek keretében minden harcképes férfiról jegyzéket vezettek, és a hadkötelezettség alóli kibúvás halálbüntetést vont maga után. Mivel a hadvezér nem tekinthetett át egyedül nagy tömegeket, ezért kialakult a hadsereg vezetési és szervezeti rendszere, amelyhez alvezérekre volt szükség, akiknek viszont a kisebb csapategységek élére kellett beosztott parancsnokok.

A hadászati vezetésben megtalálunk olyan kezdetleges elemeket, mint az erők összpontosítására való törekvés, a támadás stratégiai bázisának kialakítása a hadjáratok előtt.

Asszíria, az ókor egyik legnagyobb birodalmát kiépítő, rettegetten agresszív állama egész hadseregét a támadó stratégia alkalmazására építette fel. Haderejének az alapját a nehézgyalogság képezte, amelyet a könnyűgyalogság alakzatai egészítettek ki. A nehéz- és könnyűlovasság a harci szekerek mellett mint önálló fegyvernem itt jelenik meg először. A gyorsan mozgó csapatok tömeges bevetését a lovaglőtechnika fejlődése tette lehetővé. A lovasság és a harci szekerek nagy mélységben hatoltak be az ellenség területére, rettegést és halált vittek magukkal, demoralizálták a lakosságot és a politikai vezetést, mielőtt a komoly háborúra sor került volna.

Az asszírok, a hettiták, a perzsák és az egyiptomiak korai birodalmai, amelyeket nevezhetünk világbirodalmaknak is, hiszen szinte az egész akkor ismert világot magukba foglalták, az elnyomásra épültek. E népek uralkodói erőszakosan, saját népük és a meghódítottak kifosztásával, sőt belső és külső terrorral tartották fent hatalmukat.¹⁰

9 Kengel-Brandt 1973: 22.

10 „Első hadjáratomban [...] 208 000 embert, kicsit és nagyot, férfit és nőt, lovakat, ösvéereket, szamarakat, tevéket, ökröket és juhokat számlálatlanul, súlyos zsákmányt,

Nemcsak a hódítás volt pusztító, hanem az idegen uralom is. A pusztítás, az állandó terror és az elnyomás ingataggá tette az uralkodók hatalmát és birodalmuk belső nyugalmát is. Tulajdonképpen saját sírjukat ásták meg, mivel nem tudták, de nem is akarták biztosítani népeik számára a legfontosabbat: a békét és a biztonságot. E hiány örök feszültséget teremtett, és nemcsak a külső, de a belső egyensúlyt is ingataggá tette, amelybe végül minden birodalom belebukott.

A görögök történelmük során ügyes tengerészek és bátor harcosok voltak. Történelmükben fontos szerepet játszik a háborúk története is. Gyakori háborúkat vívtak a szomszéd népekkel és egymással. Több történész meglehetősen leegyszerűsített véleménye, így Johannes Kromayer és G. Veith szerint a görög „alapjában véve nem katona nemzet”.¹¹ Valójában a hadviselés kultusza a görögök között igen jelentős szerepet játszott. Kiforrott stratégiai elméletekkel és gyakorlattal, valamint a kor színvonalát meghaladó taktikával rendelkeztek. A magasan képzett és fegyelmezett görög hadseregek harcászatait csak a rómaiak múlták felül. Kiváló fegyverzettel és taktikával harcoló hadseregeik voltak. Mindig keresték az újat a hadviselés módszereiben is. Valójában a görög városállamok különbözőképpen viszonyultak a hadviseléshez. Közben sok görög alkalomszerűen háborúzott, és még a marathóni csatásokon is inkább a polgárokból álló hadsereg mérte össze erejét a perzsákkal, mégsem feledkezhetünk meg Spártáról, amely viszont igazi katonaállam volt. Hatékony hadsereget állított fel hatalma teljében Athén is, a makedón király, Philipposz és a thébai Epameinondas hadseregéről nem is szólva. A legjobb görög hadvezér kétségkívül Nagy Sándor volt. Vannak leírások az egyiptomi és perzsa királyok görög zsoldosairól is.

A görög katonaság a legrégebb idők óta a nehéz páncéllal védett, karddal és lándzsával harcoló nehézgyalogosból, valamint az íjat, parittyát és dárdát használó könnyűgyalogos segédcsoportokból állott.

Mivel a görög hadseregek nem voltak képesek tartósan kedvezőtlen időjárási viszonyok között berendezkedni ellenséges területen, ezért a hadműveletek általában a nyári időszakban folytak. Az elsődleges céljuk nem az ellenség megsemmisítése, mint inkább a győzelem elismertetése volt, ezért a csaták rendszerint valamelyik fél megfutamodásáig tartottak. A görög katonák nem üldözték kitartóan a meghátrált ellenséget, amely a vereség után háborítatlanul visszavonulhatott.

Gyakran alkalmazott módszer volt a megadás kikényszerítése a természet kiterjedése vagy saját célra történő betakarítása. A legtöbb városállam, Athén kivételével, gazdaságilag nem tudta elviselni, ha csak egyévi termését is elpusztították. A háborúk során gyakran előtérbe helyezték az erődemonstrációk

---

zsákmányul hurcoltam el Assur országába. [...] Második hadjáratomban [...] (a kaszúk) egész kiterjedt országát, mint a vihar, elárasztottam. Királyi házának városait [...] körülzártam, elfoglaltam, leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem...” Szénahérib asszír király feliratából, Ágh 1981: 79.

11 Zamarovský 1973: 94–95.

célzatú felvonulást a tényleges támadásnál, és fontos kiemelnünk, hogy nem törekedtek a másik állam megsemmisítésére vagy alávetésére.¹²

A görög hadtudomány már igyekezett rendszerezni a háború törvényszerűségeit, és bár még inkább a taktika a fő területe, már stratégiai problémákat is felvetett. A korabeli katonai szakírók közül a Kr. e. 430-ban született Xenophón már igyekszik különbséget tenni a hadászat és a harcászat között, megállapítva, hogy a harcászat csak egy kis része a hadászatnak. Tapasztalt, gyakorló katona volt, nevéhez fűződik a 10 000 görög katona mintegy 4000 kilométer hosszú ellenséges területen történt visszavonulásának irányítása.

A görög háborús tevékenységek kiterjedtek a Földközi-tenger egész partvidékére Kis-Ázsiától egészen Gibraltárig. Ismerték a tengeri-szárazföldi kombinált hadműveletek végrehajtását.

Az akkor ismert világ rendjének biztosítására hatalmi ambícióitól vezetve Róma vállalkozott, lényegében a hódítás lehetséges határáig eljutva.

2.2. A karthágói hadsereg

Kr. e. 530-tól új típusú karthágói hadsereg jött létre. A haderő magvát a karthágói arisztokrácia alkotta, amely alapja lett egy elit testületnek, a valószínűleg perzsa mintára megszervezett „halhatatlanoknak”. Az elnevezés arra utalt, hogy akárcsak a perzsa királyok hadseregében, az elesett katonákat azonnal pótolták, így a létszáma változatlan volt.¹³ Bár a hadsereg katonaállományát idegenekből toborozták, de karthágóiak voltak a hadsereg tisztjei és parancsnokai.

A pun szövetségesek és a meghódított népek kötelesek voltak katonákat biztosítani Karthágónak. Ilyen alapon speciális fegyvernemeket is szerveztek. Ilyenek voltak a rómaiak által is rettegett numida könnyűlovasok, a baleári parittyások és a mór íjászok. A csatlakozott népek kontingensei részben saját vezetőik irányítása alatt álltak, de karthágói felügyelet alatt.

A zsoldoshadsereg másik részét toborzás útján biztosították. A toborzott idegen népek között voltak ibérek, afrikaiak, kelták, görögök. Így etnikailag is igen változatos összetételű hadsereg jött létre, amely megfelelt a viszonylag alacsony lélekszámú Karthágó hatalmi igényeinek. Az alacsony lakosságszámmal, de megfelelő gazdasági erővel rendelkező városállam kiterjedt érdekeit és birodalmát csak ily módon védelmezhetette.¹⁴

Az idegen népességből felállított zsoldoshadsereg világtörténelmi szempontból is jelentős, mivel a példát a későbbiekben más államok és uralkodók is követni kezdték. A zsoldoshadsereg egyfelől biztosította Karthágónak azt a katonai erőt, amelyet saját népességéből nem tudott volna megteremteni, másfelől a hátrányai is gyorsan megmutakoztak. A zsoldos katona ugyanis

12 Vilmos 1997: 5.

13 Hahn–Máté 1972: 23.

14 Hahn–Máté 1972: 23.

nem a hazájához, nem az uralkodójához, hanem a hadvezéréhez volt hűséges. Tőle kapta a zsoldot, az ellátását, ő vezette a harcban. Számára a foglalkoztató állam egy távoli, megfoghatatlan fogalom volt. A karthágói hadvezérek így egyszerre rendelkeztek a kortársaikhoz képest nagyobb hatalommal, és tevékenységük fokozott gyanút váltott ki a politikai vezetés részéről. Az államügyek és a hadvezetés tudománya különvált, ami sok nehézséget okozott a politika irányításában. Voltak hadvezérek, mint például Hannibál, aki a karthágói államtól független, önálló politikai és katonai szerepet játszott itáliai hadjáratában.

A kényszer hatása alatt szolgálók hűségét addig lehetett biztosítani, amíg Karthágó hatalmi fölénye láthatóan érvényesült. A zsoldért szolgálók viszont a rendszeres és pontos zsoldfizetéshez kötötték a hűséget.

2.3. Róma háborúi

Sok hódító természetű elődjükkel ellentétben a rómaiak már tudták, miképpen emelkedhetnek vetélytársaik fölé. Felismerték, hogy a katonai győzelem csak ideiglenes eredményt hoz, és a katonai erő nem uralhatja a világot.

A birodalomépítő hatalomnak az emberi lét valamennyi dimenziójában uralni kell az általa ellenőrzött területet, ezért olyan birodalmi modellt hoztak létre, amely eszmében ma is él. E birodalom alapja nem a kifosztás, hanem az együttműködés, a római kultúra, az eszme átadása volt. A cél az emberek, a szívek és a gondolatok a birodalom eszméjének való megnyerése.

A birodalomépítés legfontosabb alaptételét értették meg. Egy birodalom túléléséhez nem elegendő a pusztá fegyveres erő, ahhoz kifinomultabb, ugyanakkor kevésbé megfogható eszközök is szükségesek. A hódításnak két fajtáját vezették volna be: a kemény imperializmust, mely hódításokat és katonai győzelmeket követelt meg, valamint a lágy imperializmust, mely során a harc pszichológiai, kulturális és politikai síkon folytatódott annak érdekében, hogy a hatalmat a birodalom ne csak megszerezze, de meg is tudja őrizni.

Összehasonlítva a makedón phalanxszal egyértelmű a római hadseregszervezési és harcászati fölény, ami a stratégiai célok elérésében döntőnek bizonyult. A római katonák a tömegnyomással szemben az egyéni harcot részesítették előnyben oly módon, hogy egymást is támogatták.

A római harcrend váratlan helyzetekre képes volt rugalmasan reagálni, míg a görög nem, és mivel a háborúkra általában az ilyen helyzetek kialakulása a jellemző, ez is a rómaiaknak kedvezett.

A római hadsereg hadműveletei az egész mediterrán térségre kiterjedtek. A pun háborúk során (I. pun háború: Kr. e. 264–241, II. pun háború: Kr. e. 218–202, III. pun háború: Kr. e. 149–146) a küzdelem a Földközi-tenger medencéjének az ellenőrzéséért folyt. A harcok kiterjedtek vízen és szárazon egyaránt Afrikától a Ibér-félszigeten keresztül Itálián át a görög államok területéig.

A római hadsereg stratégiája kezdetben váltakozva volt védő és támadó, majd a birodalom megszilárdulásával egyértelműen a támadó fellépés volt a jellemző.

Hadjáratait könyörtelen céltudatossággal vezette, és a cél elérésében tanúsított szívósság, valamint a hadmozdulatok gyorsasága jellemezte:

- az erők összpontosítása,
- a sebezhető pontok kizárása,
- a döntő pontokra való gyors felvonulás,
- hadserege hírnevére, erkölcsi erejére, illetve az általuk keltett félelemre való támaszkodás,
- politikai eszközök bevonása a hadviselésbe a szövetségesek megtartása, illetve a legyőzöttek engedelmességre kényszerítése céljából.

Hadműveletei során felhasználta kora technikai vívmányait, így például a burgundiai Alesia ostrománál (Kr. e. 52) hatalmas műszaki munkákkal erősítette meg táborát, ami a korabeli lehetőségeket és a végeredményt figyelembe véve egyfajta megerősített hadászati védelemnek is felfogható, mivel a csata a gall sereg összeomlását és Gallia meghódítását eredményezte. Stratégiai eszközei között egyaránt megtalálhatjuk a döntő csatára törekvést és a kiéheztetéssel történő megadásra kényszerítést.

A késői császárkorban a hódító hadjáratokat a védelem váltotta fel, ezért hatalmas védelmi vonalakat (*limes*) építettek ki, amelyeket jelentős természeti akadályok erősítettek (Duna, Rajna). A *limes* szó a birodalom határát jelölte, míg a folyami határok neve *ripae* volt. A történelmi kutatás a *limes* alatt az *imperium Romanum* védelmi rendszerrel megerősített határát érti, amelynek kiépítését Kr. u. 2. században kezdték meg.

A birodalom, lemondva a további hódításokról, megkezdte határai megerősítését, ami azt jelentette, hogy a határvonalon meghatározott távolságra legio táborok (*castra*), közöttük kisebb auxiliaris táborok (*castellum*) és belátható távolságokon őrséggel ellátott tornyok (*burgus*) épültek ki.

Bizonyos határszakaszokon falakat építettek, ilyen volt az észak-angliai *Vallum Hadrianum* és a dél-skóciai *Vallum Antoninum*, de volt példa falakkal és őrtornyokkal megerősített árkokra is, mint Afrikában a *fossatum Africae*. A veszélyes határszakaszokon többnyire kombinált, mélységében is tagolt védelmi rendszert építettek ki.

Diocletianus császár a birodalom határait megerősített városokkal, erődökkel és őrségekkel látta el, lényegében az egész római hadsereget ezekben állomásoztatta, hogy a támadó ellenséget mindenütt az elhárításhoz elégséges erő fogadja.

A *Pax Romana* a birodalom meggyengülésével illúzióknak bizonyult, és elkövetkezett az általános bizonytalanság korszaka. Sokan gondolják, hogy a háború napszámait, a zsoldosokat a történelem termelte ki.

3. A középkor háborúi

A középkor – szinte a mindennapok részét képező – gyakori háborúi ritkán vezettek döntő eredményre. A hadseregek kicsiny létszáma miatt a harcok többnyire helyi jelentőségű csetepaté jellegét öltötték, és csak elvétve sikerült valamelyik félnek döntően felülkerekedni.

A háborúhoz ugyanis rengeteg pénz szükségeltetett, amely Nyugat-Európában csak a leggazdagabb uralkodóknak, valamint az itáliai, a flamand és a német városoknak állt – igen szűkösen – a rendelkezésére. Az erőforrások korlátozottságát jól szemlélteti, hogy háború esetén a királyi kincstárak bevételeinek nagy részét a hadi kiadásokra kellett fordítani.

A 14. századra megváltozott a hadviselés jellege, és a hagyományos nemesi hadkötelezettség jelentősége, valamint az általuk kiállítható csapatok szerepe a csatatéren nem utolsósorban a hatékony gyalogság megjelenésével háttérbe szorult. A háborúk jellege szükségessé tette továbbá, hogy a katonák akkor és annyi ideig álljanak rendelkezésre a hadszíntéren, ameddig erre szükség volt. A nemesi felkelés ezt a kritériumot nem vagy csak ritkán tudta teljesíteni.

A nehézfegyverzetű lovagok csapatai politikai, gazdasági tényezők és a haditechnikában végbement változások okán veszítettek jelentőségükből. A megváltozott hadművészet inkább épített a fegyelmezett gyalogoscsapatokra, mint a nehézlovasság „mindent elsöprő rohamára”. Nem beszélve arról, hogy a lovasság is át kellett hogy alakuljon. Hiszen inkább volt szükség a kellő időben rendelkezésre álló fegyelmezett lovas katonák csapataira, mint a korlátozott időben hadakozni kívánó lovagra. A gyakorlott hadsereg toborzása és kiképzése azonban hosszú időt igényelt, és fegyverben tartásuk költséges volt.

Az uralkodók és más hadakozni kívánók ezért a megoldást egyre inkább az időszakosan alkalmazott, gyakorlott, *hivatásos katonák*, a zsoldosok tömeges alkalmazásában látták. E jelenség egy sajátos katonaszervezet, a zsoldoskompániák kialakulásához vezetett. Ezzel a hadviselés hosszú időre foglalkozássá, mesterséggé és életformává vált, a maga sajátos viszonyrendszerével és szokásaival.

3.1. A zsoldoskompániák Itáliában és Nyugat-Európában

Bár a zsoldos katonák alkalmazása a legkorábbi időktől megszokott gyakorlat volt, az önálló zsoldoscsapatok kialakulása, e katonatípus jelentőségének megnövekedése, a 14. századi itáliai háborúk idejére számítható. Fegyverforgatáshoz értő, kalandra és harcra vágyó, pénzsóvár emberek mindig sokan voltak. Másod- és harmadszülött nemes ifjak, a szolgasorral elégedetlen jobbágy- és mesterlegények, törvény elől menekülő bűnözők özönlöttek a zsoldoscsapatokba. Olyan emberekről van szó, akik így remélhettek szabadulást, felemelkedést társadalmi helyzetükből, vagy ha ezt nem is, akkor legalább tisztességgel tartott megélhetési lehetőséget láttak a katonáskodásban.

A tárgyalt korszakról elmondhatjuk, hogy a fegyverforgatás letéteményeseinek inkább a nemesek számítottak. Az ő hivatásuk volt a harc, míg a városi polgárok csak alkalmoszerűen hadakoztak. A polgár már foglalkozása jellege miatt is távol esett a hivatásszerű katonáskodástól, ezért érthető, hogy inkább akartak gazdagodni, mint háború kényelmetlenségeit elviselni, esetleg a csatatéren meghalni. Mivel nem kívántak hivatásos katonaként a nemesek helyébe lépni, ezért az itáliai városok tönkrement szegény nemesekből és más kalandorokból verbuvált, gyakran külhoni zsoldoscsapatokat fogadtak szolgálatukba fegyveres viszályaik megoldásához.

Sok európai országból érkeztek harcra, dicsőségre és zsákmányra éhes harcosok a virágzó, napfényes Itáliába. A zsoldosokat egy vállalkozó vezér, a *condottiere* toborozta és fogadta szolgálatba, aki ekkor még nemesember volt. Általános szokás szerint *meghatározott idejű és célú szerződést (condotta)* kötöttek a megbízóval. E megállapodás szólhatott például egy hadjárat időtartamára vagy egy város védelmére, esetleg egy másik város megtámadására stb.

Ha sikerült megbízót találni, a zsoldos igen jól élt a zsoldból, a zsákmányrészből és az ellenséges területek felprédálásából. Ha azonban nem fizették a zsoldot, vagy nem fogadták fel őket, akkor gyakran megbízóik ellen fordultak, és a saját szakállukra fosztogattak.

Hangzatos nevű zsoldoskompániák alakultak: Fehér Csapat, Szent György Kompánia, Nagy Magyar Társaság stb. Az azonos nemzetiséghez tartozó harcosok többnyire egy társaságba tömörültek. Ilyen volt a Virág Csapat, amely szinte kizárólag németekből állt, míg fő ellenlábasuk, a Fehér Csapat angolokból és magyarokból verbuválódott.

A *condottierek* üzletemberek is voltak, akik a háborút a saját mesterségüknek tekintették, és gyakran nem törődve a megbízó érdekeivel, elnyújtották a háborúkat. Sokszor megesett, hogy a zsákmányolás szempontjait a katonai eredmény elé helyezték. Ugyanakkor nemesi származásukat sem felejtették el, és a pénz mellett a katonai dicsőséget is áhították. Származásukat tekintve vegyes társaságot alkottak, és sokan közülük meggazdagodtak jövedelmező, de veszélyes mesterségükben. Csak keveseknek adatott meg az öröm, hogy élvezni tudják összeharácsolt kincseiket. Landau harcban esett el, Fra Morialét és Sterzét kivégezték, Roger de Flort megmérgezték.

A 15. századra az itáliai kompániák jellege megváltozott. Eltűnt a nemzetközi kalandor csapat, és a *condottierek* is túlnyomó többségben ekkor már olaszok voltak. Gyakran a legjobb családokból léptek vállalkozó kedvű ifjak e pályára, mint a Medicik, Orsinik, Malatesták leszármazottai. Többen futottak be fényes karriert közülük: Attendalo fia, Francesco *Sforza* Milano, Frederico di *Montefeltro* Urbino *hercegévé emelkedett, s* ugyancsak *condottiere* ősüknek köszönhetette uralkodói címét a Gonzaga és a Malatesta család is.

Nem mindegyik zsoldosvezérnek volt ilyen irigylésre méltó helyzete. A velenicei seregek vezetői a vagyonukkal és a fejükkal feleltek a kudarc esetén. Akkor is meghalhattak, ha sikeresek voltak, mert ez esetben kiválthatták a *Serenissima*

urainak a gyanakvását. Így járt a Donatello által halhatatlanná lett Bartolomeo Colleoni, akit sikerei miatt *megmérgezték*.

Machiavelli szerint a fejedelem uralma a jó törvényeken és a jó hadseregen múlik. A haderő szerinte lehet a fejedelem saját hadereje, vagy zsoldoshadsereg, vagy segédcsapat. Esetleg ezek keverékéből képzelte el egy sajátos haderőt. A zsoldoshadsereget veszélyesnek és haszontalannak tartotta, mivel nem szavatolták a megbízó hatalmát, az ellenséggel szemben gyávák, engedetlenek, gyakran hűtlenek voltak, és békében is fosztogattak, akár a megbízó birtokain is. Nem lelkesedésből harcoltak, hanem a zsoldért, és mivel a halált félték, szívesebben álltak zsoldba békeidőben, de ekkor csak haszontalanul vitték a pénzt. A zsoldosvezéreket Machiavelli vagy tehetségesnek tartja, vagy nem, de mindenképpen veszélyesnek gondolja őket. A tehetséges hatalomra tör, a tehetségtelen meg vereséget szenved.

Machiavelli szerint csak azok a fejedelmek bizonyultak sikeresnek, akik maguk is készen álltak hadba szállni. A saját hadsereggel rendelkező népet ellenség csak ritkán hajtotta igába. Példaként említi Spártát és Rómát, valamint a kor népei közül Svájcot.¹⁵

A százéves háborúban (1337–1453) az angolok eleve zsoldoscsapatokból állították ki seregük javát. Hasonló felismerésre jutottak a franciák is sorozatos katasztrófális vereségeik után, és a nemesi felkelésen alapuló lovagsereg kiegészítésére szintén zsoldoskompanyákat szerveztek, valamint megkísérelték „szabad-íjász” csapatok (*francarcher*-k) kialakítását is.

A francia király 1445-től fogva kb. 10 000 főnyi katonát – nehézlovasságot és kísérőket – tartott állandóan zsoldban, létrehozva ezzel az első európai *állandó zsoldoshadsereget*. Az átszervezés előzményeként a terhessé vált, „nyúzó”-nak (*écorceur*) titulált zsoldosbandákat Elzászba küldték portyázni azzal a megjelölt céllal, hogy zsákmánnyal töltsék fel a kincstárt. A szándék valójában az volt, hogy elpusztuljanak a félelmetes svájci gyalogosokkal vívott csatákban. Az ördögi tervet a trónörökös, a későbbi XI. Lajos (1461–1483) eszelte ki, aki személyes vezetésével biztosította, hogy sok kárt ne okozzanak, de a hadjárat végére biztosan felmorzsolódnak a megbízhatatlan csapatok.

3.2. Magyar zsoldosok

A zsoldos katonaság az Árpád-kortól kezdve fontos szerepet játszott a magyar hadszervezetben. Az ország határain túl folytatott hosszú hadakozások során nagy súllyal estek latba a zsoldosok megfelelő fizetség esetén nyújtott kiváló szolgálatai.

A 13. század végén csak a nagyurak és előkelő familiárisaik rendelkeztek akkora vagyonnal, hogy nehézfegyverzetű harcosaik legyenek. Nekik volt elegendő vagyonuk zsoldosok felfogadására. Ezek a külföldről felfogadott katonák gyakran lovagi vértezettal rendelkeztek. Tudjuk, hogy a Csák Máté által felfo-

¹⁵ Machiavelli 2006: 61.

gadott és az Amadé fiak rendelkezésére bocsájtott 1700, zömmel cseh zsoldos nehézfegyverzetű lándzsás volt. Csakhogy ekkor éppen ők harcoltak a királyi hatalommal szemben. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a tartományúri hadseregek zöme mégis könnyűfegyverzetű, gyakran íjász katona volt. Ezért ezek a hadseregek is gyakran keltették a könnyűlovasság sereg benyomását.¹⁶

A velük szemben harcoló Károly Róbert serege szintén igen színes képet mutat. Fontos elemét alkották a kunok, ami egyértelműen íjász könnyűlovasság volt. Komoly kontingenst alkottak azok a nemesek, akik nem akartak a tartományurak alávetettjei lenni. A királyt támogatta az ország előkelőinek egy része, elsősorban a délvidéki urak, és Debrecen és Kassa városa, amelyek veszélyeztetettségük okán adtak katonát a királynak. A királyi seregben harcolt a johannita lovagrend.¹⁷

Az Anjou uralkodók nagy létszámban alkalmaztak zsoldosokat. Károly Róbert 1322-ben adót vetett ki, hogy a harcolók zsoldja kifizethető legyen. Vélhetően zsoldot kaptak azok a nemesek is, akik olyan hadjáratokban vettek részt, amelyre a törvény nem kötelezte őket.¹⁸ Lajos a hadjáratai során elsősorban német zsoldosokat alkalmazott. Egy zsoldoskatona szolgálata során több urat is szolgálhatott, de megfelelő fizetség esetén a szakértelme révén hasznosabb volt a magyar királyok számára, mint a nemesi felkelés intézménye.

Nemcsak külföldi zsoldosok tevékenykedtek a magyar királyok szolgálatában, de magyar katonák is elmentek szerencsét próbálni idegen országokba. A legjellemzőbb esetek Nagy Lajos hadjáratai során Itáliában történtek. Az 1350-es évek második felében sok magyar katona maradt vissza Itáliában, hogy a különböző uralkodók szolgálatában harcoljanak.¹⁹ A magyar könnyűlovasság szolgálatai keresettek voltak, mivel gyors mozgásuk és az íj használata révén csatákat voltak képesek eldönteni az itáliai nehézlovassággal szemben is.

Firenze, Pisa, Siena, Bologna és a pápai udvar is gyakran alkalmazott néhány tucat magyar zsoldost. Már 1353-tól 80-100 magyar állhatott pápai szolgálatban. A magyarokat megbízhatóbbnak tartották a német és olasz zsoldosokhoz viszonyítva, mivel csak néhányszor fordult elő, hogy átálltak az ellenséges oldalra. Összesen 1380-ig 20-30 000 magyar zsoldos fordult meg Itáliában.

Ugyanakkor Nagy Lajos nápolyi hadjáratai során a nagy távolság okozta nehézségek miatt és a nehézlovasság, valamint és a gyalogság megerősítésére német zsoldosokat is fogadott fel. Már neki is nehézséget okozott zsoldosai rendszeres fizetése, hogy hűségüket biztosíthassa. Egy ízben a királyi udvar ezüst étkészleteit is el kellett zálogosítania, hogy katonái megkapják járandóságukat.²⁰

Megesett, hogy a király utasítására magyar főurak, mint a „Halál Simon”-nak nevezett Móricz Simon, Himfi Benedek vagy Marcali László is vállaltak

16 Kristó 1988: 195.

17 Kristó 1988: 195.

18 Kristó 1988: 207.

19 Kristó 1988: 208.

20 Rázsó 1984: 15.

csapataik élén zsoldoszolgálatot a szövetséges városok seregeiben. A legnagyobb hírre azonban az Arany János által is megénekelte Toldi Miklós emelkedett.

A legjelentősebb és talán a leghíresebb zsoldoskompánia, melyben magyarok részt vettek, az Alba Societas, a Fehér Csapat volt. Ehhez az akkor még szinte kizárólag angolokból álló csapathoz csatlakozott 1364-ben Toldi Miklós, és a csapat egyik vezérévé vált. Körülbelül a csapat egyharmadát alkotó 1600 magyarnak parancsolt, akik vele együtt csatlakoztak a társasághoz.

A Fehér Csapat 1365. július 29-én Perugia közelében lezajlott csatában vereséget szenvedett Bongardo zsoldosaival szemben. Ebben a csatában mindkét oldalon harcoltak magyarok is. Toldi a csata során rövid időre fogságba esett. Onnan szabadulva elhagyta Itáliát, mert a következő évben már Magyarországon bukkant fel mint gömöri főispán.

A török és a huszita háborúk hatására a 15. században Magyarországon is megnőtt a zsoldos katonák alkalmazásának a jelentősége. Az állandó jelenlétet követelő végvidéki harcokban a hagyományos nemesi felkelésre alapozott országvédelem már nem volt megbízható. Ezért már az 1439. évi országgyűlés 2. törvénycikke kimondta, hogy a határvédelem elsősorban a királyi zsoldosok feladata, a nemesség csak végszükségben köteles fegyvert ragadni.²¹

A déli végvárrendszer alapjait Zsigmond rakta le. A végvárak őrzéséhez szükséges katonaság jellegéből adódóan állandó katonaság kellett hogy legyen. A Hunyadiak harcaiban a hadsereg gerincét a zsoldosok jelentették. Kezdetben a huszita hadsereg egykori harcosai, a huszita hadjáratokban megedződött csehek, majd mellettük a németek és lengyelek vállaltak szolgálatot Magyarországon. Azonban a 14. század derekán a városi számadáskönyvekben és más zsoldoslistákon már nagyszámú magyar származású zsoldost is találhatunk. Főleg katonafamiliárisok, vagyis kis- és középnemesek álltak zsoldosnak, de vannak közöttük olyanok is, mint a miskolci Herceg László, aki nem nemesi származása ellenére emelkedett várkapitányi posztra.

A fekete sereg a kor színvonalán álló zsoldossereg volt. A csehek mellett magyarok, lengyelek, németek, délszlávok és az ellenségeik által méltán rettegett svájciak szolgáltak a soraiban. Ez utóbbiak hosszú lándzsákkal és alabárdal hadakoztak. Akkora becsületük volt Mátyás szemében, hogy a király egyik kijelentése szerint hatezer magyar lovassal és tízezer svájci gyalogossal ki tudná űzni a törököt Európából.

Mátyás halálával (1490) csökkent a zsoldosok száma hazánkban, és érezhetően visszaesett a sereg harcértéke, bár II. Ulászló uralkodásának első éveiben sikerült Mátyás egykori zsoldosainak egy részét ismét felfogadni, és segítségükkel visszaverni a lengyelek és Miksa német király támadását. Végül a fekete sereg, mivel hosszú időn át nem kapott zsoldot, a lakosságot sanyargató rablóbandává süllyedt, ezért 1492-ben Kinizsi Pál Nándorfehérvár közelében szétverte. Bukásuk előrevetítette a középkori magyar állam bukását is, mivel a vége-

21 Rázsó 1984: 16.

ken maradt hivatásos katonák – familiárisok és zsoldosok –, a fekete sereghez hasonló körülmények között tartván, már nem tudtak hosszú ideig ellenállni az egyre növekvő oszmán nyomásnak. A Jagelló királyok még a várak fenntartásához szükséges 70 000 aranyforintnyi összeget sem tudták maradéktalanul előteremteni. A mohácsi csatában még jelentős – pápai pénzen fogadott – gyalogos zsoldos csapat harcolt a magyar seregben, de ezek sem tudták elhárítani a vereséget.

4. Svájciak, landsknechtek és a spanyolok

Az „erdei” kantonok – Schwyz, Uri és Unterwalden – 1291-ben örök szövetséget kötöttek, ami bár kiváltotta a terület földesurának, a Habsburg uralkodónak a nemtetszését, de ekkor még nem került sor összecsapásra. Mikor azután, 1314-ben a schwyziek kifosztottak egy apátságot, és a bajor királyt támogatták a császári trón megszerzéséért folyó küzdelemben, II. Lipót herceg 2000 lovaggal és 7000 gyalogossal indult a kantonok megrendszabályozására.

Az e korban komolynak számító sereggel alig 1500-2000, a lovagok által megvetően csak parasztnak nevezett svájci harcos paraszt vette fel a harcot. A svájciaknak nem volt a kor fogalmai szerint komoly fegyverzetük, csupán alabárdal rendelkeztek.

A felderítés hiánya és a túlzott magabiztosság megbosszulta magát, mert a gyanútlan lovagok Morgartennél egy szűk szorosba masíroztak be, ahol a keskeny ösvényt egyik oldalról a hegyek, a másíkról szakadék (a szakadék mélyén az Egri-tó) vette körül. Az osztrák hadsereg menetoszlopa szétszakadt, és a svájciak lesből rajtuk ütöttek. A nehézlovasság felfejlődésére alkalmatlan terepen sziklákat és fatörzseket görgettek a lovagokra, majd trombitajelre a svájci alabárdosok lerohanták és alabárdjaikkal kivégezték vagy a mélybe lökték a túlélőket. A szűk úton a hadsereg többi része nem siethetett az élen haladók segítségére, így az ott harcolók nagy része meghalt, míg a svájciak összesen 15 embert vesztek. A Habsburgoknak ezután el kell ismerniük a Svájci Kantonok államszövetségének autonómiáját.

A svájci gyalogság hírnevét ez a csata alapozta meg, és további sikeres harcaik következményeként e harcedzett gyalogosok a 15. század második felének és a 16. század első évtizedeinek legképzettebb és legkeresettebb zsoldosainak számítottak. Európa első támadó jellegű gyalogságát alkották. Számszerűjászokkal és olykor lovassággal támogatott, alabárdal és lándzsával felszerelt, hatalmas négyszögoszlopaik mozgékonyasága és állóképessége évtizedekig diadalmaskodott minden ellenfél felett.

Fél évszázad elteltével új ellenfél bukkant fel, amely elhalványította a svájciak dicsőségét. Bár az itáliai háborúk (1494–1559) korai időszakában a spanyolok és szövetségeseik több súlyos vereséget szenvedtek a zárt hadrendben harcoló svájciakkal megerősített francia seregek ellen (Fronovo 1495, Ravenna 1512), a landsknechtek és a spanyol gyalogosok svájci mestereiktől csakhamar eltanul-

ták a háború mesterségét, és nem sok idő múlva felülkerekedtek tanítóikon.

Ők elsősorban a kézi lőfegyverek alkalmazását sajátították el, míg az ezeket megvető, elsősorban közelharcban járatos svájciak lemaradtak. Az első nagy vereséget 1515-ben Marignanónál is a francia tüzérség és a puskások mérték a harctéri állóképesség és a közelharc nagymestereire. A svájciak pénzhiányba vezetett a rendkívül kedvezőtlen körülmények között megvívott, vesztes bicoccai csatához 1523-ban. „Ahol nincs pénz, nincs svájci sem” – hirdették.

A landsknechtek felemelkedésüket Miksa császárnak (1493–1519) köszönheték. A legenda szerint nevüket is tőle kapták, ami annyit jelentett, hogy az ország gyermekei és nem idegen zsoldosok.²² Szerződéses viszony volt a zsoldosok és a hadúr között, amely magától megszűnt, ha valamelyik fél nem tartotta be az egyezséget. A katonák hadjáratra szegődtek el, és mozgósításuk toborzás útján történt. Ha szükség volt rájuk, valamelyik népszerű vezérük kötötte meg az egyezséget, amely alapján csatasorba kellett toborozni a meghatározott számú létszámot. A zsold négy birodalmi tallér volt. A katonákat V. Károly idejében 400 fős zászlóaljakra szervezték, míg a zászlóaljakat ezredekbe vonták össze.

A zsoldosok maguk szerezték be fegyvereiket és felszerelésüket, ezért a hadaik igen tarka látványt nyújtottak. A háborúba elkísérték őket az asszonyok és a gyerekek is, ami fokozta a tarkaságot. A tábor élete ezért igen kényelmes volt: hatalmas poggyász, sütés, főzés. Mintha csak otthon lettek volna!

Kezdetben demokratikus katonaközösséget alkottak. A katonák maguk választották tisztjeiket, és szabályokat hoztak a kihágások elkövetőinek megbüntetésére, a zsold, valamint a zsákmány szétosztására. Kiemelkedő vezetőik, mint Jörg Frundsberg, „a landsknechtek atyja”, vagy Schärtlin von Burtenbach nagy hírnévre tettek szert. Mindketten sváb származású kismemesek voltak, de hosszú és sikeres szolgálattal sem tudták magukat a főnemesség soraiba felküzdeni.

A landsknechtek a harcban bátor és viszonylag fegyelmezett katonaságot alkottak, azonban gyakran lázongtak. Hírhedtek voltak vadállati kegyetlenségükről a föld népével szemben, és hasonlóképpen gyilkoltak és fosztogattak csata vagy ostrom után. Érdekes feltételeket támasztottak vezetőikkel szemben 1525 februárjában. Azt követelték parancsnokaiktól, hogy fizessék ki vagy engedjék útjukra őket, esetleg ütközzenek meg a Paviát ostromló francia sereggel. A császári-spanyol sereg vezetői csak a harc mellett dönthettek, és február 25-én, rendkívül kedvezőtlen körülmények között megütköztek a franciákkal, és elsöprő győzelmet arattak. Igaz, a sikerben döntő szerepet játszott I. Ferenc francia király hamis lovagi büszkesége, aki idő előtt megrohmozta a masszív, még megbontatlan császári gyalogságot.

1527-ben az Itáliába vonuló landsknecht sereg lázadása vezetett Róma elfoglalásához és kifosztásához. Az elmaradt zsold bosszúságot váltott ki a túlnyomórészt protestáns katonákból, akik haragjukat Róma városán és a pápán kívánták kitölteni. Nem segített vezetőik könyörgése vagy fenyegetése sem. Az

²² Mangold–Horváth 1992: V. 130.

eredmény a „Sacco di Roma”, az örök város barbár kifosztása volt.

Más, minden korábbinál szilárdabb alapon jött létre a 16. század legfélelmetesebb katonasága, a spanyol gyalogság. Kasztília, Aragónia és Portugália, az arab kalifátus, majd annak utódállamai ellen vívott évszázados küzdelmeiben egy kemény, öntudatos katonatípus alakult ki.

A spanyol gyalogság kegyetlenségével, az uralkodóhoz való hűségével, csatateri fegyelmességével, bátorságával, valamint gyorsabb és pontosabb muskétatüzével egy évszázadra kiemelkedett az európai hadseregek közül. A spanyol birodalmat ezek a bátor és kegyetlen harcosok harcolták ki a legkatolikusabb királyoknak.

A 16. század végén tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a hadügy válságba jutott. Bár mind a szabad zsoldoskompániák, mind az első állandó zsoldoshadseregek, sőt a katonai vállalkozók alakulatai is magasan felülmúlták a lovagi típusú hadseregeket, de sokkal többre kerültek. Ha az államkincstár kiürült, teljesen megbízhatatlan fosztogató csürhévé váltak. A háborúk gyakorta hoztak államszűdöt, ennek ellenére egyre növekvő hévvel folytak tovább. Az uralkodóknak ezért új hadseregre, új adórendszerre és hatékonyabb államapparátus kiépítésére volt szüksége. Ezt a feladatot Nyugat-Európában a 17. század második felében majd az abszolút államnak sikerült megoldania.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágh Attila 1981: *Betemetett nyomok, emlékek rönkje. Világtörténelmi utazás a korai civilizációkban*. Móra Ferenc könyvkiadó, Budapest.
- Bahn, Paul 2004: *Régészeti nyomozások. Honnan tudjuk, amit tudunk a múltról?* Aquila, Budapest.
- Diamond, Jared 2006: *Háborúk, járványok, technikák. 3. kiadás*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Hahn István 1963: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Hahn István – Máté György 1972: *Karthágó*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hatházi Gábor 1995: A „vad hunok”. Bóna István a hunokról és Attiláról. I. rész. *História* (17.) 7. 5–7.
- Kengel-Brandt, Evelyn 1973: *Utazás az ókori Babilónba*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kristó Gyula 1988: *Az Anjou-kor háborúi*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Machiavelli, Nicoló 2006: *A fejedelem*. (Lutter Éva ford.) Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Mangold Lajos – Horváth Cyril (szerk.) 1992: *Tolnai Világtörténelme*. I–X. Kötet. Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest (reprint kiadása: Kassák Kiadó).
- Ormos Mária – Majoros István 2003: *Európa a nemzetközi küzdötteren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pálosfalvi Tamás 2005: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Rázsó Gyula 1984: Királyok zsoldosai. *História* (6.) 5–6. 14–16.

- Szun-ce 2006: *A háború művészete*. Cartaphilus Kiadó Kft., Budapest.
- Tyldesley, Joyce 2001: *Egyiptom aranykora. Az Újbirodalom*. Gold Book Kft., Debrecen.
- Vilmos László 1997: A hopliták világa. *Rubicon* (8.) 7. 4–6.
- Wilson, Hilary 2001: *A fáraók népe. A földművesektől az udvaroncokig*. Gold Book Kft., Debrecen.
- Zamarovský, Vojtech 1973: *A görög csoda*. Madách Kiadó, Budapest.

FÉNYKÉPMELLÉKLET A 80 ÉVES KOLLÉGÁKRÓL

(ÖSSZEÁLLÍTOTTA: MAKAI JÁNOS)

FOTÓK KALÓ FERENC RŐL

1. kép: A főiskola Erdélybe kihelyezett angol nyelvi képzésének meglátogatása után a Gyilkos-tónál 1995-ben. Balról a második: Kaló Ferenc főigazgató-helyettes.
Forrás: Abkarovits Endre. (A fényképek forrása általában az EKKE Történelemtudományi Intézete. A máshonnan származó fotók forrása külön feltüntetve.)

2. kép: Kaló Ferenc, az Egyetemes Történelmi Tanszék vezetője tanulmánykötetel a kezében köszönti a 70 éves Nagy Józsefet 1999-ben.

3. kép: A hallgatóság soraiban 2000-ben a Magyar és az Orosz Tudományos Akadémia Történeész Vegyesbizottságának egri konferenciáján.

4. kép: Történelem szakos főiskolai hallgatók és tanáraik a 2001-es ballagáson. Az ülő sorban jobbról az ötödik: Kaló Ferenc.

5. kép: Főiskolai ünnepségen 2001-ben. Forrás: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Fotótára.

6. kép: Erdélyben, a 2002-es kihelyezett vezetői rendezvényen.

7. kép: Vadász Sándor professor emeritus és Kaló Ferenc főiskolai tanár a Sándorok köszöntésén. Eger, 2008

8. kép: Kaló Ferenc és Kozári József a Líceum 319-es előadóójában 2012-ben.

9. kép: A 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen 2012-ben.

10. kép: Kaló Ferenc (jobbról a második) egyetemes történelmet oktató kollégái körében. Eger, 2018.

FOTÓK KERTÉSZ ISTVÁN RÓL

1. kép: Pihenő kollégákkal és hallgatókkal az olaszországi tanulmányi kiránduláson. Velence, 2002 (A fényképek forrása általában az EKKE Történelemtudományi Intézete. A máshonnan származó fotók forrása külön feltüntetve.)

2. kép: Kertész István egykori tanítványaival, későbbi kollégáival a Józsefek köszöntése alkalmából. Vörös Rák Étterem, Eger, 2008

3. kép: Kollégákkal Eger városának főterén 2009-ben.

4. kép: Kertész István a 70. születésnapja alkalmából rendezett egri ünnepségen 2012-ben.

5. kép: Két kollégával egy habilitációs előadásokat követő fogadáson. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetének 322-es terme, 2014

6. kép: Kertész István 2017-ben az ókori olümpiai játékokról tart előadást a Parlament épületében.

7. kép: Kertész István feleségével, Ildikóval és kollégájával, Kriston Pállal az egri Szépasszony-völgyben 2017-ben.

8. kép: Kertész István professor emeritus és Liptai Kálmán, az Eszterházy Károly Egyetem rektora a miniszteri dicséret átadása előtti pillanatokban. Eger, 2018

9. kép: Semjén Zsolt miniszterelnök-helyetttessel a Magyar Érdemkereszt tisztikeresztjének átvétele után Budapesten 2021-ben.
Forrás: Miniszterelnökség

10. kép: Pajtókné Tari Ilonával, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektorával a Kiváló Kutatóhely elismerés megszerzése alkalmából rendezett egri fogadáson. Líceum, 2022. Fotó: Szántó György

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula Gratulatoria	4
Szubjektív köszöntő	5
Bajnok Dániel	
A makedónok athéni barátai	9
Ballabás Dániel	
Count Ödön Széchényi's strange marriages	25
Balogh Judit	
Vármegyei nemesek térfoglalása a Székelyföldön	35
Barta János, ifj.	
A tudás elhivatott terjesztői. Egyházi szerzők szerepvállalása a hazai mezőgazdasági irodalom első századaiban	47
Bartók Béla	
„Kárpátjaink istenalkotta bástyái”	61
Dinnyés Patrik	
I. Napóleon alkalmi orosz követe: I. A. Jakovlev – A. I. Herzen apja –	73
Gebei Sándor	
A „győzelem napjai” I. Péter cár országában	83
Gesztelyi Tamás	
Gyermekáldást segítő varázsgemma	95
Györkös Attila	
A Trója-motívum megjelenése a késő középkori magyar–francia diplomáciában	99
Kalmár János	
Buda 1686. évi visszafoglalása és Hispánia	109
Kiss László	
Reformkori próbálkozások a „nemzeti karakter” meghatározására II.	121
Makai János	
Jaroszlav fejedelem Novgorod élén	139
Miskei Antal	
Szegedi Kiss István élete és működése (1505–1572)	159
Pap József	
Két korszak határán. Az 1861-es országgyűlés története	185
Szlávik Gábor	
A császárkori Nyugat-Kis-Ázsia városi életének egy jellegzetes közzereplője, az <i>euergetés</i>	203
Szűcs Tamás	
A Jeruzsálem-kérdés, az UNESCO és a globális örökségpolitika (1999–2011)	223
Veres Gábor	
A bükki faszénégetés a 20. század utolsó évtizedében	235
Vizi Sándor – Kozári József	
A háborúk és a hadseregek kialakulása, szerepük a társadalmak történelmében és az államok közötti kapcsolatok alakításában az ókortól a középkor végéig	249
Fényképmelléklet a 80 éves kollégákról	271